

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ВОЄННОГО ЧАСУ

КИЇВ 2026

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

**Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України**

Динаміка мовної ситуації в Україні воєнного часу

Київ 2026

УДК 811.161.2'27

Динаміка мовної ситуації в Україні воєнного часу: монографія [автори: С. П. Бирик, І. І. Брага, А.Ю. Ганжа, О. М. Данилевська, С. Я. Єрмоленко, Т. А. Коць, Л. Т. Масенко, Н. Р. Матвеева, С. О. Соколова, Г. М. Сюта, І. М. Цар; відп. редактори С. О. Соколова, С. П. Бирик]. Київ, 2026. 446 с. [Електронне видання].

ISBN 978-617-14-0517-2 (електронне видання)

У колективній монографії представлено результати дослідження, яке виконали співробітники відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики протягом 2023–2024 р. Воно відбило динаміку і шляхи розвитку мовної ситуації в Україні в контексті воєнної і майбутньої післявоєнної соціогуманітарної трансформації суспільства. На тлі суспільно-політичних історичних подій, по-перше, зауважено на зміцненні уваги до питань національної ідентичності, а також подолання наслідків війни, по-друге, на процесах європейської інтеграції України. У монографії на великому фактичному матеріалі (цільові опитування і мовні біографії різних категорій громадян, дані соціопитувань, тексти нормативних документів, матеріали ЗМІ і дописи в соцмережах, навчальні і наукові тексти та ін.) простежено зміни в мовній свідомості і мовній поведінці громадян України, їх вплив на мовну ситуацію, визначено тенденції і можливі напрями таких змін у майбутньому. Особливу увагу приділено вивченню особливостей функціонування української мови та її взаємодії з іншими мовами у сфері освіти в умовах посилення міграційних процесів, запровадження дистанційного навчання тощо, мовнокультурному оцінюванню офіційного дискурсу та кваліфікації загроз негативних трансформацій норми української літературної мови. На основі проведеного аналізу подано практичні рекомендації для органів державної влади щодо способів і шляхів успішного впровадження положень Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», спрямованого на посилення об'єднувальної функції української мови як єдиної державної у складних умовах воєнного стану, й інших законів України щодо впорядкування мовних та міжетнічних відносин. Випрацьовано пропозиції щодо регулювання мовної ситуації у сфері освіти в аспектах, що не охоплені дією відповідних законів України.

Видання адресовано мовознавцям, соціологам, політологам, журналістам, фахівцям з мовного планування, працівникам сфери державного управління та освіти.

Рекомендувала до друку вчена рада Інституту української мови НАН України

(протокол № 17 від 23 грудня 2025 р.)

Рецензенти:

*доктор філологічних наук Л. П. Кислюк,
доктор філологічних наук, професор А. О. Колесников,
доктор філологічних наук, професор М. І. Степаненко*

Відповідальні редактори:

Соколова С. О., доктор філологічних наук, професор,
Бирик С. П., доктор філологічних наук, професор, чл.-кор. НАН України

ISBN 978-617-14-0517-2 (електронне видання)

- © С. П. Бирик, І. І. Брага, А.Ю. Ганжа, О. М. Данилевська, С. Я. Єрмоленко, Т. А. Коць, Л. Т. Масенко, Н. Р. Матвеева, С. О. Соколова, Г. М. Сюта, І. М. Цар, 2026
- © Інститут української мови НАН України, 2026

Зміст

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ЧАС	11
1.1. ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ (С. О. Соколова)	12
1.1.1. Тенденції розвитку мовної ситуації України до початку повномасштабної війни	12
1.1.2. Мовна поведінка українців на тлі внутрішньодержавних міграційних процесів 2022–2023 рр.	17
1.1.3. Зміна ставлення до української і російської мов	27
1.1.4. Мова як ознака загальної трансформації мовно-культурних орієнтирів	33
1.1.5. Проблема мовного конфлікту – бачення громадян	36
1.2. МОДЕЛЮВАННЯ МАЙБУТНЬОЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ УКРАЇНИ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ (С. О. Соколова)	43
1.2.1. Підходи до визначення поняття <i>моделювання мовної ситуації</i>	43
1.2.2. Міграція і перспективи зміни мовної ситуації	47
1.2.3. Послідовна державна мовна політика як чинник зміцнення позицій української мови	57
1.2.4. Державна мова і релігія	61
1.2.5. Економічний статус державної мови	66
1.3. УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПОСТУП ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (Л. Т. Масенко)	75
1.4. ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ (О. М. Данилевська)	92
1.4.1. Соціолінгвістичні аспекти дослідження мовної ситуації у сфері шкільної освіти: проблема параметрів та підходів	92
1.4.2. Динаміка мовної ситуації в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни: основні тенденції	101
1.4.3. Мовна ситуація у сфері шкільної освіти в умовах воєнного часу	103
1.4.3.2. Зміни у змісті шкільної освіти	111
1.4.3.3. Трансформація змісту і мови шкільних підручників	134
1.5. ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В ПІВНІЧНОМУ РЕГІОНІ ПЕРІОДУ ДО І ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (І. І. Брага)	154
1.5.1. Вступні зауваження	154
1.5.2. Загальний огляд мовної ситуації в Сумській області після початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну	157
1.5.3. Мовна ситуація у сфері шкільної освіти Сумщини	178
1.5.3.1. Мовна поведінка учасників освітнього процесу в школі	178
1.5.3.2. Мовна поведінка учасників освітнього процесу в повсякденному житті	186
1.5.3.3. Мовна поведінка учасників освітнього процесу у сфері інтернет-комунікації	187
1.5.3.4. Чинники, які заважають учням спілкуватися українською мовою в усіх комунікативних сферах	190
1.5.3.5. Рівень мовної компетенції	194
1.5.3.6. Рівень мовної стійкості	196
1.5.4. Висновки та рекомендації	198
1.6. ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ ВОЄННОГО ЧАСУ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ (Н. Р. Матвеева)	209

1.7. ТРАНСФОРМАЦІЯ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ (І. М. Цар).....	222
1.7.1. Мовна поведінка молодих українців на тлі соціально-політичних подій: контекст дослідження	222
1.7.2. Мовна стійкість українськомовної молоді	224
1.7.3. Перехід російськомовної молоді на українську	228
1.7.4. Неперехід молоді на українську	236
1.7.5. Перехід на українську до і після 24 лютого 2022 року: основні відмінності	243

РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА МОВНОЇ НОРМИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ: УСНА І ПИСЕМНА ПРАКТИКА..... 249

2.1. МОВА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ (С. Я. Єрмоленко)	250
2.1.1. Мовно-стилістичний аналіз текстів документів щодо організації освіти в Україні	251
2.1.2. Тексти законів у контексті лінгвістично інтегрованого аналізу	263
2.1.3. Усне слово в залі засідання Верховної Ради: слабкі і сильні норми	271
2.1.4. Проблеми термінологічного розмежування базових понять законодавчого тексту	279
2.2. ЯВИЩА АСИМЕТРІЇ У ТВОРЕННІ ТА ВЖИВАННІ ФЕМІНАТИВІВ У СУЧАСНІЙ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВІЙ ПРАКТИЦІ (Г. М. Сюта)	283
2.2.1. Соціокультурні чинники фемінативізації мови офіційного спілкування	283
2.2.2. З історії номінації осіб жіночої статі	284
2.2.3. Фемінативізація з погляду функціонально-стильової нормативності	286
2.2.4. Фемінативи в офіційно-діловій практиці освітньо-наукової сфери	291
2.2.5. Фемінативи у сфері військового управління та медійній практиці	302

РОЗДІЛ 3. МОВА НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПЕРІОДУ ВІЙНИ В АСПЕКТІ НОРМАТИВНОСТІ..... 317

3.1. СТАЛЕ І ЗМІННЕ В НАУКОВОМУ СТИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (Т. А. Коць)	318
3.1.1. Засади творення наукового тексту в українській мовознавчій традиції	318
3.1.2. Сучасні аспекти дослідження наукового стилю	322
3.1.2.1. Нормативно-стильовий підхід до наукового тексту	323
3.1.2.2. Науковий текст в аспекті функціонально-стильової норми	346
3.2. НАУКОВО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ПРОСТІР СУЧАСНОЇ МОВНОЇ ДИНАМІКИ (С.П. Бибик)	361
3.2.1. Мова – основа культуротворчого потенціалу інформаційно-освітнього середовища	362
3.2.2. Літературно-мовний розвиток та проблеми нормативності освітніх платформ	363
3.2.2.1. Порушення правописних норм	366
3.2.2.2. Порушення граматичної норми	388
3.2.2.3. Порушення лексичної норми	391
3.2.2.4. На стикові лексичної і граматичної норми – фемінативізація науково-освітньої комунікації	401
3.3. СУЧАСНИЙ ОСВІТНІЙ МЕДІАКОНТЕНТ ДЛЯ ШКОЛЯРІВ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ, КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ТА ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ (А.Ю. Ганжа).....	411
3.3.1. Освітній медіаконтент: склад і структура	411
3.3.2. Навчальні медіатексти в умовах цифровізації освіти: жанрово-стильове різноманіття, терміновживання, правопис	414

3.3.3. Науково-популярна медіапродукція для школярів: комунікативно-прагматичний, культурно-історичний та національно-ідентифікаційний аспекти.....	426
ПІСЛЯМОВА	441

Передмова

Пропонована колективна монографія є результатом опрацювання наукової теми «Динаміка мовної ситуації в Україні воєнного і повоєнного часу» співробітниками відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України протягом 2023–2024 рр. Вибір теми дослідження визначила зміна умов мовної взаємодії в країні у зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії в Україну, переосмисленням соціально-культурних і ціннісних пріоритетів, прискоренням глобалізаційних впливів, зокрема європейської інтеграції, значними міграційними процесами тощо.

За задумом авторського колективу, коли в 2022-му р. було деокуповано раніше захоплені Росією території України на півночі, частину територій на сході й півдні тощо, коли в суспільстві панувала думка про можливість швидкого завершення війни, українська соціогуманітаристика мала би запропонувати **модель післявоєнного мовного планування**. У колі уваги лінгвістів постали: а) трансформації в соціально-культурних відносинах, пов'язаних з мовою; б) зміни в усній та писемній мові у сфері державного управління; в) перетворення в науково-освітньому середовищі на тлі динаміки літературної норми в контексті суспільних запитів на формування національно-мовної свідомості, увиразнення національно-культурної ідентичності, зокрема на ґрунті деколонізованого мислення в різних поколіннях українців.

На жаль, суспільно-політичні очікування не справдилися на момент завершення теми. Утім проведений аналіз широкого діапазону сучасної українськомовної практики, здебільшого літературної, засвідчив, що російсько-українське протистояння змінює внутрішню мовну конфігурацію, вияскравлює напрямні національно-мовного розвитку. Отже, прогностичний аспект цієї праці залишається актуальним, оскільки він

визначає головний вектор мовної динаміки в незалежній повоєнній Україні – **утвердження української мови в статусі повнофункціональної державної.**

Авторський колектив свідомий того, що результати успішного мовного планування після подолання колоніальної залежності мають багато країн. Деякі набувають такої практики паралельно з Україною після розпаду об'єднаних держав, одночасно інтегруючись до загальноєвропейського простору й узгоджуючи відповідні культурні цінності в контексті власного національно-мовного перетворення. І все ж наголошуємо: досвіду, подібного українському, коли мовна трансформація відбувається під час довготривалої повномасштабної війни в центрі Європи, у світі ще не було.

До лютого 2022 р. Україна залишалася переважно двомовною країною з досить толерантним ставленням до російської мови, навіть попри анексію Криму і російську агресію на сході, що тривала від 2014 року. Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», прийнятий 2019 р., нарешті зміцнив юридичну позицію української мови, визначивши конкретні сфери її обов'язкового вживання, але навіть після його прийняття в суспільстві все ще траплялися дискусії щодо доцільності окремих положень і механізмів їх реалізації, періодично з'являлася інформація про факти його порушення. До того ж, чинність окремих положень Закону була відтермінована в часі, і можна було очікувати, що частина суспільства може чинити певний спротив їх реальному впровадженню.

Повномасштабна війна докорінно змінила ставлення мовців до української мови як до символу державності й ознаки національної належності, а щодо російської – як до мови окупантів. На цьому тлі відбулися: а) масовий перехід мовців у спілкуванні на українську мову; б) тісна взаємодія українсько- та російськомовних громадян у місцях, куди масово прибувають внутрішньо переміщені з окупованих територій та зони бойових дій особи; в) зниження якості мови через розширення кола “нових

мовців”; г) кількісне збільшення електронних ЗМК з низьким рівнем контролю за якістю мови. Саме під час війни набули чинності окремі положення згаданого вище Закону, дію яких було відкладено в часі. Усе це суттєво вплинуло на кількісні і якісні параметри мовної ситуації, загострило проблеми культури мови тощо.

До 2022 р. в українській академічній школі соціолінгвістики накопичено достатній досвід в оцінюванні мовної ситуації в Україні, визначено її параметри на той момент; окреслено підходи до вивчення мови ЗМК в аспектах структурно-рівневої нормативності й трансформації стилістичних ресурсів мас-медіа, змін в емоційно-оцінному наповненні текстів ЗМК, зокрема електронних. А втім, у світовій практиці ще немає напрацювань щодо розв’язання мовного питання загалом і регулювання мовних норм зокрема як на тлі повномасштабної війни, розпочатої агресором під гаслом захисту національних і мовних прав не лише росіян як найчисельнішої національної меншини, а й усіх, хто послуговується російською мовою, так і зростання національної свідомості громадян різних вікових груп у країні, що обороняється.

Під час повномасштабної російсько-української війни увиразнилися пріоритетні завдання національної соціогуманітаристики щодо посилення взаємодії законодавчої та виконавчої влади на всіх рівнях, координації зусиль наукових та педагогічних установ, міністерств, відділів освіти, педагогічних колективів, громадських активістів зі створення умов усебічної підтримки та розвитку **державної української мови як інструмента безперервної освіти**. На засадах національної мовної політики має ґрунтуватися моніторинг її модифікації, спричиненої зовнішніми запитами глобальної комунікації та конкретних професійних і соціальних середовищ, а також внутрішньою трансформацією відповідно до національної стратегії мовно-культурної ідентичності. Окремі напрямні такого культуромовного та функціонально-стильового аналізу вже

запропонували автори монографії щодо оцінки літературної практики у сферах державного управління, шкільної освіти та науки. Зміни в цифровому медійному середовищі воєнного часу засвідчили загальноєвропейську тенденцію до інтеграції науково-популярного, офіційно-ділового та публіцистичного різновидів комунікації.

Монографія складається з трьох розділів. *Перший* присвячено тенденціям і перспективам розвитку мовної ситуації України у воєнний час, як загальним, так і в окремих функціональних сферах – медійної культури, шкільної освіти та науки, у територіальних і соціальних середовищах – певних регіонах, серед молоді тощо. *Другий* – динаміці мовної норми у сфері державного управління (в усній й писемній практиці), *третій* – особливостям динаміки норми в науковому стилі та освітянській практиці.

Висловлюємо щиру подяку шановним рецензентам – докторові філологічних наук *Ларисі Павлівні Кислюк*, докторові філологічних наук, професорові *Андрію Олександровичу Колеснікову*, докторові філологічних наук, професорові *Миколі Івановичу Степаненку* – за уважне прочитання рукопису монографії і цінні зауваження та побажання.

***Розділ 1. Тенденції розвитку мовної
ситуації України у воєнний час***

1.1. ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ (С. О. Соколова)

1.1.1. Тенденції розвитку мовної ситуації України до початку повномасштабної війни

До початку повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 р. в Україні склався певний баланс функціонування української і російської мов, зафіксований у низці власне соціологічних і соціолінгвістичних досліджень (Бестерс-Дільгер, 2010; Вишняк, 2009; Залізник, Масенко, 2001; Кулик, 2016; Мовна ситуація, 2008; Романцов, 2008; Соколова, Залізник, 2018; Соколова, 2023; Хмелько, 2004; Besters-Dilger, 2009; Müller, Wingender, 2020, 2021; Olszański, 2012 та ін.). Попри певні розбіжності в конкретних результатах, отриманих різними дослідницькими групами, загальні тенденції, встановлені ними, збігаються і виявляються в тому, що цей баланс поступово зсувався у бік посилення позицій української мови (Паращевін, 2019), зокрема й завдяки законодавчому врегулюванню (Закон, 2019; Закон 2017 та ін.). Л. Т. Масенко, порівнюючи результати двох опитувань у межах міжнародних наукових проєктів, у яких вона брала безпосередню участь ¹, зауважила: «Наведені дані соціолінгвістичних досліджень засвідчують позитивні зміни, які відбулись у ставленні українців до своєї мови. Розв'язана Росією гібридна війна, що брутально знехтувала право українського народу на суверенну державу, звільнила мовну й національну ідентичність багатьох українців від російсько-української гібридизації та повернула їм усвідомлення важливості для

¹ Проєкт INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти і подальші перспективи (Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives)» (Бестерс-Дільгер, 2010), опитування 2006 р., і проєкт Фонду Фольксваген «Бі- і мультілінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в пострадянських Україні і Росії» (Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia) (Соколова, 2023), опитування 2017 р.

виживання й розвитку нації своїх вартостей – мови, культури, історії» (Масенко, 2020, с. 25). Особливо разючими були відмінності саме у баченні майбутнього мовного розвитку України (табл.1). Відсоток тих, хто вважав, що в перспективі українська мова має стати основною в усіх сферах спілкування, збільшився з близько 40 % до близько 60 %, тоді як кількість тих, хто в майбутньому бачив Україну двомовною, зменшилася з 46 % до однієї четвертої. Частка тих, хто вважав, що Україна має бути всуціль російськомовною, було малою і 2006 р., а 2017-го вона зменшилася до 1,3 %, натомість на понад 6 % збільшилася кількість тих, хто вагався з відповіддю або пропонував власний варіант.

Таблиця 1.1.1. Розподіл відповідей на запитання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?» в опитуваннях 2006 і 2017 рр.

Варіанти відповіді	2006 ²	2017 ³
Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	38,7	58,3
Україна має стати двомовною країною	46,2	25,2
Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	6,0	1,3
Інше	2,8	5,5
Важко відповісти	6,3	10,1

Порівняння результатів масових опитувань щодо мови повсякденного спілкування (МПС) засвідчило, що кількість тих, хто в повсякденному житті спілкується тільки або переважно українською мовою, за цей період збільшилася з 35 % (якщо враховувати суржик, то з 38 %) до майже 47 %, а російською – зменшилася з понад 40 % до майже 32 %. Двомовне спілкування при цьому практично залишилося на тому самому рівні – близько 20 % (Соколова, 2023, с. 36).

Подібні результати продемонструвало і здійснене у 2017 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) дослідження, згідно з яким українською (тільки або переважно) в повсякденному житті спілкувалося 49 % опитаних, російською – 26 %, обома мовами рівною мірою – 25 % (Кулик, 2023).

² Бестерс-Дільгер, 2010, с. 359.

³ Соколова 2023, с. 776.

Конкретні особливості співвідношень у функціонуванні мов залежали від низки чинників – конкретної сфери, яку обслуговує мова, географічного регіону, статусу населеного пункту, віку мовців та ін. (Масенко, 2010; Соколова, Данилевська, Руда, 2018; Хмелько, 2004; Цар, 2021; Соколова, 2023). Науковці вивчали ці зміни, намагалися оцінити їх кількісно, простежити як механізми зміни мовних кодів безпосередньо в мовленні, так і особливості зміни мовної поведінки мовців протягом їхнього життя. У цій царині є цікаві напрацювання як українських, так і зарубіжних дослідників (Матвеева, 2022; Руда, 2021; Hentschel, Reuter, 2020; Besters-Dilger 2009; Müller, Wingender 2020, 2021 та ін.).

Мовні уподобання жителів різних регіонів ⁴ до початку повномасштабного вторгнення відображали їхні відповіді під час соціологічних опитувань на запитання про рідну мову (табл. 1.1.2) і мову спілкування у неформальних ситуаціях.

За результатами перепису населення 2001 р. українську мову назвали рідною 67,5 % населення, російську – 29,6, інші мови – 2,9 %. У соціопитуваннях як варіант відповіді пропонували також подвійну (українсько-російську) мовну самоідентифікацію (рідні мови – українська і російська), яку 2006 р. обрало близько 11 %, а 2017 – 18 %. Відповідно менше, порівняно з даними перепису населення, назвали рідною і українську, і російську мови окремо, але звертає на себе увагу той факт, що, якщо 2006 р. «відтік» відбувся переважно за рахунок тих, кому за переписом населення 2001 р. записана рідна мова – українська (поменшало на 12 %), то 2016 р. цей показник майже збігається з результатами перепису населення (63,4 %), натомість на понад 12 % менше, порівняно з переписом, назвало рідною російську мову.

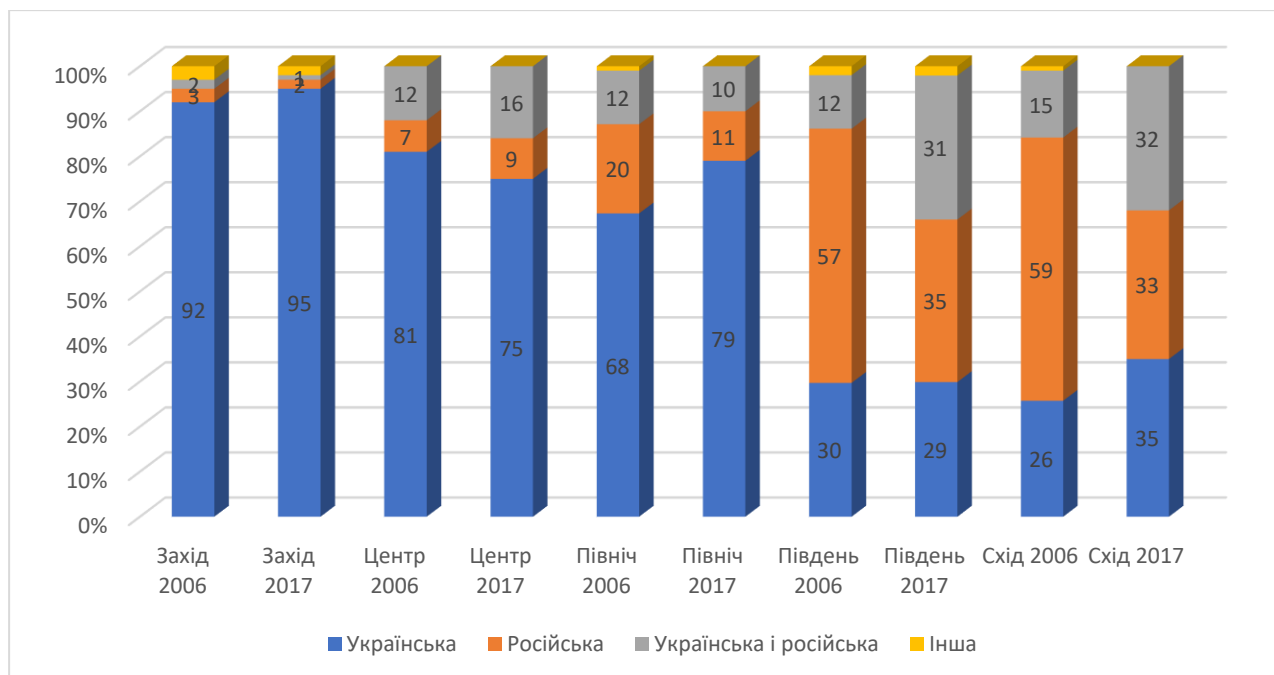
⁴ Регіони опитування 2017: Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська області); Центр (Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська області); Північ (Київська, Чернігівська, Житомирська, Сумська області та м. Київ); Схід (Дніпропетровська, Донецька і Луганська - окрім територій, не контрольованих українською владою, Харківська області); Південь (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області). У статистично достовірному опитуванні розподіл респондентів за областями відповідав пропорціям, що були в межах держави. Такий саме розподіл був і в опитуванні 2006 р. (Бестерс-Дільгер, 2010, с.).

Таблиця 1.1.2. Визначення рідної мови за матеріалами перепису населення 2001 р. і опитуваннями 2006 і 2017 рр.

Рідна мова	2001	2006	2017
Українська	67,5	55,5	63,4
Російська	29,6	32	17,3
Українська і російська	-	11,1	18,0
Інша	2,9	1,4	0,8
Відповідь відсутня	-	-	0,6

Розподіл показників щодо рідної мови за регіонами (мал. 1.1.1) нерівномірний: українську 2017 р. назвали рідною від 95 % на заході до близько 30 % на сході й півдні, де понад третина вагалася між двома мовними ідентичностями і приблизно стільки ж вважали рідною російську мову. Порівняння даних опитувань 2006 і 2017 рр. за регіонами засвідчує, що найсуттєвіші зміни відбулися в південному і східному регіонах, де близько 20 % змінили мовну ідентичність із суто російської на подвійну – українсько-російську. На півночі спостерігали рух від подвійної до суто української мовної ідентичності (близько 10 %), водночас в центральному регіоні дещо (близько 6 %) менше інформантів 2017 р. обрали рідною українську мову, порівняно з 2006 р., на користь російської і подвійної мовної ідентичності. Щоправда, такі малі розходження (2–4 %), за висновками соціологів, можуть виникнути і за рахунок статистичної похибки. На нашу думку, причина невеликого зменшення кількісного показника суто української мовної ідентичності в центральному регіоні у 2017 р. порівняно з 2006 р. може бути також пов’язана з міграційними процесами у зв’язку з початком війни на сході України в 2014 р.

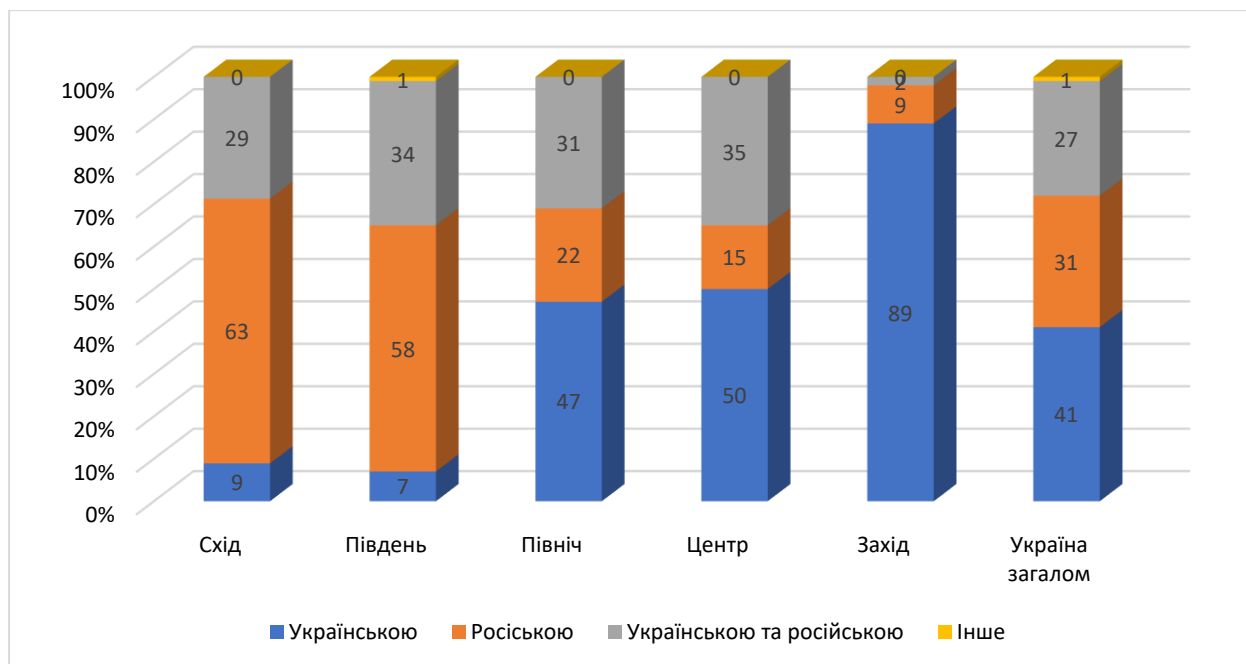
Відповіді на запитання опитування 2006 р. про реальну мову неформального спілкування (мал. 1.1.2) вказували на зсув, порівняно з визначенням рідної мови, на користь російської в усіх регіонах. Найменш помітним він був у західному (менше лише на 6 %), де мовне середовище було переважно українськомовним.

Мал. 1.1.1. Динаміка визначення рідної мови за регіонами опитування (2006 р.⁵, 2017 р.)

На сході і півдні переважало російськомовне спілкування (близько 60 %), і це удвічі більше, ніж кількість тих, хто назвав російську рідною, а українською спілкувалося менше 10 % (від однієї четвертої до третини тих, хто вважав її рідною). Кількість тих, хто послуговувався двома мовами, майже така сама, як і тих, хто виявляв подвійну мовну ідентичність. На півночі і в центрі українською з друзями спілкувалося близько половини, це на 25–30 % менше, ніж вважало її рідною. Ще близько третини використовувало дві мови (утричі більше, ніж мало подвійну мовну ідентичність) і 15–20 % – лише російську (удвічі більше, ніж назвали її рідною).

⁵ Розподіл визначення рідної мови за регіонами у 2006 р. наводимо за (Масенко, 2010, с. 104-105).

Мал. 1.1.2. Відповіді на запитання «Якою мовою Ви зазвичай спілкуєтесь з друзями?» залежно від регіону і загалом по Україні (2017 р.).

1.1.2. Мовна поведінка українців на тлі внутрішньодержавних міграційних процесів 2022–2023 рр.

Від лютого 2022 року українське суспільство зазнало суттєвих змін, які, зокрема, вплинули на функціонування мов і на ставлення мовців до них. Масове переміщення населення на початку війни з північних (Київська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області), а протягом усього періоду агресії – з південних і східних територій України у центральні і західні призвело до руйнування більш-менш сталих ареалів з переважанням певного типу мовної поведінки і спричинило тісне контактування людей з різними мовними пріоритетами і звичками⁶. Водночас підступність агресії, її жорстокість і, нарешті, спрямованість передусім проти цивільного населення, зокрема й у регіонах, де раніше переважало толерантне ставлення до панування російської мови і культури, спричинили суттєві зміни в національно-мовній свідомості громадян.

⁶ Ці процеси почалися ще з 2014 р. (див., наприклад, Цар, 2021), але тоді кількість ВПО була значно меншою, до того ж локальність агресії і сильний вплив антиукраїнської пропаганди в українському інформаційному просторі не дали змоги великій кількості людей правильно оцінити масштаби загрози з боку «російського миру».

Під час війни можливості здійснення певних досліджень, передусім якісних статистичних вимірів, значно обмежені: неможливо провести перепис населення, важко здійснити соціологічне опитування за параметрами, які використовували в мирний (або відносно мирний) час, наприклад, з пропорційним реальному представленням регіонів України і типів населених пунктів у цих регіонах.

Але є явище, яке можна і потрібно вивчати і яке напряду пов'язане з мовною ситуацією – це **мовна поведінка** громадян, що її досліджують шляхом вивчення мовних біографій, опитувань цільової аудиторії тощо. Надалі до аналізу залучено результати кількох цільових опитувань, здійснених співробітниками Інституту української мови НАН України за допомогою гугл-форм: у травні – червні 2022 р. – внутрішньо переміщених осіб (ВПО ⁷) (257 анкет ⁸) і мешканців населених пунктів, що їх приймають (759 анкет ⁹), та у червні–липні 2023 р. – опитування ВПО (82 анкети ¹⁰) і учасників освітнього процесу (вчителів, студентів, викладачів ЗВО – 310 анкет ¹¹). Звісно, такі опитування не є статистично достовірними, вони характеризують передусім опитану спільноту, зокрема щодо особливостей мовної поведінки, і дають змогу сформулювати гіпотезу щодо шляхів розвитку мовної ситуації, яку надалі слід перевіряти за допомогою інших методів.

Для кращого розуміння результатів тих опитувань, які ми здійснили у 2022 і 2023 рр., варто ідентифікувати представників усіх спільнот (переселенці, місцеві жителі, освітяни) за регіонами, які вони представляють, за тією самою схемою, як це було зроблено 2017 р. ¹² З мал. 1.1.3 можна помітити, що за місцем,

⁷ ВПО – офіційна назва цієї категорії громадян, зафіксована в нормативних документах. Далі використовуємо цей термін і назву «переселенці» як синоніми, оскільки не всі громадяни, що перемістилися внаслідок війни у безпечніші місця, мають цей статус офіційно.

⁸ https://docs.google.com/forms/d/10BRcpEHW3lqAAJJaQ6zhjN4h1CSitGEqUTX51_IJP-4/edit?ts=6272b3af#responses

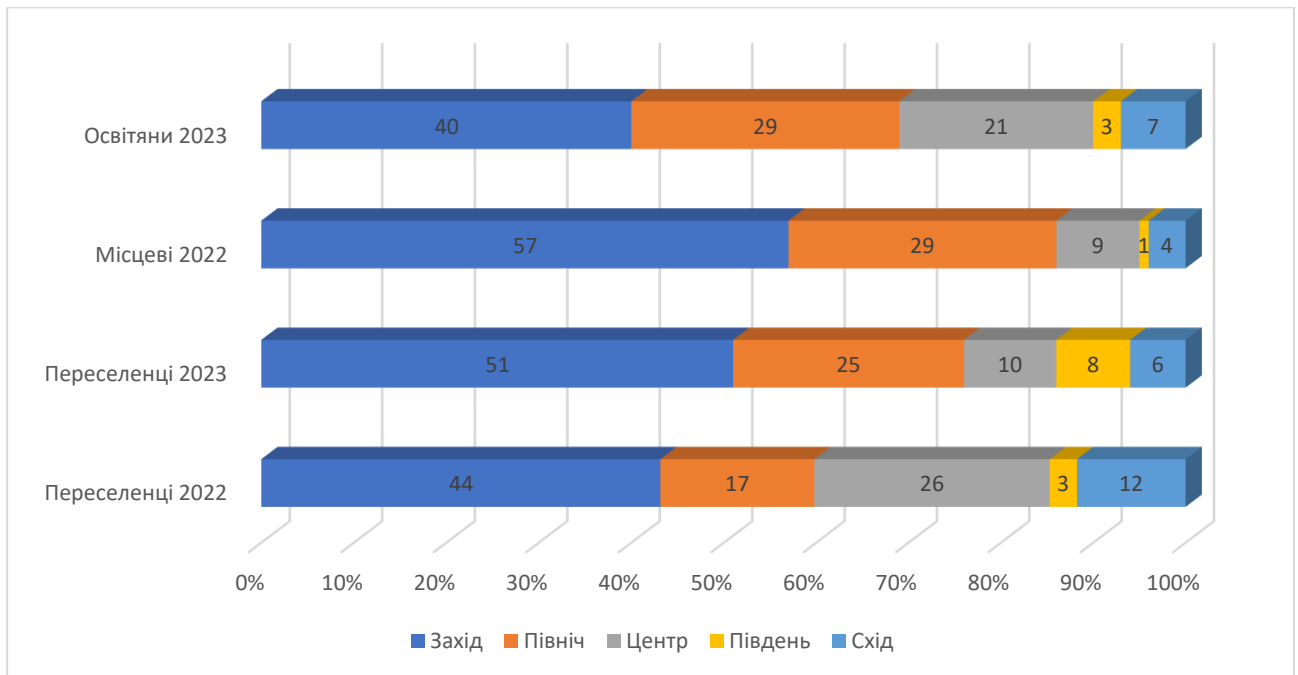
⁹ https://docs.google.com/forms/d/1dvDj26Bk828ZOnGRVcZEeVZ-3haTY6pLYSI6LGJ1_Eg/edit?ts=6272b393#responses

¹⁰ <https://docs.google.com/forms/d/1Wu5Jt3eUMLRf689YPSVXA0R-f1JTNfesY3bS32vGlnI/edit#responses>

¹¹ https://docs.google.com/forms/d/1g4bArwmDhxNf0F9_rHX5RzSWK0ALW35NFrWig733vS0/edit?ts=646cf5fd#responses

¹² Див. посилання 4.

де вони перебували в момент опитування, представники трьох спільнот (переселенці двох хвиль і місцеві жителі) різнилися не дуже сильно: в усіх спільнотах переважають анкети, зібрані в західному регіоні, серед переселенців першої хвилі багато (26 %) перебувало в центральних регіонах, також на анкету у 2022 р. відгукнулося досить багато місцевих мешканців північного регіону (29 %), які, попри складну обстановку, не залишили місця постійного проживання¹³. Переселенці у східному і південному регіонах – це переважно ті, хто виїхав зі свого населеного пункту, але залишився в межах регіону. Матеріал зі сфери освіти майже однаково представлений з північного і центрального регіонів (дещо більше із західного) і так само мало анкет зі сходу і півдня.

Мал. 1.1.3. Розподіл інформантів за місцем проживання на момент опитування.

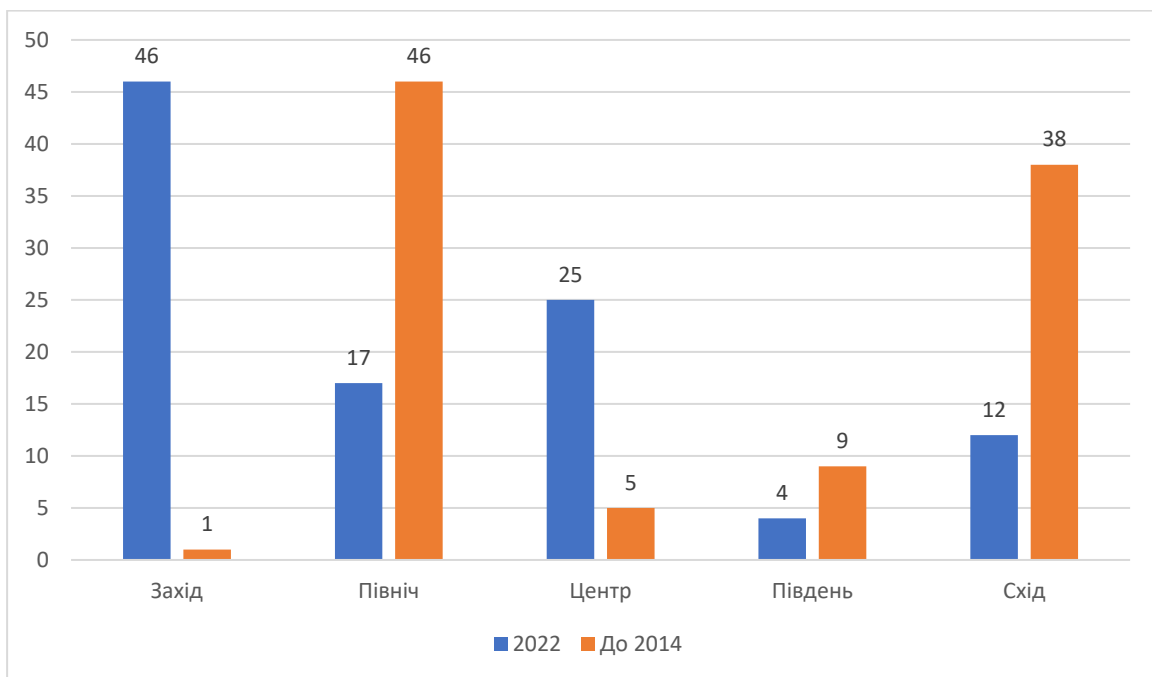
Зовсім іншими є показники за постійним місцем проживання до 2014 р.¹⁴ (мал. 1.1.4, 1.1.5) порівняно з теперішнім місцем перебування¹⁵. Серед евакуйованих в обох спільнотах найбільше постійних мешканців сходу (38 % у

¹³ У цьому проявився суб'єктивний чинник – активність місцевого поширювача анкет у м. Сумах – І. І. Браги.

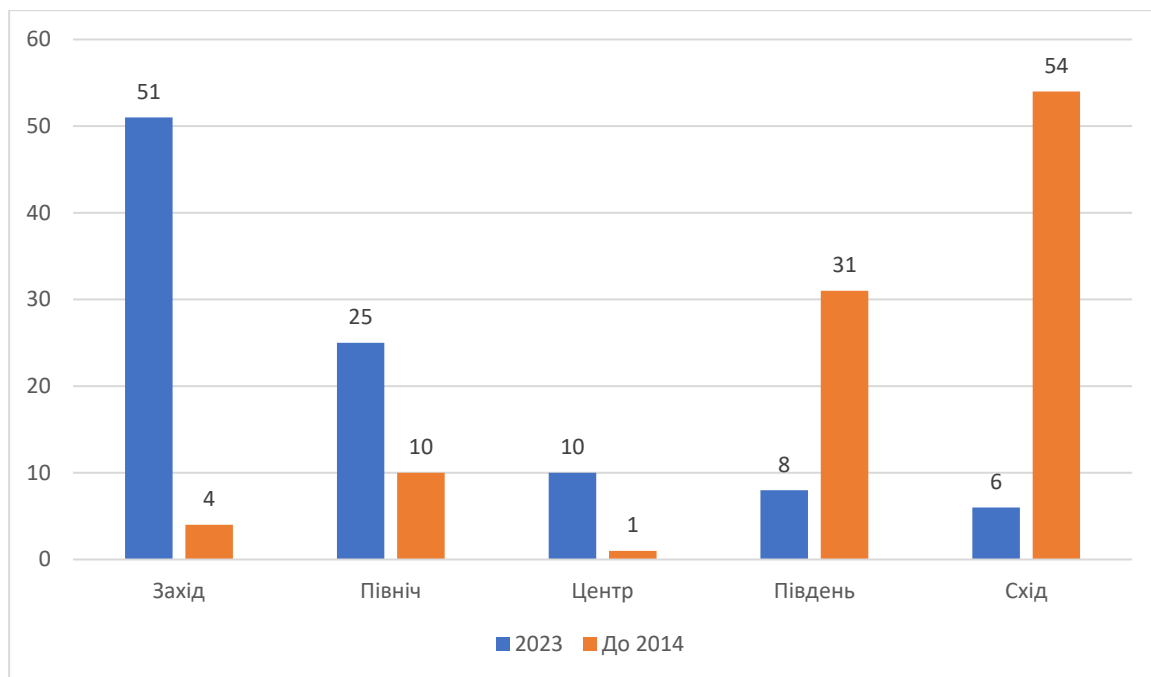
¹⁴ Перевагу надано місцю проживання до 2014 р., оскільки серед опитаних є «подвійні переселенці», які з початком агресії у 2014 р. виїхали зі сходу України, а в 2022 чи 2023 рр. змушені були переїхати ще раз. Ймовірно, частина переселенців з 2014 р. вже ідентифікувала себе як «місцевих», і це відображено в їхніх анкетах, але такі складні випадки ми вже враховували в індивідуальних інтерв'ю.

¹⁵ В анкеті для учасників освітнього процесу запитання про попереднє місце проживання не було.

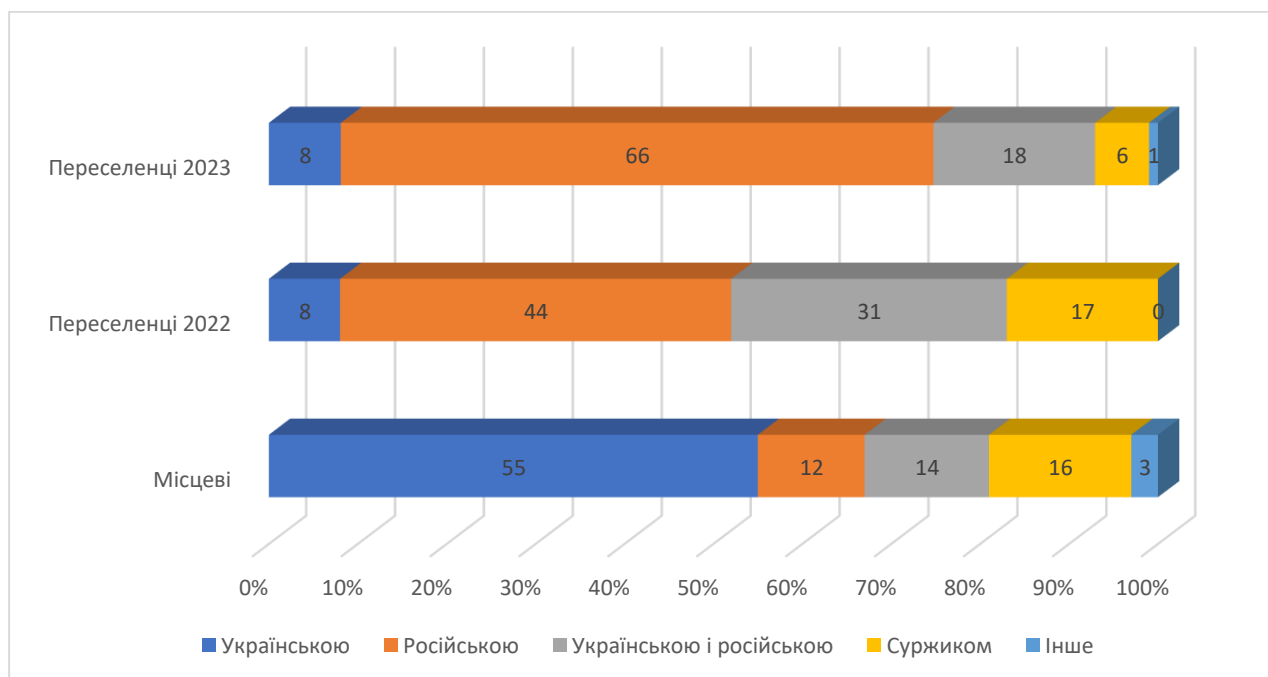
2022 р. і 54 % у 2023 р.), у 2022 р. також півночі – понад 45 % (опитування було в травні, після активних бойових дій зокрема й на півночі – у Київській, Житомирській, Сумській, Чернігівській областях), а в 2023 – півдня. Малу кількість мешканців півдня у 2022 р. почасти можна пояснити швидкою окупацією тих областей і фізичною неможливістю виїхати для багатьох на момент проведення опитування, 2023 р. (після часткової деокупації Херсонської області в листопаді 2022 р.) ця кількість зросла до понад 31 %. За наведеними даними можна зрозуміти, що серед місцевих (див. мал. 3) більше представників переважно українськомовних регіонів, а серед переселенців (особливо у 2023 р.) – російськомовних. Зрештою, про це свідчать і відповіді на запитання про мовну ситуацію в рідних населених пунктах інформантів до початку повномасштабної війни (мал. 1.1.6).

Мал. 1.1.4. Відображення міграційних процесів серед ВПО в 2022 р.

Мал. 1.1.5. Відображення міграційних процесів серед ВПО в 2023 р.

Мал. 1.1.6. Розподіл відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте (для місцевих жителів) / з якого Ви приїхали (для переселенців) до 24.02.22 більшість населення говорила ...»

Водночас відповіді на запитання про національну ідентичність засвідчили суттєві зміни, що відбулися у свідомості громадян України з початком повномасштабної війни (табл. 1.1.3).

Таблиця 1.1.3. Розподіл відповідей на запитання «Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?» за результатами опитувань 2006, 2017 і 2022 рр.

Відповідь	2006	2017	2022			2023
			Місцеві	Переселенці	Переселенці	Переселенці
Українцем /українкою	77,0	88,3	97,8	96,9	96,3	96,3
Росіянином /росіянкою	20,3	8,5	0,9	1,6	1,2	1,2
Порівну українцем та росіянином	0,7	-	-	-	-	-
Інше	2,0	1,9	1,3	1,5	2,4	2,4
Важко відповісти	-	1,3	-	-	-	-

Незважаючи на відмінні мовні звички, майже всі опитані ідентифікували себе з українською нацією, імовірно, поставивши на перше місце не етнічне походження, а громадянство, що істотно відрізняється від результатів опитувань 2017 і ще більшою мірою 2006 рр. Про це свідчать і деякі автокоментарі ¹⁶:

За корінням русская, бо батьки родом з Роси́и, але мені Украї́на рідна, бо я тут народилася і живу усе життя (ВПО, 2022).

Українська гебрейка (ВПО, 2022).

Переважаю українцем, хоча мої предки були і українцями, і росіянами, і білорусами, і поляками, тому ці частини себе я не відтинаю (Місцеві, 2022).

Українець, який має російське+білоруське+баши́рське коріння (Місцеві, 2022).

Русская украинка – гра́жданка Украи́ны (Місцеві, 2022).

Утім, з автокоментарів дізнаємось і про деякі проблеми, пов'язані з національною і громадянською свідомістю, зокрема намагання виокремити з української русинську ідентичність. Пор.:

За паспортом – українка (Місцеві, 2022).

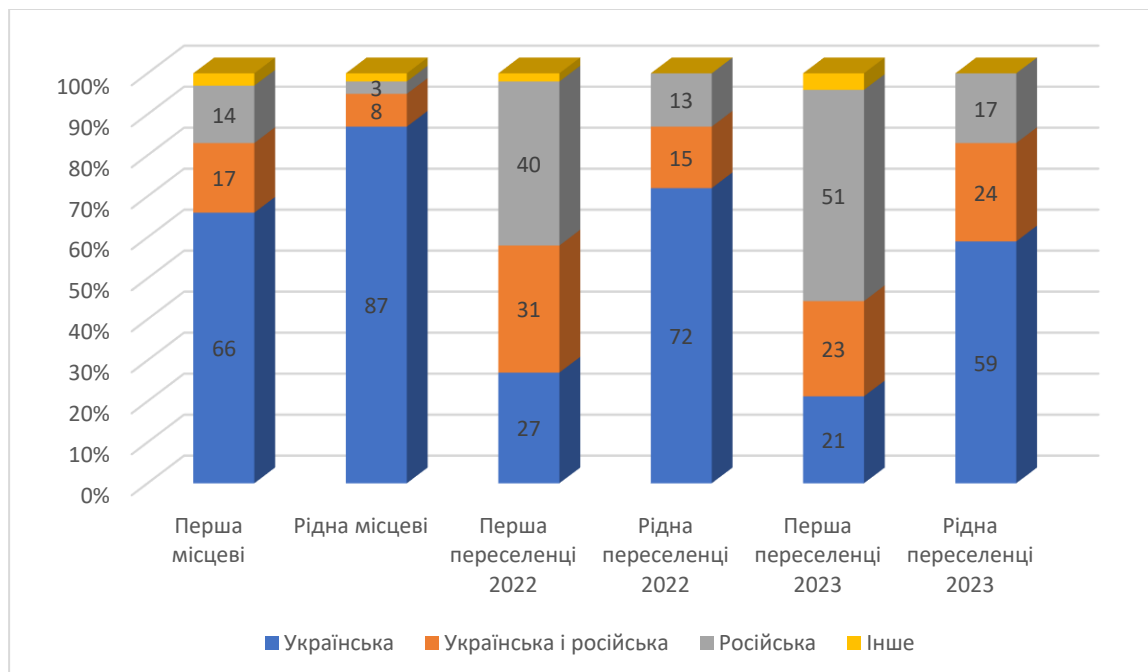
Угро-хорватським руси́ном (Місцеві, 2022).

Космополіт (ВПО, 2023).

Порівняння відповідей на запитання про рідну мову і мову, яку респонденти засвоїли першою, свідчить про те, що не всі респонденти ототожнюють ці поняття, на чому варто наголошувати, подаючи ці матеріали

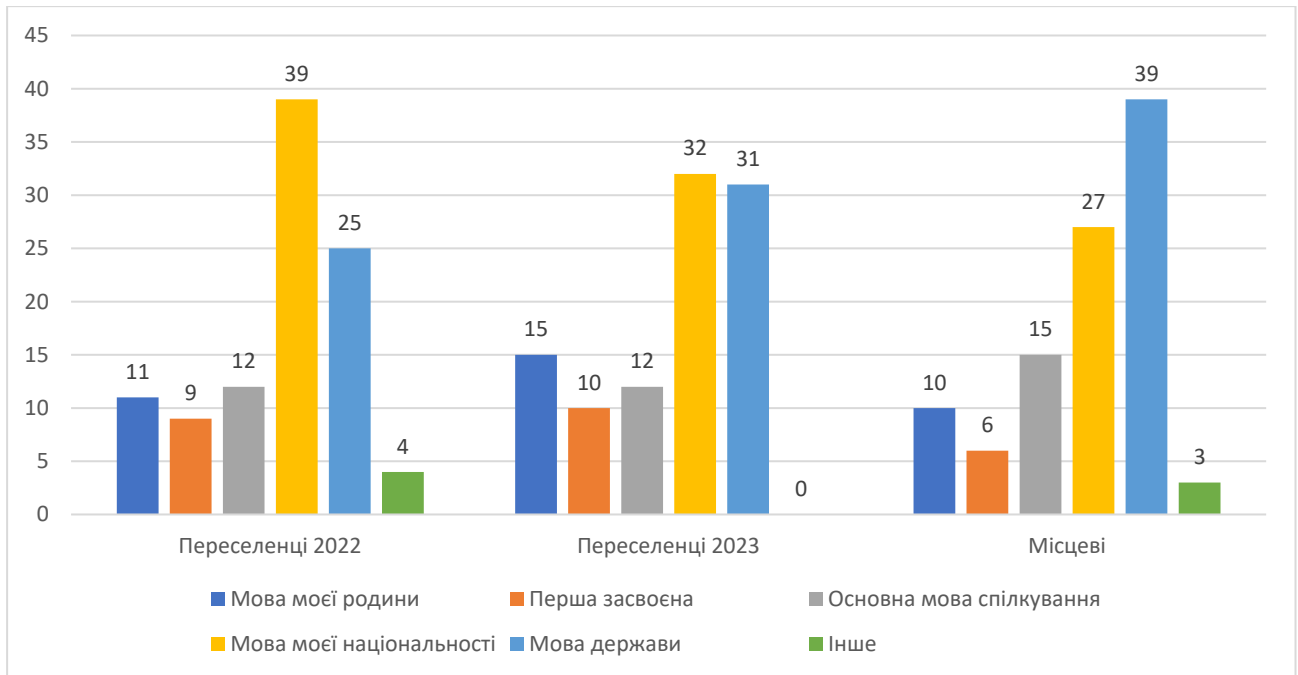
¹⁶ В коментарях збережено орфографію і пунктуацію респондентів.

для, наприклад, англомовного читача (мал. 1.1.7) (пор. англ. native language і first language).

Мал. 1.1.7. Порівняння відповідей на запитання «Яку мови Ви вважаєте своєю рідною мовою?» і «Яку мову Ви засвоїли першою (вчилися розмовляти, читати, рахувати)?»

Цілком зрозумілим є показник 87 % рідна мова – українська для місцевих жителів, для 66 % яких вона є також і першою засвоєною (за ще 17 % двомовних з дитинства, тобто разом 83 % знають українську з дитинства – це майже дорівнює показнику української як рідної). Набагато цікавіші в цьому плані відповіді переселенців, 40 % яких у 2022 р. і 51 % у 2023 р. назвали російську першою мовою, але лише 13 % і 17 % відповідно – рідною. Це означає, що українську визнали рідною мовою не лише ті, хто знає її з дитинства (27 % + 31 % = 58 % у 2022 р.; 21 % + 23 % = 46 % у 2023 р.), а й 14–15 % первинно суто російськомовних. Це свідчить про специфічне розуміння українцями, які постраждали від російської агресії, поняття «рідна мова» (мал. 1.1.8) і про їхню готовність змінити мовну ідентичність.

Мал. 1.1.8. Розуміння поняття «рідна мова»

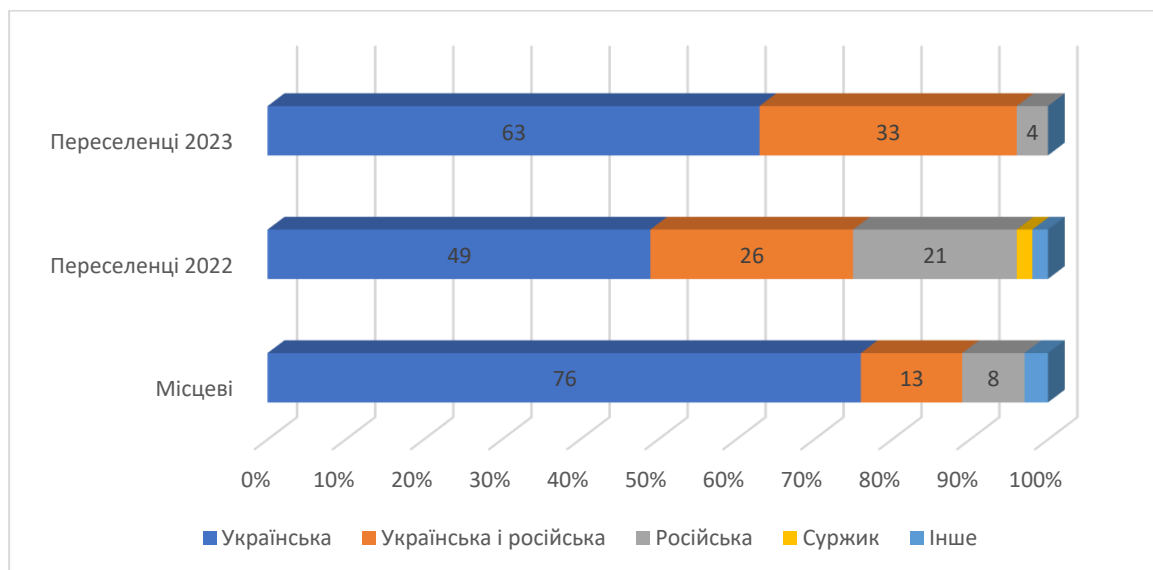
У відповіді на запитання «Як Ви розумієте поняття "рідна мова"?» ВПО поставили на перше місце мову своєї національності (39 % і 32 % у 2022-му і 2023-му рр. відповідно), у місцевих жителів цей показник на другому місці і сягнув 27 %, поступившись опції «мова моєї держави» (39 %), який був на першому місці в опитуванні 2017 р.¹⁷ і серед місцевих жителів в нашому опитуванні (39 %). Таку зміну можна пояснити саме зміною розуміння національної ідентичності (з етнічної на громадянську) в багатьох переселенців. В опитуванні 2017 р. відповідний варіант відповіді сформульовано як «мова етносу, з яким я себе ідентифікую», що безпосередньо орієнтує на етнічне походження, тоді цей показник посідав передостаннє місце. Спостерігаємо також зниження рейтингу опції «мова повсякденного спілкування» з другого місця в опитуванні 2017 р. до третього у ВПО-2022 і місцевих та до четвертого місця у ВПО-2023. Окрім запропонованих,

¹⁷ 2017 року інформанти мали змогу обрати дві опції із запропонованих, що неможливо було забезпечити в стандартній гугл-анкеті, яку поширювали 2022-го і 2023-го рр., тому порівняння цифрових показників не показове (Соколова, Залізник, 2023, с. 40).

інформанти надали власні варіанти відповідей або намагалися об'єднати кілька варіантів:

Мова, якою я думаю (ВПО, 2022); Це мова, якою я думаю, розмовляю, співаю дитині (Місцеві 2022); Для мене це комплекс понять: від першої засвоєної мови й мови родини до мови моєї нації і держави (ВПО, 2022); мова, якою мені комфортно спілкуватися (Місцеві, 2022); це мова, до якої найбільше серце лежить (Місцеві 2022); Мова мого роду, закладена на генетичному рівні (Місцеві 2022). Я рахую, що це мова яка передалась мені від матері тому вона і рідна. А також державна мова для мене теж рідна. (Місцеві 2022).

Зміна мовної поведінки місцевих мешканців виявилася в трансформації мовних звичок у бік української мови від першої мови до мови повсякденного спілкування – на 10 % (мал. 1.1.9). Зараз переважно російською спілкуються лише 8 % з них (порівняно з 14 %, які опанували її першою).

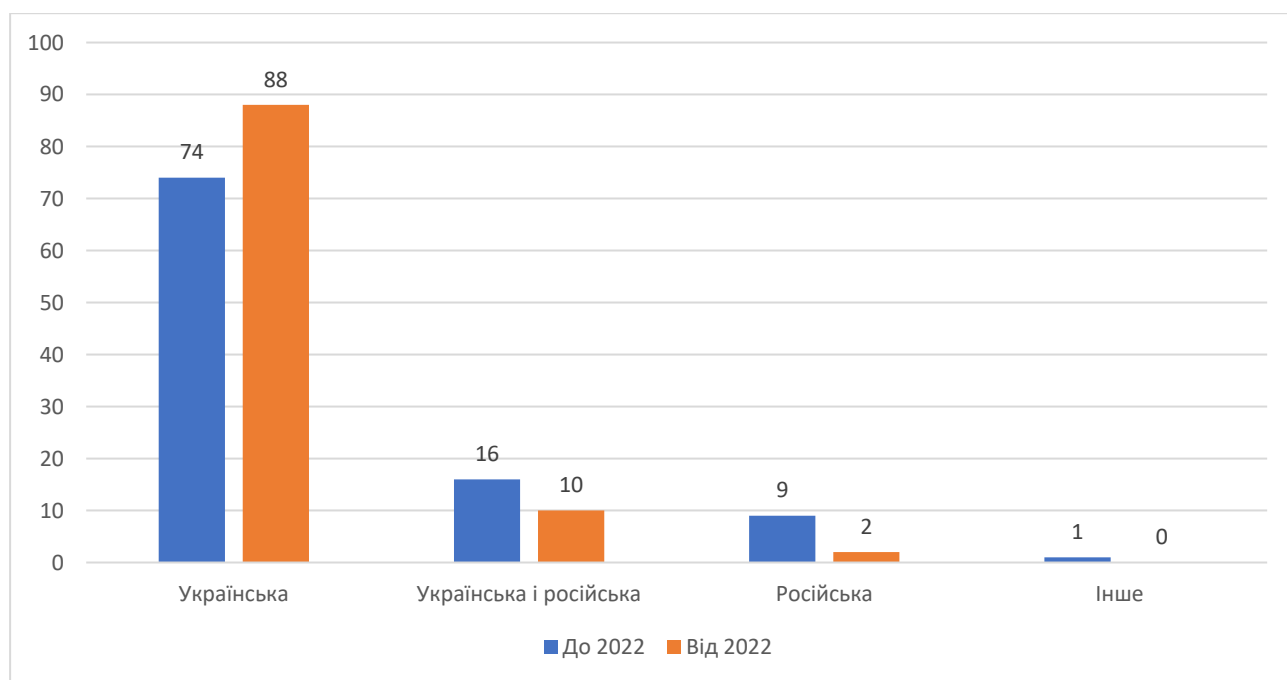

Мал. 1.1.9. Мова повсякденного спілкування місцевих жителів і переселенців в момент опитування (2022, 2023)

Мовна поведінка переселенців також змінилася протягом їхнього життя на користь української (з 27 %, які першою засвоїли українську, до 49 %, які спілкуються переважно нею, у 2022 р. і з 21 % до 63 % – у 2023 р.); переважно російськомовними в 2022 р. були 21 % з них (проти 40 %, які її засвоїли першою), у 2023 р. показники змінилися з 51 % (до початку повномасштабної війни) до

лише 4 %, знизилася кількість активно двомовних серед ВПО-2022 на 5 % і на 10 % стала більшою серед ВПО-2023 ¹⁸. Як бачимо, незважаючи на менші абсолютні показники вживання української мови, порівняно з місцевими жителями, мовна поведінка переселенців суттєво змінилася, що дає підстави для оптимістичного прогнозу розвитку мовної ситуації.

В опитуванні для учасників освітнього процесу було передбачено окремі запитання про власну мову повсякденного спілкування до і після 24 лютого 2022 р. Відповіді (мал. 1.1.10) свідчать, що й до початку повномасштабної війни серед них була значна частка українськомовних (варіанти відповіді – «тільки українською» і «переважно українською») – майже три чверті, яка збільшилася з початком повномасштабної війни до 88 %. Кількість російськомовних зменшилася з 9 % до 2 %.

Мал. 1.1.10. Мова власного повсякденного спілкування учасників освітнього процесу.

Змінився і якісний розподіл відповідей: до 2022 р. 3 % опитаних спілкувалися лише російською мовою, після початку повномасштабної війни усі

¹⁸ Імовірно, тут двомовність – проміжний етап переходу з російської на українську мову, пов'язаний із браком навичок українськомовного спілкування у багатьох ВПО-2023, тоді як багато переселенців першої хвилі могли почати одразу переходити від двомовності до спілкування повністю українською мовою, бо краще її знали.

вони принаймні частково почали використовувати українську. Такі зміни відбулися в усіх регіонах опитування.

1.1.3. Зміна ставлення до української і російської мов

У соціопитуванні 2017 р., яке здійснювали вже після Революції Гідності і початку російської агресії, яку тоді в міжнародному проєкті ми дипломатично назвали протистоянням, було запитання «Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до мов (української і російської)...» з варіантами відповіді: «покращилося», «лишилося без змін», «погіршилося». Результати відображено в таблиці 1.1.4.

Таблиця 1.1.4. Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до мов (2017, %)

Регіон	Української			Російської		
	Покращи- лося	Лишилося без змін	Погірши- лося	Покращи- лося	Лишилося без змін	Погіршилося
Схід	20	73	5	3	85	11
Південь	23	67	9	5	89	6
Північ	41	56	2	1	79	17
Центр	43	54	3	9	62	28
Захід	45	54	1	1	58	39

У більшості опитаних ставлення до української мови тоді або не змінилося (від 54 до 73 % у різних регіонах), або стало кращим (від 20 до 45 %), що особливо помітно у західних, центральних і північних областях. Щодо російської мови зміни ставлення були менш помітні (найменше змін на сході й півдні, але погіршення зазначили близько третини мешканців центру і майже 40 % – заходу).

Після початку повномасштабного вторгнення вектор змін лишився той самий – покращення ставлення до української мови і погіршення – до російської, але інтенсивність змін зросла (табл. 1.1.5).

Таблиця 1.1.5. Після початку повномасштабного вторгнення Ваше ставлення до мов (2022 р., 2023 р., %)

Категорія інформантів	Української			Російської		
	Покращи- лося	Лишилося без змін	Погірши- лося	Покращи- лося	Лишилося без змін	Погірши- лося
Переселенці 2022	50	49	1	2	27	72
Переселенці 2023	65	35	0	0	22	78
Місцеві	63	37	0	1	22	77
Україна загалом (2017)	34	61	3	3	74	21

Ставлення до української мови покращилося в половини переселенців у 2022 р. і в 65 % у 2023 р., й у двох третин місцевих, у решти лишилося без змін. Ставлення до російської мови, навпаки, погіршилося в понад 70 % в усіх групах. Отже, якщо початок російської агресії у 2014 році практично не спричинив масового відторгнення російської мови і звернення до української, хоч і позитивно вплинув на ставлення до неї, то тепер цей процес запустився практично відразу і з часом лише посилюється.

Відповідно змінилося й бачення майбутньої мовної ситуації України – більшість переселенців¹⁹, понад половина з яких приїхала з населених пунктів із переважанням російськомовного населення, погодилася з твердженням, що українська мова в Україні має стати основною мовою спілкування в усіх сферах: 62 % і 57 % (у 2022 і 2023 рр. відповідно) – беззастережно, 11 % і 16 % – в усіх публічних сферах, ще 20 % і 23 % звернули увагу на необхідність дотримуватися також законодавчо зафіксованих прав мовних меншин. Лише 7 % представників першої хвилі переселення і 1 % другої підтримали тезу про те, що мова спілкування – особиста справа кожного.

Порівняння цих відповідей із результатами опитувань 2006, 2017 рр. (пор. табл. 1.1.1), хоч і не зовсім коректне з огляду на відмінність запропонованих

¹⁹ В анкеті для місцевих такого запитання не було.

варіантів відповідей, усе ж однозначно свідчить про рух громадської думки вбік посилення позицій державної мови.

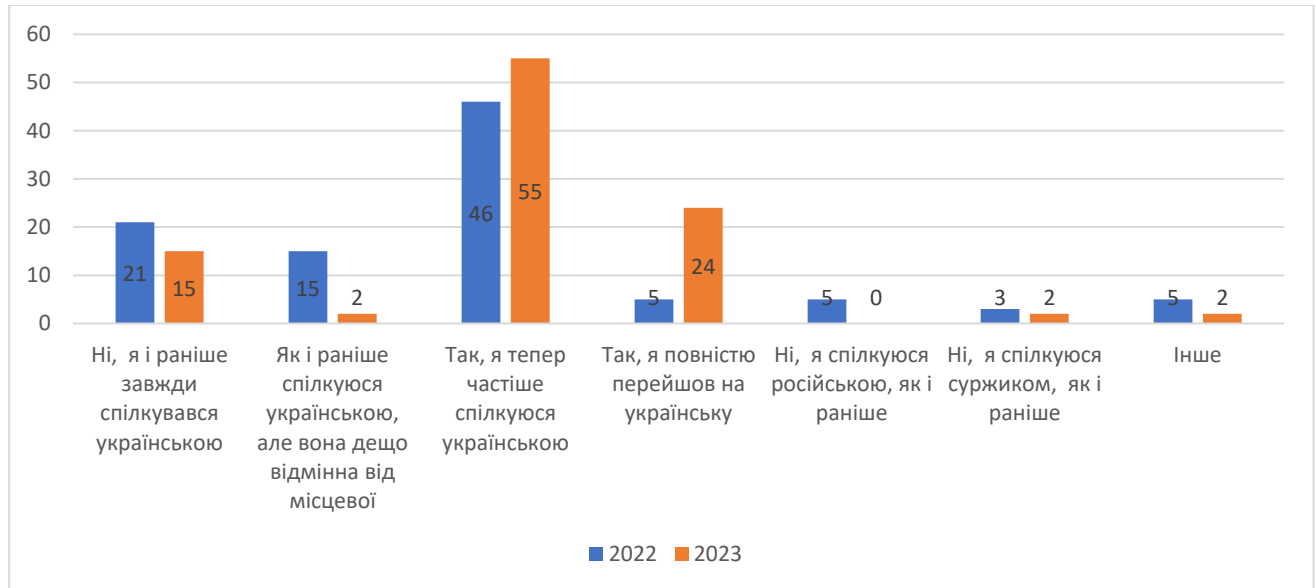
З початком війни в багатьох змінилося ставлення до мовного питання загалом (51 % і 70 % переселенців, 66 % місцевих), але від 5 % до 10 % не змогли визначитися з відповіддю. На запитання, у чому саме полягає ця зміна, місцеві і переселенці обох хвиль відповіли по-різному (мал. 1.1.10). Хоча в усіх спільнотах переважало усвідомлення, що питання мови належить до кола питань національної безпеки (так вважають майже 60 % місцевих, 40 % переселенців першої і понад половина – другої хвилі). На друге ж місце майже з однаковою частотою поставлено власну мовну поведінку, яка може впливати на мовну ситуацію в країні (понад 20 % у кожній групі). Близько 18 % переселенців першої хвилі натомість вважають мовне питання маніпулятивним (серед місцевих таких удвічі менше, серед ВПО-2023 – 11 %) і 19 % не можуть відповісти (серед місцевих – 11 %, ВПО-2023 – 12 %).

Мал. 1.1.10. Розподіл відповідей на запитання «У чому виявляється зміна Вашого ставлення до мовного питання?»

Половина переселенців 2022 р. і майже 80 % 2023 р. змінили власну мовну поведінку і почали повністю або принаймні частіше спілкуватися українською

мовою, про що свідчать їхні відповіді на запитання «Чи змінилася Ваша власна мовна поведінка після прибуття до нового місця проживання?» (мал. 1.1.11).

Мал. 1.1.11. Розподіл відповідей переселенців на запитання «Чи змінилася Ваша власна мовна поведінка після прибуття до нового місця проживання?»

Ще 36 % і 17 % відповідно і раніше послуговувалися саме нею. Лише 5 % у 2022 р. продовжували використовувати російську (2023 р. цей варіант не обрав ніхто з опитаних). Можна припустити, що відсоток російськомовних у побуті серед переселенців може бути дещо вищим, оскільки ми пропонували анкету лише українською мовою, якою «переконані російськомовні» могли не захотіти відповідати. Але в тих умовах використання російськомовного варіанта анкети здавалося неприпустимим, до того ж переважна більшість громадян України добре розуміють українську, навіть якщо не говорять нею. 6 % респондентів у 2022 р. запропонували власний варіант відповіді, їхні відповіді можна об'єднати у три основні опції.

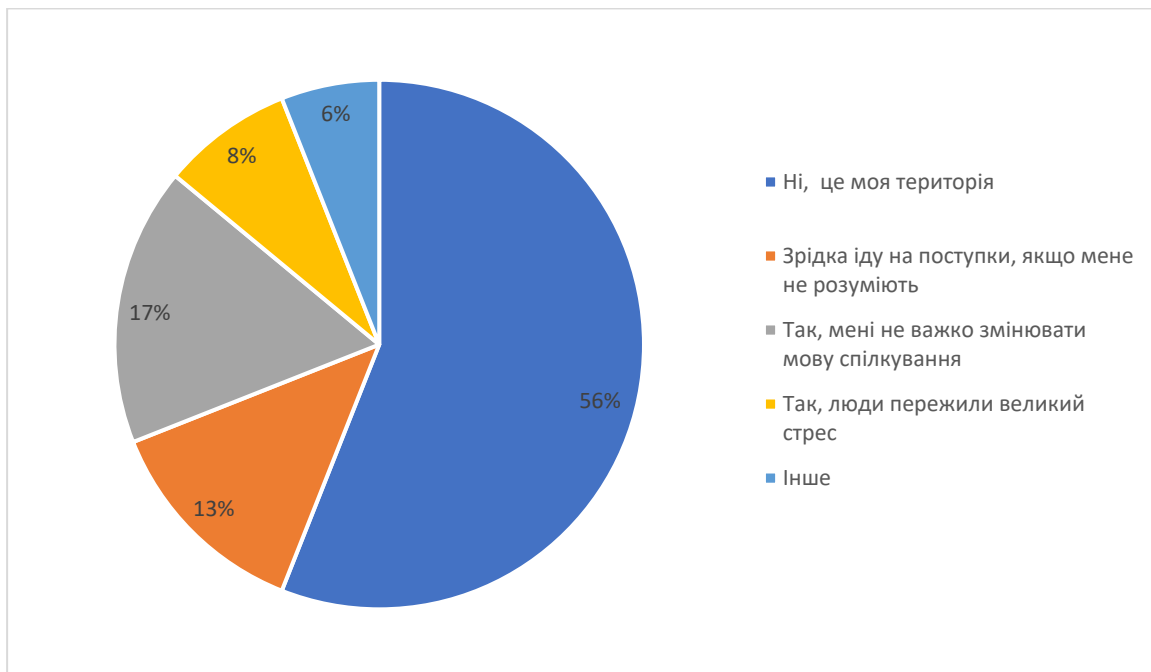
А) «Спілкуюся двома мовами»: *Спілкуюся мовою співрозмовника, по роботі спілкуюся українською з 2014; Я відповідаю тією мовою, якою до мене звертаються; Я дома, стараюсь переходити на українську мову і менше спілкуватись суржиком; Спілкуюся обома мовами; В сім'ї спілкуюсь російською, як і спілкувались, в установах/магазинах – українською.*

Б) «Вивчаю / хочу вивчати українську»: *Ходжу на мовні курси, хочу вивчати українську мову; Вивчаю мову для спілкування.*

В) «Перейшов на українську ще раніше»: *До 2020 спілкувалася російською, від липня 2020 – тільки українською; Так, але це сталося до 24 числа, в середині лютого; Перейшла на українську в перший день війни, до прибуття на нове місце проживання.*

Останній блок відповідей підкреслює самостійність вибору мовців, а не його ситуаційну зумовленість (переїзд на нове місце проживання). Кількісно відповіді останнього блоку можна додати до тих, хто перейшов на українську або став спілкуватися нею частіше. У 2023 р. один з респондентів, навпаки, підкреслив, що до 2022 р. мовну поведінку, попри переїзд, не змінював і зробив це лише з початком великої війни.

В анкеті для місцевих жителів було аналогічне запитання «Чи змінилася Ваша власна мовна поведінка після прибуття до Вашого населеного пункту переселенців?» (мал.1.1.12).

Мал. 1.1.12. Розподіл відповідей місцевих жителів на запитання «Чи змінилася Ваша власна мовна поведінка після прибуття до Вашого населеного пункту переселенців?»

56 % категорично обстоювали своє право на збереження звичного мовного середовища, близько 38 % погодилися йти на поступки новоприбулим, а серед решти 6 % не передбачених анкетною відповіддю переважали відповіді з мотивацією того, чому не треба змінювати власну мову спілкування (загалом майже 5 %):

Я українка. Моя мова – українська. Хай вчать, хто досі не знає. Російську я розумію, але не спілкуюсь нею категорично!

Не стикалась з ситуаціями, де б не розуміли українську. На російську не переходжу в розмові.

Ні, розмовляю виключно українською, а переселенці це ж українці, які зобов'язані знати і розуміти мову своєї держави.

Українець чи українка повинні розмовляти українською мовою, рідною мовою, мовою своєї держави.

Деякі відповіді налаштовують на пошук компромісу в мовному питанні між місцевими жителями і переселенцями:

Трохи дивно, бо відповідь, яку я маю обрати агресивна. Я спілкуюся виключно українською, бо не вмію говорити російською, ніколи на неї не переходила. Плюс, це Україна і мова наша державна одна. А не тому що це територія.

Ні, але внутрішньо переміщені люди не мають проблеми з моєю українською. А я не маю проблеми з тими, хто говорить російською. Ми добре один одного розуміємо.

Як і раніше я говорю укр., перекладаючи окремі слова, якщо людина перепитує. Люди пережили стрес і говорять як можуть, ну ок.

Я б поєднала відповідь з першого пункту, третього і четвертого: це моя територія, я розмовляю українською, але мені не важко змінювати мову спілкування з людьми, які пережили стресові ситуації (наприклад, з Харкова чи з Маріуполя).

1.1.4. Мова як ознака загальної трансформації мовно-культурних орієнтирів

Зміна мовної поведінки після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну супроводжується не лише зміною ставлення до мов, а й трансформацією мовно-культурних орієнтирів загалом. Зокрема багато опитаних вказали на те, що вони почали більше цікавитися історією України після 24 лютого 2022 р.: ВПО-2022 – 60 %, місцеві-2022 – 75 %, ВПО-2023 – 83 %. Значна частка переселенців намагалася познайомитися з місцевими звичаями.

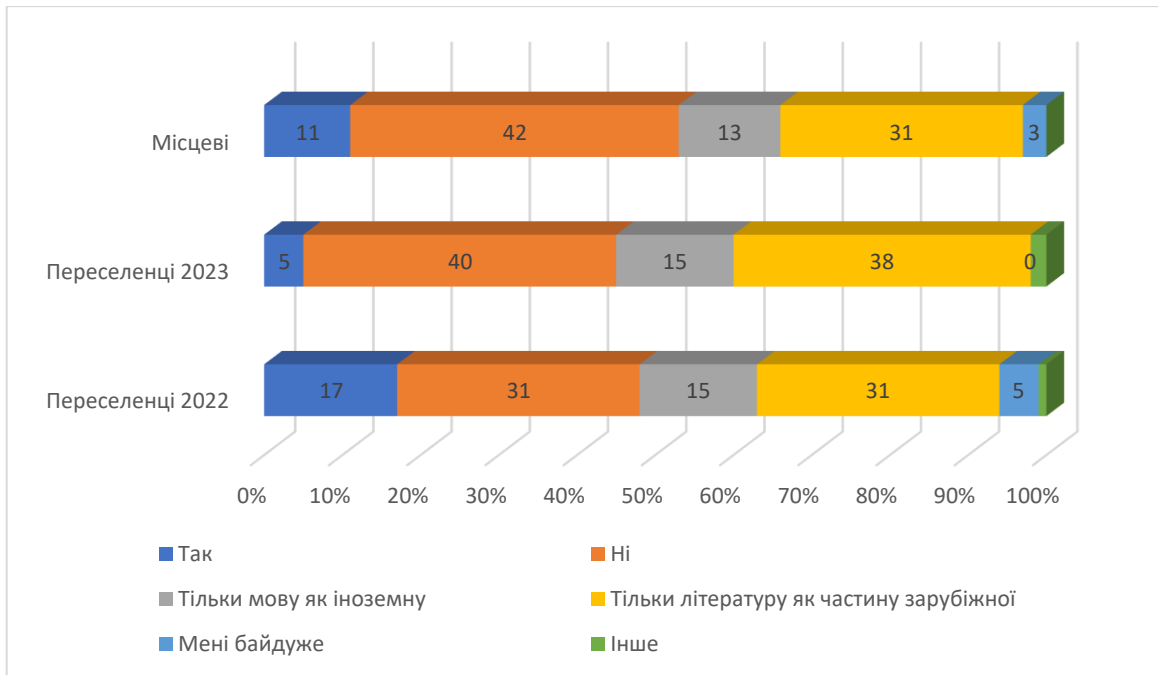
Щодо перспективи вивчення в школі російської мови та літератури для своїх дітей (онуків) (мал. 1.1.13) більшість респондентів висловилися негативно (однозначно – від 31 % до 42 %), близько третини в усіх спільнотах допустили вивчення літератури як частини зарубіжної і 13–15 % – тільки мови як іноземної. Лише від 5 % (ВПО-2023) до 17 % (ВПО-2022) дали ствердну відповідь на це запитання. Цікаво, що саме воно спричинило найбільшу кількість власних коментарів²⁰, багато з яких досить категоричні:

Культура ворожої країни (ВПО-2023);

Бо я не хочу, щоб мова окупанта, який вигнав мене з мого власного будинку, була в житті моїх дітей. Цією мовою вони катують наших військових. Нічого спільного з нею мати не хочу. А до народження моїх дітей росія взагалі має зникнути. А російська література не вартує жодної уваги (ВПО-2023);

Хочу, щоб на моїх дітях зупинилося зросійщення моєї родини. Вважаю, що їм в сучасному світі знання російської мови не потрібне (ВПО-2022).

²⁰ Класифікація цих міркувань може бути предметом окремої розвідки, тут подамо лише кілька типових прикладів.

Мал. 1.1.13. Розподіл відповідей на запитання «Чи хотіли б Ви, щоб Ваші діти/онуки (майбутні діти/онуки) вивчали російську мову та літературу в школі?»

Серед аргументів на користь вивчення російської мови інформанти досить часто зазначали потребу «розуміти мову ворога»:

Лише мову, позаяк мову ворога треба розуміти (Місцеві 2022);

Треба знати мову ворога (ВПО-2022);

Потрібно знати мову ворога (ВПО-2023).

Щодо літератури інформанти нерідко обґрунтовують її цінність як джерела розуміння психології росіян:

Щоби із творів російської класики діти розуміли сутність російської культури, їхню натуру (Місцеві 2022).

Проте є й коментарі з обґрунтуванням визнання російської мови та літератури на світовому рівні, а також необхідності дотримуватися прав і свобод людини:

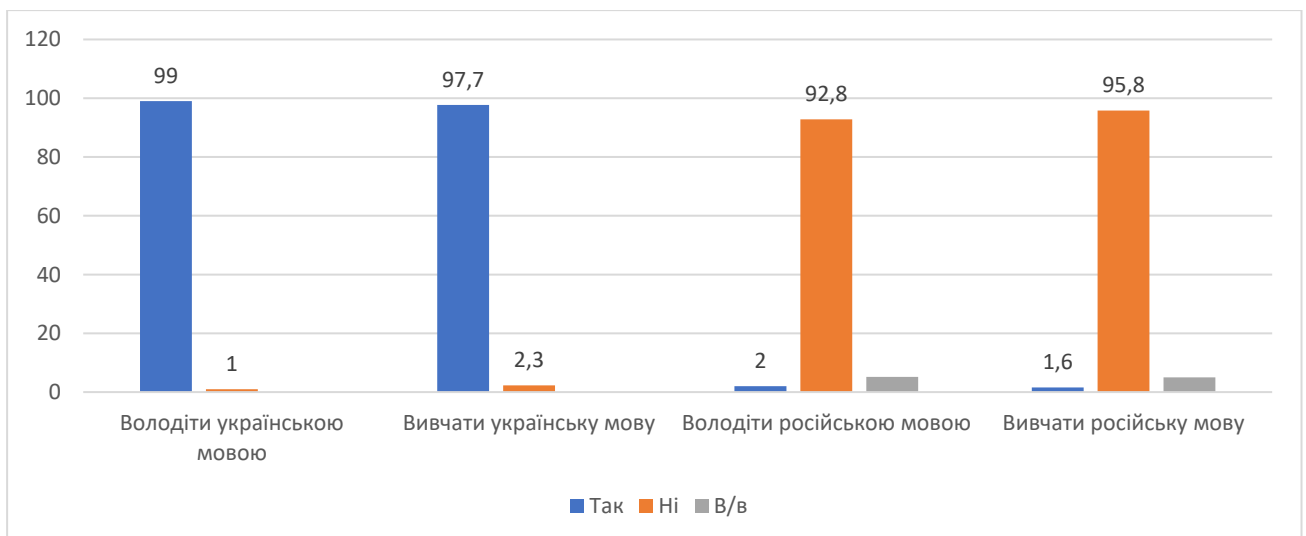
Я сама вивчала російську літературу в школі та можу сказати, що деяких авторів (особливо тих, кого приписують до російських, хоча вони українці) не варто виключати з програми, хоча б для розуміння загальної картини світової літератури. Також через літературу ми можемо

простежити цінності народу, проблеми. Це також корисно аналізувати та приходити до відповідних висновків. Тому я вважаю, що деяких авторів варто залишити. Це ж так би мовити «класика» (ВПО-2023);

Тому що знати багато мов, в тому числі і російську – це не злочин, а рівень культури людини. Російська література має багато геніальних творів, які належать до світової класики. І позбавляти майбутнє покоління насолоди від знайомства з творчістю О. Пушкіна, Л. Толстого, Ф. Достоевського та інших – це неправильно (ВПО-2022);

Людину визначає не мова, а ідеї, які вона передає цією мовою. В російській літературі є достатньою багато достойних мислителів (Достоевський, Толстой, Солженіцин...) і їхніх творів, а відмова від їх вивчення тільки через їх національність чи мову – це самий звичайний нацизм (ВПО-2022).

В опитуванні учасників освітнього процесу були такі запитання щодо доцільності знання і вивчення українцями української і російської мов: *Чи обов'язково громадянам України володіти українською (російською) мовою? Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську (російську) мову?* Відповіді на них узагальнено на мал. 1.1.14.

Мал. 1.1.14. Розподіл відповідей учасників освітнього процесу на запитання стосовно обов'язковості вивчення і знання української та російської мов (2023).

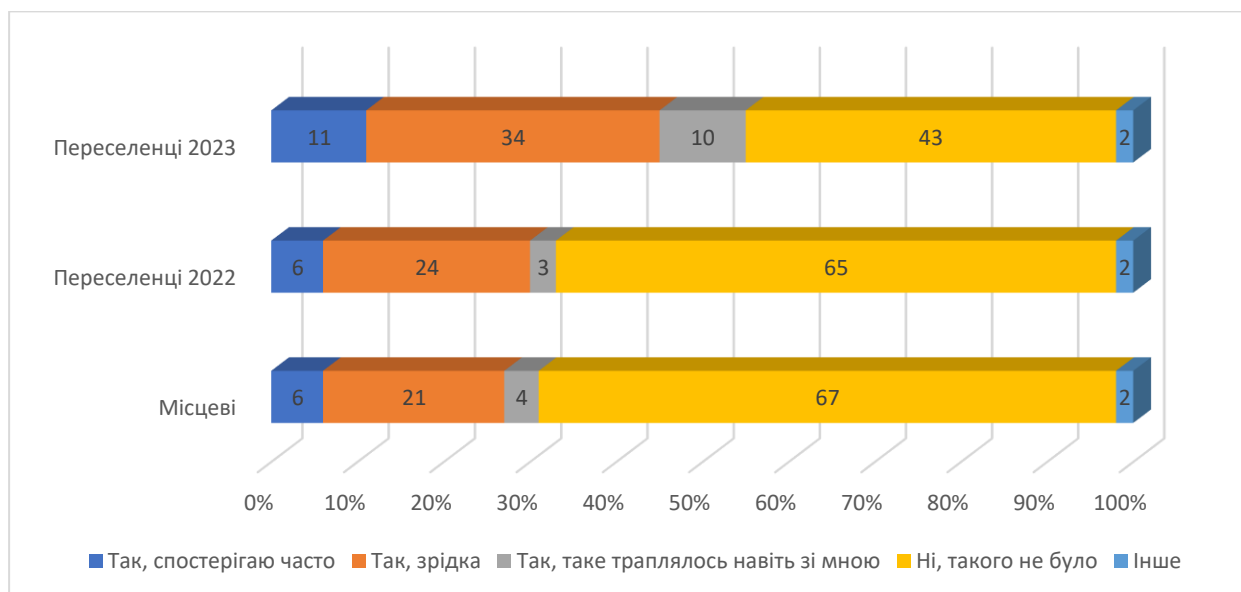
Результати засвідчують, що майже всі вважають за потрібне, щоб громадяни України знали і вивчали українську мову, а понад 90 % відповіли негативно на такі самі запитання стосовно російської мови. Щоправда, тут викликає занепокоєння факт, що ті кілька позитивних відповідей стосовно російської мови були не лише в представників східного регіону, як можна було б очікувати, зважаючи на мовну ситуацію і ставлення до мов у регіоні до початку повномасштабної війни (двоє викладачів ЗВО з Харкова вважають, що російську мову треба знати, а один – що її треба вивчати у середній школі), а й у мешканців північного регіону (4 позитивних відповіді з Київщини і Сумщини на обидва запитання з 79 опитаних з регіону загалом). Цей факт потребує глибшого дослідження, зауважимо лише, що всі, хто відповів позитивно на запитання стосовно необхідності знання російської мови, так само відповіли й стосовно української і лише один з них сам зараз є переважно російськомовним (до початку повномасштабної війни послуговувався лише нею, тож і в його мовній поведінці відбулося певне зрушення).

1.1.5. Проблема мовного конфлікту – бачення громадян

У соцмережах чимало дописів про конфлікти між українськомовними місцевими і російськомовними переселенцями. Наше опитування виявило, що 2022 р. конфлікти траплялися, але не були критично частотними (мал. 1.1.15).

На їх наявність вказали близько третини в обох спільнотах у 2022 р., але лише близько 10 % спостерігали їх часто або були учасниками. Понад 20 % спостерігали зрідка, а дві третини – взагалі не стикалися з цим явищем. Опитування 2023 р. засвідчило, що вже близько половини переселенців були свідками або учасниками конфліктних ситуацій. Імовірно, причина тут саме в мовних преференціях переселенців другої хвили, багато з яких раніше були російськомовними. Зважаючи на те, що переселенці, за їхнім твердженням, активно переходять на українську мову, проблема потребує глибшого вивчення, про що свідчить і те, що понад чверть місцевих ще 2022 р. на запитання «Яке

Ваше ставлення до змін мовної ситуації у Вашому населеному пункті?» висловили незадоволення (8 % – «відчуваю гнів і обурення», 18 % – «мене це дратує»).

Мал. 1.1.15. Розподіл відповідей на запитання «Чи спостерігали Ви конфлікти на мовному ґрунті після переїзду на нове місце проживання (для переселенців) / після переїзду переселенців до Вашого населеного пункту (для місцевих жителів)?»

Тут цікавими є коментарі в усіх групах, з яких можна зрозуміти, що місцеві обурюються переважно в своєму колі чи в соцмережах, зараховуючи до «конфлікту» власне внутрішнє невдоволення, а переселенці «страждали» не лише за російську, а й за українську мову. Ось деякі коментарі місцевих жителів:

Чула від знайомих;

Місцеві люди дратуються, але те роздратування переважно висловлюється в соцмережах чи приватних розмовах. Можливо, в мене коло спілкування неконфліктне;

Ні, але неприємно чути «росейській язык»;

Зараз скоріше ні. Але коли прибували ВПО в 2014 році, то конфлікти мали місце бути.

Коментарі переселенців:

Найдивніше, що на мене найжджали саме за те, що я говорила українською;

Так, дитину обізвали росіянкою, бо вона говорила російською;

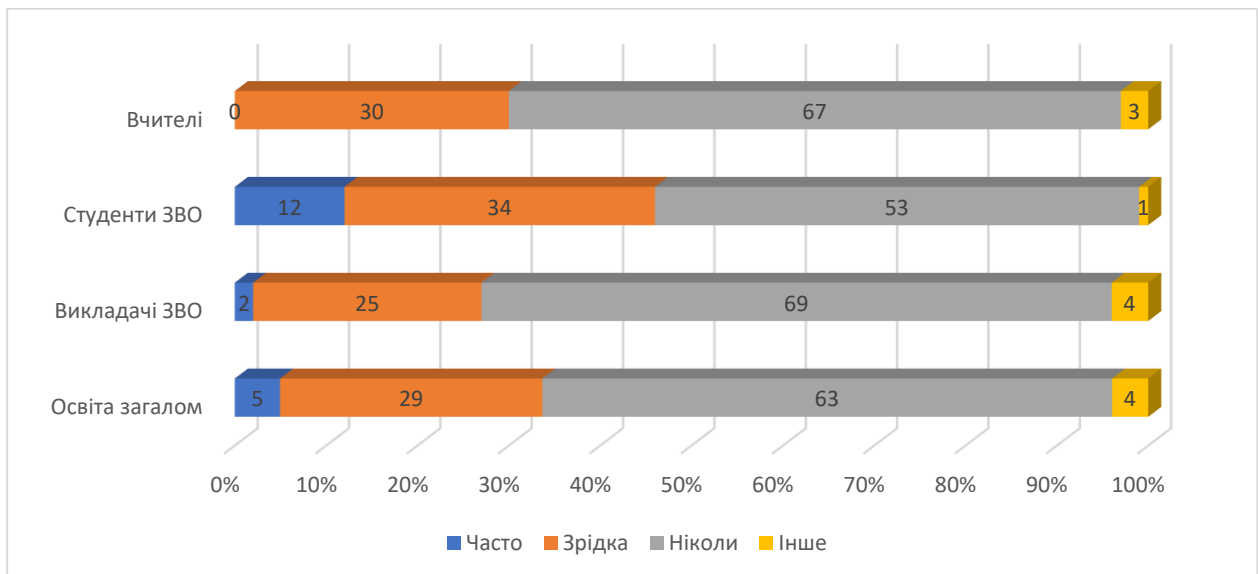
За місцем нового проживання – ні, але в Сумах – так, чоловік, який проходив повз мене на вулиці за українську мову почав займати мене і критикувати, що все це через нас «нациків» (2022).

До того ж як приклад «конфлікту» одна переселенка наводить факт звичайного зауваження вчителя щодо порушення мовного режиму в школі:

У місцевій школі вчителька зробила зауваження моїй донці, що вона звернулася на перерві до вчительки російською (2023).

На запитання щодо свого психологічного стану, пов'язаного з рівнем знання української мови, більшість переселенців відповіли, що знають мову достатньо и не відчують незручностей (78 % і 82 % відповідно), частина натомість шкодує, що не вивчила мову раніше (15 % і 11 %). Інші запропоновані варіанти (*відчуваю себе чужинцем, відчуваю вороже ставлення до себе, відчуваю безпорадність*) обрали одиниці.

Проблему конфліктності мовного питання обговорювали також в анкеті для учасників освітнього процесу (мал. 1.1.16).

Мал. 1.1.16. Чи були Ви свідком конфліктної ситуації через мову в закладах освіти в населеному пункті, де Ви зараз перебуваєте?

Загалом понад 60 % опитаних зазначили, що вони ніколи не були свідками конфліктних ситуацій через мову в закладах освіти, а близько третини вказали на їх наявність (29 % – зрідка, 4 % часто). Щоправда, показники виявилися неоднаковими в різних категорій учасників освітнього процесу – найконфліктнішою бачать ситуацію студенти ЗВО, менш конфліктною – вчителі і викладачі. Ці результати, очевидно, можна пояснити тим, що правила мовної поведінки встановлює переважно той, хто навчає (у середній школі – більш авторитарно, у ЗВО – з більшим ступенем імовірності опору від тих, кого навчають). Саме тому потенційна конфліктність ситуації (або некомфортність для учнів) може бути певною мірою прихована від учителів. У ЗВО зазвичай більший ступінь свободи щодо виявлення власних поглядів з боку студентів (порівняно зі школярами), тому вони можуть оцінювати як конфліктну ситуацію, яка дисонує з їхніми власними мовними вподобаннями, або навіть свідомо йти на загострення. Те, що учасники освітнього процесу загалом оцінили ситуацію як менш конфліктну (порівняно з оцінкою ВПО-2023), теж цілком зрозуміло, бо ситуація в навчальних закладах законодавчо регламентована, а в опитуванні йдеться саме про використання мов у навчальному закладі, переселенці ж оцінювали, зокрема, й побутове мовлення. Звичайно, це питання також потребує подальшого вивчення.

Отже, підступність нападу, спрямування агресії проти мирного населення (зокрема й російськомовного) і масивність руйнувань інфраструктури країни вплинули на мовну свідомість російськомовних громадян і гармонійних білінгвів. Багато з них змінили своє ставлення до російської мови, яку почали сприймати як мову агресора. Українську почали сприймати як маркер «свого», як символ спротиву, унаслідок чого багато громадян почали більше або й винятково спілкуватися українською. Це підтверджують і результати опитувань. Понад 2/3 опитаних ВПО і місцевих жителів не спостерігали конфліктів на мовному ґрунті, але майже третина вказує на наявність таких конфліктів, тому потрібні науково обґрунтовані рекомендації щодо корегування ситуації.

Зменшенню конфліктності сприяє допомога раніше російськомовним в опануванні української мови, зокрема широка мережа безкоштовних мовних курсів, яку треба ще розвивати. Потрібне подальше поглиблене дослідження процесів мовної взаємодії, передусім у місцях, куди евакуюють людей з регіонів активних бойових дій. Попередні результати свідчать, що зараз складається дуже сприятлива ситуація для зміцнення позицій української мови як державної, проте проблему мовного конфлікту теж не можна недооцінювати.

Література

- Бестерс-Дільгер Ю. (ред.). (2010). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Вишняк О. (2009) *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Закон України про освіту. *Відомості Верховної Ради*. 2017, 38–39. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». (2019). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 21, ст. 81. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
- Залізник Г., Масенко Л. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та майбутній*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Кулик, В. (2016). Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 2 (82), с. 90–103. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_2_7
- Кулик, В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 18.09.2023).
- Масенко Л.Т. (2020). Мовна ситуація України з погляду соціолінгвістів. *Дивослово*. № 10. С. 24–26.
- Масенко Л.Т. (2010). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Бестерс-Дільгер Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. (С. 96–131). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», .
- Матвеева Н. Р. (2022). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

- Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* (2008). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Паращевін М. (2019). Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992 – 2019. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 6(20). Київ: Інститут соціології НАН України. С. 413–512. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf>
- Романцов В.О. (2008). *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття)*. Київ: Видавництво ім. О. Теліги.
- Руда О.Г. (2021). Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. <https://doi:10.11649/sm.2414>.
- Соколова, С.О. (ред.). (2023). *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія*. Автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізник, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар; відп. редактор С. О. Соколова. Київ, б/в. [Електронне видання]. <http://surl.li/tpyah>
- Соколова С.О., Данилевська О.М., Руда О.Г. (2018). Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних. *Слов'янські обрії*: доп. укр. учасн. XVI Міжнародного з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20–27 серпня 2018 р.). Вип. 9. С. 145–169.
- Соколова С. О., Залізник Г. М. (2018). Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*. № 2. С. 3–19.
- Хмелько, В.Є. (2004). Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 32. С. 3–15.
- Цар І. М. (2021). *Українське повсякденне мовлення у міському молодіжному середовищі*. Київ: Наукова думка.
- Besters-Dilger, Juliane (ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang.
- Hentschel G., Reuter T. (2020). Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing. Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine (Ein dreijähriges Forschungsprojekt im Rahmen des D-A-CH-Programms von FWF und DFG). *Colloquium: New Philologies*, Volume 5, Issue 2. doi:10.23963/cnp.2020.5.2.5 URL: <https://colloquium.aau.at/index.php/Colloquium/article/view/137>
- Müller D., Wingender M. (eds.). (2020) *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia/Tatarstan*. Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa, 7. Wiesbaden: Harrassowitz-Verlag.

- Müller D., Wingender M. (eds.). (2021). *Language Politics, Language Situation and Conflicts in multilingual Societies: Case Studies in Contemporary Russia, Ukraine and Belarus*. Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa, 12. Wiesbaden: Harrassowitz-Verlag.
- Olszański, T.A. (2012). The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective. *OSW Studies*, 40.

1.2. МОДЕЛЮВАННЯ МАЙБУТНЬОЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ УКРАЇНИ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ (С. О. Соколова)

1.2.1. Підходи до визначення поняття *моделювання мовної ситуації*

Поняття *моделювання* стосовно майбутньої мовної ситуації²¹ в українському мовознавстві дотепер активно не використовували. Щодо перспективи задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї чи кількох мов вживали терміни *мовна політика* як відображення «ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі» (Брицин, 2007, с. 375) та *мовне планування* як «цілеспрямовані зусилля для впливу на поведінку людей щодо засвоєння мовних кодів, їх структури і функціональних різновидів» (Ажнюк, 2017, с. 29). Мовна політика пов'язана насамперед із *мовним законодавством* – «сукупністю законодавчих і нормативно-правових актів, що регулюють використання мов у державі та світі» (Панич, Іщенко, 2019), а мовне планування – з конкретними заходами, спрямованими на реальне втілення відповідних актів у життя суспільства. Для успішної реалізації цих заходів необхідне глибоке знання про чинну мовну ситуацію, історію її формування і фактори, які впливають на мовну поведінку окремих мовців і різних мовних спільнот.

Попри те, що мовне планування спрямоване на майбутню мовну ситуацію, реальних досліджень з лінгвістичної футурології, яка б пропонувала науково обґрунтований прогноз розвитку мовної ситуації на тривалий період, в Україні практично немає. Лише П.О. Селігей у монографії «Українська мова у 2222 році:

²¹ Термін *моделювання мовної ситуації* активно вживають у педагогіці (зокрема спеціальній, тобто дефектології, та у дидактиці) (Фесенко, 2023), маючи на увазі створення спеціальних умов реалізації певної мовленнєвої реакції для формування навичок спонтанного мовлення. Синоніми: *моделювання мовленнєвої ситуації* (Редько, Яковчук, 2021), *моделювання ситуацій мовленнєвої діяльності* (Бернацька, 2016).

Вступ до лінгвофутурології» (Селігей, 2023) та в серії статей із цієї проблеми серед методів футурології, поряд з іншими (історичною аналогією, екстраполяцією, експертною оцінкою та ін.), називає й метод моделювання, що ґрунтується на дослідженні спрощених, огрублених моделей об'єктів (Селігей, 2023, с. 86).

Саме поняття моделювання використали вчені Інституту української мови НАН України, висловивши у 2016 р. на круглому столі «Мовна ситуація в Україні: оцінки стану та моделі змін на відзначення Міжнародного дня рідної мови» (<http://ukrainka.org.ua/node/6752>) низку пропозицій щодо розв'язання мовних проблем у суспільстві. Утім, поняття «моделювання» мовознавці, на відміну від, наприклад, соціологів, зазвичай не використовують як окремий напрям дослідження, озброєний спеціальними методами, принаймні стосовно майбутнього стану функціонування мови чи співвідношення мов, що обслуговуватимуть суспільство у майбутньому. Вони радше послуговуються для цього загальноновживаним значенням віддієслівного іменника *моделювання*²², а за терміном *модель* закріплені значення, які стосуються насамперед системи мови загалом, її окремих фрагментів тощо або відображення певних конструкцій – моделей, за якими побудована одиниця мови з одниць нижчого рівня (Перебийніс, 2007, с. 386). Поняття лінгвістичного прогнозування спрямоване переважно на «виявлення нових одиниць мови, їхніх властивостей або в цілому стану мовної системи в певний період її існування» (Карпіловська, 2007, с. 555).

У соціології запропоновано виокремлювати два класи методів моделювання: 1) ті, що спираються на використання рівнянь (макромоделі), 2) ті,

²² Від *моделювати* – «досліджувати які-н. об'єкти, системи, явища, процеси через побудову і вивчення їхніх моделей» (СУМ-12, II, с. 68); відповідний відтінок значення іменника *модель* – «схема якого-небудь об'єкта, явища і т. ін.» з адекватними прикладами: *Естафета Життя й Розуму творить релігію, соціологію, науку, космогонію і шукає осмислені моделі Світобудови* (О. Бердник); *Це перше покоління, яке самостійно може вибирати подальші моделі свого розвитку* (С. Жадан); *Українська модель культури Закарпаття складалася віками й сьогодні не підлягає сумніву* (з наук. літ.), – зафіксовано лише в СУМ-20 (https://sum20ua.com/?wordid=51994&page=1653&searchWord=моделювання#lid_51994). СУМ подавав подібне вживання лише як образне (СУМ, IV, с. 776).

де за основу узято поведінку окремих об'єктів або агентів (мікромоделі) (Грушецький, 2013, с. 30). Не маючи на озброєнні ані спеціальних математичних методів, ані вичерпних кількісних даних, які обробляють за запропонованими формулами, мовознавці можуть іти лише другим шляхом – вивчати реальну мовну поведінку різних категорій мовців, фіксувати зміни в ній та визначати напрям і кінцеву мету цих змін.

Відповідно й результат, на який спрямовано таке дослідження, може відповідати лише одному з двох можливих типів передбачень, які пропонує сконструйована модель: 1) прогноз конкретного стану в конкретний часовий період, 2) пояснення розвитку і «збереження поточної рівноваги, посилення (і наскільки) позицій однієї змов, посилення позицій у визначених регіонах з відповідним поглибленням міжрегіональних розбіжностей тощо» (Там само). Звісно, через безпосереднє спостереження можна реалізувати лише другу мету – зрозуміти загальний напрям зміни мовної ситуації, визначити перспективу посилення позицій однієї мови (у випадку України – державної української) як у межах раніше (до початку повномасштабної війни) виокремлених регіонів з урахуванням зміни ситуації у зв'язку з можливою окупацією, її тривалістю, міграцією населення – виїздом і приїздом, перспективами відновлення і под., так і в країні загалом. До уваги також слід узяти притаманні раніше громадянам основні типи мовної поведінки, безпосередньо пов'язані з їх мовними компетенціями і вподобаннями та з мовною ситуацією в населених пунктах, де вони проживали до початку повномасштабної війни ²³.

Точніше перспективи застосування в Україні методик, напрацьованих світовою соціологічною наукою – моделювання на основі диференційних рівнянь, мікроаналітичного моделювання, методу клітинних автоматів, агентного моделювання тощо (Грушецький, 2013, с. 30) – мають оцінити

²³ Детальний аналіз мовної ситуації в Україні до початку повномасштабної війни та особливостей мовної поведінки представників різних груп мовців подано в колективній монографії, підготовленій співробітниками Інституту української мови НАНУ (Соколова, 2023).

соціологи. Утім, основні чинники, що слід брати до уваги, аналізуючи перспективи мовної стабільності і мовного зсуву, актуальні для будь-якого проспективного дослідження. Це передусім демографічні і соціальні, інституційні і культурні, статусні, престиж мови тощо (Венгіна, 2012, с. 19). Далі розглянемо ці чинники детальніше. А поки що лише зауважимо, що сучасна українська ситуація вирізняється тим, що мовні зміни воєнного часу в ній хоча й підготовлені її попереднім розвитком і станом (насамперед доволі високою мовною компетенцією більшості членів суспільства в обох мовах, що конкурують ²⁴), але й значно прискорені самим фактом підступної агресії та її спрямуванням проти мирного населення, зокрема й у регіонах, де переважало російськомовне спілкування і була поширена російськомовна (і власне російська) культура.

До демографічних і соціальних чинників мовної стабільності і мовного зсуву зараховують поточну чисельність населення та вживаність мов, процеси відтворення і міграції населення, передання мови від покоління до покоління і под.

До початку повномасштабної війни в Україні вже спостерігали поступове зменшення кількості населення і його старіння. У зв'язку із цим, навіть попри на певну динаміку щодо надання переваги в спілкуванні українською мовою перед спілкуванням російською (див. попередній підрозділ – динаміка показників у 2017 р. порівняно з 2006 р.), абсолютна кількість носіїв української мови зменшувалася відповідно до зменшення загальної популяції українців. За даними державної служби статистики, які навів у своїй книзі П. О. Селігей, загальна кількість населення України скоротилася з 51,7 млн осіб у 1989 р. до 41,6 млн осіб у 2021 р. (Селігей, 2023, с. 387), а за середнім прогнозом ООН,

²⁴ За результатами масового опитування 2017 р. своє знання української мови як добре або дуже добре оцінили майже 73 % респондентів, ще понад 18 % вказали на задовільне її знання, щодо російської мови ці показники були понад 66 % і понад 23 % відповідно, що порівняно з 2006 р. показало збільшення на 12 % кількості тих, хто добре знає українську, переважно за рахунок тих, хто знав її задовільно, і незначне (майже в межах статистичної похибки) зменшення тих, хто добре знає російську (Соколова, 2023, с. 191).

оприлюдненим 2019 р., мала зменшитися до 35,2 млн осіб у 2050 р. і до 24,4 млн – у 2100 (Там само).

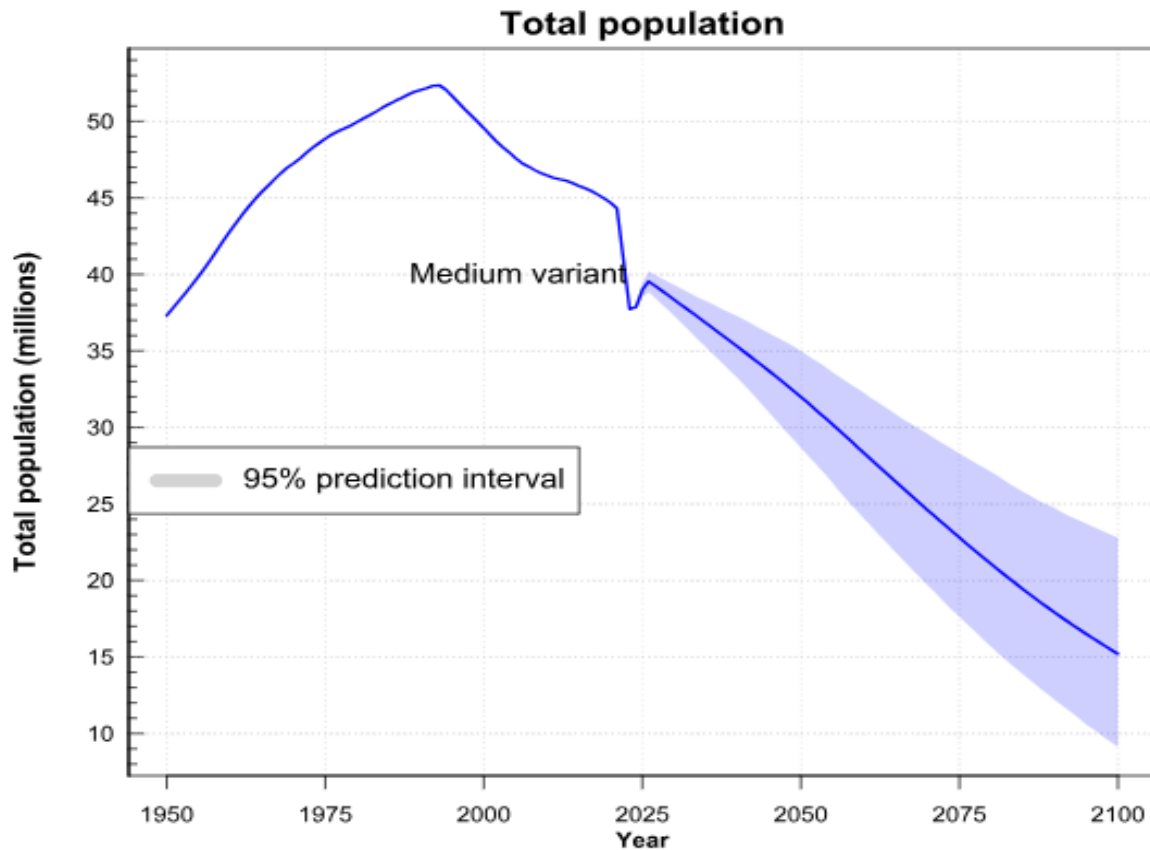
1.2.2. Міграція і перспективи зміни мовної ситуації

Повномасштабна війна в Україні спричинила масову міграцію населення – як усередині країни, так і за кордон. Відповідно змінилися й прогнози ООН щодо майбутньої кількості населення України. Прогноз від 2024 року ²⁵ вже такий: з урахуванням того, що у 2024 р. ООН оцінила кількість населення України у трохи більше 37 млн, у 2050 цей показник може сягнути в середньому варіанті близько 33 млн (розподіл від 28,5 до 35 млн), а в 2100 – 15 млн (від 8 до 23 млн) (мал. 1.2.1). Щоправда, у 2025 р. було передбачено певне збільшення кількості жителів України, мабуть, через очікування щодо завершення війни і відповідно зворотної міграції. Поки що дослідники зауважують, що «історія Європи за останні пів століття зазнала чимало потужних міграційних криз», але «за своїми масштабами, географією охоплення, кількісними показниками та часовими рамками сучасна українська вимушена міграційна криза не має аналогів і значно перевершує всі попередні» (Рендюк, 2022, с. 6).

Кількість людей, які вимушено змінили місце проживання, постійно змінюється, дещо змінюються і напрямки міграції. Так, за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), на 1 квітня 2022 р. у межах України налічувалося понад 7 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО), з яких 33 % виїхали з Києва і ще 23 % – з інших населених пунктів північного регіону, 33 % – зі сходу, 6 % – з півдня, основним напрямком руху був західний регіон (41 %), менше – центр

²⁵ 4-й перегляд прогнозів народонаселення світу на 2024 рік — «це двадцять восьме видання офіційних оцінок і прогнозів населення ООН, підготовлених Відділом народонаселення Департаменту з економічних і соціальних питань Секретаріату ООН. Він представляє оцінки чисельності населення з 1950 року до теперішнього часу для 237 країн або регіонів, підкріплені аналізом історичних демографічних тенденцій. Ця остання оцінка враховує результати 1910 національних переписів населення, проведених між 1950 і 2023 роками, а також інформацію з систем реєстрації актів цивільного стану та 3189 національних репрезентативних вибіркового опитувань. Перегляд 2024 року також представляє прогнози щодо населення до 2100 року, які відображають ряд вірогідних результатів на глобальному, регіональному та національному рівнях» (United Nations. [World Population Prospects 2024](#)).

(19 %) та північ (18 %) (МОМ, 2022, с. 3). У червні 2023 р. кількість ВПО була близько 5 млн осіб, які виїхали передусім з населених пунктів сходу (67 %) та півдня (17 %) і розселилися, крім свого регіону, на заході (19 %), півночі (15 %), у Києві (9 %), у центрі (14 %) (МОМ, 2023, с. 4).

Мал. 1.2.1. Зміна загальної кількості населення України до 2100 р. за прогнозом ООН (United Nations. [World Population Prospects 2024](https://population.un.org/wpp/Graphs/DemographicProfiles/Line/804). <https://population.un.org/wpp/Graphs/DemographicProfiles/Line/804>)

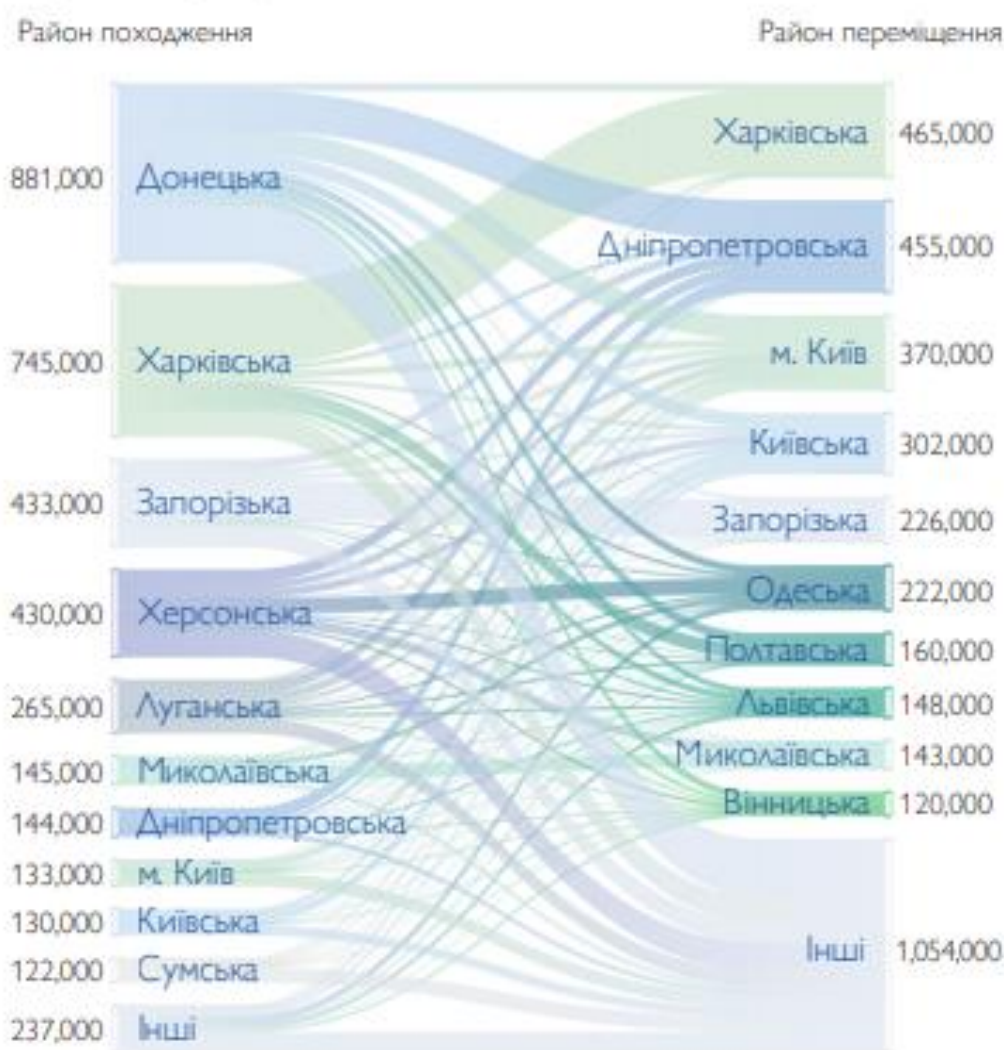
У серпні 2024 р. загальна кількість ВПО становила приблизно 3,7 млн осіб, які походять переважно зі східного (67 %) і південного (27 %) макрорегіонів, перемістившись здебільшого або в межах свого регіону, або до Києва (10 %) і Київської області (8 %), багато переселенців і в інших областях – Полтавській, Львівській, Вінницькій (МОМ, 2024, с. 3). Загалом основний потік міграції спрямований з регіонів, де раніше переважало російськомовне спілкування, або в межах свого регіону, або туди, де переважало українськомовне, або, принаймні, українська була достатньо поширеною. Про те саме свідчать і результати

пілотних опитувань, здійснених співробітниками Інституту української мови НАН України у травні – червні 2022 р. й у червні – липні 2023 р. за допомогою гугл-форм ²⁶. Звісно, ці опитування не є статистично достовірними, але вони, характеризують ті спільноти, які було опитано (мал. 1.1.6), і вказують на основні напрямки внутрішньої міграції під час війни. Для ілюстрації напрямків внутрішньої міграції показовий малюнок (мал. 12.2), наведений у звіті МОМ за серпень 2024 р., з якого зрозуміло, що ВПО переміщуються як у межах своїх областей та регіонів (це переважно мешканці Харківської і Запорізької областей), так і до інших (Дніпропетровської та Київської областей, Києва тощо); близько половини утікачів з Херсонщини переміщуються на Одещину, багато донеччан перемістилися на Дніпропетровщину, а загалом маршрути переміщення дуже різноманітні. За висновками експертів, майже 70 % ВПО збираються залишатися у поточному місці перебування упродовж наступних трьох місяців і більше, а 14 % обмірковують можливість повернення. Понад 60 % готові повернутися додому лише після закінчення війни (МОМ, 2024, с. 1).

Це означає, що в таких умовах досить складно передбачити майбутню структуру населення за різними параметрами, зокрема й такими, що впливають (чи впливали в мирний час) на мовну поведінку особи (наприклад, етнічне походження, мова батьків, мовна ситуація в населеному пункті, де сформувалася мовна свідомість, мова освіти і под.) і відповідно на мовну ситуацію в певному населеному пункті. Переміщення ВПО з раніше переважно російськомовних регіонів (схід і південь України) до переважно українськомовних західних областей створює передумови для їх поступової адаптації до українськомовного спілкування, передусім через систему освіти (середньої і вищої) та відповідне мовне середовище. Масовість міграції може зумовлювати тимчасове розхитування мовної ситуації і навіть виникнення конфліктів на мовному ґрунті, і тут дуже важливою стає, з одного боку, мовна стійкість місцевих жителів щодо

²⁶ Див. попередній підрозділ, с. 18.

збереження українськомовного середовища ²⁷ (а в деяких регіонах, приміром на Закарпатті, економіка якого значною мірою орієнтована на обслуговування туристів, а мешканці здебільшого багатомовні, досить стійкою є звичка пристосовуватися до мови співрозмовника), а з іншого – відсутність явної агресії стосовно людей, травмованих війною ²⁸.

Мал. 1.2.2.. Переміщення з областей походження до інших областей (2024)²⁹.

²⁷ За даними опитування 2017 р., близько 68 % жителів західного регіону спілкувалися з російськомовними українською мовою, 29 % вагалися у виборі мови і лише 9 % стабільно переходили на російську (Соколова, 2023, с. 83).

²⁸ У цьому сенсі показовим є досвід психологів, які працюють із посттравматичними розладами, особливо в дітей, і дають змогу пацієнтові виговоритися тією мовою, якою йому зручніше (в українській ситуації – переважно російською), відкладаючи «мовне виховання» на потім (Білаш, Гузар, 2024, с. 257; Як повернути втрачене дитинство українським дітям?).

²⁹ MOM, 2024, с. 3.

У центральному і північному регіонах завжди була поширена мовна толерантність ³⁰, тому тут потрібні спеціальні заходи, спрямовані на підтримку українськомовного середовища. Важливу роль у цьому процесі відіграють конкретні місцеві програми розвитку та функціонування української мови як державної ³¹, у яких враховано особливості мовної ситуації в конкретних громадах.

Окрім внутрішньої міграції, Україна зазнала ще й **масового виїзду її мешканців за кордон**. Кількість людей, що виїхали, постійно змінюється, а перспективи їх повернення дослідники оцінюють по-різному. У 2023 р. українці становили 98 % усіх отримувачів тимчасового захисту в ЄС, у липні того року кількість зареєстрованих для отримання тимчасового захисту в Європі становила понад 4 млн осіб (Піщутіна, 2023, с. 65). За даними ООН, на 15 жовтня 2024 кількість зареєстрованих в Європі українських переселенців сягнула майже 6 млн 200 тис. осіб, а всього у світі їх було 6 млн 752 тис. (Ukraine Situation, 2024, с. 1). За кордон виїхали українські громадяни з різних регіонів, з різними мовними звичками і вподобаннями. Обставини, у яких вони перебувають, і можливість спілкуватися українською мовою і вивчати її (якщо вони раніше володіли нею недостатньо) також дуже відмінні. Є окремі дослідження у спільнотах українців за кордоном щодо їхньої мовної адаптації в країні перебування, можливості підтримувати зв'язок з українською освітньою системою, щодо можливості і прагнення спілкуватися українською чи російською мовами, присутність української мови в мовному ландшафті населених пунктів інших країн і под. (Білаш, Гузар, 2024; Warditz & Meir, 2024;

³⁰ За даними опитування 2017 р., у розмові з російськомовними російську мову використовували 42 % жителів центру і 39 % півночі, вагалися у виборі мови 27 % і 29 % відповідно і лише близько третини в обох регіонах виявляли мовну стійкість і говорили українською.

³¹ За повідомленням Уповноваженого із захисту державної мови, на кінець жовтня 2024 р. таких програм в Україні прийнято понад 200 (<https://www.facebook.com/govvamova>, 28.10.2024). На сайті Уповноваженого наведено перелік цих програм, тільки за 2024 рік їх аж 316 (<https://mova-ombudsman.gov.ua/movni-prohramy>). На жаль, їх виконання практично неможливе в населених пунктах, що перебувають в зоні бойових дій або поблизу неї, до того ж не до всіх програм є доступ.

Levchuk, 2023; P., Yaremko, L., & Levchuk, P., 2023). Але ці розвідки аж ніяк не створюють цілісної картини і здебільшого спрямовані на вивчення процесів адаптування мігрантів у новій країні, менше – на проблему збереження й розвитку української ідентичності.

Відповідно до ймовірних розрахункових сценаріїв результатів завершення війни (від повної перемоги та звільнення територій України до повної її окупації) західні експерти з урахуванням досвіду військових дій та повернення / неповернення вимушених мігрантів після війни в колишній Югославії 1998–1999 рр. та війни в Сирії у 2010-х рр. розрахували шість імовірних сценаріїв післявоєнної міграції. Орієнтовна чисельність мігрантів, залежно від сценаріїв розвитку військових дій, варіює від 1,65 млн до 21 млн осіб (Пищуліна, 2023, с. 153). Звісно, для України сценарії, які передбачають повну поразку або втрату значної частини території і, відповідно, міграційні втрати від 4,8 млн (у разі втрати частини територій на Сході та Півдні України) до понад 21 млн (за повної поразки, за якої будь-яке моделювання мовної ситуації втрачає сенс), є абсолютно неприйнятними, але й мінімально прогнозовані втрати, що у разі окупації навіть незначної (за визначенням західних експертів) частини України можуть перевищити 1,65 млн, є досить суттєвими. Зважаючи на кількість людей, які вже виїхали з країни і продовжують від'їжджати, кількість тих, хто може повернутися, теж сягатиме мільйонів³². На рішення мігрантів, чи повертатися до України після закінчення війни, безперечно, насамперед впливатиме тривалість активних бойових дій: що довше вони триватимуть, то більша кількість людей адаптується на новому місці і може не повернутися, а також наявність у них житла в Україні (чи можливість отримання нового) і перспективи гідного працевлаштування. Неповерненню може посприяти краще ставлення до українських мігрантів у Європі, США і Канаді, порівняно з вихідцями з країн Азії, Африки і Латинської Америки, оскільки українці переважно вирізняються

³² За розрахунками фахівців, до України може повернутися близько третини вимушених мігрантів (Пищуліна, 2023, с. 151).

«високим рівнем освіченості, їх належною вихованістю, природною толерантністю, володінням іноземними мовами, працелюбністю, відкритістю до спілкування, готовністю поділитися особистими навичками» (Рендюк, 2023, с. 9). До втрат чисельності населення призведе також так звана «примусова незворотна еміграція» (там само, с. 13), а фактично депортація українських громадян з окупованих територій до Росії.

У вересні 2024 р., згідно з опитуванням соціологічної групи «Рейтинг» (Всеукраїнське опитування 2024 р.), 28 % опитаних зазначили, що мають близьких родичів (чоловік, дружина, батьки або діти), що виїхали за кордон. Найбільша кількість таких респондентів була на сході (33 %), що цілком зрозуміло, і на заході (31 %), останнє може бути пов'язано як з тим, що там зараз перебуває велика кількість внутрішніх мігрантів, родичі яких опинилися за кордоном, так і з більшою мобільністю представників західного регіону, які й до початку повномасштабної війни активно виїздили за кордон як трудові мігранти. А це означає, що вони скористалися можливістю отримати роботу за спрощеними унаслідок війни в Україні правилами, що їх запровадили інші країни, і можуть не повернутися після закінчення активної фази війни. Це підтверджується й відповідями респондентів на запитання, чи мали вони коли-небудь бажання переїхати за кордон. Загалом на таке бажання вказали 28 % опитаних, зокрема 30 % представників західного регіону, найчастіше таке бажання висловлювала молодь віком від 18 до 35 років – 45 %. Серед тих, хто має дітей та / або внуків, 23 % вказали, що хочуть, щоб ті постійно жили за кордоном.

Серед тих, хто має родичів за кордоном, у вересні 2024 р. 29 % зазначили, що ці родичи планують повернутися після закінчення війни, ще 7 % – що повернуться найближчим часом, а 20 % – що не планують повертатися. Решта відповіли, що або мають різних родичів з різними планами, або ті ще не визначилися з планами щодо повернення в Україну (Всеукраїнське опитування 2024 р.) .

Особливістю втікачів від війни, які опинилися за кордоном, є мінімальний вплив українського мовного середовища, навіть для первісно українськомовних. Ці люди змушені вписуватися в чужомовне середовище, вивчати або вдосконалювати знання мови країни перебування, українська мова може бути для них лише внутрішньосімейною, мовою дистанційного навчання (для школярів – переважно частково) або роботи тощо. Для збереження і вдосконалення навичок з української мови їм потрібно докладати додаткових зусиль, які здебільшого не підтримує або слабо підтримує навколишнє середовище.

Ті, хто перебуває зараз за межами України, повністю або частково виключені з мовних процесів, які відбуваються безпосередньо в Україні, хоча за бажання можуть їх відстежувати. Усі вони, так само як і інші громадяни України, поділяються на три категорії за власною мовною ознакою: спілкувалися раніше і зараз намагаються спілкуватися (принаймні з українцями) переважно українською, перейшли з російської на українську під час війни або дещо раніше, продовжують говорити російською або іншою мовою. Серед українських воєнних мігрантів досить багато тих, хто раніше не виїздив за межі свого регіону (а інколи й населеного пункту або принаймні району) і незнайомий з мовною ситуацією решти території України. У багатьох мінімальні або й зовсім відсутні знання про українське мовне законодавство ³³. Після перебування на території демократичних країн практично всі будуть збагачені досвідом життя в країнах з усталеним мовним та освітнім законодавством і усвідомленням того, що:

- для успішної асиміляції (гідного працевлаштування, здобуття освіти, можливості вільного спілкування за межами родини і под.) потрібне знання державної мови незалежно від того, якою є мова приватного спілкування;

³³ Приклади викривленого уявлення молодих переселенців з територій, окупованих до 2022 р., про українське мовне законодавство, яке ґрунтується на дописах у соцмережах, чутках і окремих публікаціях у ЗМІ, наводить І.М. Цар у колективній монографії (Соколова, 2023, с. 604–610).

- держава допомагає тим, кого хоче асимілювати, набути потрібних мовних навичок і знань про країну перебування та керує цим процесом (через школу, систему безкоштовних мовних та загальноосвітніх курсів, сертифікування з попереднім оцінюванням рівня володіння державною мовою);

- навіть попри виняткові обставини, за яких біженці опинилися в новому мовно-культурному середовищі (мігранти є біженцями від війни, які пережили психичну, а нерідко й фізичну травму), держави, що приймають, не поступаються власними інтересами і не дають змоги біженцям тривалий час залишатися повністю у власному мовно-культурному просторі та вимагають докладати зусиль для адаптування в новому суспільстві (віддавати дітей до місцевих шкіл і садочків, відвідувати мовні курси тощо) шляхом обмеження соціальної допомоги тим, хто цих вимог не дотримується.

І цей досвід мовної взаємодії і послідовної мовної політики інших держав уже буде в тих, хто повернеться в Україну, – досвід того, що кожна країна захищає власну державну мову – і це норма. До того ж, нерідко російськомовні українські мігранти в демократичних країнах стикаються з нерозумінням того, чому вони не спілкуються мовою своєї держави, а вживають мову окупанта, від якого вони втекли. Зовсім інший досвід матимуть ті, хто був в окупації або був депортований до Росії, і це теж треба враховувати.

Ми не можемо зараз визначити ані яка частина українських втікачів від війни повернеться в Україну після війни, ані куди саме вони повернуться – чи до місця свого попереднього проживання, чи до іншого регіону. Деякі дослідники небезпідставно вважають, що «мігранти і переселенці, які повертатимуться до України, у більшості випадків намагатимуться облаштуватись саме у Західних регіонах (ризики нових агресивних дій, а відтак – нових руйнувань і втрат, залишатимуться високими)» (Піщуліна, 2023, с. 143). Тому на всій території України має бути створене мовно-культурне середовище, яке б повною мірою відповідало чинному українському законодавству щодо мововживання у тих сферах, які такому регулюванню підлягають. У західному регіоні умови для

мовної асиміляції новоприбулих з іншими мовними звичками найсприятливіші. Тому там важливо зберегти цей стан і відповідно вживати заходів, аналогічних тим, що застосовують зараз у більшості країн, що приймають українських біженців: забезпечити державну систему мовної підготовки кваліфікованих фахівців, зокрема й на рівні підвищення кваліфікації (післядипломної освіти), запровадити адаптаційні програми з мови для учнів і студентів, які раніше навчалися не українською мовою, за їх бажанням. В інших регіонах такі заходи слід посилити залученням до навчання також і місцевих жителів, які не мають достатніх навичок спілкування українською мовою, зорієнтувавши це навчання насамперед на виробничу сферу. Маючи навички професійного спілкування, вони згодом зможуть перенести їх на інші сфери. Завдяки цим заходам у регіонах, де раніше була поширена двомовність, можна втримати мовну ситуацію від розхитування і зсуву у бік зміщення балансу на користь російської мови.

У цих умовах особливої ваги з демографічних і соціальних чинників стабільності (а в українському випадку й відродження, тобто зсуву у бік поширення) української мови набувають такі, як розширення сфер її вживання і не лише передання від покоління до покоління, а й збільшення кількості носіїв у наступних поколіннях порівняно з попередніми. Поки що, хоча й констатуємо різку зміну ставлення до мов (насамперед погіршення ставлення до російської) і певну динаміку щодо переважання українськомовного спілкування над російськомовним (див. попередній розділ), саме в родинному середовищі, яке найбільше впливає на формування мовних навичок і звичок дітей, така динаміка залишається не дуже виразною. За опитуванням соціологічної групи «Рейтинг» (Всеукраїнське опитування 2024 р.), українською мовою вдома спілкуються близько 58 % опитаних, ще 31 % послуговуються як українською, так і російською, а 9 % – тільки або переважно російською. Серед повністю українськомовних 92 % тих, хто розмовляв нею й раніше, і лише 8 % тих, хто перейшов на українську нещодавно. Баланс використання мов серед тих, хто

вказав, що послуговується обома мовами, встановити шляхом опитування складно, але спостереження і аналіз мовних біографій свідчать, що він також зміщується у бік української. Такий аналіз можна було б зробити, провівши поглиблене статистично достовірне опитування, де як окремі запитання можна було б застосувати різні ситуації спілкування: з батьками, дітьми (наприклад, у побутових ситуаціях і для допомоги в навчанні), подружжям, іншими родичами (у підконтрольній частині України, на окупованій території, за кордоном) і под. Таке опитування потребує значних матеріальних витрат і допомоги соціологів.

Другою важливою групою чинників мовної стабільності та мовного зсуву є **інституційні і культурні**: державна мовна політика, освіта, засоби масової комунікації, релігія (Венгіна, 2012, с. 19). Не менш важливі і **статусні чинники** – економічний, соціальний, соціоісторичний статус мови, що разом з усіма попередніми чинниками безпосередньо впливає на **престиж мови** – суб'єктивне сприйняття агентом (носієм мови) усіх попередніх обставин (Там само, с. 19).

1.2.3. Послідовна державна мовна політика як чинник зміцнення позицій української мови

Провідним інституційним чинником мовної стабільності і мовних змін у суспільстві є офіційна **державна мовна політика**. Тривалий час в уже незалежній Україні ця політика була непослідовною і великою мірою залежала від того, які політичні сили приходили до влади. Прийняття у 2019 році Закону «Про функціонування української мови як державної» і узгодження з ним низки законів, що мають у своєму складі мовний чинник, спрямували цю політику в напрямі посилення ролі державної мови як одного з найважливіших складників національної безпеки. З початком повномасштабної війни підтримка такої політики в суспільстві зміцніла, оскільки воно (суспільство) нарешті зрозуміло націєтвірне значення мови. Утім, ще не всі питання, пов'язані з використанням мов, у державі розв'язані. Зокрема в Законі «Про національні меншини

(спільноти) України»³⁴ є визначення національної меншини (це – «стала група громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність»), але немає їх переліку. Такий перелік є в Законі «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.»³⁵. Як вже неодноразово зазначали дослідники, за цим законом «однакового правового статусу набули національні мови, які є державними у країнах, де відповідні нації є титульними (білоруська, болгарська, грецька, молдовська, німецька, польська, російська, румунська, словацька, угорська); кримськотатарська – мова корінного етносу України; гагаузька – мова етносу, який не має власної держави, значна частина українських представників якого живе в Бесарабії» (Доценко, 2022, с. 99). Звісно, позадержавні мови потребують більшого захисту в державі, де живуть їхні носії. Серед меншин фігурують євреї (незрозуміло, про яку мову йдеться – їдиш, іврит чи обидві), натомість у законі «не йдеться і про ромську мову, попри значну чисельність ромів в Україні. З усього видно, що укладачі мовних законів не надто переймалися долею мов і титульної нації, і національних та етнічних меншин України, орієнтувалися на розширення сфер використання російської мови», – зауважує дослідниця (Там само).

³⁴ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (доступ 17.04.2025)

³⁵ Європейську хартію вперше ратифіковано Законом 1999 р. (Закон 1999), який втратив чинність 2003 р. (Закон 2003), повторно ратифіковано 2003 р. зі змінами в тексті (Закон 2003). Наприкінці 2024 р. до Верховної ради України було подано проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з оновленням офіційного перекладу Європейської хартії регіональних або міноритарних мов», згідно з яким відповідно до оновленого перекладу тексту Хартії закон має назву Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних або міноритарних мов " і стосується білоруської, болгарської, гагаузької, кримськотатарської, новогрецької, німецької, польської, румунської, словацької, угорської, чеської мов та іврити (<https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/55529>, доступ 17.04.2025). 03.12.2025 Верховна рада України прийняла цей Закон, його передано на підпис Президенту, але на момент рекомендації монографії до друку його не було підписано.

На хвилі патріотичного піднесення, спричиненого початком активної фази російської агресії, положення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», зокрема й ті, запровадження яких було відкладено в часі і припало вже на час цієї війни, переважно схвально сприйняті суспільством. Зокрема, українськомовне спілкування шириться у сфері обслуговування, де надавачі послуг частіше ініціюють спілкування саме українською мовою, щоправда, нерідко переходять на російську, якщо нею спілкується споживач. Особливості такого спілкування зберігають яскраво виражений територіальний розподіл. Для досягнення прогресу в реалізації державної мовної політики важливе продовження законотворчої діяльності в цій галузі і активна діяльність уповноваженого із захисту державної мови, який щорічно подає звіт про дотримання цього Закону, згідно з яким він також наділений повноваженнями вживати заходів до тих, хто цей Закон порушує, – виносити попередження або накладати штраф.

Освіта усіх рівнів і ЗМІ – це ті сфери, де вживання мови також законодавчо врегульовано. Функціонуванню української мови як державної у шкільній освіті присвячено підрозділ 1.4. і розділ 3 цієї монографії. У сфері освіти необхідно послідовно контролювати дотримання законодавчих норм щодо вживання державної мови та стимулювати підвищення мовної компетенції працівників освіти, у яких вона ще не є належною. Це стосується насамперед працівників вищої і середньої спеціальної освіти, які самі здобули фахову освіту не українською мовою і тому недостатньо володіють українською спеціальною термінологією і професійним мовленням загалом, натомість мають цінні фахові знання. Для них мовний компонент має бути обов'язковим у системі післядипломної освіти (підвищення кваліфікації) з відповідною сертифікацією. У публічному просторі дотепер періодично спливають згадки про конфлікти на мовному ґрунті між здобувачами освіти – сучасними студентами, які вже у школі навчалися українською мовою, а отримання подальшої освіти державною мовою їм гарантує чинне законодавство – і викладачами, що не змогли належним чином

опанувати державну мову. Нерідко ці викладачі – біженці зі східних і південних областей у західному, центральному і північному регіонах, деякі з них вже тривалий час живуть і працюють на новому місці, але не можуть (або не хочуть) змінювати власні мовні звички³⁶.

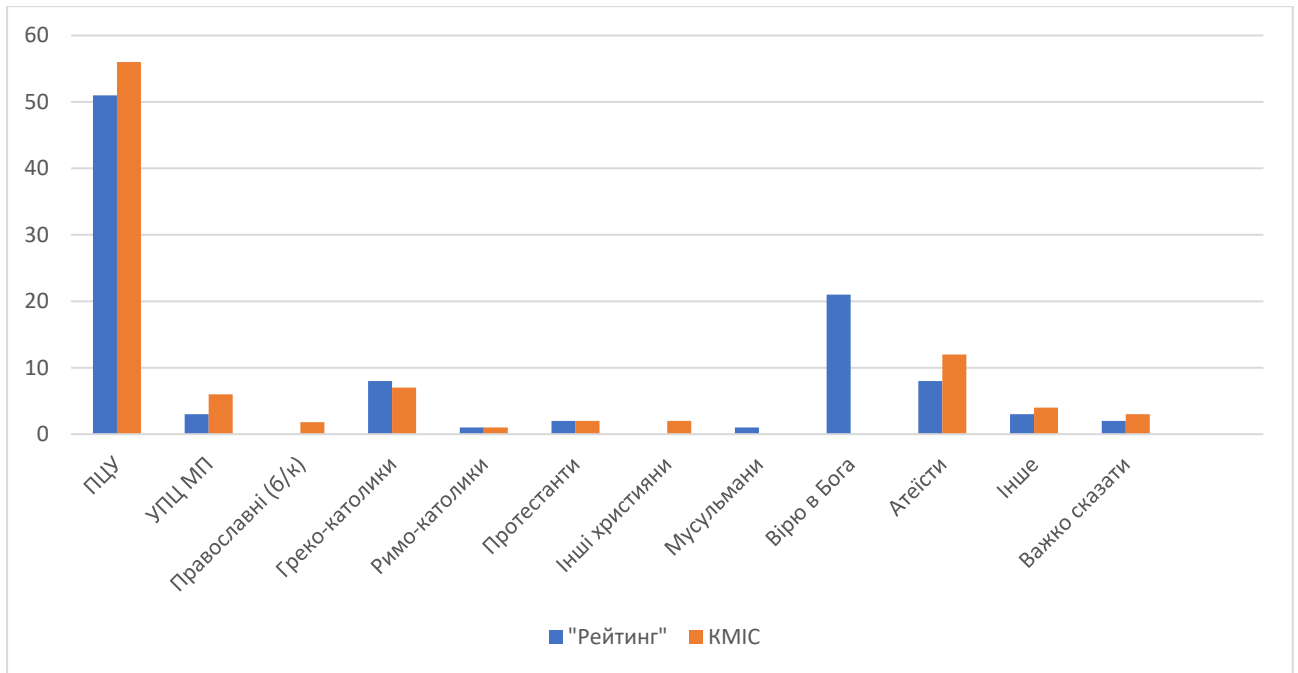
У сфері ЗМІ використання мов теж значною мірою законодавчо врегульоване, але це регулювання не стосується (або стосується неповною мірою) інформації, що надходить із використанням інтернет-ресурсів. Зокрема провайдери кабельного, супутникового і інтернет-телебачення ретранслюють, крім українських (центральных і місцевих), зарубіжні телеканали, серед яких трапляються й російськомовні (насамперед це російський переклад західних пізнавальних і розважальних програм, дуже якісних і привабливих за змістом – National Geographic, National Geographic Wild, Animal Planet, Discovery, Travel, History і под.). Звісно, українськомовні пізнавальні і розважальні програми також є, але в умовах російської агресії бажано максимально усунути російськомовний контент з українського інформаційного простору, навіть якщо за змістом він не несе інформаційної небезпеки. Якби ці програми транслювалися українською мовою, це могло б бути частиною спонтанного навчання населення української мови, удосконалення мовної компетенції суспільства, створення суцільного українськомовного середовища. Частиною українознавчої освіти населення мають бути також національні програми пізнавального спрямування (історичного, географічного, мистецького, літературного, мовознавчого, природничого і навіть криміналістичного) українською мовою. Створення таких програм потребує ресурсів, але це вкладення в розвиток національної свідомості громадян.

³⁶ Так, широкого розголосу набула історія з викладачем Івано-Франківського національного медичного університету, який проводив заняття російською мовою. Цей викладач переїхав з Донецька, у цьому університеті працює з 2016 р. 8 років видається цілком достатнім терміном для мовної адаптації, але виявилося, що раніше це питання не виникало. https://report.if.ua/socium/mij-batko-ne-za-ce-ne-voyuye-student-meduniversytetu-u-frankivsku-ne-pogodzhuyetsya-na-lekcii-rosijskoyu/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR1qDej26hyWm_4PE8D5OaMIN9LAacIIY-G3R4asp1jrJXbAAXn_cQkHiVE_aem_JcNrY11_GtNz8DJYfKESKg (17.11.2024)

1.2.4. Державна мова і релігія

Щодо релігійної сфери, то тут держава загалом не регулює мововживання. З одного боку, «важливість релігійного чинника у його впливах на мовне життя в Україні ніколи не була й не є такою, як, наприклад, у країнах колишньої Югославії, де залежність окремої мовної самоідентифікації сербів і хорватів (навіть з наявністю в них окремих графік — «православно-візантійської» і «католицько-латинської»), а згодом і босняків від їхньої належності до різних конфесій (як, звичайно, і від їхнього тривалого входження в минулому до складу різних держав) цілком очевидна» (Гентшель, 2019, с. 23).

З іншого боку, за даними соціопитувань, рівень релігійності українського суспільства загалом є досить високим – понад 70 %. Але таке самовизначення, так само, як і визначення рідної мови, нерідко є лише символічним – «відповідно до усвідомлення своєї (свого роду, свого народу) традиційно-культурної належності» (Там само, 2019, с. 28). Такі висновки зумовлені тим, що «достатньо велику групу (28,1 % опитаних, за даними Центру Разумкова 2014 р.; 23 % опитаних, за даними Центру Разумкова 2018 р.), серед осіб, що відносять себе до православ'я, становлять ті, хто вважає себе “просто православними” (без уточнення, хто до якої з православних церков у сучасній Україні належить)» (Там само). Мал. 1.2.3 ілюструє розподіл релігійної належності (або неналежності) респондентів за двома соціопитуваннями, здійсненими приблизно в той самий час, – опитуванням групи «Рейтинг» (Всеукраїнське опитування, 2024, с. 115) і опитуванням КМІС (Релігійна самоідентифікація, 2024). Хоча варіанти відповідей у двох опитуваннях різняться, але загалом засвідчують, що рівень релігійності в Україні доволі високий (понад 70 %), переважають християнські, а серед них – православні конфесії.

Мал. 1.2.3. Розподіл респондентів за віросповіданням (2024).

Зважаючи на те, що дуже великий відсоток українських вірян належить до християнства, особливої ваги набуває мововжиток саме в християнських конфесіях. Попри те, що церква в Україні відокремлена від держави, усі церкви в Україні «так чи інакше практикують втручання в політичні справи країни, виявляючи при цьому цілком очевидні відмінності у своїх політичних орієнтаціях» (там само, с. 29). УПЦ МП завжди підтримувала ті політичні сили в Україні, які виступали за розширення соціальних функцій російської мови, а УПЦ КП, УАПЦ, а також УГКЦ і Українська римо-католицька церква свого часу виступили проти закону 2012 р. «Про засади державної мовної політики». На українську мову як єдину державну зорієнтована і ПЦУ, утворена 2018 р. на Об'єднавчому соборі українських православних церков.

Наявність в Україні двох православних церков – ПЦУ і УПЦ відображає й два різні підходи до функціонування державної мови в релігійній сфері. Повністю українськомовною є ПЦУ, яка, як і раніше УПЦ Київського Патріархату та Українська автокефальна православна церква, використовує українську мову для богослужіння, ведення документації, послуговується українським текстом Біблії, поширює іншу українськомовну релігійну

літературу. На придатності «живої» української мови для обслуговування релігійних потреб наголошував ще до об'єднання українських православних церков на той момент духівник Фонду пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира митрополит Переяслав-Хмельницький і Вишневецький УПЦ (МП) ³⁷ Олександр (Драбинко) у межах дискусії про богослужбову мову: «“Змирщення” – саме в такому ключі сприймають сьогодні в деяких церковних колах спроби вживання у богослужінні сучасної (української) мови. Питання це, насправді, давно вирішене у нашій Церкві: ще на початку 20-х років минулого століття канонічним єпископатом України було ухвалено рішення щодо можливості проведення богослужіння українською мовою, де цього побажає більшість парафіян» (Драбинко, б/р).

Ставлення УПЦ, яка й досі має досить міцні позиції, до богослужіння українською мовою неоднозначне. З одного боку, віряни і священники західного регіону переважно українськомовні в побуті, але здебільшого обстоюють канонічність саме церковнослов'янського тексту Святого Письма, давню традицію вживання церковнослов'янської мови у православній церкві, її особливість і урочистість, духовність, умотивовують відсутність зв'язку церковнослов'янської мови з російською ³⁸. «Без церковнослов'янської мови богослужіння втратить свою особливість, а це негативно позначиться на сприйнятті церковних служб», – сказав настоятель Хрестовоздвиженського храму Нікополя протоієрей Ігор Мельников ³⁹. На офіційному сайті УПЦ у розділі «Новини» дотепер можна обрати російську мову ⁴⁰, і зміст розділу новин не повністю ідентичний у поданні різними мовами. Так, українськомовна версія містить звернення Митрополита Онуфрія в перший день повномасштабної війни із закликом до православних вірян і усіх громадян України про необхідність

³⁷ 2018 року він узяв участь у Об'єднавчому соборі, де перейшов з УПЦ (МП) до ПЦУ.

³⁸ Насправді і церковнослов'янська мова може звучати з різною вимовою – ближчою до української чи російської, тому різні церкви зазвичай використовують різні варіанти вимови старослов'янської мови: УПЦ (МП) здебільшого російську, а ПЦУ і УГКЦ – українську.

³⁹ <https://pravoslavna.volyn.ua/chomu-v-upcz-ne-zminyuyut-u-bogosluzhinni-czerkovnoslovyansku-movu/>

⁴⁰ <https://uoc-news.church/category/novosti/?lang=ru#2024-11-19> (19.11.2024).

«об'єднатися в любові до Бога й до нашої Батьківщини»⁴¹, далі, серед інших повідомлень з єпархій, подано низку подяк від військових за допомогу, повідомлення про молитви за жертв атак РФ і под. Також серед новин оприлюднена інформація про повне відмежування від Московського Патріархату і відповідні зміни в статуті. На російськомовній версії сайту інформація про війну відсутня, натомість є інформація про засідання Священного Синоду і про підтримку УПЦ з боку церков інших країн у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України Закону про релігійні організації. Є ще версії англійською, румунською і новогрецькою мовами, де переважно дібрано інформацію про «захоплення» храмів. З іншомовних сайтів неможливо повернутися безпосередньо до новин українською мовою.

Офіційна позиція УПЦ щодо мови богослужіння, оприлюднена на сайті, така: «Традиційно, богослужбовою мовою Київської Митрополії є церковнослов'янська мова, яка була прийнята від батьків слов'янської писемності рівноапостольних Кирила та Мефодія. Українська мова також є мовою богослужіння на парафіях УПЦ. Можливість молитися рідною мовою була передбачена ще Собором українських єпископів у 1921 р. Відтоді вона протягом десятиліть реалізовується на тих парафіях, які мають таке бажання. І сьогодні, Українська Православна Церква докладает зусиль для якісного літературного перекладу й друку Святого Письма та богослужбових текстів українською мовою»⁴².

Українська греко-католицька церква провадить богослужіння переважно українською мовою⁴³, на сайті церкви (окрім української, є також англійська версія сайту) є розділ «Бібліотека»⁴⁴, що складається з трьох підрозділів «Святе

⁴¹ <https://uoc-news.church/2024/11/19/proshu-zabuti-vzajemni-chvari-ta-objednatisya-v-lyubovi-do-boga-i-do-nashoji-batktivshini-blazhennishij-mitropolit-onufrij-u-pershij-den-povnomasshtabnoji-vijni/#2024-11-19>

⁴² <https://uoc-news.church/2023/04/05/shho-potribno-znati-pro-ukrajinsku-pravoslavnu-cerkvu-tekst-video/#2024-11-19> (дата звернення: 19.11.2024)

⁴³ Водночас її офіційною літургійною мовою є також церковнослов'янська мова. <https://synod.ugcc.ua/data/glava-ugkts-tserkovnoslovianska-mova-e-ofitsiynoyu-liturgiynoyu-movoyu-ugkts-4276/>

⁴⁴ <https://ugcc.ua/library/>

Письмо», «Богослужіння», «Молитви», у кожному з яких подано відповідні тексти, усі українською мовою.

Римо-католицька церква в Україні використовує латину і мову, прийнятну для вірян. Здебільшого це українська, але може бути і польська, і російська – залежно від потреб. Офіційний сайт церкви повністю українськомовний.

Донедавна новітні християнські течії (послідовники вчення Кальвіна, баптисти, п'ятидесятники, євангелісти, адвентисти тощо), навіть на заході України, поширювали здебільшого саме російською мовою. У січні 2017 р. інтернет-видання «Закарпаття онлайн» повідомляло: «На жаль, через півтисячі років після слушного гасла Лютера, що з народом треба говорити його мовою, Закарпаття і досі залишається осередком архаїчності і відсталості. Навіть серед тих же реформатських течій, для яких Біблія є настільною книгою. Якщо угорці в католицьких та реформатських храмах моляться угорською, то чимало українських реформатів навіть у гірських селах читають Біблію... російською. Тобто, через чверть століття після розпаду Радянського Союзу, який творив єдиний советський народ із російською мовою спілкування, новітні християнські течії досі залишаються русифікаторами вже молодших поколінь»⁴⁵. Але й тут стан поступово змінюється. Так, телеканал «Надія»⁴⁶, яким опікується Церква адвентистів сьомого дня, транслюють українською мовою. На сайті Всеукраїнського союзу євангельських християн-баптистів⁴⁷ можна знайти трансляції богослужінь з різних церков з усієї України, мова яких переважно українська, вкраплення російською (окремі виступи, співи) залежать від мовної ситуації в регіоні й особистих мовних уподобань. Тобто ці церкви рухаються у бік переходу до відправлення усіх служб українською.

Отже, у релігійній сфері, як і в інших, спостерігаємо поступовий рух до переважання української мови. До того ж, ще дослідження, здійснене за

⁴⁵ <https://zakarpattya.net.ua/News/165634-Rusyfikatsiia-cherez-tserkvu.-Bibliia-chuzhoiu-movoju>

⁴⁶ https://www.youtube.com/@telekanal_nadiya

⁴⁷ <https://www.baptyst.com/onlajn-translyatsiyi-bogosluzhin/>

результатами соціологічного опитування 2014 р. «у розширених межах Центральної України — включно з південно-східною Дніпропетровською та східною Харківською областями» (Гентшель, 2019, с. 40), дало змогу зробити висновок, що «між парафіянами Київського патріархату, де переважає українська мова, і парафіянами Московського патріархату, де переважає російська мова, немає відмінностей щодо їхнього первинного мовного коду; є невелика різниця щодо самовизначеної рідної мови; немає відмінності щодо прийняття української мови як єдиної державної в країні. На відміну від багатьох інших регіонів у світі, в Україні, отже, у цьому плані немає тісного зв'язку між релігією і мовою» (Там само, с. 53). Водночас зміцненню позицій державної мови у релігійній сфері сприяє й поступовий перехід громад з УПЦ до ПЦУ, яка має стійку й послідовну позицію щодо підтримки української мови і використання саме українського варіанту церковнослов'янської мови. Цей перехід відображає порівняння результатів опитувань КМІС у 2020-му і 2024-му рр.: частка прихожан ПЦУ серед респондентів за цей період збільшилася з 34 % до 56 %, а прихожан УПЦ (МП) — зменшилася з 15 % до 6 %; прихильників православної церкви без визначення конкретної конфесії 2020 р. було 22 %, а 2024 р. їх лишилося 7 % (Релігійна самоідентифікація, 2024, таблиця 1).

1.2.5. Економічний статус державної мови

На тлі повномасштабної війни значною мірою зріс **престиж української мови, її соціальний і соціоісторичний статус**. Удоступнено низку історичних, культурологічних і мовознавчих досліджень, які спростовують міф про «спільну колиску братніх народів», «старшого брата», «зіпсованість української мови польською» тощо, розкривають нищівну сутність російської імперської політики стосовно української мови та культури (Масенко, 2005, ред.; Масенко, 2020; Гриценко, 2015; Кубайчук, 2020 та ін.), з'являються популярні видання на цю тему, як українських авторів (Селезньов, 2016; Кузнєцова, 2023; Демська, 2024), так і перекладні (Томпсон, 2023). Ці знання і далі слід усіляко популяризувати і

поширювати, розвивати відповідні наукові розробки тощо. Водночас **економічний статус** української мови ще недостатньо високий, власне саме поняття *економічної цінності мови* лише нещодавно з'явилося в українській соціолінгвістичній літературі (Бондар, 2012), тоді як західні науковці активно обговорювали його принаймні з 90-х рр. минулого століття.

Позитивна відповідь на запитання «Чи є мова товаром?» «робить мову предметом економічного вивчення, прокладаючи надійні містки між лінгвістикою й економічною наукою» (Там само, с. 8). Для пересічного мовця набагато зрозумілішою є економічна цінність іноземної мови (наприклад, англійської або якоїсь екзотичної), знання якої може забезпечити економічну вигоду: широкі можливості працевлаштування, зокрема й за кордоном або в іноземних компаніях, отримання винагороди за переклад і навпаки – відсутність потреби в перекладачеві під час контактів з іноземцями і под. У вивчення іноземних мов (своє і дітей) громадяни переважно згодні вкладати власні кошти, очікуючи певних переваг і зручностей від набутих знань. Щодо рідної (державної) мови така цінність поки що залишається малоусвідомленою, хоча поступово громадяни вже починають розуміти потребу її знання у професійній діяльності (а вона зростає з поширенням вимог Закону про забезпечення функціонування української мови як державної на більшу кількість сфер), цінність якісного навчання мови тощо. На цьому тлі явно недостатньою є увага держави до фінансування діяльності педагогів, які навчають української мови (від дошкільного до наукового рівнів освіти), що значно знижує престиж цих спеціальностей і відповідно зменшує перспективи їх вибору потенційними здобувачами освіти. Безоплатні мовні курси, потреба у яких значно зросла від початку повномасштабної війни, функціонують переважно за рахунок волонтерства, а мали б бути частиною програми, фінансованої державою. Недостатній обсяг мовної підготовки фахівців негуманітарного профілю і скорочення рідномовної підготовки журналістів, працівників сфери культури, викладачів іноземних мов аж ніяк не сприяє зростанню економічної цінності

української мови, збільшенню її престижу і, зрештою, її поширенню на всі сфери суспільного життя.

Економічна цінність державної мови також має бути підтримана ґрунтовними науковими розробками у сфері мовознавства – сучасними граматиками (йдеться про комплексні описи мови за усіма рівнями – від фонетики до стилістики), словниками, мовними корпусами, дослідженнями з функціонування мови (зокрема соціолінгвістичними), осучаснення методики її викладання. Зараз ця діяльність в Україні також економічно не вигідна, а нерідко потребує вкладення власних коштів авторів розробок у фінансування публікації підготовлених видань або тривалого пошуку спонсорів, до того ж і самі дослідження, окрім оплати праці науковців, нерідко потребують додаткових вкладень (наприклад, для проведення мовно орієнтованих статистично достовірних опитувань за підтримки соціологічних служб, польових досліджень у галузі діалектології, ономастики, соціолінгвістики, для обслуговування корпусів, сканування текстів, придбання наукової літератури і под.).

Повномасштабна війна і виїзд за кордон великої кількості наших співвітчизників привернули **увагу до української мови, культури й історії в інших країнах**, що впливає на її зовнішній престиж і зумовлює необхідність розвитку новітніх методик її викладання для представників різних лінгвокультур, створення відповідних навчальних матеріалів і систем сертифікування знань з української мови як іноземної з визначенням стандартних рівнів володіння нею. Таку роботу вже розпочато, у 2024 р. Комісія зі стандартів державної мови вперше затвердила Стандарт державної мови «Українська мова як іноземна. Рівні загального володіння A1 – C2» (Стандарт 2024).

Отже, на майбутню мовну ситуацію в Україні впливає низка чинників, зокрема тривалість активної фази війни, політична та економічна ситуація в країні після її завершення, тобто те, що зараз важко спрогнозувати. Натомість вже зараз мають бути створені умови, за яких у межах післявоєнного відновлення

країни напрям розвитку мовної ситуації убік посилення позицій державної мови в усіх регіонах і в усіх функціональних сферах, що ми його маємо зараз, не зміниться. Серед демографічних і соціальних чинників впливу на мовну ситуацію слід звернути увагу на те, щоб молодші покоління володіли українською мовою краще і вживали її активніше порівняно з представниками старших поколінь. У зв'язку з цим неабиякого значення набуває чинник економічної вартості мови, знання якої має бути запитане суспільством, а можливість опанування – забезпечена системою послідовної і післядипломної освіти.

Література

- Ажнюк Б.М. (2024). Мовне законодавство і мовне планування в сучасній Україні. *Мовознавство*. № 4. С. 28–40.
- Бернацька О.В. (2016). Моделювання ситуацій мовленнєвої діяльності як основа формування іншомовної компетенції студентів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії і перспективи. Вип. 55. С. 22-26.
- Білаш О., Гузар О. (2024). Українська мова в освітньому просторі Канади: контекст міграції в умовах війни. У: С. О. Соколова, І. І. Брага (ред.). *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія*. Київ: Інститут української мови НАН України. С. 247-265.
- Бондар О. (2012). Економічна вартість мови. *Мова і суспільство*. Випуск 3. С. 7–12.
- Брицин (2007). Мовна політика. *Українська мова: Енциклопедія*. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. (члени редколегії). Вид. 3-тє, зі змінами і доп. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 375–378.
- Венгіріна І. Є. (2012). Мовна динаміка крізь призму імітаційного моделювання. *Наукові записки НАУКМА*. Том 135. Соціологічні науки. С. 19–24. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/36fe001a-ad20-4dd1-9364-da06a460faa7>
- Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту (IRI): жовтень 2024. <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nationwide-survey-of-the-international-republican-institute-iri-october-2024.html> (дата звернення: 21.11.2024).
- Гентшель, Г., Тараненко О.О., Целлер Я.-П. (2019). Мова і церква в сучасній Україні. *Мовознавство*. № 6. С. 22-55.

- Гриценко П. (2015). Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження. Геннадій Боряк (упоряд.). *Українська ідентичність і мовне питання в російській імперії: спроба державного регулювання* (с. XXXIX-LII). Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”».
- Грушецький А. М. (2013). Огляд можливих методів моделювання і прогнозування динаміки мовної ситуації. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. Т. 148. С. 29–38. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMA_s_2013_148_7
- Демограф Олександр Гладун: Треба визнати, що нас в країні після війни буде 30 мільйонів. РБК Україна (29 жовтня 2024). https://www.rbc.ua/rus/news/demograf-oleksandr-gladun-treba-viznati-shcho-1730104443.html?fbclid=IwY2xjawGS46JleHRuA2FlbQIxMQABHeBKPSRajYMXQbV8EdioY38n29APxDraR2R8NTHZEBraJbcfHidTQjU87A_aem_l-rcU9O898iB3c6jIfTK4g
- Демська О. (2024). *Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга*. Харків: Віват.
- Доценко О. (2022). Багатомовність України: дискурс законодавчого регулювання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 56. Том 2. С. 96–103.
- Драбінко О. Щодо дискусії про богослужбову мову. Частина II. <https://mvfund.org/publikatsiji/264-shchodo-diskusiji-pro-bogoslužhovu-movu-chastina-ii/> (дата звернення: 18.11.2024).
- Закон України від 24.12.1999 № 1350-XIV (Втратив чинність 12.07.2000) «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р». <https://ips.ligazakon.net/document/T991350> (дата звернення: 30.10.2024).
- Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2003, № 30, ст.259. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
- Закон «Про національні меншини (спільноти) України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 46, ст.114. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
- Карпіловська Є.А. Прогнозування лінгвістичне. *Українська мова. Енциклопедія*. Редкол. В.М. Русанівський [та ін.]. 3-тє вид., зі змінами і допов. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, с. 555–556.
- Ковбасюк В. Міф про «церковнослов'янську мову» і чому церковнослов'янська, яка пропонується в УПЦ МП не є оригінальною старослов'янською, а її зросійщеним варіантом. *Волинська Епархія Православної Церкви України*. <https://www.pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/656-mif-pro-tserkovnosloviansku-movu-i->

[chomu-tserkovnoslovianska-iaka-proponuietsia-v-upts-mp-ne-ie-oryhinalnoiu-staroslovianskoiu-a-ii-zrosiishchenym-variantom/](#) (дата звернення: 20.11.2024)

- Кубайчук В. (2020). *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови IX–XX ст.* Вид. 2-ге, виправл. і доп. Київ: «К.І.С.».
- Кузнєцова Є. (2023). *Мова-меч. Як говорила радянська імперія.* Глибока: «Твоя підпільна гуманітарка».
- Масенко Л. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні.* Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”».
- Масенко Л. (ред.). (2005). *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали.* Упоряд. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Міжнародна організація з міграції (МОМ). Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 2. 1 квітня 2022 року. [file:///D:/Users/User/Downloads/IOM_Ukraine_%20Displacement%20Report_R2_final_UKR.pdf](#) (дата звернення: 08.10.2024)
- Міжнародна організація з міграції (МОМ). Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 13. Червень 2023 р. [file:///D:/Users/User/Downloads/IOM_Ukraine_Internal_%20Displacement%20Report_Round%2013%20\(June%202023\)_UKR.pdf](#)
- Міжнародна організація з міграції (МОМ). Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 17. Серпень 2024. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/GPS_R17_IDP_UKR.pdf (08.10.2024).
- Панич Г. І., Іщенко О. С. (2019). Мовне законодавство. *Енциклопедія Сучасної України* <https://esu.com.ua/article-68169> (дата звернення: 30.10.2024).
- Перебийніс В.С. (2007). Модель. *Українська мова. Енциклопедія.* Редкол. В.М. Русанівський [та ін.]. 3-тє вид., зі змінами і допов. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, с. 386–387.
- Пищуліна О., Юрчишин В., Стецюк П., Міщенко М. (2023). Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн східного партнерства: Доповідь. За редакцією Юрія Якименка. Видання підготовлене за сприяння Представництва «ФОНДУ КОНРАДА АДЕНАУСРА» в Україні. Київ, б/в. <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf> (дата звернення: 30.10.2024).

- Редько В., Яковчук М. (2021). Дидактичне моделювання мовленнєвих ситуацій як засобів компетентісно орієнтованого навчання іноземних мов у закладах загальної середньої освіти. *Український педагогічний журнал*. №1. С. 30-42. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2021-1-30-42>
- Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної православної церкви та до закону про заборону окремих релігійних організацій. КМІС, 20 вересня-3 жовтня 2024. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> (дата звернення: 21.11.2024).
- Рендюк, Т. (2022). Вимушена міграція в надзвичайних умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. *Народна творчість та етнологія*, 3 (395), 5–14. <https://doi.org/10.15407/nte2022.03.005>
- Селезньов В. (2016). Мовні війни: Міф про «зіпсованість» української мови. Харків: Віват.
- Селігей П. О. (2023). Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології. Київ: Академперіодика, <https://www.inmo.org.ua/departments/zpsm/publications/вийшла-монографія-п.о.селігея-українська-мова-в-2222-році.html>
- Соколова С.О. (2023) (ред.) *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізник, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар; відп. редактор С. О. Соколова]. Київ: Інститут української мови НАН України. [Електронне видання]. <http://surl.li/tpyah>
- Стандарт державної мови «Українська мова як іноземна. Рівні загального володіння А1–С2». (2024). Київ: Національна комісія зі стандартів державної мови. <https://mova.gov.ua/diyalnist-i-proyekti/termini/standart-derzhavnoi-movy-ukrainska-mova-ia-inozemna-rivni-zahalnoho-volodinnia-a1-s2> (дата звернення: 18.11.2024)
- СУМ-20. Словник української мови online. Томи 1-15 (а-п'ять) <https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0>
- Суровська О. (16/11/2024). Мій батько не за це воює. Студент медуніверситету у Франківську не погоджується на лекції російською. Репортер. . https://report.if.ua/socium/mij-batko-ne-za-ce-ne-voyuye-student-meduniversytetu-u-frankivsku-ne-pogodzhuyetsya-na-lekciyi-rosijskoyu/?fbclid=IwY2xjawGoUo5leHRuA2FlbQIxMQABHcOadpqG2T2dGCRReIQZheHhDn_2DIxwtEPIrSUOJyN8725Hv0Iun_lPdqw (дата звернення: 18.11.2024)
- Томпсон Є. (2023). Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / пер. з англ. Марія Корчинська; за ред. Вікторії та Михайла Назаренків. Київ: Наш формат.

- Фесенко Л. П. (2023). Засоби моделювання мовної ситуації при роботі над формуванням самостійного мовлення у дітей із заїканням. *Формування життєвої компетентності осіб з особливими освітніми потребами в системі позашкільної, спеціальної та інклюзивної освіти* [Електронне видання]: зб. наук. пр. за заг. ред. Ю. Д. Бойчука]. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. С. 581–583. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/10950>.
- Чому в УПЦ не змінюють у богослужінні церковнослов'янську мову. *Православна Волинь*. (19.11.2024). <https://pravoslavna.volyn.ua/chomu-v-upcz-ne-zminyuyut-u-bogosluzhinni-cerkovnoslovyansku-movu/>
- Як повернути втрачене дитинство українським дітям? *Світ навиворіт. Україна*. 10 випуск. <https://www.youtube.com/watch?v=GD6Knm28JJc>
- Як по-сучасному звучить мова церкви? Передмова до українського транслітерування церковнослов'янських текстів. *Відкритий православний університет*. 01.07.2019. <https://oou.org.ua/2019/07/01/yak-po-suchasnomu-zvuchyt-mova-czerkvy-peredmov-a-do-ukrayinskogo-transliteruvannya-cerkovnoslovyanskyh-tekstiv/> (дата звернення: 20.11.2024).
- Яремчук, Сергій. Можливі сценарії розвитку Українського Православ'я. Релігійно-інформаційна служба України. 07.07.2023. https://risu.ua/mozhlivi-scenariyi-rozvitku-ukrayinskogo-pravoslavlya_n140709 (дата звернення: 18.11.2024).
- Levchuk, P. (2023). The Ukrainian language in Polish public space after the Russian aggression against Ukraine in 2022. *Cognitive Studies | Études cognitives*, 2023(23), Article 3053. <https://doi.org/10.11649/cs.3053>
- Ukraine Situation Flash Update #74. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (12.11.2024)
- United Nations. Population Division. World Population Prospects 2019... URL: <https://bit.ly/315W1Ic>
- United Nations. World Population Prospects 2024. <https://population.un.org/wpp/> (дата звернення: 02.11.2024)
- Warditz, W., Meir, N. Ukrainian–Russian bilingualism in the war-affected migrant and refugee communities in Austria and Germany: a survey-based study on language attitudes. *Front. Psychol.*, 23 May 2024. Sec. Psychology of Language. Volume 15 - 2024 / <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1364112>
- Yaremko, L., & Levchuk, P. (2023). Language consciousness and Ukrainian students' attitudes towards the Ukrainian language in a time of war. *Cognitive Studies | Études cognitives*, (23), Article 2922. DOI: <https://doi.org/10.11649/cs.2922>

Zinchenko, V., Lopatynska, I., Sabelnykova, T., Tilniak, N., & Sydorenko, L. (2023). Linguistic features of communication in ukrainian. *Revista Eduweb*, 17(1), 110-121.
<https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2023.17.01.11>

1.3. УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПОСТУП ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (Л. Т. Масенко)

«Історія культурних зв'язків між Україною і Росією – це історія великої і ще не закінченої війни», – писав Юрій Шевельов в есеї «Москва, Маросейка» у 1954 році, коли в СРСР помпезно відзначали 300-річчя Переяславської ради як «свято воз'єднання» України з Росією. Натомість Шевельов мав інший погляд на цю подію: Переяслав, на його переконання, «став початком великої трагедії народу і безлічі індивідуальних трагедій» (Шерех, 1998, с. 48).

Нинішня російсько-українська війна перейшла від фази інформаційної війни і практик мовно-культурного поглинання української нації до збройного вторгнення Росії на українську територію. У протистоянні зіткнулись два цивілізаційних вибори – демократичного європейського, на шлях якого стала Україна після розпаду СРСР, та авторитарного євразійського, спрямованого на відновлення Російської імперії в її колишніх кордонах.

Нашу перемогу знаменуватиме не тільки вихід українського війська на територіальний кордон з Росією, чинний з 1991 року. Війна виразно засвідчила й потребу встановлення чіткого мовно-культурного кордону з Росією, який вона намагалась розмити впродовж понад трьох століть колонізації України.

Одним із засобів реалізації цього завдання стали кардинальні зміни в топонімічному просторі України внаслідок проведених масштабних процесів декомунізації та дерусифікації.

Декомунізація топонімії розпочалась після окупації росіянами Криму й частини Донбасу. У квітні 2015 року Верховна Рада прийняла закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Закон 2015). За свідченням директора Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровича, відповідно до прийнятого закону станом на початок 2018 р. було перейменовано близько 1000 топонімів, з них понад 30 міст: замість

Дніпропетровськ – Дніпро, Кіровоград – Кропивницький (обласні центри), Держинськ – Торецьк, Дмитров – Мирноград, Іллічівськ – Чорноморськ, Котовськ – Подільськ, Красноармійськ – Покровськ, Орджонікідзе – Покров (Тараненко, 2023, с. 18). Загалом станом на початок 2018 р. було перейменовано близько 52 тис. вулиць, площ, скверів і т. ін. об'єктів (Там само).

Після 24 лютого 2022 р. процеси декомунізації української топонімії доповнилися масовим перейменуванням назв, пов'язаних із Росією. У березні 2023 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (Закон 2023). Закон забороняє надавати географічним об'єктам в Україні назви, що звеличують, увіковічують, пропагують або символізують Росію як державу-окупанта (Там само, с. 22).

Кардинальні зміни відбулися внаслідок дерусифікації в урбаноніміконі країни. Так, у столиці станом на 18 травня 2023 р. перейменовано 314 об'єктів, назви яких пов'язані з Росією та Білоруссю: вулиці Московська, Пітерська, Ростовська, вулиці Пушкінська, Некрасівська, Льва Толстого, Тургенєвська, Маміна-Сибіряка, площа Льва Толстого, проспект Маяковського тощо (Там само, с. 21).

Проведений у дослідженні Людмили Кравченко і Христини Петрів аналіз 1225 перейменувань вулиць населених пунктів на всій території України показав, що на місце колишніх урбанонімів, похідних від прізвищ російських культурних діячів, топонімів, радянських (російських) символів, упродовж квітня-серпня 2022 року були впроваджені українські національно значущі назви (Кравченко, Петрів, 2022).

Таким чином, численні російські назви, які утворювали спільний з Російською Федерацією топонімічний простір, запроваджений колишньою колоніальною владою з метою знищення ідентичності українців, заступили найменування, що вшановують пам'ять про видатні події й постаті національної

історії, науки й культури. Сьогодні їх поповнюють й імена героїв, загиблих у війні з Росією.

Процеси дерусифікації мовно-культурних середовищ українських населених пунктів активізувалися у 2014 р., коли після загарбання Росією Криму й частини Донбасу все більше українців почали усвідомлювати роль російської мови як гуманітарної зброї в експансіоністських планах Кремля.

Ще інтенсивніші зміни в мовній ідентифікації громадян, які до того в побуті вживали російську мову, відбулися після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. Російський збройний напад спричинив різку зміну у ставленні української спільноти не лише до російського народу, а й до російської мови, яка багатьма українцями тепер сприймається як мова ворога/окупанта /загарбника /убивць /рашистів тощо (Сюта, 2022, с. 76).

За словами Галини Сюти, «24 лютого 2022 року в історії літературної мови може претендувати на статус дати кардинального розширення українськомовного комунікативного простору, що відбулося не регулятивно, а завдяки вибуховому зростанню емоційної та суспільно-політичної мотивованості громадян свідомо, добровільно і принципово обирати мовою спілкування українську» (Там само, с. 74).

У зрусифікованих міських середовищах перехід із російськомовної комунікації на українську набув значного поширення. Так, соціологічна група «Рейтинг» в опитуванні 2022 р. констатувала стале зменшення російськомовного сегменту українців: у 2012 р. таких респондентів було близько 40 %, наприкінці 2021 р. – 26 %, на початку війни – 18 %. Натомість «перехід» російськомовних відбувається в сегменті «двомовних» (із 15 % до 32 %). При цьому дві третини тих, хто в побуті використовує дві мови, і третина російськомовних виявляють готовність перейти тільки на українську (Соціологічна група «Рейтинг», 2022).

За результатами опитування, яке проводила компанія Giradus Research на замовлення «Суспільного» в жовтні 2022 р., від початку повномасштабного вторгнення Росії 57 % українців почали більше спілкуватися або повністю

перейшли на українську мову: 42 % почали послуговуватися українською мовою більше, а 14 % повністю перейшли на державну мову спілкування (Матвеева, 2023, с. 4).

Прискорена українізація відбувається і в столиці. Згідно з опитуванням, проведеним у застосунку «Київ Цифровий», кожен третій киянин (33,3 %) заявив, що після повномасштабного вторгнення РФ перейшов на українську мову спілкування (Марків, 2023).

Наслідки активного процесу переходу російськомовних громадян країни на українську мову спілкування засвідчують дані опитування, проведеного групою Рейтинг з 27 вересня до 1 жовтня 2024 р. на замовлення Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту методом телефонних інтерв'ю. Було опитано 2 тисячі жителів підконтрольних Україні територій. За результатами опитування 58 % українців розмовляють у побуті виключно українською, лише 9 % – російською і 31 % двомовні. Серед тих, хто розмовляє лише українською, 92 % кажуть, що розмовляють нею давно, а 8 % – що перейшли на українську недавно і цілеспрямовано (Опитування 2024).

Згідно з територіальним розподілом, у західних областях 90 % українськомовних, 1 % російськомовних і 6 % білінгвів, у центрі 65 % українськомовних, 6 % російськомовних і 27 % білінгвів, на півдні 32 % українськомовних, 16 % російськомовних і 51 % білінгвів, на сході 24 % українськомовних, 22 % російськомовних і 52 % білінгвів (Там само).

Українська мова набула також значної популярності за кордоном. Так, на платформі Duolingo у 2022 році понад 1,3 млн користувачів у світі почали вивчати українську мову. Місце української мови в рейтингу найпопулярніших мов світу зросло на 20 позицій – з 37 місця у 2021 р. до 17 у 2022 р. (Матвеева, 2023, с. 4).

На особливу увагу соціо- та психолінгвістів заслуговують зміни мовного коду в мистецьких, зокрема письменницьких колах, оскільки для літераторів мова – не лише засіб спілкування, а й інструмент творчої реалізації.

За даними Вікіпедії, одесит Борис Херсонський, автор 15 поетичних книжок, написаних російською мовою, під час російсько-української війни у віці 64 років перейшов на українську, хоч і зазначав, що на початках через відсутність українськомовного середовища в його поезії страждала фонетика.

На українську мову творчої діяльності перейшла уродженка Донецька Ія Ківа – поетка, перекладачка, журналістка. Переїхавши через російську окупацію Донецька до Києва у 2014 році, І. Ківа спочатку була письменницею-білінгвом – писала і українською, і російською мовами, але після 24 лютого 2022 року повністю перейшла на українську.

Поет і музикант з міста Краматорська Донецької області Павло Вишебаба відмовився від російськомовного спілкування у 2014 році, коли його рідне місто окупували росіяни зі слова зі словами «Мы с вами разговариваем на одном языке»: «Я вирішив забрати у ворога цей аргумент на особистісному рівні, – пояснив П. Вишебаба в інтерв'ю, – і перейшов на українську у щоденному спілкуванні, у соцмережах» (Вишебаба, 2024).

Подібний життєвий досвід пережив донецький письменник Володимир Рафеєнко. Закінчивши Донецький університет за спеціальністю «російська філологія та культурологія», він усі твори писав російською мовою, публікував їх у Москві і здобув там визнання, отримавши престижні літературні премії. Після окупації Донецька у 2014 р. письменник змушений був залишити місто й переїхати з родиною на Київщину. Уже під час перебування в Києві В. Рафеєнко написав ще звичною для нього російською мовою роман про війну «Долготы дней», що вийшов у 2017 р. в перекладі українською Маріанни Кіяновської під назвою «Довгі часи» і навіть потрапив до короткого списку номінантів на Шевченківську премію 2018 р. Водночас письменник вирішив опанувати українську мову. Його перший українськомовний твір «Мондегрін. Пісні про смерть і любов» був опублікований у видавництві «Meridian Czernowitz» у 2019 р. «Багато зусиль довелось докласти Росії, – зазначав письменник, – щоб я,

двічі лауреат Російської премії та премії НОС («новая словесность»), нарешті почав писати роман українською» (Коцарев, 2019).

Показово, що й після видання українськомовного роману письменник не збирався повністю відмовлятися від російськомовної творчості, плануючи надалі писати один роман українською, а один російською: «Я вірив, що зможу утримувати в собі ці дві мови, писати і думати ними, реалізувати двомовність як таку» (Рафєєнко, 2022) Ця настанова на літературну двомовність різко змінилася після повномасштабного вторгнення Росії. «Після 24 лютого я вирішив більше ніколи в житті не видавати і не писати творів російською мовою, – зазначив В. Рафєєнко в інтерв'ю. – Я більше не хочу мати нічого спільного з культурою вбивць і гвалтівників. Мені боляче навіть уявляти, що хтось раптом уважатиме мене російським письменником на підставі того, що я пишу російською. Я більше ніколи не хочу мати нічого спільного з дискурсом російськомовної літератури у світі. Досить. Від лютого дві тисячі двадцять другого і назавжди» (Рафєєнко, 2022).

Зауважимо, що роман «Мондегрін» є важливим джерелом для вивчення лінгвістичних і психолінгвістичних механізмів переходу з російськомовної літературної творчості до українськомовної і зумовлених цим змін у світосприйнятті й ідентичності творчої особистості (Масенко, 2023).

Значної інтенсивності набули процеси українізації зросійщених за колоніальної доби міських середовищ. Це стосується як писемних сфер функціонування української мови, так і усно-розмовних. За повідомленням пресслужби Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя, в Україні працює понад 500 безоплатних курсів для оволодіння українською мовою, створених завдяки появі місцевих мовних програм та ініціатив (Кремінь, 2024). Крім численних мовних курсів, у соціальних мережах діють лінгвістичні портали, програми, онлайн-ресурси, ютуб-канали, телеграм-канали, подкасти, застосунки тощо (Сюта, 2022, с. 79).

Заслужують на увагу й ініціативи, що сприяють розширенню впливу української літературної мови в міських середовищах. Так, у Черкасах до Дня української писемності 27 жовтня 2023 р. започаткували просвітницьку ініціативу, згідно з якою у громадському транспорті міста транслують короткі аудіоролики, що озвучують поради з культури мовлення (Урок української, 2023).

Треба сказати, однак, що розширення вжитку української мови у щоденній міській комунікації, яке більшою мірою залежить від індивідуального волевиявлення, навіть зараз, під час війни з росіянами, іноді нашттовується на протидію з боку носіїв зросійщеної свідомості. Так, колективне обурення серед користувачів соцмереж викликав інцидент, що трапився у жовтні 2023 року в Києві, коли водій таксі на вимогу пасажирок говорити з ними державною мовою, образив їх і силоміць висадив з авто (*Таксист Bolt відмовився говорити українською*). Інцидент мав продовження й після того, як компанія Bolt, в якій працював водій, відмовилась від його послуг. Попри те, що таксист порушив Закон про мову, на його захист виступив депутат Юрій Бойко від забороненої ОПЗЖ, а також експрадник Офісу президента Олексій Арестович. Обидва пообіцяли працевлаштувати водія і висловили співчуття «жертві огидної дискримінації за мовною ознакою», за словами Бойка, а Арестович навіть порівняв цілком законне покарання таксиста з «мовним Талібаном» («Мовний Талібан», 2023).

Ще один конфлікт на мовно-культурному ґрунті, що набув великого розголосу, трапився 4 листопада 2023 року в ресторані у Вінниці. В одному залі ресторану святкував день народження працівник СБУ з колегами, в іншому залі відзначав свій день народження військовий, що приїхав з фронту. Працівники СБУ виявились любителями російського співака Міхаїла Круга, тож увімкнули в ресторані «Владимирский централ», «Приходите в наш дом, наши двери открыты» та інші пісні у його виконанні. На зауваження гостей військового про те, що зараз не той час, щоб слухати таку музику, любителі російського шансону

влаштували бійку, внаслідок якої троє гостей військового та один працівник СБУ потрапили до лікарні (Гулійчук, 2023).

У цій історії вражає те, що до насильницьких дій проти тих, хто мав цілком природну відразу до токсичної російської попси, вдалися працівники служби безпеки України, до чиїх обов'язків мав би входити й захист інформаційно-культурної сфери від російських впливів.

Водночас активність громадян у захисті державного статусу української мови засвідчує статистика скарг на порушення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що надходять до Уповноваженого із захисту державної мови. Так, протягом першого кварталу 2024 р. секретаріат Тараса Кременя отримав 569 звернень громадян про порушення Закону (Баранівська, 2024).

Майже половина звернень стосувалися сфери обслуговування, зокрема відсутності української версії сайтів інтернет-магазинів та інтернет-представництв. Завдяки роботі секретаріату Уповноваженого понад тисяча інтернет-ресурсів усунули порушення.

Серед інших порушень, щодо яких громадяни надсилали скарги до Уповноваженого: порушення мовного законодавства у сфері реклами (86 скарг), охорони здоров'я (35), культури (17), медіа (26) і транспорту (18); з боку педагогів у спілкуванні з учнями (21) та у сфері вищої освіти (23); у діяльності органів влади (18) і в установах комунальної та державної форм власності (9) (Там само).

Зміна сформованих у колоніальний період російськомовних міських середовищ на користь української мови залежить передусім від працівників сфер освіти, культури й ЗМІ. Так, зразковою для всіх київських шкіл має стати практика Українського гуманітарного ліцею, де і вчителі, і учні спілкуються лише українською. Нині у Верховній Раді зареєстровано законопроект, що має на меті поширити українізацію освітнього простору на всю територію країни. Це поданий групою депутатів проєкт Закону № 12086 від 1.10.2024 р. «Про внесення

зміндо Закону України «Про освіту» щодо забезпечення створення українськомовного освітнього середовища в закладах освіти» (Проект закону, 2024).

Розширення сфер вживання української мови як основи державності не може відбуватися окремо, поза її нерозривним зв'язком з українською культурою. Нині, коли спостерігаємо процес мовного зсуву, за якого російська мова втрачає свої домінантні позиції в комунікативному просторі наших міст, поступаючись місцем українській, визначальна роль в успішному завершенні цього процесу належить національній культурі. Треба сказати, що на час здобуття незалежності ми мали два потужні ресурси для того, щоб позбутися спільної з Росією масової культури і сформувати інформаційно-культурний простір на своїй, питомій основі.

Перше джерело – це багата українська культура, яка вийшла зі стану «салону у в'язниці», якщо скористатися метафорою польського філософа Лешека Колаковського, й поповнилась масивом заборонених за тоталітарної доби творів та значним художнім і науковим доробком діаспори.

Другий ресурс – це повноцінне українськомовне середовище західних областей, що має сприятливий ґрунт для швидкого поширення національної культури в розмаїтих формах її побутування – від елітарних до масових.

Подолання прищепленого імперією стереотипу залежності українців від російської культури й переорієнтація на підтримку й популяризацію всіх форм своєї культури мали стати головним завданням державної культурної політики після 1991 року. На жаль, внаслідок її відсутності українська спільнота й після здобуття державної незалежності тривалий час жила у спільному з Росією мовно-культурному просторі, що сприяло збереженню досягнутого в імперську добу значного рівня асиміляції українського населення.

Найпроникливіші інтелектуали ще з перших років незалежності справедливо трактували російську мову як безжальну імперську зброю, як інструмент поневолення інших народів. Міф про «велич» російської мови і

російського народу деконструював письменник Євген Гуцало в циклі статей, опублікованих упродовж 1993 – 1995 років у газеті «Літературна Україна», що були видані у 1995 році окремою книжкою під назвою «Ментальність орди».

«Будучи до 1917 року імперською мовою Росії, – писав Гуцало, – після жовтневого путчу вона ще більше утвердилась як мова імперського народу, як його тотальна, безжалісна, безвідмовна зброя. Вроджена агресивність російської мови тільки впотужнилась, вона стала інструментом, сказати б «балістичної» дії, ба її оперативним простором ставали і ще в більшій мірі мали стати як мовні простори інших народів, так і їхня доля, культура, історія. За новітніх часів і новітніх технологій ця зброя вже не могла залишатися якоюсь там архаїчною козацько-розбійницькою шаблею, хоч, звичайно, та шабля дуже нещадна й дуже ефективна, а тепер уже, з плином часу, видозмінювалася в нападм, у нейтронну бомбу, які мали остаточно все випалити, особливо ж – психіку інших народів, щоб залишити пустелю – для буйного розкошування російської мови, яка, звичайно, й після такої вікторії не втратила б якості «полуразбойничьей стихии русского языка» (Гуцало, 2007, с. 196).

Тоді мало хто дослухався до пророчих візій письменника, який намагався попередити українців про реальність загрози новітнього наступу московських орд на Україну.

Російсько-українська війна, попри страждання й руйнації, які вона принесла нашому народові, має один важливий для збереження держави наслідок. Україна нарешті позбулась культурного підпорядкування Росії

Уже в 2014 році захисна реакція української спільноти на російське вторгнення викликала інтенсивний культурний розвиток. Нові талановиті твори з'являються в усіх сферах культури – в літературі, театрі, музиці, малярстві, кінематографії. Навколо культури об'єдналася потужна спільнота, яка підтримує всі мистецькі заходи й блокує будь-які спроби влади застосувати цензуру.

Що ж до російської культури, то нинішнє ставлення до неї багатьох українців влучно сформулював хтось з дописувачів фейс-буку: «В Україні

російська культура закінчилася в Бучі на перехресті вулиць Пушкіна і Лермонтова».

Треба зауважити, що адміністративні заборони російської мови й культури були прийняті в деяких областях ще після Революції гідності. Так, заборона на використання російського культурного продукту була впроваджена у Львівській, Житомирській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській областях ще у 2018 році (Російськомовний культурний продукт під забороною, 2022).

Повномасштабне російське вторгнення призвело до активізації антиросійських акцій у сфері освіти й культури. Після 24 лютого 2022 року в школах Києва, Черкас, Житомира, Миколаєва та Одеси відмовились від викладання російської мови як дисципліни (Крижня, 2022).

19 червня 2022 року Верховна Рада прийняла Закон, який забороняє використання російської музики в медіа та громадському просторі. Ще один закон обмежує імпорту та розповсюдження книг та іншої видавничої продукції з Росії, окупованих територій та з Білорусі (Закон 2022).

У січні 2023 року Вчена рада Національного університету «Києво-Могилянська академія» ввела заборону на спілкування російською мовою (Барсукова, 2023). У цьому університеті російську мову не викладали від самого початку його відродження, відтак зазначене рішення доповнило її відсутність у навчальному процесі забороною на російськомовне спілкування в межах університету. Як показало обговорення цієї події в соціальних мережах, не всі сприйняли її як позитивну. Президентів НаУКМА Сергію Квіту навіть довелося виправдовуватись, запевняючи громадськість, що ніяких покарань за порушення постанови не передбачено, що вона має радше символічний характер (У «Могилянці» заборонили російську мову, 2023).

У цьому зв'язку треба сказати, що опоненти заборон російської мови й культури аргументують свою позицію тим, що їхнє адміністративне запровадження порушує демократичні принципи прав людини, проголошені в Конституції України.

Але така позиція була б виправданою у мирний, а не воєнний час. У країні, яка звільняється від колонізатора і платить за звільнення кров'ю своїх кращих синів і дочок, заборони на використання нав'язаної імперією мови й культури, що були інструментом винародовлення, слід вважати цілком закономірними.

Употожнення культурного процесу в період великої загрози самому існуванню українського народу має свою закономірність. Варто згадати в цьому зв'язку міркування видатного чеського письменника Мілана Кундери, який в есеї «Трагедія Центральної Європи» писав: «Ідентичність народу, ідентичність цивілізації відбито та сконцентровано в тому, що створив розум, в тому, що відоме як «культура». Якщо цій ідентичності загрожує відмирання, культурне життя стає відповідно інтенсивнішим, аж поки сама культура не стає живою вартістю, навколо якої збираються люди. Ось чому в кожному із заворушень Центральної Європи колективна культурна пам'ять та сучасні творчі намагання взяли на себе таку велику і вирішальну роль – значно більш й набагато вирішальнішу, ніж у будь-якому іншому європейському масовому потрясінні.» (Кундера, 1984).

У цьому есеї Кундера звертає увагу на інтенсивність культурного життя країн Центральної Європи в період після 1945 року – одночасно «найтрагічніший для Центральної Європи, але також і найвеличніший в культурній історії, коли створені тут чи у вигнанні фільми, романи, п'єси, філософські праці часто досягають вершин європейської культури» (Там само, 1984).

Упродовж воєнного часу в Україні суттєво зросли обсяги видань художньої літератури, перекладів, дитячої літератури. Словесне мистецтво збагатилося багатьма талановитими творами. Показово, що автори не обмежуються художніми творами, а й пишуть науково-популярні книжки про мову, до яких належать «Спільна мова. Як народжуються і живуть слова» Анастасії Левкової (видавництво «Портал», 2020) і «Мова – меч. Як говорила радянська імперія» Євгенії Кузнецової (видавництво «Твоя підпільна

гуманітарка», 2023). Низку популярних праць з української мови опублікувала Ольга Дубчак.

У зв'язку зі зростанням попиту на українську книжку збільшується кількість книгарень. За даними Інституту книги, на жовтень 2023 року в Україні нараховувалось 472 книгарні, тоді як у 2019 році їх було 300. Справжній бум книгарень спостерігається у Києві, де в 2023 році відкрилося 14 книгарень, причому більшість з них працюють за європейським зразком у формі книгарні-кав'ярні. Відвідувачі мають тут не тільки відкритий доступ до книжок, а й місце для дозвілля, спілкування (Білаш, 2023).

Актуальні проєкти з поширення знань про українську історію й мистецтво реалізує спільнота «Ukrainer», заснована письменником і журналістом Богданом Логвиненком. Один з них ґрунтується на власних експедиціях Україною у 2016 – 2018 роках включно з деокупованими територіями. Матеріали мандрівок, що розповідають про унікальні місцевості країни та історії людей, опубліковані у двох книгах Б. Логвиненка (Ukrainer 2022).

Популяризують знання про українську мову, культуру, історію численні інтернет-програми, зокрема «Є-мова», «Мова – ДНК нації», «Мова info», «Лайфхаки з української мови» та ін. Інформацію про розвиток українського кінематографу містить програма Лени Чиченіної «Антоніна», антиукраїнські наративи у мас-медіях оприлюднює Тетяна Микитенко в програмі «Рагулі» тощо.

В останнє десятиліття відбулось становлення й швидкий розвиток українського кінематографу. «Стоп-Земля», «Мої думки тихі», «Відблиск», «Памфір», «Довбуш», «Бачення метелика», «Я і Фелікс», «Черкаси», «БожеВільні» – це далеко не повний перелік якісних фільмів, що здобули визнання не лише на батьківщині, а й за кордоном. Не менш активно розвивається документальне кіно, яке фіксує злочини й руйнації, вчинені росіянами на нашій землі. Фільм Мстислава Чернова «20 днів у Маріуполі» про

російську облогу міста у лютому-березні 2022 року здобув у 2024 році премію «Оскар» у категорії «Найкращий документальний фільм».

Зросла зацікавленість публіки й театральним мистецтвом. Всі вистави Київського театру імені Івана Франка й Академічного театру оперети, створені за класичними українськими і європейськими творами, ідуть з аншлагом, квитки на них розпродані на три-чотири місяці наперед.

Нинішній інтенсивний розвиток української культури, що його стимулювало, крім внутрішніх ресурсів, й звільнення від пострадянського впливу Росії, виносить на порядок денний потребу переорієнтації культурних зв'язків, зокрема налагодження й розвиток контактів у різних мистецьких галузях з нашими найближчими західними сусідами – Литвою, Латвією, Естонією і країнами Центральної Європи. Реалізація цього завдання потребує значного розширення в освітній сфері підготовки перекладачів з різних мов.

Протистояння українського народу збройній російській агресії викликало в світі зацікавлення й захоплення нашою країною, що вимагає втілення в життя державної програми, спрямованої на заснування мережі центрів української культури в зарубіжних країнах, завданням яких має стати популяризація української мови, культури й історії.

Джерела фактичного матеріалу

Баранівська, 2024 – Баранівська Марина. Протягом січня-березня 2024 року Тарас Кремінь отримав 369 скарг щодо порушення мовного закону. *Детектор медіа*. 4.04.2024 <https://detector.media/infospace/article/225033/2024-04-04-protyagom-sichnya-bereznaya-2024-roku-taras-kremin-otrymav-569-skarg-shchodo-porushennya-movnogo-zakonu/>

Барсукова, 2023 – Барсукова Олена. У Києво-Могилянській академії заборонили спілкуватися російською: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/27/252591/>

Білаш, 2023 – Білаш Ксенія. Бум книгарень у Києві: казус чи тенденція? *1LB.ua*. 14 грудня. https://lb.ua/culture/2023/12/11/588106_bum_knigaren_kiievi_kazus_chi.html

Вишебаба, 2024 – Вишебаба Павло. Не хочу говорити мовою людей, які нас вбивають. *NTA*, 22 листопада 2024 року. <https://www.nta.ua/pavlo-vyshebaba-ne-hochu-govoryty-movoyu-lyudej-yaki-nas-vbyvayut-intervyu/>

Гулійчук, 2023 – Гулійчук Дмитро. Бійка у ресторані Вінниці через російський шансон. *ТСН*. 7.11.2023 року. <https://tsn.ua/ukrayina/u-restorani-vinnici-stalasya-biyka-cherez-rosiyskiy-shanson-zmi-pishut-pro-konflikt-mizh-sbushnikami-i-gostyami-viyskovog-2445652.html>

Закон 2015 – Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

Закон 2022 – Закон України 2309-IX від 19.06.2022 «Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення обмежень на ввезення та розповсюдження видавничої продукції, що стосується держави-агресора, Республіки Білорусь, тимчасово окупованої території України»: <https://ips.ligazakon.net/document/MN026983>

Закон 2023 – Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-IX#Text>

Кремін, 2024 – Кремін Тарас. В Україні існує 500 безоплатних мовних курсів. *Громадське радіо*. 25.10.2024. <https://hromadske.radio/news/2024/10/25/v-ukraini-isnuie-500-bezoplatnykh-movnykh-kursiv-kremin>

Крижня, 2023 – Крижня Марина. Заборона російської мови в університетах: що думають в закладах вищої освіти: <https://suspilne.media/culture/369400-zaborona-rosijskoi-movi-v-universitetah-so-dumaut-u-zakladah-visoi-osviti/> (03.02.2023).

Марків, 2023 – Марків Наталка. Майже 34 % киян перейшли на українську під час війни. *Вечірній Київ*. 8 лютого 2023 <https://vechirniy.kyiv.ua/news/78419/>

«Мовний Талібан», 2023 – Гичко Марта. «Мовний Талібан»: Бойко і Арестович заступилися за таксиста, який відмовився говорити українською: <https://www.unian.ua/society/movniy-taliban-boyko-i-arestovich-zastupilisya-za-taksista-yakiy-vidmovivsya-govoriti-ukrajinskoyu-12437811.html> (27.10.2024).

Опитування 2024 – В побуті 58 % українців розмовляють виключно українською. *NV.ua*. 14 листопада 2024 року. <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/opituvannya-v-pobuti-58-ukrajinciv-rozmovlyayut-viklyuchno-ukrajinskoyu-novini-ukrajini-50466271.html> (доступ 14.11.2024)

Проект закону 2024 – Проект закону № 12086 від 1.10.2024 р. «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо забезпечення створення українськомовного освітнього середовища в закладах освіти». <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44959>

Російськомовний культурний продукт під заборонаю (2022): <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/16/7352828/>

Соціологічна група Рейтинг (2022). <https://cutt.ly/LDK8jon>

Таксист Bolt відмовився говорити українською (2023): <https://informator.ua/uk/taksist-bolt-vidmovivsya-govoriti-ukrajinskoyu-ta-visadiv-pasazhirok-chi-bude-vin-pokaraniy>

У «Могилянці» заборонили російську мову (2023): У «Могилянці» заборонили російську мову. Квіт каже, що карати нікого не будуть: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosiyska-mova-mohylyanka/32244028.html>

Ukraïner (2022): Ukraïner. Ukrainian Insider. <https://laboratory.ua/products/ukraïner-ukrainian-insider>

Урок української, (2023). Урок української у тролейбусах. *Суспільне новини*. 27 жовтня: <https://suspihne.media/603483-uroki-ukrainskoi-u-trolejbusah-u-cerkasah-startuvala-prosvitnicka-iniciativa/>

Література

Гуцало Є., (2007): *Ментальність орди*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Коцарев О. (2019). «Мондегрін». Культовий письменник із Донецька Рафесенко написав роман про переселення українською мовою. https://texty.org.ua/articles/94171/Monderin_Kultovyj_pysmennyyk_iz_Donecka_Rafejenko_napysav-94171/

Кравченко, Л., & Петрів, Х. (2022). Утвердження національної ідентичності в сучасних перейменуваннях (на матеріалі українського урбанонімікону). *Мова: класичне - модерне - постмодерне*, (8), 37–62. <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2022.8.37-62>

Кундера, М. (1984). Трагедія Центральної Європи. *Zbruc*. <https://zbruc.eu/node/92843>

Масенко, Л. (2023). Перехід на українську мову як чинник відновлення історичної пам'яті (на матеріалі роману Володимира Рафесенка «Мондегрін»). *Українська мова*. № 3. С. 34–43. doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.034

Матвеева, Н. Р. (2023). Війна і ставлення українців до мови. *Українська мова*, 3 (87). С. 3–18. doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.003

Рафесенко, В. (2022). Мовна трансформація як ознака совісті. *Критика*, № 9–10. <https://krytyka.com.ua/articles/movna-transformatsiia-iak-oznaka-sovisty>

- Сюта, Г. (2022). Мова – наша зброя: нові сенси звичної метафори в період російсько-української війни. *Культура слова*. Вип. 97. С. 73-87.
- Тараненко, О. (2023). Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження) 1. *Мовознавство*. № 3. С. 3–29.
- Шерех, Ю. (1998). Москва, Марсєйка. У: Шерех Юрій. *Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*. Три томи. Т.1. Упор. та примітки Р. М. Корогодський. Харків: Фоліо. С. 42–48.

1.4. ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ (О. М. Данилевська)

1.4.1. Соціолінгвістичні аспекти дослідження мовної ситуації у сфері шкільної освіти: проблема параметрів та підходів

Шкільна освіта – сфера суспільного життя, важливість якої для комплексного аналізу мовної ситуації в державі загалом визначають кілька аспектів.

По-перше, це царина функціонування державної мови, яка охоплює велику кількість мовців і репрезентована розгалуженим набором формальних та неформальних комунікативних ситуацій. У цьому сенсі те, як використовують мову / мови шкільні вчителі та учні в процесі навчання та поза ним, батьки під час спілкування з дітьми, учителями та іншими батьками, фахівці, які створюють і забезпечують науково-методичну підтримку освітнього процесу (автори навчальних програм, підручників, посібників, віртуальних освітніх платформ, відео- та аудіоконтенту для школярів), викладачі вишів та закладів післядипломної освіти, у яких готують учителів та підвищують їхню кваліфікацію, спеціалісти центрів сертифікації якості освіти, працівники управлінь освіти та МОН, а також те, як регулюють використання мов у закладах освіти нормативні документи, – багатовимірний мовний простір, що, з одного боку, об'єктивно свідчить про реальну мовну ситуацію на певному часовому зрізі, а з іншого, детермінований нею, оскільки демографічно та комунікативно є вагомим її компонентом.

По-друге, сфера шкільної освіти є інституційною, тобто регульованою ззовні як вияв офіційного мововжитку, що дає підстави розглядати її серед мовнопланувальних інструментів держави. Саме тому функціонування мов у галузі шкільної освіти – це об'єктивний показник їхнього реального суспільного

статусу та перспектив на майбутнє. У світовій практиці мовного планування розвиток шкільної освіти національними мовами визнано одним з ефективних засобів підвищення їхньої комунікативної потужності. Варто наголосити, що це твердження ґрунтується на спостереженнях соціолінгвістів та психологів, які давно довели, що з-поміж соціально-демографічних чинників, які впливають на мовну поведінку особистості, мова школи належить до визначальних поряд із мовою батьків (мовою дитинства) та мовою неформального спілкування з однолітками. З огляду на це якість та потенціал державної мовної політики пов'язують із тим, наскільки дієвими є її інструменти у сфері освіти.

По-третє, використання мов у шкільному навчанні охоплює дітей та молодь, тож є тією практичною цариною мововжитку, що закладає моделі мовної поведінки на перспективу щонайменше в кілька десятиліть, а якщо зважити на те, що засвоєні практики сучасні діти ретранслюватимуть у спілкуванні вже зі своїми дітьми, можна припускати перспективу й на кілька поколінь. Крім того, мережа закладів шкільної освіти – це чи не єдина можливість інструментально досліджувати мовлення дітей на великих порівнюваних групах (щоправда, організація таких вимірювальних заходів потребує складної дозвільної процедури і належного фінансування). Тож хоч поки що перспективи повоєнного мовного будівництва в Україні мають не так практичний, як засадничий характер, аналіз тенденцій, які вже сьогодні, в умовах війни, простежуємо в мовній ситуації у сфері шкільної освіти, дає підстави для більш-менш обґрунтованих лінгвофутурологічних прогнозів.

Попри важливість сфери шкільної освіти в загальній картині мовного облаштування українських теренів, лінгвістичних праць, присвячених комплексному дослідженню мовної ситуації в ній, у лінгвоукраїністиці все ще небагато. Утім про зростання наукового інтересу до проблем, пов'язаних із функціонуванням державної мови в школах, свідчить постійне розширення бази емпіричного матеріалу, на який спираються мовознавці, вивчаючи цей аспект мововжитку (див. таблицю 1).

Таблиця 1.4.1. Джерела для вивчення мовної ситуації у сфері шкільної освіти та наукові праці / проєкти, що на них спираються

Різновиди емпіричного матеріалу	Приклади наукових праць / проєктів
1. Нормативно-правові документи, що регулюють використання мов у сфері шкільної освіти.	Данилевська О.М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Київ: «Генеза», 2009. 176 с. Данилевська О.М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 364 с.
2. Статистичні дані про етнічний склад населення в регіонах та окремих адміністративно-територіальних одиницях.	Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. <i>Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Т. 32: Соціологічні науки.</i> Київ, 2004. С. 3–15. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ: Інститут соціології НАН України, 2009. 175 с. Шумицька Г.В. Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2021 роках: регіональний вимір мовної політики. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2024. 436 с.
3. Кількісні показники застосування мов у шкільництві на підставі масових соціологічних опитувань.	Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти. <i>Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. За ред. Юліане Бестерс-Дільгер.</i> Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 196–233. Соколова С.О., Данилевська О.М. Мовна ситуація в школах України. <i>Українська мова.</i> 2018. № 3. С. 3–27.
4. Дані цільових анкетувань, які стосуються сприйняття мовного середовища шкіл у різні періоди і в різних суспільних групах (мовці загалом, фахівці, які працюють у галузі, батьки, школярі / студенти).	Бурда Т.М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2002. 22 с. Соціолінгвістичний моніторинг мовою статистики: Збірник матеріалів. За ред. А. Ю. Пономаренко. Київ: НДІУ, 2006. 96 с. Пономаренко А. Формування мовної особистості в школі: ретроспективи і перспективи. <i>Українознавство.</i> 2006. №4. С.244–248. Данилевська О.М. Типи мовної поведінки київських школярів. <i>Українська мова.</i> 2013. № 2. С. 56–67. Матвеева Н.Р. Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2023. 158 с.
5. Мовні біографії (глибинні інтерв'ю) представників різних соціальних та вікових груп.	Данилевська О.М. Мовна біографія вчителя в дослідженні динаміки мовної ситуації у шкільній освіті України. <i>Українська мова,</i> 2023. № 4 (88). С. 49–69.

6. Мемуари та інші особисті свідчення, зокрема під час обговорення у фокус-групах.	Марусик Т. Русифікація в Яремчанській СШ. Українська мова: з досвіду пряmostояння західняка у Києві. <i>Портал мовної політики</i> . URL: http://language-policy.info/2017/11/ukrajinska-mova-z-dosvidu-pryamostoyannya-zahidnyaka-u-kyjevi
7. Експериментальні дані про якість мовного середовища навчальних закладів.	Струганець Л. В. Культура української мови і мовна особистість учителя: дис. ... канд. філол. Наук. Тернопіль, 1996. 226 с. Чучвара А. П. Соціокогнітивні чинники формування прізвиська школяра (на матеріалі неофіційного іменника учнів Львівської області): автореф. дис. ... канд. філол. Наук. Львів, 2013. 24 с. Шевчук-Клюжева О. В. Діти-білінгви: світовий досвід і українські реалії. <i>Українська мова</i> . 2019. № 2. С. 125–131. Вимірювальні дослідження ГО «Спільномова» (вимірювання мовленнєвого розвитку дітей на основі міжнародних методик, зокрема за умов білінгвізму, як PPVT-5 (<u>Peabody Picture Vocabulary Test</u>), EVT-3 (<u>expressive vocabulary test</u>), MAIN (<u>multilingual assessment instrument for narratives</u>): https://www.spilnomova.org/projects
8. Шкільні підручники.	Гривко А. В. Мова навчальних текстів шкільних підручників. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. Київ: Педагогічна думка, 2009. С. 79–83. Пономаренко А. Репрезентація історичного контенту в підручниках з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів: підходи до аналізу. <i>Українознавство</i> . 2012. № 1. С. 108–110. Єрмоленко С., Пономаренко А. <u>Круглий стіл «Мова підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: сучасний стан і погляд у майбутнє»</u> . <i>Українська мова</i> . 2015, № 1. С. 131–138.
9. Внутрішні обігові документи в системі освіти	Сюта Г.М. Фемінативи в офіційно-діловій практиці освітньо-наукової сфери – див. розділ 2.2.4 цієї монографії.
10. Дописи на теми шкільної освіти в ЗМК та соціальних мережах.	Масенко Л. Мовний режим у школах і завдання дерусифікації. <i>Радіо Свобода</i> . 2017. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/28800659.html
12. Соціологічні дані про ставлення громадян до змісту шкільної освіти.	Остроушко О. Стереотипний образ української мови в процесі реалізації соціокультурної змістової лінії навчання мови. <i>Мандрівець</i> . 2007. № 4. С. 60–64.

Крім узвичаєного для таких досліджень аналізу нормативно-правових документів і даних офіційної статистики про кількість учнів, охоплених навчанням державною мовою, об'єктом вивчення дедалі частіше стає мовна поведінка учасників освітнього процесу, їхні уявлення про мову, настанови щодо мовних практик у зв'язку зі світоглядними орієнтирами й певними ідеологіями, навчальні програми та підручники, що фіксують схвалений соціумом або

нав'язаний йому зміст шкільних курсів, а також пропонують певний мовний стандарт для цієї сфери побутування мови. Спроби науково обґрунтувати зв'язок між трансформаціями суспільної свідомості та змінами у використанні мов у системі шкільної освіти зумовлюють застосування методів дискурсивного аналізу поширених у соціумі наративів про роль освіти в процесах плекання та збереження національно-мовної ідентичності.

Узагальнений у таблиці 1 огляд комплексу матеріалів, що сьогодні слугують джерельною базою для аналізу мовної ситуації у шкільній освіті, дає підстави припускати формування в близькій перспективі нових підходів до вивчення функціонування державної української мови в окресленій сфері, удосконалення дослідницьких методик, появу праць комплексного характеру з поглиблення теорії соціальних аспектів мововжитку.

Тенденція до розширення джерельної бази для аналізу функціонування державної української мови у сфері шкільної освіти помітно посилилася з початком повномасштабної воєнної агресії РФ проти України, що зумовлено якісними змінами в масовій свідомості щодо питання мови у зв'язку зі зростанням громадянської активності з переформатування мовного середовища навчальних закладів – зокрема із заходами, ініційованими мовними активістами, батьківськими та журналістськими спільнотами, колективами видавництв, методичними об'єднаннями вчителів тощо.

Розширення джерельної бази для аналізу мовної ситуації у сфері шкільної освіти зумовлено також тими змінами, які спричинила повномасштабна війна в застосуванні традиційного для вивчення соціальних аспектів мови дослідницького інструментарію. Ці зміни передусім стосуються стандартних статистичних методів, які втратили в умовах війни роль провідних. Відбулося це у зв'язку з тим, що вияви трансформацій мовної ситуації в Україні, які спостерігаємо нині, подекуди важко проілюструвати кількісними показниками. По-перше, тому що всіх відповідних підрахунків поки що не зроблено – соціологічні служби не встигають (з об'єктивних та суб'єктивних причин) за

тими зрушеннями, які відбуваються фактично що кілька місяців. Крім того, воєнна агресія РФ, зокрема окупація територій, зумовила зміни соціального простору за регіональною ознакою (традиційні для соціологічних опитувань регіони Південь та Схід мають сьогодні інші демографічні та соціально-політичні характеристики), масштабні міграційні процеси позначилися на мовних середовищах в інших регіонах держави. Бойові дії, постійна загроза обстрілів, повітряні тривоги, відключення електропостачання ускладнюють організацію навчального процесу у школах, змушуючи застосовувати форми дистанційного навчання, через що звична шкільна комунікація є порушеною, а можливості її дослідження проблематичними. По-друге, якісні зрушення, зумовлені змінами настанов, оцінок, ставлень у суспільній свідомості і їх проявами в мовній поведінці, істотно «випереджають» коливання кількісних параметрів, бо часто є результатом т. зв. символічної відмови, ґрунтуючись на емоційних реакціях. У цих умовах пріоритетного значення набувають методи досліджень, придатні для фіксації особистісного досвіду переосмислення поведінкових практик, пов'язаних із мовою. Цінним дослідницьким інструментом в умовах повномасштабної війни є, зокрема, мовні біографії. Вони дають змогу відстежувати зміни в мовній свідомості та мовній поведінці у зв'язку з трансформаціями соціального простору, коли застосування стандартних кількісних методів є обмеженим або й неможливим. Мовні біографії слугують підставою для з'ясування тенденцій у трансформації ідентичності людей – а саме з цим пов'язані найбільші зміни в мовній ситуації в Україні в умовах війни. Глибинні інтерв'ю з представниками різних соціальних та вікових груп дають також змогу виявляти тенденції в динаміці мовної ситуації і на цій підставі коригувати мету і завдання масових опитувань. Крім того, мовні біографії оприявлюють суперечності в суспільних настроях щодо мов, без урахування яких не можливо випрацювати оптимальні і своєчасні регулятивні заходи задля зниження соціальної напруги в суспільстві та гармонізації відносин, пов'язаних із мововжитком.

Простежене на прикладі наведених у таблиці 1 праць поступове розширення джерельної бази для вивчення мовної ситуації у сфері шкільної освіти об'єктивно зумовлене міждисциплінарним статусом наукових проблем, пов'язаних із цією цариною функціонування державної української мови. Водночас доречно наголосити і на суб'єктивних причинах. Усебічному дослідженню умов використання мов у школах України до повномасштабної російсько-української війни часто перешкоджала інституційна закритість системи шкільної освіти, обмежений вплив громадянського суспільства на процеси в галузі, амбівалентне ставлення до мовних проблем у масовій свідомості. Саме тому застосування мов у школах тривалий час оцінювали на підставі тільки формальних показників або / та задекларованих у нормативних документах намірів. Попри це ідея комплексного аналізу мовної ситуації у сфері шкільної освіти не нова. До розпрацювання багаторівневої методики її дослідження спонукала, крім суто наукових засад, очевидна незбіжність офіційної статистики в Україні щодо темпів і масштабів українізації національної освіти, тобто кількісних показників, та якісних характеристик мовного середовища шкіл на початку ХХІ століття. Пояснення потребував, зокрема, той факт, чому формальне масове переведення українських шкіл на українську мову викладання не вповільнило темпів зросійщення молоді, яке тривало впродовж усього періоду незалежності, не стало інструментом розширення українськомовних практик у державі загалом, що констатували соціологи (Вишняк, 2009, с. 61).

Спираючись на доробок українських соціолінгвістів, поняття «мовна ситуація в українській шкільній освіті» визначаємо як умови і стан функціонування державної української мови та мов національних меншин для задоволення комунікативних потреб в освітньому процесі. На підставі спостережень за неформальними проявами мовної ситуації в освіті обґрунтували методику аналізу за комплексом параметрів – кількісних, якісних та оцінних. Спроба залучити до аналізу кілька параметрів зумовлена тим, що кількісні

показники не враховують фактів використання мови / мов поза уроками (на перервах, у позаурочних заходах, міжособистісному спілкуванні вчителів і учнів, учителів та батьків, учнів поміж собою), а також того, якою є мовна поведінка вчителів на уроках і яка якість їхнього мовлення. Крім того, вони зовсім не враховують думок звичайних мовців з приводу функціонування мов у школі, а також того, якою мірою ці думки впливають на мовну ситуацію у сфері освіти. Власне, неврахуванням усього розмаїття проявів мовної взаємодії у сфері шкільної освіти і пояснюємо незбіжність декларацій та реальності.

Попри якісні зрушення у ставленні до мови в масовій свідомості з початком повномасштабної війни умови застосування мов у школах України змінюються повільно: з одного боку, соціологічні опитування свідчать про зміну статусу російської мови як навчальної дисципліни та мови неформальної комунікації в навчальних закладах, а з іншого, – спостереження за реальним мовним середовищем українських шкіл дає підстави сумніватися, що мовна ситуація у школах істотно змінилася, порівнюючи з «довоєнним» періодом. Показовим є, наприклад, такий фрагмент із проаналізованих мовних біографій, пор.: *Р.: Спостерігаючи навіть за школою / я бачу / що взагалі / як мінімум / я не бачу більше дітей / які б перейшли на українську в цій школі // Багато хто продовжує слухати російську музику // Багато хто сприймає цей конфлікт переважно теж у межах більше / і для них немає... ну... Можливо / ще впливає / що я учениця одинадцятого класу / і вони всі молодші / і можливо / вони ще менше і в історії пройшли по програмі / і по літературі українській / наприклад / менше пройшли // Але в школі ситуація практично не змінилася //* (3 інтерв'ю з киянкою, на момент запису – ученицею 11 класу; записано 02.05.2023). Суспільний резонанс мала ситуація із цькуванням українськомовної дитини в київській школі саме за

мовною ознакою ⁴⁸ або булінгом учительки в Житомирі, яка вимагала від учнів говорити на уроці українською ⁴⁹.

Про те, що мовне середовище шкіл змінюється повільніше, ніж можна було б сподіватися у зв'язку з радикальними змінами в настроях у суспільстві щодо місця і ролі державної української мови в умовах війни, свідчать і публікації у ЗМК – приміром, стаття «Моя дитина – єдина українськомовна в класі. Як Україна може програти мовну війну?» ⁵⁰.

Наведені приклади, попри їх емоційність, показові і в суто теоретичному плані: якщо прийняти за постулат, що прямого впливу суспільство не має не тільки на мову, а й на мовну ситуацію, то тоді виникає питання, як саме відбувається цей вплив? Чи можна виміряти його інтенсивність? Чи можна спрогнозувати ефект від упроваджуваних заходів? Пошук відповідей на ці запитання спонукає до глибшого вивчення об'єкта, на який маємо намір впливати. Пропонована розвідка – спроба простежити на підставі аналізу різноманітного матеріалу тенденції розвитку мовної ситуації в шкільній освіті, аби науково обґрунтувати доречність мовнопланувальних заходів і передбачити їхній очікуваний результат у близькій і віддаленій перспективі.

Отже, соціолінгвістичний підхід до вивчення мовної ситуації у сфері шкільної освіти передбачає аналіз гетерогенних позамовних чинників, які визначають фундамент мовної взаємодії в будь-якому соціумі, що спонукає спиратися на різноманітні емпіричні джерела та використовувати дослідницькі методи в комплексі (Залізник, Соколова, 2023). Саме тому джерельну базу пропонованої розвідки становлять: 1) дані масових соціологічних опитувань, що вимірюють а) настрої в суспільстві щодо мовних проблем, зокрема опитування, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із

⁴⁸ «Не здатні скинути клеймо колонії». <http://surl.li/lshiu> (дата звернення: 18.09.2023).

⁴⁹ «Скаргу на вчительку з Житомира через її заборону учням спілкуватися російською мовою на уроках визнали необґрунтованою». <https://suspilne.media/zhytomyr/868383-skargu-na-vcitelku-z-zitomira-cerez-ii-zaboronu-ucnam-spilkuvatisa-rosijskou-movou-na-urokah-viznali-neobgruntovanou/> (дата звернення: 15.03.2025).

⁵⁰ <https://life.pravda.com.ua/columns/moya-ditina-yedina-ukrajinskomovna-v-klasi-yak-ukrajina-mozhe-prograti-movnu-viynu-307925/> (дата звернення: 13.05.2025)

соціологічною службою Центру Разумкова у грудні 2022 р. (Опитування, 2023) та у грудні 2024 р. (Опитування, 2025); б) ставлення до реформування освіти, насамперед опитування КМІС, проведене в лютому 2023 р. (Пресреліз, 2023); 2) аналітичні матеріали зі звітів Уповноваженого із захисту державної мови (Звіт, 2023); 3) нормативні документи Міністерства освіти і науки України, а саме: навчальні програми та інструктивно-методичні листи МОН, у яких зафіксовано зміни у змісті шкільних курсів; 4) публікації у ЗМК та дописи в соціальних мережах відповідної тематики; 5) мовні біографії (глибинні інтерв'ю), що їх зібрала і розшифрувала авторка протягом 2022–2023 рр., загальною тривалістю понад 10 год. Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечено використанням методу мовної біографії (глибинного інтерв'ю), статистичного методу (для інтерпретації результатів масових опитувань, зокрема для встановлення кореляцій за кількісними параметрами), дискурсивного аналізу медійних текстів, інструктивно-методичних документів, законів та контент-аналізу текстів навчальних програм та шкільних підручників.

1.4.2. Динаміка мовної ситуації в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни: основні тенденції

Найпомітнішою серед тенденцій, що свідчать про зміни мовної ситуації в Україні, є комунікативне впотужнення української мови. Ця тенденція виявляється як у публічних мовних практиках, так і в напівофіційній та неофіційній сферах. Її виявом, зокрема, є масовий перехід на українську в щоденній комунікації, залучення громадянського суспільства до регулятивних заходів у царині мововжитку, вплив на мовну ситуацію «з середини» – активна мовна поведінка громадян і зміни настанов щодо мови в мовній свідомості соціуму. На розвитку мовної ситуації в державі, безумовно, позначаються зміни кількісних параметрів мовної взаємодії в регіональному вимірі у зв'язку з масштабними міграційними процесами, спричиненими воєнними діями. Спостерігаємо також розширення комунікативних сфер використання державної

української мови, яка стала неформальним засобом спілкування у війську, зовнішньополітичних відносинах, новомедійних ресурсах, помітно зміцнила позиції в публічній комунікації. Дослідники фіксують факти, що дають підстави для висновку про зміни у статусі мов, фактичне перетворення української мови на мову міжнаціонального спілкування в Україні. Низка соціологічних опитувань засвідчує втрату престижу російської мови, переоцінювання ролі мов в освітньому ідеалі українців: російська мова, схоже, остаточно перестала бути в українському суспільстві маркером високої освіти та належності людей, які нею послуговуються, до елітарних суспільних груп. В умовах війни в соціумі зросло усвідомлення, що українська мова є чинником національної безпеки та основним засобом деколонізації масової свідомості. Спостерігається кардинальний злам в суспільних уявленнях про причини і характер мовної взаємодії в Україні в історичній ретроспективі, українське суспільство в нових реаліях дедалі глибше усвідомлює деструктивну роль проросійських сил щодо заходів з удержавлення української мови, у поглибленні мовного конфлікту в період незалежності. Про зміни мовної ситуації свідчить також посилення громадських ініціатив зі створення українськомовного освітнього середовища, залучення громадянського суспільства до вибору інструментів мовної політики в освіті. Маємо підстави твердити про те, що в умовах повномасштабної війни мовний активізм набув масового характеру.

Зростання престижу української мови вплинуло на ставлення мовців до таких її форм, як територіальні діалекти та уснорозмовні ненормативні ідіоми, до яких належить і суржик. Негативне сприйняття українсько-російського мішанця, яке переважало в суспільних уявленнях упродовж усього періоду незалежності, поступилося більш поміркованим оцінкам або й цілком позитивному сприйняттю.

В умовах масових міграційних процесів, спричинених повномасштабною воєнною агресією, істотно розширилася географія мовних контактів, що зумовлено активною мовною взаємодією українців у нових лінгвогеографічних

ареалах. Від 2022 року посилені масові мовні контакти українців із представниками багатьох європейських народів, активізувалося прилучення до вивчення європейських мов, утворюються українськомовні громади в різномовних спільнотах.

Хоч окреслені тенденції виходять за межі шкільної освіти, мовна взаємодія в якій є об'єктом пропонованого дослідження, проте вони безпосередньо впливають на ті процеси, що визначають мовну ситуацію в конкретних навчальних закладах та й у сфері освіти загалом, адже мовна ситуація в українській шкільній освіті зумовлена конфігурацією мовної ситуації в державі. Водночас певні тенденції проєктуються на систему шкільної освіти безпосередньо. Ідеться, наприклад, про переоцінювання ролі мов в освітньому ідеалі українців, які більше не хочуть, щоб їхні діти вивчали російську мову (ця зміна є виявом тенденції, що свідчить про втрату престижу російської мови), про посилення громадських ініціатив зі створення українськомовного освітнього середовища, залучення громадянського суспільства до вибору інструментів мовної політики в освіті, волонтерські рухи, які надають допомогу охочим вивчити українську мову тощо.

Далі розглянемо, як ці тенденції вплинули на мовну ситуацію у шкільній освіті.

1.4.3. Мовна ситуація у сфері шкільної освіти в умовах воєнного часу

1.4.3.1. Кількісні параметри мовної ситуації в системі шкільної освіти в Україні в умовах повномасштабної війни

Мовну ситуацію в Україні від початку повномасштабної війни характеризують як динамічну. Масові соціологічні опитування, проведені впродовж 2022–2025 рр., демонструють коливання всіх її параметрів, проте особливо помітні зрушення під впливом зовнішньої загрози відбулися в тих показниках, які зумовлені ставленням до мов. Розвиток громадської думки

засвідчує масштабні зміни в мовній свідомості й мовній поведінці, унаслідок чого нової якості набули уявлення про престиж української та російської мов, взаємодія яких на українських теренах визначає конфігурацію мовної ситуації. В умовах війни, з одного боку, посилилася тенденція до відмови використовувати російську мову в живій публічній комунікації і віртуальному спілкуванні: частка тих, хто розмовляє поза межами дому лише або переважно російською, порівняно з 2015 р., не зазнала значних змін в Західному регіоні (відповідно 1 % і 0,2 %), натомість суттєво знизилася в Центральному регіоні – з 9 % до 2,5 %, у Південному – із 39 % до 18 % та Східному – із 42 % до 22 % (Опитування, 2025). Спостережено також фактичне зниження статусу російської мови як навчальної дисципліни та мови навчання і засобу неофіційної комунікації в закладах освіти: відбувся перегляд соціального стереотипу, відповідно до якого толерували амбівалентне ставлення до ситуативної двомовності в неофіційній комунікації в закладах освіти, а досконале знання російської мови та обізнаність із російською культурою сприймали як обов'язковий показник якісної освіти й уявляли як запоруку вищої конкурентоспроможності особи на ринку праці – 52 % українців тепер вважають, що в школах узагалі не потрібно вивчати російську мову, тоді як у 2017 р. 56 % респондентів висловлювалися за обов'язковість її вивчення (Пресреліз, 2023). З іншого боку, набув масового характеру перехід на українську в побуті – частка тих, хто розмовляє вдома лише або переважно українською, порівняно з 2006 р., зросла в Західному регіоні з 89 % до 98 %, у Центральному – із 62 % до 79 %, у Південному – із 32 % до 40 %, у Східному – із 26 % до 34 % (Опитування, 2025). Помітно зміцнилися позиції державної мови у сферах, де вона до повномасштабної війни не мала належного поширення, зокрема в інтернеті, сфері обслуговування та торгівлі, шоу-бізнесі, спорті тощо. Ці процеси зумовили динаміку в системі показників щодо оцінювання мовної ситуації, які впродовж десятиріч були відносно стабільними: під впливом воєнної агресії співвідношення параметрів мовної взаємодії в Україні чи не вперше за роки незалежності склалося на користь державної мови, що дає

підстави для висновку про зміцнення її позицій в усіх комунікативних сферах (Соколова, 2024, с. 16–18).

Найочевиднішим, стартовим і до певної міри найдоступнішим джерелом для аналізу динаміки мовної ситуації в будь-якій сфері видаються статистичні параметри. Щодо сфери шкільної освіти вони здебільшого є такими: кількість учнів / класів / шкіл за мовою навчання; кількість учнів / класів / шкіл, залучених до вивчення певних мов – державної мови, мов національних меншин та іноземних, кількість годин на їх вивчення, послідовність упровадження в навчальний процес тощо. Беруть до уваги також загальну кількість навчальних закладів та школярів. Варто зауважити, що ці дані більш показові, якщо їх розглядати в динаміці («було – стало»), тобто порівнювати з коректними показниками за різні роки і за умови співвіднесення із загальними демографічними параметрами: як корелює засвідчена статистикою кількість шкіл за мовою навчання з національним складом населення, настановами суспільних груп щодо мовних прав тощо. Принагідно зауважимо, що статистичні дані за вказаними параметрами впродовж усього періоду незалежності України демонстрували послідовне подолання формальних проявів деформації мовної ситуації, успадкованої від СРСР. Щоб проілюструвати шлях, який у цьому напрямку здолала українська держава за роки незалежності, доречно навести найбільш промовисті статистичні показники, що демонструють динаміку мовної ситуації у сфері шкільної освіти від 1991 р. і до початку повномасштабної війни.

У рік проголошення незалежності кількість учнів в Україні, які навчалися українською, становила 49,3 %, а понад 50 % здобували загальну освіту російською мовою, що не відповідало етнічному складу населення України (за переписом 1989 р. частка етнічних росіян в УРСР становила 22 %, а частка осіб, які вважали російську мову рідною 32,8 %). Важливо також, що кількість шкіл з російською мовою навчання дуже непропорційно була розподілена за регіонами з істотним переважанням на Півдні та Сході і, особливо, за типом поселення. У 1991 р., зокрема, навчалися російською мовою в Криму 100 % учнів (кількість

етнічних росіян на півострові, за результатами перепису 1989 р., становила 66,5 %, українців – 26,7 %), у Донецькій області – 96,7 % (росіян – 43,6 %, українців – 50,7 %), у Луганській – 93,3 % (росіян – 44,8 %, українців – 51,9 %), Запорізькій – 77,3 % (росіян – 32 %, українців – 63 %), Одеській – 75,5 % (росіян – 27,4 %, українців – 54,6 %), Харківській – 72 % (росіян – 33,2 %, українців – 62,8 %), Дніпропетровській – 68,9 % (росіян – 24,2 %, українців – 71,6 %) (Данилевська, 2019, с. 67). Прикметно, що в Києві російськомовним навчанням було охоплено 70 % школярів, тоді як у Київській області російською навчалися тільки 25,4 %. Проте вже на початку 2000 р. показник охоплення школярів українськомовним навчанням сягнув 70 %, а 2019 р. становив майже понад 98 %. Відповідно до звіту Інституту освітньої аналітики за підсумками 2023 / 2024 навчального року кількість учнів в Україні, які навчаються лише державною мовою, становить 99,1 % (ці дані наведено у звіті Уповноваженого із захисту державної мови за 2023 р.). За повідомленням ЗМК у 2024 р. в Україні залишилася тільки одна повністю російськомовна школа – «заклад освіти, у якому навчаються 44 учні (4 класи), розташований у Дніпропетровській області»⁵¹.

Незначний приріст частки учнів, які здобувають загальну освіту українською мовою, зафіксований упродовж двох років повномасштабної війни, зумовлений тим, що розширення мережі шкіл з українською мовою навчання, започатковане після здобуття Україною незалежності, досягло вже свого максимуму. Тож для розуміння змін, які відбулися щодо використанні мов в українській шкільній освіті за час повномасштабної війни, більше важать не загальні показники залучення школярів до освіти українською мовою, а те, як змінювалася кількість дітей, які вивчали російську мову як предмет. Справа в тім, що від часів СРСР в українців сформувалося позитивне ставлення до білінгвальної освіти – у перші роки після проголошення незалежності російську

⁵¹ «Досі є школи, де вивчають російську: скільки учнів в Україні навчаються мовами національних меншин», <https://nus.org.ua/news/dosi-ye-shkoly-de-vyvchayut-rosijsku-skilky-uchniv-v-ukrayini-navchayutsya-movamy-natsionalnyh-menshyn/> (дата звернення 17.07. 2024).

мову ще викладали як обов'язковий предмет в усіх школах України, і лише від 1994 р. заклади загальної освіти почали відмовлятися від цього, перерозподіляючи вивільнені години на вивчення іноземних мов чи інших предметів, передбачених навчальними планами. Ця практика супроводжувалася змінами в суспільній свідомості – щоправда, не ініціюючи їх, а, навпаки, підлаштовуючись під суспільні настрої й освітні тренди, оскільки школи почали конкурувати між собою, пропонуючи дедалі частіше батькам привабливий для них набір предметів для вивчення їхніми дітьми (це стало особливо помітним після впровадження зовнішнього незалежного оцінювання у 2006 р., у зв'язку з чим щороку почали складати рейтинги шкіл, випускники яких досягли найкращих результатів на іспитах). Трансформація освітнього ідеалу українців не відбулася різко, а визрівала впродовж десятиліть, унаслідок чого російська мова втрачала свої позиції як мова освіти і як навчальний предмет поступово (у соціолінгвістиці такі процеси пов'язують з освітнім статусом мови як компонентом її соціального престижу). Кількісно цю тенденцію вперше стало можливим проілюструвати на основі порівняння результатів масових опитувань 2006-го і 2017-го рр. Зокрема, за даними масового опитування, проведеного в межах проєкту Фонду Фольксваген (лютий 2017 р.), кількість прихильників обов'язкового вивчення російської мови в українських школах скоротилася (порівняно з опитуванням 2006 р., проведеного в межах проєкту INTAS) більше як на третину (майже 90 % у 2006 р. і тільки 56,5 % у 2017 р.), проте лишалася доволі високою (дані узагальнено в таблиці 2).

В умовах повномасштабної війни схвальні та несхвальні відповіді українців на запитання про обов'язковість вивчення російської мови як окремого предмета змінилися майже дзеркально: за даними опитування КМІС від 14–22 лютого 2023 р., 52 % українців висловилися про те, що в школах узагалі не варто вивчати російську мову (у 2017 р. 56,5 % опитаних обстоювали обов'язкове вивчення російської мови в школах).

Прикметно, що якщо раніше настрої суспільства та організація навчального процесу корелювали слабко (школи, по суті, наздоганяли запити суспільства за кілька років, а то й десятиліття), то в умовах війни відбулася їх швидка синхронізація. Приміром, низка рішень місцевих органів влади про вилучення російської мови з навчальних планів шкіл з'явилася вже в перший воєнний рік, пор.:

Таблиця 1.4.2. Розподіл відповідей на запитання, які стосуються заходів мовної політики в системі шкільної освіти, за роками (2006 і 2017 рр.), %⁵²

Запитання	Варіанти відповідей		
	Так	Ні	Важко відповісти
Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?	2006 р.		
	63,6	32,8	3,7
	2017 р.		
	79,0	14,5	6,5
Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?	2006 р.		
	39,1	56,5	4,3
	2017 р.		
	72,3	20,5	7,2
Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?	2006 р.		
	97,1	2,4	0,5
	2017 р.		
	97,2	2,0	0,8
Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?	2006 р.		
	88,8	10,0	1,2
	2017 р.		
	56,5	36	7,5
Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну англійську мову?	2006 р.		
	93,6	5,2	1,2
	2017 р.		
	85,0	10,0	5,0

1) «З нового навчального року у Миколаєві повністю заборонять використання російської мови у школах. Про це повідомила членкиня виконкому Миколаївської міської ради Катерина Стоколяс на своїй сторінці у Facebook. «Заборонити з 1 вересня 2022 року у Миколаєві використання російської мови в закладах загальної середньої освіти, що належать до комунальної власності», — йдеться у рішенні. Російську не вивчатимуть навіть факультативно»⁵³;

⁵² Данилевська, 2019, с 132.

⁵³ <https://chytomo.com/u-shkolakh-mykolaieva-z-novoho-navchalnoho-roku-zaboroniat-rosijsku-movu/>

2) «У школах Києва на навчальний рік 2022–2023 не передбачено викладання російською мовою, а також вивчення російської мови як предмета чи факультативно. Відповідь київської адміністрації на запит опублікував громадський активіст Андрій Смолій. «За результатами розгляду повідомляємо, що за інформацією управлінь освіти районних у місті Києві державних адміністрацій станом на 1.07.2022 освітніми програмами установ загальної середньої освіти міста Київ на 2022–2023 навчальний рік не передбачається викладання предметів російською мовою та вивчення російської мови як предмета або факультативно», – йдеться у відповіді столичної адміністрації»⁵⁴;

3) «З наступного навчального року у житомирських школах більше не вивчатимуть російську мову. Про це повідомило “Суспільне” із посиланням на головну спеціалістку міського департаменту освіти Ольгу Єрмакову. “Вчителі можуть викладати предмети, які мають мистецьку складову, тому вони будуть довантажені предметами “мистецтво”, факультативними курсами, пов’язаними з театром, живописом, музикою. Так ми зможемо цим людям надати роботу і не позбавимо їх можливості продовжувати працювати”, – розповіла Ольга Єрмакова. Вона додала, що зараз у Житомирі російська мова викладається в 40 класах десяти шкіл, в них вчиться близько тисячі учнів» («У школах Житомира припинять вивчення російської мови». Режим доступу: https://lb.ua/society/2022/05/18/517262_shkolah_zhitomira_pripinyat_vivchennya.html).

Подібні ухвали з’явилися і в інших областях, що, зрештою, позначилося на статистичних показниках. За даними дослідження стану вивчення іноземних мов і мов національних меншин у закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного часу «у 2021/2022 н. р. налічувалось 55 закладів з навчанням російською мовою в 8 областях. Після початку воєнної агресії залишився один заклад приватної форми власності в Дніпропетровській (44 учня) і один заклад

⁵⁴ <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/12/novyna/suspilstvo/shkolax-kyyeva-bilshe-ne-vyvchatymut-rosijsku-movu-dokument-kmda>

приватної форми власності в Харківській області, де в 16 класах російською мовою навчаються 403 учня з вивченням української як самостійного предмета» (Аналіз, 2024, с. 10). У Звіті вповноваженого із захисту державної мови наведено, зокрема, такі дані: «У 2022 році у порівнянні з попереднім кількість учнів, що вивчали російську мову в загальноосвітніх закладах, зменшилася у більше, ніж у 100 разів: з 454,8 тисяч у вересні 2021 року до близько 4 тисяч осіб станом на 1 вересня 2022 року. У 2023 / 2024 році кількість школярів, що вивчають російську мову як окремий предмет, скоротилася ще в 5 разів – до 768» (Звіт, 2023, с. 153). У документі наголошено, що процес дерусифікації загальної середньої освіти не пов'язаний зі зміною нормативно-правової бази чи з адміністративним тиском, а є реакцією українського суспільства на воєнні злочини та геноцид, учинені Російською Федерацією проти українського народу.

Утім, щоб релевантно оцінити наведені дані в контексті розвитку мовної ситуації в державі загалом, варто брати до уваги абсолютні цифри відповідних параметрів довоєнного періоду. Порівнявши показники, бачимо, що продемонстроване статистикою зростання кількості учнів, що навчаються українською мовою, насправді є неістотним. Адже в умовах повномасштабної війни суттєво скоротилися демографічні показники в Україні – і сфера освіти не є винятком. У тому-таки звіті вповноваженого із захисту української мови наведено статистику скорочення загальної кількості учнів / класів / шкіл, що зумовлено війною: «За оперативними даними МОН станом на 20 липня 2023 р. зруйновано 190, пошкоджено 1 619 ЗЗСО. На тимчасово окупованій території разом із школами-філіями опинилося 894 ЗЗСО (станом на 21 травня 2023 р.). У 2023 році продовжилася тенденція щодо зменшення кількості закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), що функціонують, та учнів у них, однак її темпи суттєво знизилися» (Звіт, 2023, с. 150). Тож якщо у 2016 / 2017 навчальному році українською мовою здобували загальну освіту 3 769 962 школярів, то у 2023 / 2024 – 3 867 801.

Війна загострила й проблему кадрового дефіциту в закладах загальної освіти. За результатами дослідження «Вчителі України: кадровий потенціал», проведеного громадською спілкою «Освіторія» спільно з дослідницькою агенцією Fama, за останні два роки кількість педагогів в Україні зменшилася на 40 тисяч. Аналіз вакансій свідчить про те, що «запит на вчителів молодших класів не заповнений на третину (31%) у містах та чверть (25%) у селах; для математичної галузі недозаповнено 17 і 18% посад учителів відповідно; для природничої — 25 і 1%»⁵⁵.

Тож в умовах повномасштабної війни, попри позитивну динаміку загальних кількісних показників використання державної української мови у сфері шкільної освіти, увиразнилися тенденції зниження якості освіти, що, безперечно, позначається і на функціюванні державної української мови.

1.4.3.2. Зміни у змісті шкільної освіти

Різка радикалізація суспільних настроїв у питанні про місце російської мови та, ширше, російської культури в українському освітньому просторі в умовах воєнного часу зумовила ревізію змісту шкільних курсів, яка спершу мала ознаки ситуативної реакції на виклики воєнного часу, а згодом отримала законодавчо обґрунтовані підстави в контексті деколонізаційного очищення суспільної свідомості.

Поняття «деколонізація суспільної свідомості» витлумачують у контексті переосмислення спадку, історії та культурного впливу імперій на поневолені країни. Його поява зумовлена розгалуженням концептів «антиколоніалізм», «постколоніалізм», «деколонізація». Уведене до наукового обігу у працях зарубіжних антропологів, культорологів, літературознавців у межах теорії постколоніалізму, це поняття є новим для українського наукового дискурсу: зростання частотності його вживання в наукових публікаціях спричинене воєнною агресією РФ проти нашої держави та пошуком механізмів протидії в

⁵⁵ Чому в школах бракує вчителів? Результати дослідження. Дзеркало тижня, 27.11.2024. Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/chomu-v-shkolakh-brakuje-vchiteliv-rezultati-doslidzhennja-.html>

інформаційній війні, під час якої здійснюється цілеспрямований прямий та маніпулятивний вплив на масову свідомість. В українських реаліях поняття «деколонізація суспільної свідомості» витлумачують як критичне осмислення імперського впливу на культуру, ідентичність та історію, підставою для чого слугує застосування термінів *антиколоніальний*, *постколоніальний*, *деколонізаційний* з-поміж іншого і «для аналізу психологічних бар'єрів і комплексів, сформованих імперською політикою, а також для аналізу боротьби за ментальну та культурну емансипацію»⁵⁶.

Зауважимо, що фактичні, особливо радикальні, зміни в наборі шкільних предметів та їхньому змісті показові передусім з огляду на переформатування ідеологічних засад державної політики⁵⁷, водночас їх зв'язок із мовною ситуацією в освіті за побіжного погляду видається не таким очевидним. Осягнути його допомагає аналіз проблеми крізь призму кумулятивної функції мови, яку в теорії мовознавства часом визначають як історико-культурну, оскільки вбачають її прояв у зберіганні всього того, що випрацювала нація впродовж історії в духовній сфері, – національної самосвідомості, культури, історії тощо (Кочерган, 2003, с. 299). Справді, будь-який змістовий фактаж у суспільній свідомості має форму наративу, тобто мовну форму, а одиниці мови, маючи знакову природу, слугують інструментом побудови картини світу (до певної міри, індивідуальна картина світу здобувача освіти, створена засобами мови, і є реальним результатом навчання та виховання). Кумулятивна функція

⁵⁶ Див. докладніше у статті М. Шкандрія та Ю. Кравченко «Антиколоніальний, постколоніальний, деколоніальний»: <https://surl.li/ufjidw> (дата звернення: 07.05.2025).

⁵⁷ Зв'язок змісту шкільної освіти та ідеологічних засад державної політики простежуємо в історичному досвіді. Як відомо, розбудову української національної держави за доби Української революції (1917–1921) започатковано низкою заходів, наймасштабнішим з-поміж яких було реформування сфери освіти – упровадження курсів української мови і літератури, історії та географії України. Ухвалений 1 серпня 1918 р. закон «Про обов'язкове навчання української мови і літератури, історії та географії України по всіх середніх школах» передбачав обов'язкове викладання української мови «по всіх середніх хлоп'ячих, дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і вищих школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях». У навчальні плани визначених законом типів середніх шкіл запропоновано введення не менше 3 годин на тиждень української мови в перших п'яти класах та не менше 2 годин – в останніх класах. Також передбачено штатну посаду вчителя української мови та літератури (Данилевська, 2009, с.74–93).

забезпечена когнітивним потенціалом мови як основного засобу пізнання: «<...> феномен світу, пізнаного через мову, постає для людини передусім таким, якою постає для неї її мова» (Жайворонок, 2007, с. 9). Неформальне функціонування державної української мови у сфері шкільної освіти, як і в інших царинах суспільного життя, визначено не самою лише мовною політикою держави (безпосереднього впливу тут здебільшого не простежено, особливо в багатокомпонентних мовних ситуаціях зі складними історично зумовленими деформаціями, якою є мовна ситуація в Україні), а й поглядами мовців, їхнім ставленням до мов, комунікативними звичками, що лежать в основі мовної поведінки індивідуумів. Ці мотиваційні механізми формує загальне світоглядне та культурне тло, що, як зазначали вище, має мовне втілення. Шкільна освіта закладає основи світогляду та культури передусім через змістове наповнення навчальних курсів. Виникає взаємозалежність: українознавчий зміст шкільних предметів належить до чинників неформального утвердження української мови як мови освіти, тобто, слугуючи інструментом конструювання націєцентричного освітнього середовища, українська мова через світогляд та ідентичність носіїв посилює свій комунікативний потенціал у сфері освіти.

Зміни в змісті шкільних курсів, формально позначаючись на коригуванні навчальних програм та текстів підручників, зумовлюють глибші, хоч і віддалені в часі, трансформації в суспільній свідомості, що відбиваються і в мовній ситуації, оскільки через систему освіти держава закладає певні світоглядні, ідеологічні та культурні орієнтири. Вплив мови на освіту простежується і в короткостроковій перспективі – у практичних аспектах викладання предметів, і в довгостроковій – у збереженні історичної пам'яті та формуванні культурної ідентичності цілих поколінь. З огляду на це зміни в змісті шкільних курсів можуть сприяти плеканню національної самобутності (серед іншого і мовної) або, навпаки, перешкоджати йому, незалежно від того, чи надають їм значення

інструментів мовної політики⁵⁸. Отже, аналіз освітніх реформ, зокрема й зміни змістового компоненту шкільних курсів, дає змогу глибше зрозуміти, як формуються (або чому не формуються) національні цінності та мовна ідентичність молоді, а також те, як вони «повертаються» в соціум у формі впливу на мовну ситуацію, здійснюваного індивідуальною та колективною мовною поведінкою.

Взаємозалежність культурного середовища, у якому живе соціум, концептуальних профілів суспільної свідомості та освіти, – тема, актуалізована в українському суспільстві від початку війни. Проаналізуємо один зі знакових щодо цієї проблематики дописів (див. табл. 1.4.3).

Таблиця 1.4.3. Актуальні проблеми української освіти в контексті деколонізації суспільної свідомості (на матеріалі тексту О.С. Забужко)

Аналізований текст	Основні ідеї та їх аргументація
<i>«Прочитавши, що заговорив Юрко Гульчук (той молоденький морпіх, який у полоні був утратив мову й емоційні реакції), я, розуміється, розревілась. А потім послухала інтерв'ю з його мамою – і замислилась, голову схопивши в руки.</i> <i>Бо перше, сказала ця пані, про що її син заговорив емоційно (видно, що воно в ньому сидить, як невийнятий ніж) – це: чому в світі стільки зла? як можуть бути люди такими жорстокими до собі подібних?..</i>	Допис Оксани Забужко привертає увагу детальним аналізом впливу загального (суспільне світоглядне тло і глобальний зміст освіти) на екзистенційний вибір конкретної людини (звільненого з російського полону українського морпіха). Міркування письменниці розгортаються у філософській парадигмі навколо низки проблем сучасної гуманітаристики, які стосуються з'ясування ролі гуманітарного знання в

⁵⁸ Припущення про нелінійну кореляцію між вимогами директивних освітніх документів та тим впливом, що його справляє освітнє середовище на виховання молоді, соціологи пояснюють феноменом «прихованого навчального плану». Розмірковуючи про сутність освіти, Е. Гіденс спирається на висновки М. Фуко, який обґрунтовував виникнення школи як частини адміністративного апарату сучасної держави. Поглиблюючи цю тезу, автор покликається на спостереження соціологів, які доводять, що сучасні школи забезпечують чотири важливі соціальні завдання: нагляд за поведінкою, розподіл осіб за професійними ролями, засвоєння основних цінностей та набуття визначених суспільством навичок і знань. «Школа перетворилася на опікунську організацію, – резюмує дослідник, – оскільки її відвідування є обов'язковим, а дітей з раннього дитинства аж до початку трудової кар'єри тримають подалі від вулиці» (Гіденс, 1999, с. 485). Е. Гіденс зауважує, що в школі навчають багато такого, що не має нічого спільного з офіційним змістом освіти. Він переконує, що загальноосвітні навчальні заклади слугують, приміром, інструментом прищеплення ідеології пасивного споживання – некритичного сприйняття чинного соціального ладу засобами дисципліни та регламентації. «Такі уроки не проводяться свідомо; вони імпліцитно присутні в шкільних заходах та організації. Прихований навчальний план навчає дітей, що їхня роль у житті означає «знати своє місце й тихо сидіти на ньому» (там само). Розвиваючи думку про «прихований навчальний план» стосовно ідеологічних засад української шкільної освіти, можемо припускати, які моделі мовної поведінки, у супереччя приписам освітніх директив, прищеплювали молоді реальні практики застосування мов учителями (приміром, українська на уроці, російська – поза ним, на перервах і в міжособистісному спілкуванні).

Неважко зрозуміти: в морпіхах його готували до фізичних випробувань – вся професійна підготовка бійця в нас зосереджена на цьому. До того, що в світі існує зло (а зовсім поруч – ціла Імперія Зла, з котрою треба ні на мить не втрачати пильності), українська освіта (не тільки військова, цивільна також) – між іншим, як і європейська, будьмо без ілюзій! – молодь не готувала й не готує. Спогадів з ГУЛАГу й Аушвіца не вчать у школі, Ілленкових кадрів батуринської різанини (пущені по ріці трупи) з "Молитви за гетьмана Мазепу" не показують підліткам за програмою з укр. історії чи літератури (втім, Шевченкового "Великого льоху" теж же не вивчають!), Леніна-Сталіна-Гітлера-Мао-Пол-Пота та ін. масових убивць 20-го ст. не аналізують на уроках історії в категоріях кримінальної психології, а обурені українські мами ще в минулому десятилітті вимагали прибрати з читанок "Маленького грішника" і "Федька-халамидника", бо їхня дитина потім не могла спати вночі й плакала, то нащо ж таке дітям?!. Коли така дитина, вирішиш, потрапляє в російську тюрму чи бодай лиш фільтраційний табір, їй тільки й лишиється, що збожжеволіти або покінчити з собою, – МИ НІ ДО ЧОГО ЇЇ НЕ ПІДГОТУВАЛИ.

(На цю останню тему я в 2017 р. мала окрему лекцію в книгарні "Є" – що характерно, її чомусь вивісили в Ютубі п. н. "Про літературні покоління", хоча про жодні "літературні покоління" там не було ні словечка, і за 6 рр. вона зібрала рекордно мале число переглядів – 15 тис.; м. ін., коли ми з товаришками провели трагічного 9 липня вечір про злочинство в фольклорі, з нагоди виходу артбука "Казки про калинову сопілку", те відео теж зібрало переглядів зникло мало – 8,8 тис.: для порівняння, записані того самого тижня мої інтерв'ю у Емми Антонюк чи Яніни Соколової вже під 300 тис. кожне поназбирали, і не можу не думати, що тут є певна закономірність: ми НЕ ЗВИКЛИ до розмов про те, "чому в світі стільки зла", і соромимось їх, як пів століття тому публічних розмов про місячне; простіше сказавши - ми всі винні перед Юрком Гульчуком.

І перед тими нашими в'язнями, хто, на відміну від нього, – не витримав...).

сучасному цифровому світі, що дедалі більше набуває ознак світу постправди. Ключові ідеї тексту:

1. Гуманітарне знання не готує сучасну людину до життя у світі, де добру одвічно протистоїть зло («Чому у світі стільки зла?»; «До того, що в світі існує зло, [...] українська освіта (не тільки військова, цивільна також) – між іншим, як і європейська, будьмо без ілюзій! – молодь не готувала й не готує»).

2. Невідповідність сучасних освітніх систем деклараціям, згідно з якими метою освіти є формування гармонійної особистості, що обстоює демократичні цінності (тобто робить життєвий вибір на користь добра) («Як можуть бути люди такими жорстокими до собі подібних?»).

3. Маніпулювання громадською думкою задля зменшення обсягу гуманітарних знань в освітніх курсах та зміщення світоглядних акцентів – з вічної теми «боротьби добра зі злом» на проблему досягнення «успішного успіху» («обурені українські мами ще в минулому десятилітті вимагали прибрати з читанок "Маленького грішника" і "Федька-халамидника", бо їхня дитина потім не могла спати вночі й плакала, то нащо ж таке дітям»).

4. Ідеологічна заангажованість освітніх гуманітарних курсів («місце Сюзен Зонтаг в пантеоні авторитетів зайняли Харарі, Марки-Менсони й ін. гуру успішного успіху»).

5. Необізнаність молоді з історією розвитку філософської гуманітарної думки, що спричинила світоглядну сліпоту кількох поколінь («Спогадів з ГУЛАГу й Аушвіца не вчать у школі, Ілленкових кадрів батуринської різанини (пущені по ріці трупи) з "Молитви за гетьмана Мазепу" не показують підліткам за програмою з укр. історії чи літератури (втім, Шевченкового "Великого льоху" теж же не вивчають!), Леніна-Сталіна-Гітлера-Мао-Пол-Пота та ін. масових убивць 20-го ст. не аналізують на уроках історії в категоріях кримінальної психології»).

<i>А це цитата в тему із Сюзен Зонтаг (з "Regarding the Pain of Others", 2003 [...]):</i> <i>"Кого постійно дивує існування безчинства, хто й далі чується розчарованим (ба навіть не йме віри), коли стикається з доказами того, які неприкриті, моторошні звірства спроможні вправляти люди над людьми, – той іще не сягнув ні моральної, ні психологічної зрілості.</i> <i>Починаючи з певного віку, ніхто не має права на таку незайманість і поверховість, на такий рівень невігластва чи амнезії."</i> (с) [...] <i>30 років ми старанно росли інфантілів (а місце Сюзен Зонтаг в пантеоні авторитетів зайняли Харарі, Марки-Менсони й ін. гуру успішного успіха). Яким чином, попри це, наші діти вийшли кращі за нас, – загадка століття. Можливо, це доказ того, що Бог є. І що Він таки на нашій стороні – хоч ми й згівняли все, що могли.</i> <i>Давайте вже, нарешті, прощатись із культурою ювенільного консумеризму. Давайте наново вчитись переживати трагічне так, як це має бути в дорослій культурі. У тих, зокрема, вчитись, котрі довідалися про зло з перших рук стільки, що вистачило б на кілька життів, – і повернулись із пекла з запитаннями до нас, на які ми не маємо відповіді – і одвертаємось, залишаючи їх психіатрам-психологам-реабілітологам, замість священників, філософів і поетів: на третьому році війни їхній досвід усе ще не став у нас усезагальним, ми його не осмислили й не перетравили – "занішували"...</i> <i>Давайте дорослішати, нафіт. Давайте не боятись ДУМАТИ над тим, які "пушкіни" і в який спосіб формують вміст голови людини, котра направляє ракету в міську лікарню. Це – те головне, що ми маємо розповісти людству в найближчі десятиліття. І це дуже, дуже серйозно (Оксана Забужко, допис у мережі «Фейсбук». Режим доступу: https://surl.li/kpatrd).</i>	6. Утилітарне (споживацьке) ставлення до культурної спадщини, що культивує і живить інфантилізм («30 років ми старанно росли інфантілів»). Отже, суспільна дискусія про зміст шкільної освіти, на думку О.С. Забужко, має бути спрямована на пошук способів розв'язання низки проблем, що набули гострої актуальності в умовах повномасштабної війни, а саме: а) сучасна українська система освіти не формує в молоді стійкості до випробувань, зокрема до насильства, репресій та воєнних загроз, що робить її вразливою у кризових ситуаціях; б) школярі не отримують глибокого розуміння злочинів тоталітарних режимів, що позбавляє їх змоги усвідомлювати історичні паралелі та загрози в майбутньому; в) освітні курси оминають питання геноцидів, масових убивств і психології диктаторів, що не дає змоги учням застосовувати прийоми критичного аналізу щодо природи зла та тиранії; г) намагання «вберегти» школярів від емоційно складних сюжетів та трагічних історичних фактів стає причиною інформаційної ізоляції і невідповідності до зустрічі з жорстокою реальністю. Усе це слугує підставою для застережень про ризики для національної безпеки й перешкоди для збереження історичної пам'яті та обґрунтування закликів «прощатись із культурою ювенільного консумеризму»⁵⁹.
--	---

⁵⁹ Культура ювенільного консумеризму – це система цінностей і поведінкових моделей, притаманних сучасній молоді, що формує споживацьке ставлення до життя. Для неї характерні надмірна орієнтація на матеріальні блага, бренди та тренди, які нав'язуються рекламою та соціальними мережами. З огляду на це основними критеріями статусу та самовираження особистості стають її споживчі вподобання, а не духовний чи інтелектуальний розвиток.

В умовах воєнного часу змістові зміни передусім торкнулися освітніх галузей «Мови і літератури», «Суспільствознавство», «Мистецтво», оскільки, як з'ясувалося, вони слугували (чи могли слугувати) інструментом трансляції ідей, співвідносних із наративами про спільний культурний простір народів, що колись належали до Російської імперії та СРСР, висвітлювали фактаж, який зазнав переосмислення під час повномасштабної воєнної агресії РФ проти України. У перші місяці повномасштабної війни предметом громадського обговорення стали програми шкільних курсів зарубіжної літератури. Неабиякий резонанс мали публікації у ЗМК, у яких увагу загалу привернули до факту непропорційно великого представлення творчості російських письменників у шкільних курсах: *«Знаєте, скільки російських авторів увійшли до шкільної програми із зарубіжної літератури? Двадцять один... І так, деякі з них ідуть на вибір – можна читати, а можна й ні. Але можливість існує»*⁶⁰. Для об'єктивного висновку щодо цієї кількості (наскільки це мало чи багато) варто взяти до уваги, що жодна інша національна література в межах шкільного предмета такою чи хоч би наближеною до неї кількістю авторів не репрезентована. Ба більше: глибший аналіз навчальної програми за класами дає підстави твердити, що шкільний курс зарубіжної літератури формував в українських школярів системне уявлення про російську літературу відповідно до логіки літературного процесу, чого не простежено щодо будь-якої іншої національної літератури. Зокрема, у дев'ятому класі майже чверть навчального часу відведено на вивчення саме російських письменників, оскільки пропоновані твори подано як обов'язкові для текстуального опрацювання на уроках. Аналіз редакцій навчальних програм⁶¹ із зарубіжної літератури, чинних на початок

⁶⁰ «Що робити з російськими письменниками в українських школах?», «Дзеркало тижня», 21 червня 2022 р.: <https://surl.li/awaxwz> (дата звернення: 17.09.2022).

⁶¹ Навчальна програма – рамковий нормативний документ, що визначає зміст і результати навчання з певного шкільного предмета відповідно до мети й завдань, окреслених у Державному стандарті освіти, та в межах передбаченої навчальними планами кількості годин. Навчальні програми затверджує на підставі конкурсу МОН України. Цей документ слугує основою для створення підручників; якщо підручник не відповідає змісту й акцентам навчальної програми, він не отримує грифа МОН України і не може бути ні надрукований, ні використовуваний у навчальному процесі. Дискусійним є питання про альтернативність навчальних програм. У

повномасштабної війни (ЗЛ, 5–9 кл.; ЗЛ, 10–11 кл.)⁶², переконує, що з року в рік коло рекомендованих для вивчення російських чи російськомовних авторів постійно розширювали: наприклад, у змісті шкільного курсу для 7 класу, крім билин, творів О.С. Пушкіна та О.С. Гріна, які традиційно вивчали і раніше, у редакції навчальної програми 2017 р. з'явився також твір білоруського письменника В.В. Бикова (повість «Альпійська балада»). У курсах за класами у 2017 р. також уведено прикінцеві теми із сучасними творами. У зв'язку із цією новацією у 8 класі, наприклад, з'явився твір російської письменниці М.С. Аромштам⁶³. Дискусійне питання про місце творчості М.В. Гоголя та інших митців, які писали російською мовою, але походили з України чи й жили тут усе життя (наприклад, Б.О. Чичибабин, А.В. Кузнецов), тоді розв'язали, увівши їхню творчість до програм курсу саме зарубіжної літератури. (Прикметно, що в аналізованій початковій програмі для 9 класу щодо М.В. Гоголя акцент зроблено на петербурзькому періоді творчості митця.)

Отже, відповідно до навчальної програми курсу зарубіжної літератури, чинної і на початку повномасштабної війни, українські школярі на уроках і внаслідок самостійного читання зі списку додаткових творів (за рекомендаціями програми) мали змогу ознайомитися із творчістю майже 50 російських письменників. Їхню частку в загальному змісті курсів за класами (у відсотках), а також перелік імен та творів подано в таблиці 2, на підставі чого можна скласти

передвоєнний час в українській шкільній освіті застосовували *типові* навчальні програми. Реформа НУШ пропонує більшу академічну свободу для вчителів у питанні конструювання змісту шкільних курсів: тепер МОН затверджує *модельні* навчальні програми, на основі яких учителі мають змогу розробляти свої.

⁶² Цитовані у статті навчальні програми із зарубіжної літератури укладено 2012 р. за сумнозвісного керування Міністерством освіти і науки України Д.В. Табачником, хоч у 2015 р. і 2017 р. до них були внесені незначні зміни. Істотних змін вони зазнали після початку повномасштабної війни у 2022 р. На ресурсах МОН їх тепер подають як *оновлені*. Попередніх редакцій у вільному доступі знайти практично не можливо; ті варіанти, які трапляються спорадично на різних сайтах, відрізняються за формальними ознаками, що може свідчити про публікування «робочих» версій документів.

⁶³ Зазначимо, що курс зарубіжної літератури у 8 класі через хронологічний принцип його побудови (від найдавніших пам'яток до періоду Високого Відродження) вирізнявся серед інших саме відсутністю російських авторів. Через введення оглядової теми, про яку йдеться, і цей курс укладачі змогли доповнити російськими авторами.

уявлення про сформовані засобами шкільних уроків зарубіжної літератури ціннісні орієнтації підлітків та засади світогляду цілого покоління ⁶⁴.

Таблиця 1.4.4. Творчість російських і російськомовних письменників у шкільному курсі зарубіжної літератури в українських школах до 2022 р.

Частка російських (російськомовних) письменників за класами	Письменники та їхні твори ⁶⁵
5 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання на уроках становить понад 10 % (зміст курсу загалом охоплює 19 позицій – авторів та їхніх творів). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для додаткового читання становить 19 % (список творів для додаткового читання охоплює 32 позиції).	Для текстуального опрацювання на уроках: О.С. Пушкін (вступ до поеми «Руслан і Людмила», «Казка про рибалку і золоту рибку», «Казка про мертву царівну і сімох богатирів»); М.І. Цветаєва («Книга в червоній палітурці»); Зі списку «Для додаткового читання»: В.М. Гаршин («Жаба-мандрівниця»); С.О. Єсенін («Біла береза», «Пісня про собаку» та інші вірші про природу); С.Я. Маршак («Дванадцять місяців»); В.Ф. Одоевський («Містечко в табакерці»); Російські народні казки («Василиса Прекрасна» та інші); Кир Буличов (з циклу «Аліса» 1 – 2 твори за вибором, «Навколо світу за три години»).
6 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання на уроках становить 17 % (зміст курсу загалом охоплює 24 позиції). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для додаткового читання становить 22 % (список творів для додаткового читання охоплює 23 позиції).	Для текстуального опрацювання на уроках: І.А. Крилов («Квартет», «Бабка і Муравель», «Вовк і Ягня»); М.В. Гоголь («Ніч перед Різдом»); А.П. Чехов («Хамелеон», «Товстий і тонкий»); В.Г. Короленко («Сліпий музикант»); Зі списку «Для додаткового читання»: О.Р. Беляєв («Людина-амфібія»); Ю. Олеша («Три товстуни»); Л.М. Толстой («Дитинство»); Г.М. Троепольський («Білий Бім Чорне вухо»); І.С. Тургенєв (вірші в прозі – «Горобець», «Собака», «Жебрак» та інші на вибір).
7 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання на	Для текстуального опрацювання на уроках: Б.Ш. Окуджава («До побачення, хлопчики»); В.В. Биков («Альпійська балада»); О.С. Пушкін («19

⁶⁴ На підтвердження соціального характеру процесу виховання та результатів освіти багаті українські реалії. Гостру реакцію в українському суспільстві, зокрема, викликала зухвала поведінка київських підлітків, які за кілька годин після смертоносного ракетного удару російськими військами по Сумах 13 квітня 2025 р. гучно слухали російську музику. Киянка, очевидиця події, записала відео, яке поширила в мережі «Тіток» («Шість годин після Сум». NV: <https://surl.li/elnufv>). Якими б огидними не видавалися дії підлітків, кваліфіковані правоохоронцями як хуліганські, вони мають глибокі соціальні корені в багатолітньому толеруванні російського культурного продукту.

⁶⁵ Тут і далі в тексті статті імена авторів, назви їхніх творів у перекладі українською мовою, цитовані формулювання щодо змісту тем за класами подано зі збереженням правописних, лексичних та стилістичних особливостей навчальних програм – 3Л, 5–9 кл.; 3Л, 10–11 кл.

уроках становить 15 % (зміст курсу загалом охоплює 26 позицій). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для додаткового читання становить 20 % (список творів для додаткового читання охоплює 29 позицій).	жовтня 1825 року»); О.А. Грін («Пурпурові вітрила»). Зі списку «Для додаткового читання»: Б.Л. Васильєв («А зорі тут тихі»); В.О. Осєєва («Дінка», «Дінка прощається з дитинством»); О.С. Пушкін («Пісня про Віщого Олега», «Повісті покійного Івана Петровича Белкіна», «Дубровський»); Р.І. Фраєрман «Дикий собака динго, або Повість про перше кохання»; М.О. Шолохов («Доля людини»); Л.Є. Уліцька («Паперова перемога», дитячі оповідання на вибір).
8 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання на уроках становить 4 % (зміст курсу загалом охоплює 26 позицій). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для додаткового читання становить 14 % (список творів для додаткового читання охоплює 22 позиції).	Для текстуального опрацювання на уроках: М.С. Аромштам («Коли відпочивають янголи»). Зі списку «Для додаткового читання»: І.О. Бунін («Красуня»); В.Г. Распутін («Уроки французької», «Прощання з Матір'ю»); Д.І. Фонвізін («Недоросток»).
9 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання на уроках становить 23,5 % (зміст курсу загалом охоплює 17 позицій). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для додаткового читання становить 26 % (список творів для додаткового читання охоплює 19 позицій).	Для текстуального опрацювання на уроках: О.С. Пушкін «До А.П. Керн» («Я пам'ятаю мить чудову...»), «Я вас кохав...», «Я пам'ятник собі поставив незотлінний...», «Євгеній Онегін»); М.Ю. Лермонтов («Сосна», «І нудно і сумно...», «На дорогу йду я в самотині...», «Герой нашого часу»); М.В. Гоголь («Ревізор», «Шинель»); М.О. Булгаков («Собаче серце»). Зі списку «Для додаткового читання»: М.В. Гоголь («Ніс», «Портрет»); О.С. Грибоєдов («Лихо з розуму»); М.Ю. Лермонтов («Мцирі»); О.С. Пушкін («Маленькі трагедії»); Стругацькі А. і Б. («Важко бути богом»).
10 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання на уроках (рівень стандарту) становить 33 % (зміст курсу загалом охоплює 12 позицій). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для додаткового	Для текстуального опрацювання на уроках: Ф.М. Достоевський («Злочин і кара»); Л.М. Толстой («Анна Кареніна»); Ф.І. Тютчев (лірика, оглядово); А.А. Фет (лірика, оглядово). Зі списку «Для додаткового читання»: Ф.М. Достоевський («Брати Карамазови»); І.С. Тургенєв («Ася»); А.П. Чехов (оповідання).

читання становить 13 % (список творів для додаткового читання охоплює 23 позиції).	
11 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання на уроках (рівень стандарту) становить 18 % (зміст курсу загалом охоплює 17 позицій). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для додаткового читання становить 21 % (список творів для додаткового читання охоплює 70 позицій).	Для текстуального опрацювання на уроках: М.О. Булгаков («Майстер і Маргарита»); О.О. Блок («Незнайома», «Весно, весно, без меж і без краю...», «Скіфи»); А.А. Ахматова («Довкола жовтий вечір ліг», «Дав мені юнь ти сутужную», «Реквієм»). Зі списку «Для додаткового читання»: Ч.Т. Айтматов («І понад вік триває день»); С.О. Алексієвич (твори); В.В. Биков («Альпійська балада», «Знак біди»); І.О. Бунін («Антонівські яблука»); М.С. Гумільов (поезії); С.О. Єсенін (поезії); Є.І. Замятін («Ми»); М.М. Зоценко (оповідання); Ілля Ільф, Євген Петров («Дванадцять стільців», «Золоте теля»); О.І. Купрін («Гранатовий браслет», «Олеся»); О.Е. Мандельштам (поезії); В.В. Маяковський (поезії); В.В. Набоков («Дар»); Б.Л. Пастернак (поезії); Стругацькі А. і Б. («Важко бути богом»); А.П. Чехов («Вишневий сад», «Чайка»).

Системність ознайомлення з доробком російських авторів, закладену в навчальній програмі курсу зарубіжної літератури української школи, можна простежити, зокрема, на прикладі творчості О.С. Пушкіна. Уперше дітям пропонували познайомитися з його поезією на уроках у 5 класі (тему в програмі сформульовано так: *«Олександр Сергійович Пушкін (1799–1837). Вступ до поеми «Руслан і Людмила», «Казка про рибалку і золоту рибку», «Казка про мертву царівну і сімох богатирів» (1 за вибором учителя). Синтез фольклорних і літературних елементів у творчості О. Пушкіна. Система образів. Автор»*) у межах розділу «Казки народів світу» із вивченням напам'ять вступу до поеми «Руслан і Людмила» (ЗЛ, 5–9 кл., с. 16). Наступне звернення до творчості О.С. Пушкіна – розділ «Дружба і кохання» у 7 класі: *«Олександр Сергійович Пушкін (1799–1837). «19 жовтня 1825 року». Дитинство і юність О.С. Пушкіна. Уславлення лицейської дружби й вірності ідеалам у вірші «19 жовтня 1825 року». Авторські спогади й роздуми у творі»* (там само, с. 36). Систематизації уявлень про творчість О.С. Пушкіна в українських школярів сприяли уроки в 9

класі в межах розділу «Романтизм» у темі «Взаємодія романтизму та реалізму», роботу на яких скеровано настановним формулюванням, пор.: *«Олександр Сергійович Пушкін (1799–1837). Лірика («До А.П. Керн» («Я пам'ятаю мить чудову...»), «Я вас кохав...», «Я пам'ятник собі поставив незотлінний...»). «Євгеній Онегін». Значення творчості О.С. Пушкіна для розвитку російської та світової літератури. Провідні мотиви його лірики. Тема кохання і призначення мистецтва у віршах митця. Взаємодія романтизму і реалізму в романі О.С. Пушкіна «Євгеній Онегін». Реалістичне висвітлення романтичних тем (кохання, відчуження особистості, життя і смерті, розладу мрій та дійсності тощо) і образів (Онегин – Тетяна, Ленський – Ольга). Традиції світової літератури і культури у творі (вплив Дж. Байрона та ін.). Дзеркальна композиція (лист Тетяни – відповідь Онегіна – дуель – лист Онегіна – відповідь Тетяни). Зображення різних сфер життя (історії і сучасності, столиці і провінції, народних звичаїв і кола культурних інтересів суспільства тощо). Художнє новаторство О. С. Пушкіна (у жанрі, мові, авторській позиції, підході до зображення дійсності). Образ автора» (там само, с. 57).*

Пропонований огляд, проілюстрований уривками з навчальної програми, засвідчує, що ніякого особливого, українського, погляду на творчість класика російської літератури навчальна програма для українських шкіл у довоєнний період не пропонувала – програмні вимоги сформульовані відповідно до усталених у російському літературознавстві оцінок і викликають алюзії з вивченням російської літератури в СРСР. Цей приклад слугує фактичним підтвердженням слушності висновку Л.Т. Масенко, яка констатувала: «Часткова успішність совєтського зросійщення й дієвість токсичної пропаганди виявились у тому, що навіть у своїй державі після 1991 року Україна не могла позбутися мовно-культурної залежності від Росії, тривалий час перебуваючи у спільному з нею культурному просторі, що дозволяло колишньому колонізаторові зберігати, а на деяких територіях і посилювати свій розкладовий вплив» (Масенко, 2024).

Закономірно, що після початку повномасштабної війни проблема світоглядного спрямування шкільних курсів літератури й відповідальності за пропагований засобами шкільного навчання літературний канон та його вплив на український культурний простір набула особливої гостроти, хоч, безумовно, суспільний резонанс щодо неї видається запізним. Соціолінгвістичні аспекти взаємозв'язку мови й культури – пріоритетний напрям досліджень у доробкові Л.Т. Масенко, яка задовго до початку війни на підставі динаміки мовної ситуації в різні історичні періоди дійшла висновку, що основною умовою для повнофункційного утвердження української мови в незалежній Україні, її природного розвитку та позитивних візій щодо майбутнього є плекання національного культурного простору українською мовою (Масенко, 2004; Масенко, 2014; Масенко, 2021). Публічні виступи літературознавців, письменників, публіцистів (О.С. Забужко, В.П. Агеєвої, Т.І. Гундарової, Р.А. Семківа, Ю.В. Макарова та ін.) лягли в основу журналістських узагальнень на кшталт *«українці вбачають у творчості О. Пушкіна прояви прибічника імперії»* та *«українці кажуть, що скидають російського імперіаліста»*⁶⁶, що підсилило громадське схвалення перегляду шкільних програм із зарубіжної літератури. За даними соціологічних опитувань 38 % українців вважають, що російських авторів узагалі не варто вивчати в українських школах (така думка має майже загальне схвалення на Заході країни; найменше прихильників повної відмови від російського «контенту» у шкільних програмах на Півдні); тих, хто вважає, що в школах варто продовжувати вивчати творчість російських авторів, є лише близько 7 % громадян (Опитування, 2023). Для з'ясування напрямів концептуалізації в масовій свідомості ідей про російську культуру як про колонізаторську щодо української і як про інструмент імперської політики важлива роль належить дискурсивному аналізу текстів відповідної тематики (приклад подано в табл. 1.4.5).

⁶⁶ «Треба припинити робити з Пушкіна ідола, а з російської літератури — вінець цивілізації. Погляд з Заходу». TEXTY.ORG.UA: <https://surl.li/qlbpid> (дата звернення: 19.09.24).

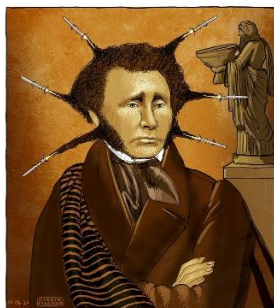
Таблиця 1.4.5. Актуальні проблеми української освіти в контексті деколонізації суспільної свідомості (на матеріалі фрагмента інтерв'ю з В.Е. Портниковим)

Аналізований текст	Основні ідеї та їх аргументація
«Треба пам'ятати, що Пушкін став таким образом, яким ми його знаємо, не з 1899. Тому що, знову таки, нагадаю, що 1899 більшість мешканців Російської імперії була неписьменна і ніякого Пушкіна не читала. Пушкін [у культурному просторі Російської імперії – Авт.] був символом, якщо хочете, компромісу між свободолобною інтелігенцією і владою. Як завжди обирається такий компроміс. Влада хоче показати, що вона не цурається освіченої частини суспільства. Для освіченої частини суспільства Пушкін – це людина, яка говорить «Напишут наши имена на руинах самодержавья», а для влади – це людина, яка підтримувала боротьбу з польським повстанням. Тобто є кілька Пушкінів... Як у кожного дійсно значущого поета в Пушкіна є кілька образів: Пушкін, який говорить про руїни самовластя, і Пушкін, який говорить «оставьте этот спор славян между собой». Однак знову таки, той Пушкін, пам'ятник якого Ви згадуєте, це невеличкий бюст, який у нас був у Києві, відрізняється від того Пушкіна, пам'ятник якому був у парку біля КПІ, тому що це Пушкін, якщо хочете, 1937 р. Тобто Пушкін, з образом якого ми з вами знайомі, – це не Пушкін часів Російської імперії, це сталінський Пушкін. Це Пушкін, який з'явився як символ радянської російської імперії. Щоб стало ясно, що радянська імперія – російська, і це почалося 1937 р., але затвердилося 1945. І цей Пушкін – це Пушкін тих людей, немає значення росіян, або українців, або білорусів, які [тільки-но – Авт.] навчилися читати. Це не Пушкін «Євгенія Онегіна» чи «Листа до Чаадаєва». Це Пушкін «Сказки о золотом петушке». Тому ці люди [які навчилися читати за цією та іншими казками Пушкіна – Авт.] – це були люди дитячого мислення. Навіть дорослі»	Міркування В.Е. Портникова видаються показовими у спектрі думок щодо ролі шкільного читання для формування концептосфери культури та інтелектуального розвитку особистості. Свої висновки журналіст обґрунтовує на прикладі творчості саме О.С. Пушкіна. У викладеному фрагменті публіцист розмірковує про символічне значення постаті класика російської літератури для різних історичних періодів. Він висловлює думку про те, що Пушкін часів Російської імперії і Пушкін, пам'ятники якому встановлювали в СРСР у національних республіках, зокрема і в Україні, мають різне ідеологічне трактування («Тобто Пушкін, з образом якого ми з вами знайомі, – це не Пушкін часів Російської імперії, це сталінський Пушкін»). Символіку образу російського поета, її ідеологічне навантаження журналіст розгортає як метафору, ключем до розуміння якої є твердження про компромісність постаті Пушкіна – «компроміс між свободолобною інтелігенцією і владою» («Для освіченої частини суспільства Пушкін – це людина, яка говорить <i>Напишут наши имена на руинах самодержавья</i>, а для влади – це людина, яка підтримувала боротьбу з польським повстанням»). Оминаючи дискусії про ідеологічне підґрунтя творчості О.С. Пушкіна, В.Е. Портников наголошує на «зручності» його творчого доробку для маніпулювання суспільною думкою, адже «Як у кожного дійсно значущого поета в Пушкіна є кілька образів: Пушкін, який говорить про руїни самовластя, і Пушкін, який говорить <i>оставьте этот спор славян между собой</i>». Відвідно, Пушкін, пам'ятник якому з'явився в Києві в парку КПІ – це сталінський Пушкін, символ радянської російської імперії. («Щоб стало ясно, що радянська імперія – російська, і це почалося 1937 р., але затвердилося 1945». До проблем освіти привертають увагу роздуми В.Е. Портникова про сутність образу «сталінського Пушкіна»,

(Віталій Портников, з інтерв'ю для документальної кінострічки «Як нам нав'язували “русский мір”», фрагмент 8:41–11:09. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Xg8dIvckkmE).	пор.: <i>«І цей Пушкін – це Пушкін тих людей, немає значення росіян, або українців, або білорусів, які (тільки-но. – О.Д.) навчилися читати. Це не Пушкін «Євгенія Онегіна» чи «Листа до Чаадаєва». Це Пушкін «Сказки о золотом петушке». Тому ці люди (які навчилися читати за цією та іншими казками Пушкіна. – О.Д.) – це були люди дитячого мислення. Навіть дорослі».</i>
--	--

На прикладі текстів, поширюваних у публічному просторі після початку повномасштабної війни, маємо змогу простежити процес концентрованої фіксації суспільної думки в мові, зокрема в явищах метафоризації.

Мовним утіленням наративу про загрози для України від російської культури є метафора *«пушкін – ракета / бомба / снаряд»*, що набула вербального та візуального втілення в публіцистичному та політичному дискурсі ще в перший рік повномасштабної війни ⁶⁷. Нова хвиля її творчого застосування пов'язана з демонтажем пам'ятника поетові в Києві в листопаді 2023 р.: прикладами візуального втілення метафори є мал. 1.4.1–1.4.3.

Мал. 1.4.1. Приклад зображення зі статті «В мережі з'явилися яскраві меми про знесеного Пушкіна в Києві». <https://surl.li/fqxxpc> (дата звернення: 01.11.2024).

⁶⁷ Поява метафори, хоч яка прозора її мотиваційна основа, сягає арсеналу пропагандистських засобів, що їх використовував агресор, – як контрзахід. У захоплених на початку 2022 р. українських містах з'явилися тематичні рекламні борди із зображенням діячів російської культури для виправдання територіальних претензій (на вулицях окупованого Херсона розмістили, зокрема, стенди з портретом О.С. Пушкіна та текстом: *«Херсон – город с русской историей. Херсон Пушкин посетил проездом из Симферополя в Кишинев 18 сентября 1820 года. Второй раз Александр Сергеевич побывал в этом городе в мае 1824 года. С Херсоном связана история предков великого поэта – этот город строил его знаменитый родственник – Иван Абрамович Ганнибал»*). Центральне місце на борді належить цитаті з доробку поета відповідного змісту).

Мал. 1.4.2. Приклад зображення зі статті «В мережі з'явилися яскраві мему про знесеного Пушкіна в Києві». <https://surl.li/fqxxpc> (дата звернення: 01.11.2024).

Мал. 1.4.3. Приклад зображення зі статті «38% українців вважають, що російську літературу не потрібно вивчати в школі» на сайті «НУШ: Нова українська школа». <https://surl.li/wngzyp> (дата звернення: 03.11.2024).

Про те, що уявлення про загрози з боку російської культури національній безпеці відображено в масовій свідомості, свідчать і записані впродовж 2022–2023 рр. мовні біографії. Під час інтерв'ю респондентка, яка перейшла в щоденному спілкуванні з російської мови на українську, ділиться міркуваннями про роль книжок, за якими колись навчалася читати і від яких тепер відмовилася у вихованні дітей, пор.: «І.: Оскільки ви людина російськомовна з виховання і в родині і це ваша рідна мова / очевидно / ви багато культурних цінностей засвоювали саме російською мовою? Р.: Ну / я це все заблокувала / мені так здається // Часто в мене виникають в голові якісь сталі вирази // Я зараз намагаюся десь взяти альтернативу українську / щоб не користуватися російськими / тому що я / наприклад / можу іноді ще / повністю говорю-говорю українською / але коли мені треба щось таке сказати ... якийсь от дійсно сталий вираз / який закарбувався в мене там уже в голові / я можу його сказати російською / ну так / типу / в лапках) // Тому так хочеться зараз поповнювати / щоб не використовувати взагалі те / що збереглося там десь на полочках в голові

// Так що я не дивлюсь російські фільми / я не читаю там російські книжки / тобто я / ну / це все заблокувала для себе // Дитячі віршики / звісно / пам'ятаю // От зараз / в мене молодшому чотири роки / і трішки я сумую / що я більше ... мені не хочеться це читати / але ми дуже ... / всією родиною ми дуже любили Чуковського / от / і я напам'ять / мабуть / знаю всі його казки і розповіді / і в мене старша дочка на цьому виросла / Син поки був молодший / поки війна не почалася / ми це все читали // І зараз / от / трішки я сумую / але / ну / не хочеться брати в руки російську книжку і читати чи розказувати» (З інтерв'ю з киянкою; записано 22.12.2023).

Наведений фрагмент показовий щодо глибинних зав'язків між практиками читання і набутим досвідом користування мовою, адже засвоєні з літератури в дитинстві та юності прецедентні феномени, крилаті вислови, паремії та фразеологізми становлять найбільш стійкий лексичний запас, якому непросто знайти заміну без спеціальних вправ у дорослому віці. Крім того, такі мовні одиниці лежать в основі концептуальної картини світу, корегувати яку з віком доволі складно. У наведеному фрагменті з мовної біографії респондентка зауважила, що відчуває певні труднощі в спілкуванні українською мовою саме через неможливість повноцінної заміни таких мовних одиниць в її особистому активному лексиконі що, безперечно, є наслідком засвоєння мови повсякдення за російськими текстами.

Викладені факти дають підстави для ширших узагальнень, які пояснюють причини вразливості системи шкільної освіти в Україні часів незалежності до зовнішніх ідеологічних впливів, а з погляду соціолінгвістики – накреслюють перспективу дослідження механізмів, унаслідок дії яких система шкільної освіти в незалежній Україні впродовж десятиріч була фактично двомовною із диглосним розподілом мов: українська – на уроках, російська – як мова неформального спілкування в навчальних закладах для більшості території держави (особливо у великих містах) (Данилевська, 2019, с. 46), тобто як інструмент мовної політики сприяла не всебічному утвердженню державної

української мови, а консервуванню диглосного білінгвізму. Безперечно, слушно міркують ті дослідники, які вбачають підстави аналізувати мовну політику держави в контексті культурної, а вона, за влучним висновком О.Б. Ткаченка, до 2014 р. була «недалекоглядною або, точніше, абсолютно безперспективною» (Ткаченко, 2014, с. 501) – саме з погляду розбудови українського культурного простору. Якщо ж оцінювати її з погляду завдань просування ідей «русского міра» як ідеологічного підґрунтя політики неоімперіалізму, що стала державною ідеологією РФ і спрямована на підживлення спільного з колишніми радянськими республіками культурного простору як інструмента «збирання земель» для відновлення радянської імперії в кордонах колишнього СРСР, то така політика є цілком системною. Саме тому громадське обговорення доречності постатей російських письменників у курсі зарубіжної літератури у зв'язку із широкомасштабною воєнною агресією РФ проти України розгоралося як емоційна суспільна дискусія про роль російської мистецької спадщини (і не лише в галузі художньої літератури) у культурній експансії на пострадянському просторі, використання знакових постатей культури в російській пропаганді та плеканні ідеології неоімперіалізму (ідея «русского міра»), зрештою, про культуру й мову як чинники національної безпеки. В умовах повномасштабної війни 2023 р. ухвалено Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (Закон, 2023). Сутність поняття «деколонізація» в ньому розкрито не в окремій дефініції, а у зв'язку з поняттями «російська імперська політика (російська колоніальна політика)» та «пропаганда російської імперської політики» і втілено в терміні, утвореному за допомогою префікса *де-*, що виражає заперечення, пор.: «Колонізація – захоплення якої-небудь країни чи області й насильницьке перетворення її на колонію» (СУМ IV, с. 230), «Деколонізація – процес ліквідації колоніалізму» (СУМ II, с. 678). У зазначеному законі поняття «пропаганда російської імперської політики» ужито зі значенням «публічна глорифікація або виправдання російської імперської політики, поширення інформації,

спрямованої на виправдання російської імперської політики, а також публічне використання продукції, що містить символіку російської імперської політики, публічне заперечення злочинів (репресивних заходів) проти українського народу». Інше засадниче поняття закону – «російська імперська політика (російська колоніальна політика)» визначено як «система заходів, що здійснювалися органами управління, збройними формуваннями, політичними партіями, недержавними організаціями, установами, підприємствами, групами чи окремими громадянами (підданими) Російського царства (Московського царства), Російської імперії, Російської республіки, Російської держави, Російської Соціалістичної Федеративної Республіки, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Російської Федерації, спрямованих на підкорення, експлуатацію, асиміляцію українського народу» (Закон, 2023, ст. 2). Юридизація понять «російська імперська політика (російська колоніальна політика)», «пропаганда російської імперської політики», «русифікація», «деколонізація» заклала правничі підстави для поглиблення процесу очищення змісту шкільної освіти – від перегляду навчальних програм до аналізу дозволених для використання у школах навчальних матеріалів (підручників, методичних посібників, відео- та аудіоконтенту, ілюстрацій) щодо виявлення для усунення прикладів глорифікації та виправдання колоніалізму. Зазначимо, що Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» містить норму, відповідно до якої заборону використовувати символіку російської імперської політики не поширено на випадки, коли її використання не має наслідком виправдання і глорифікацію, зокрема «у посібниках, підручниках та інших матеріалах наукового, освітнього і навчального характеру, які використовуються у навчальному, навчально-виховному і освітньому процесах» (Закон, 2023, ст. 3, п. 3.5). Наведені в статті уривки з навчальних програм із зарубіжної літератури, чинних на початок

повномасштабної війни, доводять небезпідставність застережень щодо глорифікації творчості російських авторів засобами шкільних курсів.

Утім у 2022 р. зміни стосувалися лише формального вилучення з навчальних програм імен російських письменників та їхніх творів. Це рішення ухвалила робоча група з оновлення змісту навчальних програм із зарубіжної літератури, розпрацювавши відповідний варіант освітнього документа – «Порівняльну таблицю до проєкту змін у навчальній програмі із зарубіжної літератури для 6–9 класів закладів загальної середньої освіти (2017) (2022)» (Додаток до ухвали 1) і «Порівняльну таблицю до проєкту змін у навчальній програмі із зарубіжної літератури для 10–11 класів (рівень стандарту) закладів загальної середньої освіти (2017) (2022)» (Додаток до ухвали 2) ⁶⁸. Після ухвалення Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» перегляд змісту шкільних курсів набув системного характеру, адже проблема розбудови засад національної освітньої політики стосується не тільки курсу зарубіжної літератури, про що згадують і наші респонденти під час інтерв'ювання, пор.:

1) Р: З літературою (ідеться про російську. – О.Д.) точно треба ознайомлюватися / точно ознайомлюватися / можливо / навіть читати // Але не робити навколо цього... Ну не примениувати точно українську культуру перед російською культурою // Просто приділяти / можливо / трохи менше уваги / ніж іноземним творам / там / наприклад / німецьким / французьким // Але все ж таки щось трошки має бути для ознайомлення / для того / щоб наше покоління майбутнє зрозуміло взагалі / що відбувається / що це за російська культура і чому ми не маємо з нею нічого спільного //;

2) Р: Ну єдине в мене питання залишається «Що робити з музикою?» / бо / зрозуміло / всі реperi там сучасні / інші такі всі сучасні митці російські / ми маємо про них забути / взагалі не слухати // Але я / як випускниця музичної школи

⁶⁸ <https://surl.li/saznda> (дата звернення: 12.11.2024).

/ можу сказати / що там дуже багато російських авторів класичної музики / і як від них позбутися / не зрозуміло / і незрозуміло, як це аргументувати (З інтерв'ю з киянкою, на момент запису – ученицею 11 класу; записано 02.05.2023).

Деколонізаційні процеси поширюються на зміст усіх шкільних предметів, проте вони не становлять окремого напрямку в освітніх практиках, а нашаровуються на заходи в межах реформування освітньої системи у зв'язку із реалізацією концепції «Нової української школи» (НУШ). Засаднича ідея НУШ – розбудова шкільної освіти в Україні за сучасними стандартами – передбачає, зокрема, і демонтаж освітніх практик, успадкованих від радянської школи. В умовах воєнного часу активізувалося, наприклад, обговорення ідеї впровадження в школах України інтегрованого курсу історії. Традицію, відповідно до якої курси вітчизняної та всесвітньої історії викладають в українській школі як окремі предмети, багато хто вважає спадком радянської освіти, і саме цю обставину прихильники інтеграції використовують як аргумент на користь розпрацювання інтегрованого курсу, пор.: *«У 1959 році програми переробили таким чином, що і всесвітня історія, і радянська вивчалися паралельно із середньої школи до старшої: 4-й клас — оповідання з історії СРСР; 5-й клас — стародавній світ; 6-й клас — середні віки; 7–11-й класи — історія СРСР, нова та новітня історія закордонних країн. Із частковими змінами така схема дожила до кінця Союзу. Лише в 1965 році додалося вивчення історії союзної республіки. Тож не буде великим перебільшенням стверджувати, що два окремих історичних предмети в українській школі є тим самим спадком проклятого російського комуністичного режиму, якого ми так активно намагаємося позбутися»*⁶⁹. Розроблено та апробовано навчальну програму «Інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури). 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти, що,

⁶⁹ Громенко С. Всесвітня історія України, або чому один предмет кращий за два. TEXTY.ORG.UA: <https://surl.li/rlwvzf> (дата звернення: 15.11.2024).

на думку укладачів, дає змогу *«шкільній освіті долати бар'єри між мовою та її функціонуванням у текстах (зокрема художніх або інформаційних, медіатекстах), забезпечує умови для взаємодії мови й культури загалом, сприяє формуванню цілісного й відповідального ставлення до слова»* (ІМЛК, 2023 ⁷⁰).

Зміни торкнулися і мистецтвознавчих курсів. В інструктивних документах для вчителів, які викладають предмети в межах освітньої галузі «Мистецтво», наголошено, що мистецька освіта повинна реалізовувати дві визначальні позиції: перша пов'язана з вимогою негайної дерусифікації змісту навчання – передусім, у підручниках та іншому методичному забезпеченні; друга пов'язана з підвищенням уваги до національного мистецтва, що є вимогою часу і відповідає загостренню боротьби України за свою незалежність ⁷¹. В інструктивно-методичному листі про викладання предметів циклу у 2024 / 2025 навчальному році, підготовленому МОН України, зазначено, що «трагічні події, які тривають унаслідок російського вторгнення в Україну з 24 лютого 2022 р., зумовили необхідність перегляду місця російського мистецтва в контексті вивчення предметів та інтегрованих курсів мистецької освітньої галузі» ⁷². У документі сформульовано вимогу вилучити з використання в освітньому процесі творів російських, а також білоруських митців, а вивільнений навчальний час рекомендовано використати на ознайомлення здобувачів освіти з творами українських митців.

Окреслені зміни змістового компоненту шкільних курсів, визначені на рівні навчальних програм, відбито і в текстах підручників – цей процес найпомітніший у нових навчальних виданнях; що ж до тих, які були опубліковані до

⁷⁰ <https://surl.li/vsrpgr> (дата звернення: 13.04.2025).

⁷¹ Федун С. Методичні рекомендації щодо особливостей викладання навчальних предметів мистецької освітньої галузі в закладах загальної середньої освіти, у 2023 / 2024 навчальному році: <https://surl.li/tpgrpr> (дата звернення: 15.11.2024).

⁷² Додаток до листа МОН від 30.08.2024 1.1/15776-24 Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024 / 2025 навчальному році: <https://surl.li/mmrvau> (дата звернення: 17.11.2024).

повномасштабної війни, то вони можуть слугувати матеріалом для порівняльного аналізу.

Отже, зміни в змісті шкільних курсів, що відбулися впродовж 2022–2024 рр. і тривають нині, маємо підстави витлумачувати в контексті деколонізаційних процесів у суспільній свідомості та публічному просторі. Їх утілення в реальних мовних практиках учасників освітнього процесу справляє вплив на мовну поведінку, мовну ситуацію в освіті та державі загалом. Започатковані у 2022 р. зміни спершу мали характер негайної реакції освітньої системи на повномасштабну воєнну агресію РФ проти України – їхнім виявом стало вилучення російського контенту зі змісту шкільних курсів зарубіжної літератури та предметів мистецької галузі. Згодом ці зміни набули системного характеру, що зумовлено поглибленням деколонізації громадського простору, культури й суспільної свідомості, закріпленням Законом України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». Вони спрямовані, зокрема, на зміщення інтерпретаційних акцентів у поясненні явищ культури, історичної пам'яті, історії української мови і розвитку мовної ситуації, що спричинило помітне підсилення змісту освіти українознавчим компонентом шкільних предметів. З погляду соціолінгвістичних прогнозів щодо розвитку мовної ситуації в Україні виявлені зміни є позитивними, оскільки застосування таких інструментів, як україноцентричне та українськомовне освітнє середовище, мовна свідомість і мовна поведінка учасників освітнього процесу, створює передумови для неформального комунікативного впотужнення державної мови у сфері шкільної освіти. Виявлені зміни сприяють формуванню мовної картини світу на націєцентричних засадах, що здатне в короткостроковій перспективі істотно посилити суверенність українського культурного простору.

1.4.3.3. Трансформація змісту і мови шкільних підручників

Підставою розглядати шкільні підручники як матеріал для дослідження мовної ситуації у сфері освіти і ширше – мовної ситуації у державі загалом, слугують такі загальні факти, а саме:

1. Підручники для школи належать до сфери мововжитку, що охоплює велику кількість мовців.
2. Шкільні підручники є зразками соціально зумовлених текстів.
3. Мова шкільних підручників відбиває ідеологічні настанови держави щодо результатів освіти та рівня мовної компетенції здобувачів освіти.
4. Як об'єкт мовної політики шкільні підручники – один із засобів утілення мовнопланувальних заходів держави (що це не перебільшення, свідчать складна дозвільна процедура на використання, накладі цих книжок, регулярність та обов'язковість їх видання, а також те, що друкують їх державним коштом).

Тож шкільні підручники як тексти освітньо-наукового дискурсу, мета якого – соціалізація молоді, слугують матеріалом для дослідження якісних характеристик мовної ситуації в освіті. Засвоєння мовної матриці навчальних видань відбувається здебільшого мимовільно, тож ці книжки – об'єктивна підстава для висновків про рівень опанування мови цілим поколінням. Мова підручників істотно впливає на мовлення вчителів: за пропонованими в навчальних книжках мовними моделями вчителі формулюють запитання та завдання, навчаючи учнів уживання галузевої термінології, певної структури аргументації, пропонуючи взірці висловлень різних жанрів і типів – саме тому мова шкільних підручників дає змогу моделювати вектор розвитку масової мовної практики. Крім того, шкільні підручники є свідками доби, за якої їх було створено, – в усьому розмаїтті зв'язків, сенсів, конотацій та цінностей, утілених засобами мови. Попри це комплексного дослідження мови українських шкільних підручників з погляду лінгвістики досі здійснено не було.

Як відомо, сприймання будь-якого тексту полягає в декодуванні сукупності значень ужитих у ньому одиниць мови і розгортанні зумовлених ними асоціацій, що виникають з опертям на ту картину світу, якою послуговується реципієнт. З огляду на це семантичний простір шкільних підручників завжди ширший за просту суму одиниць інформації, задля передавання якої їх створено. Дослідження семантичного простору шкільних підручників у соціолінгвістичному аспекті дає змогу простежити тенденції розвитку мовної ситуації у сфері освіти і, ширше, державі загалом у практичній площині – з погляду як уже досягнутих результатів мовної політики, так і прогностичних візій, що в теоретичному плані поглиблює уявлення про соціальну природу мови, а в прикладному – відкриває перспективи наукового обґрунтування стратегії і тактики мовного планування. Для соціолінгвістів підручники для школи – це, з одного боку, зафіксований у текстовій формі відбиток мовної реальності в кожний конкретний історичний період, а з іншого – дієвий мовнопланувальний інструмент, за допомогою якого здійснюється вплив суспільства на мову через мовну ситуацію.

В умовах воєнного часу активізувався погляд на підручники для школи крізь призму процесів деколонізації. Його актуальність зумовлена тим, що галузь підручникотворення в Україні тривалий час перебувала в орбіті радянської педагогіки. Це було спричинено сильною позицією проросійських політичних сил, які використовували систему освіти в Україні як один з механізмів утримування українського суспільства у сфері російських геополітичних інтересів (прикметно, що вже в часи незалежності розробники навчальних програм, автори підручників часто брали за взірць російські видання). Так ціла галузь зазнавала впливу політичної кон'юнктури. Цензури, наприклад, зазнавали сюжети, пов'язані з Голодомором, діяльністю національного підпілля, Рухом Опору, утисками національної культури та української мови за Російської імперії та СРСР. Натомість автори мусили акцентувати в текстах навчальних книжок на спільності історії народів колишнього СРСР. Саме через політичну кон'юнктуру

блокувалося вилучення чи заміна багатьох успадкованих від СРСР ідеологем, зокрема таких, як *Велика вітчизняна війна, День перемоги, звільнення радянською армією території України, приєднання західноукраїнських земель* тощо.

Серед найпомітніших тенденцій, що позначилися на сфері підручникотворення в радянський період і вплинули на її розвиток у пострадянську добу, вважаємо такі:

1. Згортання національного підручникотворення; вторинність процесу для сфери освіти в національних республіках (усі підручники, окрім тих, що призначені для викладання національної мови та літератури, були перекладами загальнодержавних).
2. Послідовна реалізація в мові підручників настанов центру щодо «зближення» української мови з російською на рівні граматичної системи та лексики.
3. Реалізація засад офіційної радянської педагогіки з її ідеологічними настановами.

З огляду на зазначене успадкованість тенденцій, що визначали зміст і форму українських шкільних підручників перших десятиліть незалежності, від радянської епохи можна простежити на кількох рівнях: змістовому, дидактичному та мовному. Причому мовний рівень є інструментальним, оскільки саме за допомогою мови забезпечено інші рівні текстотворення.

Коли йдеться про «радянський спадок», помітний у мові підручників перших десятиліть незалежності, мають на увазі прояви т.зв. «тоталітарних універсалій» (Яворська, 1995, с. 5) – мовних засобів, що лежали в основі радянської «новомови», а тепер слугують конструктором російського пропагандистського дискурсу. Дослідники звертають увагу також на національну специфіку радянської «новомови». Деформаційний вплив тоталітаризму на мову в Україні полягав, окрім конструювання засобами мови

ідеологічно зумовленої картини світу, ще й у нівелюванні національних особливостей української мови, у «наближенні» її до російської.

Ознаки «новомови» в шкільних підручниках можна простежити в 1) образах, створених засобами мови, які справляють емоційний вплив відповідно до протиставлення в опозиції «свій – чужий»; 2) здебільшого монологічній формі викладу, за якої позиція автора непомітна, що зумовлює загальну знеособленість тексту; 3) надмірній номіналізації та засиллі пасивних конструкцій; 4) надуживанні сурядним зв'язком, який нівелює детермінованість подій, явищ, процесів; 5) надмірній кількості кванторних слів; 6) широкому використанні пропагандистських штампів та клішованих фраз; 7) уживанні слів і граматичних конструкцій, не властивих граматичній системі української мови, що мало на меті її штучне наближення до мови російської.

Як це не дивно, проте у шкільних підручниках і досі помітні мовні огріхи, породжені тоталітарною добою. З огляду на тенденцію до нівелювання національної самобутності української мови найпростішими і тому найрезультативнішими прийомами її реалізації, застосовуваними в шкільних підручниках, варто вважати системне нехтування «правописними дрібницями» та нюансами слововживання, що, зрештою, слугувало підвалиною для мовного нігілізму, утіленого в сумнозвісному принципі «какая різниця». Прикладами цього є:

1) недотримання фонетичних чергувань *у / в, і / й* (*Я вмію формувати і усвідомлювати свої потреби; втілював / втілювала у життя* (з підручника етики); *Ловили рибу і полювали звірів; Більшість кримських татар осіли і освоювали довкілля* (з підручника історії); *Винаходи і винахідники України; Вивчаючи у 5 класі...* (з підручника природознавства);

2) надуживання пасивними конструкціями (*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України – замість відповіднішого Рекомендує Міністерство освіти і науки України Що вивчає історія? Як вона пишеться? – має бути Що вивчає історія? Як її пишуть?*);

3) уживання слів, які мають омоніми в російській мові, у значенні російського відповідника (*Найкраще на це запитання відповів би археолог – людина, що займається археологією* – доречніше *Найкраще на це запитання відповів би археолог – фахівець з археології*; *Думки дітей розділилися...* – має бути *Думки дітей розійшлися* або *Думки дітей були різні*; *Стоянки первісних людей знаходяться...* – замість нормативного *Стоянки первісних людей розташовані...*).

4) уживання кальок з російської (*Прийняття рішень* відбувалося *таким чином* – замість *Рішення ухвалювали так*; *Яка цінність присутня на цих живописних роботах?* – має бути *Яку цінність утілено в цих живописних роботах?*; *Запитання допоможуть краще розібратися* – доречнішим видається варіант *Запитання допоможуть краще зрозуміти*; *Вони (цінності) керують нами тоді, коли ми приймаємо рішення* – *Саме цінностями ми керуємося, коли ухвалюємо рішення*);

5) неправильне (під впливом російської мови) вживання прийменників (*перетворив у регулярну армію* – має бути *перетворив на регулярну армію*).

У довоєнний період, до 2014 року, проблема мовної якості шкільних підручників перебувала у фокусі українських мовознавців та фахівців з лінгводидактики. Про це свідчила практика проведення круглих столів – кілька таких заходів відбулося і в Інституті української мови спільно з науковими установами Національної академії педагогічних наук ⁷³. Щоправда, фахової реакції з боку залучених до створення підручників спільнот, передусім МОН України, помічено не було, а про зацікавлення з боку громадянського суспільства свідчили обмежені в часі суперечки з приводу конкретних фактів неприйнятно низької якості опублікованих книжок, що розгорталися в соціальних мережах. Збурювали громадську думку, приміром, кілька гучних скандалів, пов'язаних

⁷³ Див. докладніше Єрмоленко С., Пономаренко А. Круглий стіл «Мова підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: сучасний стан і погляд у майбутнє». *Українська мова*. 2015, № 1. С. 131–138.

здебільшого з потраплянням на сторінки підручників для школи антинаукових наративів (зокрема, псевдоісторичних міфів про золото Полуботка чи про генезу українців від аріїв або забобонів на кшталт лікування раку содою) чи у зв'язку із низькою якістю мови (як історія з виданням невідредагованого підручника математики). Хоч підстави в кожному згаданому випадку для суспільного обурення й справді були, часто подібним хвилям критики були притаманні ознаки інформаційних вкидів, зумовлених не стільки бажанням вивести суспільну дискусію на рівень пошуку механізмів удосконалення навчальних видань для школярів, скільки конкуренцією поміж учасниками цього сегменту видавничої галузі. Не було реалізовано і програму з розроблення мовного стандарту книжок для школи: не випрацьовано рекомендацій для авторів та видавництв, не створено довідників для авторів та редакторів з прикладами небажаних форм та пропозиціями нормативних відповідників, не передбачено систему відповідальності за неналежну мовну якість видань для школярів. Такий стан речей можна пояснити непослідовною мовною політикою з удержавлення української мови, причини якої варто шукати у складних геополітичних процесах, що визначали політичний ландшафт України до повномасштабної воєнної агресії РФ проти нашої держави. З огляду на це багато проблем, пов'язаних із радянською спадщиною в мові шкільних підручників і досі не розв'язано. Помітні, зокрема, такі системні недоліки:

- непослідовність застосування правописних правил, особливо коли йдеться про правописні новації (*утворення Русі-України – історія України-Руси*);
- засилля штампів, які є кальками з російської мови (*спосіб представлення інформації; вирішувати конфлікти; приймати рішення; обробка металів; Чим важливіша для вас і ваших близьких цінність — тим ближчою буде орбіта планети-цінності*);

- надуживання лексичними дублетами нібито для забезпечення гендерної рівності, що пов'язано з проблемою фемінітивів ⁷⁴ (*Мабуть, ти неодноразово чув/чула такі вислови; які ще цінності ти б записав/записала й чому; дорогі шестикласники й шестикласниці; внесок кожного і кожної; Дорогий шестикласнику і дорога шестикласнице! Вітаємо тебе з поверненням до світу уроків етики. Сподіваємося, що протягом літа ти втілював / втілювала у життя всі знання і навички, які здобув / здобула минулого року. Адже тоді ти розширив / розширила своє уявлення про світ моралі»* (з передмови до підручника етики); *На перерві учнівство обговорювало питання: чи можливе життя людини без знань про природу. Думки дітей розділилися...»* (з умови завдання у підручнику природознавства); *Різні мандрівники / мандрівниці з тією чи іншою метою вирушали в далекі краї. Багатьом із них пощастило досягнути незвіданих земель, а декому – й здобути славу першовідкривачів / першовідкривачок»* (з підручника географії);

- повільне впровадження національних термінів (запитання – «актуалізуючі», «мотивуючі», «на осмислення того, що вивчається», «перевірочні», скальковані з російських відповідників, і досі є вживаними в дидактичній літературі, що почасти зумовлено й нерозпрацьованістю національної терміносистеми, а також неналежним рівнем редагування текстів навчально-освітнього дискурсу);

- надуживання неадаптованими іншомовними словами (*лепбук своїми руками; виконайте вправи, створені за допомогою платформи лернінг апс; історичний сторітелінг*).

Крім зазначених вище недоліків, генетично пов'язаних із «тоталітарними універсаліями», в умовах воєнного часу набула особливої гостроти проблема невпорядкованого вживання фемінативів, що зумовлено впровадженням процедури обов'язкової антидискримінаційної експертизи (АДЕ) рукописів

⁷⁴ Див. також про це підрозділ 3.2.2.4 цієї монографії.

навчальних видань, поданих для отримання грифа МОН. У таблиці 1.4.6 наведено приклади із авторського рукопису підручника і пропозиції до заміни фрагментів, які, на думку експертів, є небажаними.

Таблиця 1.4.6. Приклади нав'язування граматично й лексично недоречних конструкцій у висновках антидискримінаційної експертизи фахівців МОН

Фрагмент тексту підручника, до якого висловлене зауваження в АДЕ	Пропозиції змін в АДЕ
«Уже на перших заняттях ви довідаєтеся, що саме досліджує наука історія та як учені-історики дізнаються про події, що відбулися. Матимете нагоду переконатися, наскільки цінними для істориків є будь-які сліди минулого».	«Матимете нагоду переконатися, наскільки цінними для істориків та історикинь є будь-які сліди минулого». <i>Використання загального чоловічого роду для позначення спільноти, що може складатися з осіб обох статей. Важливо учнівству показати, що є й історикині. Тому доцільним було б додати авторський коментар (зараз або на початку курсу), що під істориками слід розуміти осіб як чоловічої, так і жіночої статі.</i>
«Обміркуйте, чи є підстави вважати це твердження слухним для кожного з нас».	«Обміркуйте, чи є підстави вважати це твердження слухним для кожного і кожної з нас».
«...Перемагає той з вас, чия добірка...»	«...Перемагає той / та з вас, чия добірка...»
«...Поділіться припущеннями, чому українці впродовж історії опинялися в різних країнах?»	«...Поділіться припущеннями, чому українці і українки впродовж історії опинялися в різних країнах?» <i>Використання загального чоловічого роду для позначення спільноти, що може складатися з осіб обох статей.</i>
«Наприклад, українці мають давні традиції гостинності».	« Наприклад, українці і українки, як і інші народи , мають давні традиції гостинності».
«Тож товариш – учасник спільної діяльності (товариш по роботі, по навчанню), людина, пов'язана із іншими спільним заняттям, це колега, компаньйон, партнер ».	«Тож товариш – учасник чи учасниця спільної діяльності (товариш по роботі, по навчанню), людина, пов'язана із іншими спільним заняттям, це колега, компаньйон /-ка, партнер /-ка».

Варто наголосити, що, попри формальну подібність до навчальних видань радянської епохи, багато що змінилося в напрямі подолання тоталітарної спадщини вже для першого покоління українських підручників ⁷⁵. Зокрема, у

⁷⁵ Перший український підручник для школи, створений після проголошення незалежності, вийшов друком вже 1991 року – і був це підручник з історії України авторського колективу, до якого належали українські історики М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносов, В. Г. Сарбей. Ідеться про підручник «Історія України: Пробний навчальний посібник для 10–11 класів середньої школи. – К.: Радянська школа». Звичайно, що поліграфічне втілення цієї книжки було скромним. Та й багато що в оформленні, стилістиці нагадувало підручники, за якими вчилися за СРСР, проте змістове наповнення книжки відповідало підходам української академічної історичної науки.

першому поколінні навчальних книжок було реалізовано принцип альтернативних підручників.

Щоб зрозуміти причини проникнення елементів тоталітарної мови в тексти посттоталітарної епохи, варто зважати на механізми корозії природної мови, якої вона зазнає в тоталітарному дискурсі. Принципово важливий момент для офіційних текстів, створених як заперечення попередньої або альтернативної ідеології (саме ця закономірність визначала принципи текстотворення перших українських підручників історії), – це те, що антитоталітарний дискурс завжди є віддзеркаленням тоталітарного, тільки з протилежним знаком.

Це означає, що той, хто в тоталітарному дискурсі зображений як *ворог*, в антитоталітарному перетворюється на *героя*, і навпаки. При цьому мовні засоби використовуються ті самі. А. Вежбицька, аналізуючи антитоталітарну мову в Польщі, наголошує, що ця мова зберігає, хай і через заперечення, зв'язок з тоталітарною ідеологією, оскільки в ній збережене ключове протиставлення «ми – вони» / «свої – чужі», що дає підстави дослідниці зробити висновок про те, що офіційна тоталітарна мова породжує свою власну протилежність – анти-тоталітарну мову.

Для другого й третього поколінь підручників ⁷⁶ характерне ускладнення структури (рубрикація тексту, врізноманітнення запитань та завдань, збільшення кількості ілюстрацій).

Структурні та композиційні зміни засвідчили подолання таких тоталітарних прикмет підручника, як монологічність та нехтування ставленням учня до матеріалу, з яким він працює. Серед завдань побільшало таких, які передбачають

⁷⁶ Різноманітні приклади проявів «тоталітарних універсалій» були наявні в текстах шкільних підручників упродовж тридцяти років, попри те, що процеси національного підручникотворення загалом були досить динамічними. Ретроспективний аналіз цих процесів дає підстави для висновку про щонайменше п'ять поколінь підручників для української школи, які охоплюють такі періоди:

- 1) 1991–1994 рр.;
- 2) 1995–1998 рр.;
- 3) 2000–2012 рр.;
- 4) 2013–2018 рр.
- 5) 2019 і до сьогодні (покоління НУШ).

інтерактивну методику опрацювання. Дедалі активніше автори почали використовувати запитання, які апелюють до особистого досвіду дитини. З-поміж ілюстрацій побільшало фотодокументів.

Надзвичайно важливим чинником подолання тоталітарної спадщини в підручниках для школи стало використання в тексті різноманітних документів: у підручниках, що виходили друком в перше десятиліття ХХІ ст., частину авторського тексту замінено текстами джерел, роботу над якими скеровують запитання. Утім такі зміни оприявнили нові проблеми, пов'язані з мовною якістю навчальних книжок. Адже набула гостроти проблема мовної адаптації документів відповідно до вікових особливостей школярів, коректного скорочення текстів джерел. Наприклад, багато документів, які використовували автори підручників історії, були створені російською мовою, тож постала проблема якісного перекладу українською мовою (нерідко, не маючи лінгвістично опрацьованих текстів документів, автори подавали їх російською мовою або у власній редакції перекладу).

Ускладнення структури підручника зумовило більшу інформаційну насиченість тексту – зросла кількість термінів, понять, що потребують додаткового тлумачення й ретельної праці редактора-філолога. Корозію, що її зазнала українська мова на різних структурних рівнях в тоталітарну добу, подолати надзвичайно складно, бо освячено її було як норму в словниках, довідкових виданнях, які й досі зберігаються в бібліотеках. Тієї знекровленої мови навчали вчителів, які й досі працюють у школах. Цим почасти й можна пояснити нарікання на «занадто літературний виклад» або використання в текстах сучасних підручників «діалектних» слів (діалектними при цьому користувачі вважали літературні відповідники кальок з російської, наприклад *випрацювання* замість *розробка*, *перебіг* замість *хід*, *повідомлення* замість *представлення*, *таке або таке* замість *так чи інакше*, *водночас* замість *в той же час*, *той самий* замість *один і той же*, *торік* замість *минулого року*, *що...*, *то* замість *чим...*, *тим* тощо).

Отже, узагальнюючи поступ у справі створення національних підручників для школи в період від кінця 90-их ХХ ст. – у першій чверті ХХІ ст., варто зважати як на позитивні здобутки, так і не заплющувати очі на недоліки, що мають усі ознаки системних.

Незаперечними здобутками є:

1. Створення національних підручників з усіх предметів і для всіх класів.
2. Забезпечення принципу альтернативних підручників з навчальної дисципліни для одного класу.
3. Постійне оновлення текстів підручників з урахуванням змін у змісті та в методиці викладання.
4. Відмова від монологічного принципу викладу в підручниках.
5. Демонтаж засад радянської методики і залучення (дедалі активніше) поширених у світі технологій і прийомів навчання.
6. Удосконалення поліграфії підручників.
7. Відбір підручників для школи на основі конкурсу, умови якого постійно вдосконалюють, забезпечивши на сьогодні вибір підручників учителями.

Водночас помітні й такі системні недоліки:

1. Втрата авторської оригінальності, компілятивний характер текстів.
2. Правописна неуніфікованість.
3. Збіднення мови.
4. Невипрацюваність рамкових вимог до мовного оформлення навчальних видань для школярів.
5. Аморфність ідеологічних засад (кон'юнктурна залежність від поточної політичної ситуації).
6. Хаотичне (під впливом освітянської моди) поширення неадаптованих іншомовних термінів та певних граматичних форм. Наприклад, у сучасних шкільних підручниках набуло масовості звертання в передмовах до *учнівства й учительства*. Прикметно, що СУМ узагалі не подає збірного значення для слова «учнівство» – зафіксовано лише таких двоє значень: 1. Перебування в стані учня.

2. Несамостійність, незрілість [з маркуванням *перен.*] ⁷⁷. Що ж до лексеми «учительство», яка є збірним іменником, то варто пам'ятати, що до цього розряду належать іменники, які позначають нерозчленовану сукупність однорідних предметів, тому уживання їх у ролі звертання є обмеженим, оскільки граматична функція звертання – виокремлювати адресата мовлення.

7. Комерціалізація галузі.

Зміни в семантичному просторі шкільних підручників під впливом війни якраз і спрямовані на подолання цих наслідків. Проілюструємо найпомітніші тенденції прикладами на матеріалі підручників з української мови.

1. Розширення соціолінгвістичної проблематики в змісті підручників – зокрема, зміщення фокусу на функційний аспект мовної взаємодії, а також висвітлення у книжках для школярів причин постколоніальної деформації мовної ситуації в Україні.

До початку воєнної агресії РФ проти України у 2014 р. соціолінгвістична проблематика була практично не охоплена шкільними курсами мови, її висвітлення здебільшого обмежувалося вступними уроками – однією годиною на рік. Істотним недоліком підручників з мови було те, що Л.О. Ставицька називала соціально-культурним комплексом «страху за мову» (Ставицька, 2005, с. 100–116). У підручниках, які побачили світ після початку повномасштабної війни, ця практика докорінно змінилася. Наприклад, у новаторських підручниках А.В. Онатій і Т.П. Ткачука для 5, 6, та 7 класів соціолінгвістичні аспекти української мови є наскрізним змістовим компонентом, що простежується не тільки в теоретичному викладі, а й у вправах, пор.: (приклад 1) роботу зі світлиною у вправі 5 скеровують запитання 1. *Якою мовою, на твою думку, офіціант звернувся до відвідувачів? Чому?* 2. *Якою мовою, на твою думку, відвідувачі зробили замовлення?* 3. *Чи мають право відвідувачі вимагати обслуговувати їх українською мовою?* 4. *Яку мову найчастіше ти чуєш у кафе,*

⁷⁷ СУМ X, с. 538.

магазинах, на ринку твого міста / села? 5. Якою мовою ти звертаєшся до продавців, офіціантів, консультантів та ін.? 6. Як ти думаєш, чому люди спілкуються українською мовою? Обговори це з однокласником / однокласницею. Укладіть перелік зі щонайменше 5 причин ⁷⁸.

2. Посилення україноцентричного складника контенту: введення сюжетів про антиколоніальну боротьбу українського народу, змагання за національну державу, екзистенційне протистояння з Російською імперією, боротьбу українців у сучасній війні.

Якщо раніше добір текстів для вправ у підручниках з мови визначала соціокультурна тематика (національне мистецтво, історія, звичаї та традиції, природа України тощо), а питання збройного опору українців окупаційним режимам здебільшого оминалися, то в сучасних виданнях з'явилися сюжети, пов'язані з реаліями українсько-російської війни, пор.: (приклад 2) у вправі 11 учням запропоновано проаналізувати добірку коментарів з ютубу, у яких висловлено подяку за перехід на українську мову й наведено приклади власного мовного переходу після 24 лютого 2022 року; тексти супроводжуються запитаннями, з-поміж яких є й такі: 1. Чому дописувачі вважають, що перехід на українську мову зміцнює Україну та наближає перемогу? Чи відомі тобі випадки переходу твоїх знайомих на українську мову після повномасштабного вторгнення? 6. Знайди історії відомих людей, які перейшли на українську. Підготуй коротку розповідь про одну таку відому людину ⁷⁹; (приклад 3) у підручнику для 6 класу цих самих авторів подано замітку про Романа Ратушного – із коментаря до світлина учням нагадують, що герой «загинув у 2022 році, захищаючи Україну від російського агресора» ⁸⁰.

3. У підручниках засвідчено сучасну мілітарну лексику.

⁷⁸ Онатій А.В., Ткачук Т.П. (2024). Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. С. 8.

⁷⁹ Онатій А.В., Ткачук Т.П. (2024). Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. С. 10.

⁸⁰ Онатій А.В., Ткачук Т.П. (2023). Підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. С. 141.

Уживання військової лексики в підручниках української мови традиційно обмежувалося тематичними групами, пов'язаними з військовим мистецтвом козаків (*списи, гармати, чайки* тощо). У підручниках воєнного часу використовують, хоч і нешироко, слова, що стосуються сучасних збройних сил: *ЗСУ, підрозділи Нацгвардії*. У підручнику для 7 класу О.В. Заболотного, В.В. Заболотного уже в першому параграфі вміщено вправу, у якій учням запропоновано розглянути постери й обмінятися міркуваннями щодо змісту повідомлень (приклад 4). Текст на постері 1: *Як ти? Під час війни слова набувають нових значень. Тож тепер кожне «Як ти?» означає «Я тебе люблю»*. Постер 2 – малюнок на конкурс «Кольори нашої перемоги», на якому зображено родину з двома дітками, яку обіймає тато-військовий ЗСУ. Діти мають доповнити «Словник єднання» власними прикладами (завдання має характер проєкту на цілий рік)⁸¹.

4. Посилення комунікативного спрямування вправ.

Ця тенденція зумовлена зміщенням акцентів у викладанні державної української мови відповідно до концепції НУШ. Вона спричинила активне залучення учнів до процесу вивчення мови в ролі суб'єктів, чий персональний досвід важливий. Можливість проговорення власного мовного досвіду – принцип, що практично підважує освітні практики, за яких система домінує над особистістю.

5. Висвітлення питань розвитку української культури у світовому контексті.

Панівна в українській освіті лінгводидактична традиція довоєнного часу полягала в тому, що матеріалом для підручників з української мови здебільшого слугували тексти української художньої класики та зразки публіцистичного стилю українознавчої тематики. Зараз набирає сили тенденція, відповідно до якої автори обстоюють принцип, що української мови треба навчати на текстах, що

⁸¹ Заболотний О.В. (2024). Українська мова: підруч. для 7-го кл. закл. заг. серед. освіти / Олександр Заболотний, Віктор Заболотний. Київ: Генеза. С. 5.

не обмежені тематично; у підручниках почали активно використовувати перекладні тексти.

Те, як війна позначилася на змістові шкільних підручників з інших предметів, проілюструємо кількома прикладами з нового авторського підручника історії України, що охоплює період ранньомодерної доби.

Приклад 5: завдання до уривка з Першого Литовського Статуту (1529 р.), у якому викладено норму про військовий обов'язок (*«Кожен зобов'язаний брати участь у війні. Постановляємо за погодженням усіх радників наших і всіх підданих, що кожен князь, і пан, і дворянин, і вдова, також і кожен сирота, який досягнув чи не досягнув повноліття, та будь-яка інша повнолітня людина, яка володіє маєтностями, у разі виникнення небезпеки зобов'язуються з нами і нашими потомками, або при наших гетьманах брати участь у війні та споряджати на військову службу відповідно до земського наказу та конкретної необхідності...»*): Чому на початку XVI ст. було закріплено норму про обов'язок брати участь у війні? На кого він поширювався? Які історичні умови сприяли зміцненню самоврядування українських міст і участі їхніх мешканців в організації оборони? ⁸².

Приклад 6: запитання до замітки про першу дисертацію Миколи Костомарова «Про причини і характер унії в Західній Русі», подану на розгляд Харківському університету в 1841 р. (*Поділіться припущеннями, чому захист дисертації не відбувся, а її примірники наказали знищити. Чому вивченню української історії перешкоджали в Російській імперії, де випало жити М. Костомарову? Якою є роль неупереджених історичних досліджень у спростуванні псевдоісторичних міфів?*).

Приклад 7: акцент у змісті на тиск з боку імперської влади на українське духовне життя (*«Каральні заходи було спрямовано і проти сфери культури.*

⁸² Тут і дані наведено фрагменти з підручника: Історія України : підруч. для 8-го кл. / Віталій Власов, Оксана Данилевська, Дмитро Вашук. Київ : Генеза, 2025. 256 с. : іл., карти.

Російський царат прагнув тримати під контролем діяльність Києво-Могилянської академії та Києво-Печерської лаври. 1709 р. Петро I наказав київському воєводі вислати за кордон усіх «польських» (тобто правобережних за походженням) студентів і повідомити, скільки залишиться студентів «малоросійських» – вихідців з Гетьманичини, а також скільки є ченців-викладачів з Правобережжя. ... Руйнація української культури здійснювалася й такими заходами, як переманювання українських учених, богословів, письменників і педагогів із Києва до Петербурга та Москви. Отримавши високі посади, вони змушені були усним і писаним словом славити царя та його політику, а І. Мазепу й усіх, хто подібно до нього зважувався виступати проти царату, всіляко наплюжити. Така доля спіткала Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського та багатьох інших». Уцьому контексті подано інформацію про драматичну поему Лесі Українки «Бояриня» із запитаннями: Що в змісті поеми пояснює багатолітню заборону цього твору – спершу в Російській імперії, а згодом в СРСР? Чому російський царат зреагував на повстання І. Мазепи хвилею терору? Спираючись на історичні факти, про які довідалися на уроках теми, визначте події, які засвідчили намір московського царату підкорити українські землі).

Приклад 8: цитати з мовознавчих праць про умови розвитку мовної ситуації в Україні від початку XVIII ст., що супроводжуються запитаннями (Як наведені в тексті 1 факти доводять, що процес мовного розвитку в Україні відбувався під тиском імперської колонізаторської політики? Поділіться припущеннями, чому деякі заборони щодо використання української мови доводилося дублювати в пізніших указах? Що з текстів 2 і 3 ви довідалися про історію літературних мов в Україні XVIII ст.? На якій основі постала слов'яноруська мова? Чому цю мову названо «штучним витвором»? Чому вона відігравала щодо староукраїнської літературної мови деструктивну роль? У чому полягала ця деструкція?).

Варто наголосити, що подібні змістові і ціннісні акценти в довоєнний період в українських шкільних підручниках не простежувалися.

Отже, мовна ситуація у сфері шкільної освіти розвивається в умовах воєнного часу, попри об'єктивні труднощі, надзвичайно динамічно, що виявляється в низці проаналізованих у підрозділі загальних тенденцій мовної взаємодії. На розширення функціонування української мови у галузі шкільництва впливають також внутрішньосистемні процеси, що засвідчують адаптивність та поглиблення демократизації сфери шкільної освіти в умовах воєнного часу.

Попри руйнування закладів освіти, зростання дефіциту вчительських кадрів, зменшення кількості учнів, шкільна освіта в Україні демонструє стійкість та гнучкість, здатність швидко та адекватно реагувати на виклики воєнного лихоліття. В умовах війни, зокрема, випрацьовано моделі поєднання очних та дистанційних форм навчання як для дітей, які здобувають освіту в Україні, так і тих, які, опинившись за кордоном, все-таки залучені до українського освітнього процесу; удосконалено відповідно до умов воєнних загроз для безпеки та організаційної процедури систему оцінювання якості освіти та сертифікації випускників, оновлено зміст шкільних курсів і підручників до них у зв'язку з процесом деколонізації суспільного простору та культури, розпрацьовують та активно впроваджують моделі педагогіки партнерства із плекання українськомовного середовища закладів освіти, створення розмовних клубів для вдосконалення навичок володіння українською мовою серед учнів та батьків тощо.

В умовах воєнного часу вдосконалюється нормативна база використання української мови в системі шкільної освіти. Розроблення та широке громадське обговорення законопроекту «Про внесення змін до Закону України "Про освіту" щодо забезпечення створення українськомовного освітнього середовища в закладах освіти» актуалізувало завдання несуперечливої дефініції понять «мова освіти», «мова освітнього процесу», «середовище освіти», чіткого визначення кола професійних обов'язків учителів та інших педагогічних працівників, з

метою забезпечення реалізації норми закону, викладеної у п. 14 ст. 9 про обов'язкове володіння державною мовою та застосовування її під час виконання службових обов'язків, а також норми, викладеній у п. 1 ст. 21 про державну мову як мову освітнього процесу.

Під час повномасштабної війни розпрацьовано засади активної мовної політики з розширення функціонування державної української мови у галузі освіти, реалізація якої надає пріоритетності завданню посилення взаємодії законодавчої та виконавчої влади на всіх рівнях, координації зусиль наукових та педагогічних установ, міністерств, відділів освіти, педагогічних колективів, громадських активістів зі створення умов всебічної підтримки та розвитку державної української мови як мови освіти. З метою розвитку позитивних тенденцій, надання позитивним змінам незворотного характеру варто проводити постійний моніторинг мовної взаємодії у школах, розробити систему заохочень та відповідальності педагогічних працівників за дотримання мовного законодавства, створити умови для постійного вдосконалення їхньої професійної мови, запровадивши систему підвищення мовної компетенції та її сертифікацію.

Умовні скорочення

АДЕ – Антидискримінаційна експертиза, що передбачає аналіз нормативно-правових актів, навчальних видань, та інших документів з метою виявлення та усунення положень, які містять ознаки дискримінації або можуть призвести до дискримінації за різними ознаками.

Аналіз, 2024 – Аналіз стану вивчення іноземних мов і мов національних меншин у закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного часу. Інститут освітньої аналітики. https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/az_stan-vyvchennya-inozemnyh-mov.pdf (дата звернення: 13.11.2024).

Закон, 2023 – Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». (2023). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. <https://surli.cc/ylitcv> (дата звернення: 17.10.2024).

Звіт, 2023 – Річний звіт «Про стан дотримання Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” у 2023 році» (2023). <https://mova->

ombudsman.gov.ua/storage/app/sites/14/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82%202023/%D0%A0%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%98%D0%99%20%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2%202023.pdf (дата звернення: 13.11.2024).

ЗЛ, 5–9 кл. – *Зарубіжна література: програма для загальноосвітніх навчальних закладів 5–9 класи (2012 р. зі змінами 2015 – 2017 рр.)*. <https://surl.li/wyetkm> (дата звернення: 15.01.2025).

ЗЛ, 10–11 кл. – *Зарубіжна література: програма для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (2012 р. зі змінами 2016 р.)*. <https://surl.li/gymqpn> (дата звернення: 15.01.2025).

ЗМК – засоби масової комунікації.

ІМЛК, 2023 – Модельна навчальна програма «Інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури) 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. *Освіта.UA*. <https://surl.li/vsrpgr> (дата звернення: 13.04.2025).

КМІС – Київський міжнародний інститут соціології.

МОН – Міністерство освіти і науки України.

НУШ – «Нова українська школа», назва реформи загальної середньої освіти в Україні, запроваджена Міністерством освіти і науки з 2018 року.

Опитування, 2023 – Національна мова та культура в Україні: зміни в громадській думці після року війни. Результати опитування. (2023). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. <http://surl.li/inezsc> (дата звернення: 01.11.2024).

Опитування, 2025 – Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування. Результати опитування (2025). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. <https://surl.li/wnuhgf> (дата звернення: 18.03.2025).

Пресреліз, 2023 – Ставлення до викладання російської мови в українськомовних школах. Пресреліз. (2023). Київський міжнародний інститут соціології. <https://surl.li/pqopok> (дата звернення: 15.10.2024).

СУМ – *Словник української мови: в 11 т.* (1970–1980). Київ: Наукова думка.

Література

Вишняк О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Гіденс Ентоні. (1999). *Соціологія*. Київ: Основи.

- Данилевська О.М. (2009). *Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР*. Київ.
- Данилевська О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Жайворонок В.В. (2007). *Українська етнолінгвістика: нариси: навч. посіб. для студ. вищ. закл.* Київ: Довіра.
- Залізняк Г.М., Соколова С.О. (2023). Параметри вивчення мовної ситуації України з погляду соціологів і лінгвістів. *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізняк, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар; відп. редактор С.О. Соколова]. (с. 32–50). Київ. Ел. вид.: <https://surl.li/bjlxkw>
- Кочерган М.П. (2003). *Загальне мовознавство: підручник*. Київ: ВЦ «Академія».
- Масенко Л. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л. (2014). Українська мова в освіті: правові аспекти. *Мовні права в сучасному світі: збірник наукових праць* (с. 156–162). Ужгород.
- Масенко Л. (2021). *У Вавилонському полоні. Темі національної та соціальної неволі у драматургії Лесі Українки*. Київ: Кліо.
- Масенко Л. (2024). «Україна перемогла на полі культури». Про що свідчить суть «руського мира»? *Радіо Свобода*, 03.03.2024. <https://surl.li/tnaszi> (дата звернення: 23.11.24).
- Соколова С.О. (2024). Сучасний підхід до вивчення мовної ситуації: слов'янський досвід і українські реалії. *Українська мова*, 2, 3–29. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.003>
- Ставицька Л. (2005). *Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови*. Київ: Критика.
- Ткаченко О.Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ: Наукова думка.
- Яворська Г.М. [відп. ред.] (1995). *Мова тоталітарного суспільства*. Київ.

1.5. ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В ПІВНІЧНОМУ РЕГІОНІ ПЕРІОДУ ДО І ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *(І. І. Брага)*

1.5.1. Вступні зауваження

Мовна ситуація в Україні під час повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію нашої держави зазнала істотної модифікації. Упродовж трьох років, попри труднощі воєнного часу, вчені здійснили низку соціолінгвістичних розвідок, присвячених динаміці мовної ситуації в Україні на тлі повномасштабної війни (Белей, Ровняк, 2023; Данилевська, 2023; Данилевська, 2024; Залізняк, 2023; Кулик, 2023; Матвеєва, 2023; Матвеєва, 2024; Підкуймуха, 2023; Руда, 2024; Соколова, 2023; Соколова, 2024а; Соколова, 2024б; Цар, 2023; Цар, 2024а; Цар, 2024б; Воіко, Vintoniv, 2023 та ін.), де обґрунтовано продемонстрували значний мовний зсув на користь української мови, що засвідчує як зміну мовної поведінки українців, так і зміну їхньої мовної свідомості. З-поміж перерахованих праць виокремимо статтю С. О. Соколової (Соколова, 2024б), у якій опрацьовано зміст терміну «мовна ситуація» з урахуванням слов'янського досвіду та обґрунтовано методологію її вивчення в умовах російсько-української війни.

Безумовно, соціальний запит на такі дослідження не втрачає своєї актуальності. Пріоритетним завданням для українських соціолінгвістів було і залишається вивчення мовної ситуації в Україні загалом та в окремих її регіонах зокрема. Спостереження за мовною ситуацією в Сумській області як регіоні, який має найбільш протяжний кордон з Російською Федерацією і який з початком повномасштабного вторгнення небезпідставно називають північним форпостом України, вважаємо надважливим.

Як матеріал дослідження використано результати пілотного

соціолінгвістичного анкетування, проведеного в травні – червні 2022 р.⁸³ за допомогою гугл-форм. Це опитування не претендує на статистичну достовірність, водночас допомагає виявити тенденції змін мовної поведінки мешканців Сумської області, їхніх мовних преференцій та оцінок.

Цінним джерелом матеріалу стали результати загальнодержавного (Результати моніторингу, Україна, 2024) та регіонального моніторингів (Результати моніторингу, Сумська область, 2024) щодо забезпечення функціонування державної мови в освітньому процесі в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО), який здійснюють Державна служба якості освіти України спільно з Уповноваженим із захисту державної мови. У підрозділі застосовано власну інтерпретацію отриманих даних.

Окрім цього, використано мовні біографії (записи 2023–2024 років) етнічних українців та етнічних росіян, які постійно мешкають на території Сумщини чи евакуювалися туди з інших регіонів України і мають статус ВПО⁸⁴. Залучено також дописи й коментарі мешканців Сумщини у мережі Facebook, аудіозаписи та блокнотні записи розмовного мовлення. Загалом матеріал дослідження охоплює часовий період з травня 2022 р. до січня – лютого 2025 р.

Регіональна мовна ситуація Сумщини зумовлена її географічним розташуванням, зокрема тим, що на півночі та сході вона межує із Брянською, Курською та Белгородською областями Російської Федерації (протяжність

⁸³ Див. підрозділ 1.5.2 цієї монографії, а також статтю О. С. Соколової (Соколова, 2023). Як зазначає її авторка, «таке опитування не є статистично достовірним, передусім тому, що не можна сформувати об'єктивну вибірку для генеральної сукупності, параметри якої невідомі» (там само, с. 5), особливо це стосується ВПО, які виїжджають чи повертаються додому здебільшого через складну ситуацію на фронті. Проте навіть такі пілотні опитування, особливо у разі їх повторюваності й поєднання з іншими дослідницькими методами (мовні біографії, включене і приховане спостереження), допомагають соціолінгвістам встановити основні зміни, що відбуваються в мовній ситуації України та окремих її регіонів під час повномасштабної російсько-української війни (див.: Соколова 2024б, с. 16–17, 21–22).

⁸⁴ Ураховано досвід чеського соціолінгвіста Ї. Неквапіла щодо використання методу мовних біографій для вивчення впливу війни на мовну ситуацію (Nekvapil, 2003). У центрі його уваги опинилася громада етнічних німців, які залишилися в Чеській Республіці після Другої світової війни і були громадянами цієї держави. Збирання мовних біографій почалося з 1991 р., тобто через 46 років після завершення війни, оскільки вчений намагався охопити мовний досвід щонайменше трьох поколінь, а отже, його дослідження є діахронним, про що сам він і пише. Українським соціолінгвістам сьогодні доводиться вивчати мовну ситуацію в Україні безпосередньо під час жорсткої конвенційної війни, і такого досвіду європейські вчені дотепер ще не мали.

державного кордону з Росією становить 563,8 км). Відстань від населених пунктів до державного кордону з Росією може бути незначною: наприклад, обласний центр розташований за 40–45 км від державного кордону, а м. Глухів – за 10 км⁸⁵.

Відповідно за географічним розташуванням українська і російська мови перебувають у котериторіальних відношеннях, а східнополіський говір північного наріччя і наддніпрянський та слобожанський говори південно-східного наріччя української мови контактують з говорами південного наріччя російської мови. До того ж Сумська область є осередком компактного проживання носіїв суржику.

Згідно з даними, отриманими під час Всеукраїнського перепису 2001 р., частка українців, що мешкали на території Сумської області, становила 88,8 % (для 92,4 % рідною мовою була українська, а для 7,6 % – російська), росіян – 9,4 % (для 89,6 % рідна мова – російська, а для 10,4 % українська) (Сумська область, 2001).

Головне управління статистики в Сумській області інформує, що станом на 1 січня 2022 р. її адміністративно-територіальна структура охоплювала 5 районів (Конотопський, Охтирський, Роменський, Сумський, Шосткинський), 51 територіальну громаду, 15 міст, 20 селищ міського типу і 1454 сільських населених пунктів. Загальна кількість населення області становила 1035772 осіб, з-поміж яких 723175 міського (69,8 %) і 312597 сільського (30,2 %) (Демографічний щорічник, 2022, с. 10). У Сумах мешкало 256474 особи (Демографічний щорічник, 2022, с. 13).

З 24 лютого 2022 р., тобто після початку повномасштабної російської агресії, Сумська область стала не лише прикордонною, а й прифронтовою (див.:

⁸⁵ Після початку повномасштабної російсько-української війни відстань від населених пунктів Сумської області до державного кордону з РФ визначають не лише з урахуванням дорожньо-транспортного сполучення, а й траєкторії польотів ракет і безпілотних літальних апаратів, якими Росія атакує українські території. Це означає, що відстань від кордону для багатьох населених пунктів значно зменшилася. Зокрема, від Сум до державного кордону називають відстань 30–35 км, до передмістя ще менше – 22–25 км.

Брага, 2024, с. 169–170).

1.5.2. Загальний огляд мовної ситуації в Сумській області після початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну

Для виявлення основних тенденцій, властивих мовній ситуації в Сумській області після початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, з матеріалів опитування 2022 року⁸⁶ виокремлено 185 анкет мешканців Сумської області, здебільшого (86 %) таких міст, як Суми, Глухів, Шостка, Конотоп, Ромни. Під час аналізу кількісних даних для їх верифікації залучено матеріали мовних біографій (Nekvaril, 2002, р. 64), а також інші матеріали, описані вище.

Результати опитування продемонстрували, що майже всі респонденти (96 %) Сумщини усвідомлюють себе українцями (загалом у масиві – 98 %⁸⁷). Лише 3 % ідентифікували себе з росіянами, це в 3,5 рази більше за загальний показник (0,9 %), що можна пояснити географічним розташуванням Сумщини (див. вище). До речі, одна респондентка, вирішивши не лише назвати свою національність, а й громадянство, визначила свою тожсамість так: *русская украинка – гражданка Украины*.

Дані, які представлено в табл. 1.5.1, демонструють приблизно однаковий розподіл респондентів Сумщини відповідно до **першої засвоєної мови**, з дещо меншою часткою тих, хто засвоїв українську мову з народження. А ось на загальному рівні такого рівномірного розподілу між відповідями не спостерігаємо: кількісний показник української мови як першої засвоєної майже в 4 рази переважає над показником української та російської, які засвоєно одночасно, і майже в 5 разів – російської як першої засвоєної.

⁸⁶ Див. посилання 84.

⁸⁷ Тут і далі загальні результати опитування беремо з праці (Соколова, 2023).

Таблиця 1.5.1. Порівняння відповідей на запитання: «Яку мову Ви засвоїли першою (вчилися розмовляти, читати, рахувати)?», «Яку мову Ви вважаєте рідною мовою?» і «У повсякденному житті Ви спілкуєтеся», %

	Перша мова		Рідна мова		Мова повсякденного спілкування (МПС)	
	Сумська обл.	Усі регіони загалом	Сумська обл.	Усі регіони загалом	Сумська обл.	Усі регіони загалом
Українська	30,5	67	74	88	35	76
Українська та російська	35	18	17	8	40	13
Російська	34	14	8	3	22	8
Інше	0,5	1	1	1	3	3

Порівняно із загальними показниками, у Сумській області у 2,2 рази менше респондентів, які засвоїли українську мову першою, і, відповідно, майже вдвічі більше тих, хто засвоїв українську та російську одночасно, та у 2,4 рази більше тих, чия перша мова була російська. Отже, 65,5 % мешканців Сумщини з дитинства знають українську мову, а 69 % – російську мову, що дає змогу говорити про масовий українсько-російський білінгвізм у регіоні.

Звернемо увагу, що з-поміж опитаних, які засвоїли російську мову першою (34 %), більшість становлять етнічні українці (етнічних росіян усього 3 %). Інакше кажучи, щонайменше для 30 % респондентів російська мова є нав'язаною: це українці, для яких перша російська стала результатом радянської мовної політики, спрямованої на русифікацію українського населення, передусім міського. Тож можемо говорити, що показник першої засвоєної мови характеризує мовну ситуацію радянських часів, наслідки якої даються взнаки і до сьогодні, про що свідчать кількісні дані щодо мови повсякденного спілкування (див. далі).

Українську **мову** вважають **рідною** 74 % респондентів – мешканців Сумської області, а російську – 14 %. Якщо ж урахувати тих, для кого рідними є і українська, і російська, то ці показники відповідно зростуть: до 91 % – для української мови як рідної і до 32 % – для російської.

Порівняння з кількісними даними про першу мову опитаних дає змогу встановити, що лише 30,5 % із 74 % засвоїли українську мову в ранньому дитинстві. А як щодо 43,5 % інших інформантів? Для понад половини з них першою мовою була російська (34 – 8 % = 26 %). Трохи менше половини опитаних (35 – 17 % = 18 %) засвоїли українську мову разом з російською, тобто вони мають дві перші мови.

Наведемо приклади з мовних біографій мешканців Сумської області:

(1) І.: *Яка перша засвоєна Вами мова / вчилися розмовляти / рахувати / читати / писати?*

Р. 1: *Російська //*

І.: *А яка мова є для Вас рідною?*

Р. 1: *М-м-м-м // Дуже важко / за народженням українська / але за тим / якою розмовляю / все ж таки російська // <...> Що стосується батька / це російська більш мова / а мама / це більш суржик // (ч., середнього віку, вища освіта, українець, перша мова – рос., рідна мова – рос. → укр.⁸⁸, МПС – рос. → укр.; записано у вересні 2021 р.).*

(2) Р. 2: *Мені здається / перша мова / яку я почала опановувати / це було / звичайно / дуже давно / тому на сто відсотків я не пам'ятаю / але з тих маленьких уривків спогадів / які виникають зараз в моїй пам'яті / можу сказати / що це було / однозначно / російська мова // Е-е / певно / рахувати / висловлюватися і все таке інше з дитинства все ж такі була російська // Саме як мова спілкування була російська / але також / е / казки / віршикі / пісні / це все було присутнє українською також / дві лінії // <...> Паралельно / абсолютно //*

І.: *А ось / наприклад / купують батьки спочатку якусь ігрову азбуку / кубики-и // Ну / щось таке було якою мовою / українською чи російською?*

Р. 2: *О / якщо чесно / я не пам'ятаю / але наскільки / о / наскільки мені так пригадується / мені здається також було / е / паралельно дві мови*

використовувалось / відповідно до того / що пропонував тогочасний ринок в місті //

I.: А перша книжка / азбука або перша книжка / яку Ви пам'ятаєте?

Р. 2: Назву? Назву я пам'ятаю / це було книжка про Крокодила Гену і Чебурашку // Я точно пам'ятаю / що це була саме ця книжка // В мене ще була іграшка // Я її назвала як героїню тої книжки // Але / от / якою мовою / якщо чесно / я не пам'ятаю / тому що я абсолютний білінгв / так? (сміється) (ж., молодого віку, вища освіта, українка, перша мова – рос., рідна мова – укр., МПС – рос. → укр.; записано в жовтні 2023 р.).

Спостережено, що кількість сумських респондентів з подвійною мовною ідентичністю вдвічі (17 % і 8 %), а з російською – у 2,6 рази (8 % і 3 %) більша за показник у масиві загалом. Помітною є відмінність між показниками української мови як рідної: регіональний показник на 14 % поступається загальноукраїнському (74 % проти 88 %).

Прикметно, що ніхто із сумських респондентів не вказав суржик як першу засвоєну «мову» і лише 1 особа визнала суржик рідною «мовою», хоча в попередніх опитуваннях частка таких респондентів була більшою⁸⁹.

У повсякденні мешканці Сумщини **спілкуються** українською (35 %), рівною мірою українською і російською мовою (40 %) та російською (22 %) ⁹⁰. Як бачимо, перші дві частки респондентів майже однакові, а частка респондентів з російською мовою повсякденного спілкування є дещо меншою. У масиві загалом частка української мови в повсякденному спілкуванні істотно більша (76 %) за частку української і російської рівною мірою (13 %) і російської мови

⁸⁹ Див., наприклад, дослідження (Брага, 2010), де було проаналізовано результати опитування сумської студентської молоді, і працю (Брага, 2011), у якій представлено результати анкетування мешканців Сумщини всіх вікових категорій.

⁹⁰ Тривале вивчення мовної свідомості і мовної поведінки носіїв суржику, які мешкають в Сумській області (Брага, 2014; Брага, 2019), дозволяє говорити про те, що варіант «рівною мірою українською і російською мовами» не всі респонденти сприймають однаково. Одні можуть розуміти цю опцію як перемикання з української мови на російську і, навпаки, з російської мови на українську, залежно від сфери спілкування, ситуативних чинників (співрозмовник, тема, місце тощо), і, зрозуміло, таке українське чи російське мовлення не є бездоганним, часто з домішкою суржику. У такому разі маємо справу з перемиканням і/або змішуванням кодів. Інші ж респонденти, власне, і вважають, що це суржик, тобто змішування двох кодів.

(18 %). Обираючи варіант відповіді «Інше», респонденти Сумської області зазначали суржик (3 %), а загалом в Україні опцію «Інше» обрали 3 % респондентів, з-поміж яких лише 1 % опитаних спілкується суржиком.

Кореляція між опціями «рідна мова» і «мова повсякденного спілкування» (табл. 1.5.1) демонструє, що ті респонденти, які вважають рідною українську мову, не завжди спілкуються нею в повсякденному житті, дехто обирає російську, українську та російську рівною мірою або навіть суржик (як варіант відповіді «Інше») ⁹¹.

Якщо ж порівняємо розподіл усіх відповідей, отриманих від респондентів Сумщини (табл. 1.5.1), то виявимо, що МПС корелює з першою засвоєною мовою. Передусім впадає в очі те, що кількість мовців, які спілкуються російською в повсякденному житті, менша на 12 % за кількість респондентів з першою російською ($34 \% - 22 \% = 12 \%$). Тож кількість російськомовців зменшилася на 12 %. Менш помітною є різниця між обома опціями в тих мовців, чия мова першої соціалізації була українська ($35 - 30,5 \% = 4,5 \%$) або українська та російська рівною мірою ($40 - 35 \% = 5 \%$). Натомість кількість українськомовців збільшилася на 9,5 %.

Отже, повномасштабне вторгнення російських військ в Україну спричинило трансформацію мовної поведінки мешканців Сумщини, що чи не вперше відбулася насамперед за рахунок тих російськомовців, чия перша мова була російська: 12 % з-поміж них змінили свою мовну поведінку та почали спілкуватися українською (4,5 %), українською та російською (5 %) або суржиком (2,5 %), про який респонденти повідомляли, обираючи варіант відповіді «Інше». Припускаємо: щонайменше 9,5 % опитаних мешканців Сумщини, для яких російська мова була першою засвоєною, перейшли на українську або українську та російську рівною мірою (див. також аналіз даних,

⁹¹ Таке незбалансоване співвідношення рідної мови та мови повсякденного спілкування було предметом спеціальних досліджень українських соціолінгвістів (див., наприклад: Цар, 2018; Руда 2021).

уміщених у таблиці 1.5.3)⁹². Ще донедавна спостерігали зміну мовної поведінки здебільшого зросійщених українців з українською мовою як першою засвоєною, які остаточно перейшли з російської або суржику на українську мову у своєму щоденному спілкуванні (див. приклади 1 і 2).

Загалом в Україні, згідно з дослідженням С. О. Соколової (Соколова, 2024б), трансформація мовної поведінки відбулася завдяки переходу на українську мову не лише тих, хто першою опанував російську мову, а й українську та російську, у результаті чого кількість українськомовців збільшилася на 9 %⁹³. Аналогічні результати отримано завдяки всеукраїнському опитуванню, яке провів КМІС у грудні 2022 р. на замовлення д. політ. наук В. М. Кулика. Зокрема, встановлено, що порівняно з 2017 роком відбувся перерозподіл мовних кодів, які використовують у повсякденному житті громадяни України: частка українськомовців збільшилася на 9 % здебільшого за рахунок російськомовців, частка яких зменшилася на 11 % (Кулик, 2022). Чим керувалися респонденти, визначаючи ту чи ту мову як рідну, унаочнюють дані, які вміщено в таблиці 1.5.2.

Таблиця 1.5.2. Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви розумієте поняття “рідна мова”?», %

Варіанти відповіді	Сумська обл.	Усі регіони загалом
Це мова моєї держави	42	39
Це мова моєї національності	28	27
Це основна мова мого спілкування	16	15
Це мова моєї родини	9	10
Це перша засвоєна мова	4	6
Інше	1	3

Більшість респондентів пов’язує поняття «рідна мова» з мовою своєї

⁹² Про зміну мовної поведінки етнічних росіян Сумщини після початку повномасштабного вторгнення див.: (Брага, 2024).

⁹³ За результатами опитування Gradus Research, такий показник становить 14 %. Див. аналіз соціологічних опитувань з мовного питання (Матвеева, 2023).

держави (42 %) або з мовою своєї національності (28 %) (табл. 1.5.2)⁹⁴. Подібний розподіл відповідей отримано від усіх респондентів загалом в Україні (39 % і 27 % відповідно). Отримані показники суголосні з результатами опитування тернопільської студентської молоді, що провела Н. Р. Матвеева взимку 2022–2023 р., згідно з якими 43 % студентів ототожнюють рідну мову з мовою держави, а 27 % – з мовою своєї національності (Матвеева, 2023, с. 9). Це свідчить про формування української громадянської (національної) ідентичності на всій території нашої держави.

Решта респондентів розуміють поняття «рідна мова»: 1) як мову своєї родини (9 %), 2) як першу засвоєну мову (4 %) або 3) як основну мову спілкування (16 %). У категорії «Інше» інформанти об'єднали запропоновані варіанти відповіді (*всі перелічені; Це мова моєї національності. Це мова моєї держави*) або сформулювали свої визначення, що здебільшого зорієнтовані на окремі функції мови: *Мова якою я мислю; Це мова, якою найтепліше спілкуватися, читати і писати твори; мова моєї творчості та покликання.*

Кількісний розподіл відповідей на запитання «Чи змінилося протягом життя Ваше розуміння того, що таке рідна мова?» демонструє, що 44 % опитаних відповіли ствердно. Отже, ці респонденти усвідомлено вибирали рідну мову, що і засвідчує їхню українську національну (громадянську) ідентичність. Решта відповідей розподілилася так: 47 % опитаних зазначили, що розуміння рідної мови не змінилося, а 9 % було важко відповісти на це запитання.

Більшості опитаних (79 % мешканців Сумщини і 72 % усіх респондентів загалом) відомі факти переходу мовців з російської на українську, утім майже третині з них не завжди це вдається здійснити успішно (28 % і 22 % відповідно). Респонденти Сумщини рідше (14 %), ніж опитані з усіх регіонів (21 %), вважають, що такі факти поодинокі або їх практично немає (табл. 1.5.3).

⁹⁴ Про трансформацію етномовної самоідентифікації етнічних росіян Сумщини після 24 лютого 2022 року див.: (Брага, 2024).

Таблиця 1.5.3. Розподіл відповідей на запитання «Чи відомі Вам факти переходу раніше російськомовних на українську мову?», %

Варіанти відповіді	Сумська обл.	Усі регіони загалом
Так, і цілком успішного	51	50
Так, намагаються, але не завжди успішно	28	22
Такі факти поодинокі	11	16
Ні, практично не переходять	3	5
Важко відповісти	6	7
Інше	1	0

У фейсбуці знаходимо чимало дописів, автори яких повідомляють про зміну власної мовної поведінки або когось із свого кола спілкування – вузького чи широкого. Наприклад:

(3) *Був у Сумах на початку лютого 2023. Російська лунала всюду. Але почувши мою українську переходили на державну. В Нью Йорк піці на Петропавлівській працює дівчина громадянка росії. Але спілкується українською так, що її “вираховала” лише моя дружина. Мені, як колишньому російськомовному, не здалося, що українська для неї не є рідною... (фейсбук, коментар до допису 09.05.2023, <https://surl.gd/mtqspd>, дата звернення: 21.11.2024)*⁹⁵.

(4) *Серед сум’ян, що захистили місто у майже повному оточенні було дев’яносто відсотків російськомовних. Але картина маслом – через рік повномасштабного вторгнення третя частина з них перейшла на державну (фейсбук, допис 09.05.2023, <https://surl.gd/mtqspd>, дата звернення: 21.11.2024)*⁹⁶.

Частина дописувачів вважає, що на українську мову перейшли поодинокі містяни:

⁹⁵ В усіх наведених прикладах писемного мовлення збережено авторську орфографію, пунктуацію і стилістику.

⁹⁶ Треба враховувати, що мову середовища мовці визначають досить суб’єктивно. Російськомовці, яким донедавна був й автор допису, можуть перебільшувати питому вагу російської мови, оскільки ще донедавна більшість українськомовців, спілкуючись із носієм російської мови, зазвичай перемикалася на російську, а не навпаки (про мовну стійкість російськомовців з рідною російською мовою див.: Шумарова, 2000, с. 70–83).

(5) *Повністю україномовних родин (щоб саме в родинному колі спілкувалися українською) в Сумах досі дуже мало. І тих, хто перейшов з російської на українську за останній рік в тому числі. Я можу на пальцях однієї руки перерахувати такі знайомі мені родини* (коментар до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

За результатами пілотного опитування, такої думки дотримуються 11 % респондентів.

Зміна мовної поведінки мешканців Сумщини не могла не позначитися на мовній ситуації в населених пунктах області, зокрема в містах. Особливе піднесення панувало в обласному центрі одразу після звільнення Сумської області від російського загарбника у квітні 2022 року. На нашу думку, цей допис вповні передає тогочасний настрій і відповідне ставлення до української мови й до суржику:

(6) Л. Л.: *У мирний час не раз доводилося чути невдалі жарти, що Суми – місто суму. Сьогодні це місто усмішок. У крамницях, в аптеках обслуговування привітне. На вулицях ми вітаємося з працівниками комунальних служб. Милий рідний суржик не дратує. І така кришталево чиста українська повсюди. У супермаркетах охоронники підспівують “Червону калину”* 😊 (фейсбук, допис 28.04.2022, <https://surl.li/utouqpx>, дата звернення: 27.11.2024).

(7) С. Ш.: *Я, взагалі, вражена свідомістю сумчан! Усюди чую українську мову! Приємно!!!!*

А. М.: *Це вже усталений тренд)*

Н. В.: *Нарешті сумняни спілкуються рідною !!! 🙌🙌🙌🙌🙌🙌 Дай Боже, після Перемоги мова залишиться у місті назавжди, а москальські матюки згинуть як роса на сонці!* (коментарі до допису 19.09.2023, <https://surl.li/fmblxv>, дата доступу: 25.11.2024).

(8) V. L.: *Сьогодні був на Новій пошті і всі відвідувачі спілкувались виключно українською. Аж на душі було радісно, Суми все ж таки потроху вилюднують* (коментар до допису 30.03.2023, <https://surl.li/nuxuge>, дата доступу:

07.12.2024).

Хоча є автори з більш критичним поглядом на мовну ситуацію в Сумах:

(9) О. Д.: *Восени 2022 в Сумах в громадському транспорті переважала російська. Чи то мені так «щастило». На базарі і тим більше в Євробазарі – російська. Серед колишніх колег – російська. Української було так мало, що було аж боляче. Я прожила в Сумах з 2020 по 2022 рік, і після Києва мені було жахливо некомфортно в російськомовному середовищі, хоча Київ теж не взірець* (коментарі до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

У мовнобіографічних інтерв'ю та соціальних мережах мешканці Сумщини зазначають, що **мовних конфліктів** як таких не спостерігають або вони трапляються дуже рідко. Здебільшого наводять приклади ситуацій, коли російськомовцям задля їх мовного виховання роблять зауваження, намагаючись уникати агресії, роздратування тощо:

(10) Р. З: *Ну / таких / таких конфліктів особа нет / ну / таких дуже (сміється) яких-то // Ну / на рівні / там / зауважень зустрічав // Там / один одному щось доказують / ну / так // А так / щоб дуже / там... (усміхається) м-м // <...> Не / не / я не зустрічав такого агресивного // Ну / на рівні зауважень / там // «Давайте так // Давайте так» // «А чого Ви вот так вот?» // «А чьо не / не / не використовуєте?» // Ну / вот так // <...> Ну / агресивності / ну/ну/ну / не було в мене таких випадків / щоб я побачив чи сам // На рівні зауважень // «Давайте уже определяться / хто ми є і що» // От / і я так кажу / і своїм і зараз хлопцям кажу / з якими прохожу служби // <...> Ну / без особого тиску такого // Це було // (ч., старшого віку, вища освіта, українець російського походження, перша мова – рос., рідна мова – рос. → укр., МПС – рос. → укр.; записано в жовтні 2023 р.).*

Щоправда, у соціальних мережах дописувачі час від часу повідомляють про конфлікти на мовному ґрунті:

(11) *А це вже Сумщина 🤔, третій рік повномасштабного нападу рф на*

Україну...

ЛИСТ В РЕДАКЦІЮ

Вітаю!

Стався дуже прикрий випадок у місті Лебедин Сумської області.

Хотіла випити каву у закладі, помітила російську вивіску, попросила стерти її (бо то написано крейдою).

Мені почали відповідати, щоб я їхала в Італію і просила там обслуговувати себе українською, закінчилося тим, що відвідувачі взагалі почали мені погрожувати (фейсбук, допис 29.12.2024, <https://surli.cc/jxxmjd>, дата звернення: 30.12.2024).

Деякі респонденти діляться досвідом перевиховання російськомовців, зокрема водіїв таксі, пропонуючи залучати механізми матеріального стимулювання праці:

(12) Р. 4: На жаль / багато водіїв таксі і деяких маршруток спілкуються російською // <...> Моя дитина на це реагує таким чином // Коли викликає таксі / і якщо її обслуговують російською мовою (усміхається) / то вона зразу їм рейтинг знижує // А якщо українською / відповідно / і культурно / то / то може залишить і чайові / і відповідно написати відгук хороший // (ж., середнього віку, вища освіта, українка, перша мова – рос., рідна мова – укр., МПС – укр.; записано в грудні 2024 р.)⁹⁷.

Очевидно, найкращого ефекту можна досягти, коли закликають до зміни мовної поведінки з гумором, адже такі уроки мовці добре запам'ятовують. Наприклад, допис у соціальній мережі «Фейсбук» відомого в Україні сумського блогера:

(13) І їду я такий в маршрутці.

⁹⁷ Т. Д. Кремінь, Уповноважений із захисту державної мови, у «Річному звіті про стан дотримання Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2023 році» інформує про надходження скарг щодо діяльності водіїв, кондукторів-контролерів, диспетчерів та операторів служб таксі з багатьох областей, де згадано і Сумську. Мовний омбудсмен зауважує, що «особливого суспільного розголосу набували випадки недотримання вимог Закону під час обслуговування недержавною мовою водіями служб таксі» (Річний звіт, 2023, с. 267).

І вухо радіє:

– зробіть зупиночку – молода жіночка

– зробіть зупинку – пенсіонерка.

І тут: ТАДАМ – двоє дівчаток-підлітків років по 15ть гордо так:

– сдєлайтєастановачкунажалуста.

А я ж у настрої.

І просто експромтом видаю, без паузи:

Вони: сдєлайтєастановачкунажалуста

Я: Водій, рускіє просять зробити зупинку. Зупиніть, бо вони на Курськ не встигнуть.

Дівчата (з жахом в очах): ми не рускіє

Я: правда? Ви сумчанки?

Дівчата: Да!

Я: ой, а скажіть, у якій це школі вас заставляють говорити мовою окупантів? Я подзвоню меру і вашу директорку школи вже завтра звільнять. Не можна заставляти дітей говорити чужою мовою.

І тут якраз зупинка.

Дівчата просто вилітають з маршрутки.

Так ось вам лайфак:

Коли хтось говорить здєлайтєастановачку – перекладайте водію:

– тут масквічі просять зупинку. <...>

Післяслово: але дітей треба виховувати. Як таке може бути на десятому році війни, щоб 15-річні соромилися мови батьків? (фейсбук, допис 30.03.2023, <https://surl.li/nuxuge>, дата доступу: 07.12.2024).

(14) В. В. С.: *Я в своєму Конотоні лиш раз чув, як водій маршрутки на прохання астановачкуздєлайтє дотепно відповів, що астановачку будете у себе в Росії просить, а в мене – лише зупинки (коментар до допису 30.03.2023, <https://surl.li/nuxuge>, дата доступу: 07.12.2024).*

Як бачимо, бажаючи змінити мовне середовище з російськомовного на

українськомовне, респонденти (здебільшого це активні представники громадянського суспільства) намагаються дотримуватися стратегії «м'якої сили».

Перш ніж говорити про ВПО і їхній вплив на мовну ситуацію в регіоні, наголосимо, що, на думку мешканців Сумської області, переселенців в їхніх населених пунктах небагато (49 %) або зовсім мало (14 %). Майже третині респондентів (29 %) про це невідомо, а дехто зазначив, що ВПО дуже багато (6 %) або взагалі немає (2 %).

Справді, в Сумській області переселенців порівняно небагато. Станом на вересень 2024 р., за кількістю ВПО Сумська область посідала 17 місце⁹⁸. Дві третини переселенців на Сумщині – це її мешканці, які евакуювалися з тих прикордонних громад, що перебувають у зоні бойових дій, у більш безпечні населені пункти в межах своєї області, а одна третина – це колишні мешканці Харківської, Донецької, Луганської, Київської, Запорізької, Чернігівської, Херсонської областей (табл. 1.5.4).

Таблиця 1.5.4. Кількість внутрішньо переміщених осіб у Сумській області

ВПО	Станом на 04.09.2022 р. ⁹⁹		Станом на 12.05.2023 р. ¹⁰⁰		Станом на 24.11.2024 р. ¹⁰¹	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
Мешканці Сумської обл.	37 500	56	54 644	66	64 200	69
Мешканці інших регіонів України	28 500	44	28 126	34	29 300	31
Загалом	66 500		82 770		93 500	

Як демонструють результати пілотного анкетування, більшість респондентів досліджуваного регіону (86 %) стверджує, що не спостерігала конфліктів на мовному ґрунті **після переїзду переселенців до їхнього**

⁹⁸ Див.: (Юрченко, 2024, 22 жовтня).

⁹⁹ Подаємо приблизну кількість ВПО, яку назвала в інтерв'ю Л. Мусіяка, директор Департаменту соціального захисту населення Сумської ОВА, див.: (Члек, Москвина, 2022, 4 вересня).

¹⁰⁰ Див.: (Москвина, Марковська, 2023, 15 травня).

¹⁰¹ Див.: (Юхта, 2024, 24 листопада).

населеного пункту (табл. 1.5.5). Незначна кількість респондентів зазначає, що спостерігала такі конфлікти (часто або зрідка), а дехто сам був їх учасником (13 %).

Таблиця 1.5.5. Розподіл відповідей на запитання «Чи спостерігали Ви конфлікти на мовному ґрунті після переїзду переселенців до Вашого населеного пункту?», %

	Сумська обл.	Усі регіони загалом
Так, спостерігаю часто	0,5	6
Так, зрідка	12	21
Так, таке навіть траплялося зі мною	0,5	4
Ні, такого не було	86	67
Інше	1	2

За свідченнями студентки одного з сумських університетів, яка виїхала з Донецької області через російську збройну агресію, серйозних конфліктів вона не спостерігала, але траплялося чути зауваження, навіть на свою адресу:

(15) Р. 5: <...> Бувають конфлікти / що десь люди на вулиці можуть сваритися / але я вже до цього не відношусь // Буває / що там десь у закладах харчування таке буває / в кафешкі / там / наприклад // <...> Колись офіціант / наприклад / до нього звернулися російською / а він каже / «Я російську не розумію // Звертайтеся / будь ласка / державною» // Ось такі моменти бувають // Я таке бачила / але / ну / в цьому участі не / не приймала ///

І.: Ви були свідком / ось безпосередньо? Не в новинах читали / а самі бачили?

Р. 5: Да / сама бачила такі / ну / неприємні моменти // До мене навіть так було // Колись прийшла на роботу чисто за речами / і / ну / суржиком / ну / більш на російську сторону / звернулася до людини / бо вона більш російськомовна // А до мене підійшов відвідувач і каже / «Чому Ви не державною [розмовляєте]? Ми живемо в Україні / розмовляйте державною» // Ось такі моменти були //

І.: А Ви як сприйняли це / як образу чи як таке / справедливе зауваження?

Р. 5: (пауза) Ну / моя подруга за мене заступилася і сказала типу / що ми

між собою / це не стосується роботи // Я сказала / «Вибачте // (пауза) Буду українською» // Я / ну / не можу ж я нагрубити людині // (пауза) Я сприйняла це як коментарій / коментарій / типу / не образливо і корисно //

I.: Це було не грубо?

P. 5: Ні / він не сказав грубо / він / ну / відвідувач // Він просто сказав / що / типу / «Чому Ви не [говорите] державною? Ви знаходитесь в державному закладі // Не грубо / (усміхається) але / як сказати / з підколом // Щось таке було //

I.: Як Ви гадаєте / яким чином такі конфлікти треба розв'язувати?

P. 5: (пауза) Ну / я навіть не можу сказати // Можливо / приходити до певної згоди / що і та / і та мова на зараз / ще не / не пройшло достатньо часу / аби люди повністю перейшли на українську // Тобто можна сказати / що і та / і та мова має право ще існувати //

I.: Як Ви гадаєте / скільки часу потрібно / щоб української стало більше / ну / і щоб не було таких зауважень?

P. 5: Я не знаю / мені здається потрібно багато років на це / тому що / е-е / українську мову і принижували раніше / ще за часів Радянського Союзу // І це дало багато чого (пауза) / е-е / громадянам старшого віку / то я думаю / багато треба часу //

I.: Скільки років / п'ять / десять?

P. 5: Покоління / одне / я думаю // Десь до сімнадцяти років // Приблизно одне покоління / аби діти повністю вирости в українській / ну / не середє... // Як сказати українською? // (пауза) В українському середовищі // (ж., молодого віку, середня освіта, українка, перша мова – рос., рідна мова – рос. → укр., МПС – рос. → рос., укр.; записано в листопаді 2023 р.).

Про те, що респондентка досить болісно ставиться до конфліктів на мовному ґрунті та намагається їх залагоджувати, свідчать такі словосполучення і висловлення: з підколом; моя *пОдруга* за мене заступилася; не можу ж я нагрубити людині; «Вибачте // (пауза) Буду українською». Вона, як бачимо, здебільшого уникає формулювання «конфлікт», натомість уживає евфемізми:

такі моменти, неприємні моменти, коментарій / типу. Студентка говорить про сутність радянської мовної політики (українську мову і принижували раніше / ще за часів Радянського Союзу), водночас транслює погляди, поширені серед українців під впливом російської пропаганди, зокрема, відстоює рівні права української та російської мов (і та / і та мова має право ще існувати //), пропонує тривалий час чекати, щоб середовище стало повністю українським (Десь до сімнадцяти років // Приблизно одне покоління /). Мовці здебільшого не хочуть помічати суперечності у своїх поглядах, забуваючи про тривалий період зросійщення українців, який свідчить, що українська мова не зможе повноцінно функціонувати, ба більше – перебуватиме під загрозою зникнення, якщо російська мова буде мати однакові з нею права ¹⁰².

Конфліктні ситуації, яких україно мало, потрапляють у соціальні мережі, де користувачі не стримують своїх емоцій. Наприклад, одним з найбільш резонансних став конфлікт за участі переселенки, пов'язаний з мовним питанням, що трапився у Тростянці. Він став предметом активного обговорення: у фейсбуці після появи відповідного допису (див. приклад 16), а згодом – у новинах на різних платформах усеукраїнських медіа.

(16) Шановні Українці ось так реагують на прохання в Україні Українця обслуговувати Українською

В м. Тростянець Сумська область магазин Food House точка фастфуду. вул Благівіщенська 10а В місті яке було в окупації і яке звільняла легендарна 93 Холодний Яр в цьому місті на прохання військового який поранений це помітно, людині яка не є кадровим військовим але відала війні 7 років отримала вже 6 поранення інвалідність війні в очі кажуть погрози за прохання обслуговувати українською. Було все по класиці. Будласка можна Українською і понеслося я как хочу так і буду нет такого закону та ти не воєнний ти мразь наркоман, я тебе туда не посилала дійшло до погроз що мені голову проламають. Що буде далі

¹⁰² Див. також приклад з праці Н. Р. Матвеевої (Матвеева, 2024, с. 126–127), наведений нижче.

якщо не зупинити таких зараз. Максимальний репост небайдужим Українцям. Коментарі теж важливі.

Дно черговий раз пробите.

(Будласка давайте без образ зовнішності вона порушила закон не будьте як вона не переходьте на особистості) (фейсбук, допис 19.02.2025, <https://surl.li/buiinm>, дата доступу 23.02.2025).

Порівняно низький рівень конфліктогенности, зокрема й на мовному ґрунті, пояснюємо значною перевагою сумських ВПО (див. табл. 1.5.4). Загалом в Україні показник конфліктогенности через мову у понад 2 рази перевищує регіональний і сягає 31 %.

Ураховуючи той факт, що на Сумщині мешкають здебільшого «свої» переселенці, вплив ВПО на мовну ситуацію регіону очікуваний (табл. 1.5.6). Зокрема, 54 % респондентів вважає, що на Сумщині кількість людей, які спілкуються українською мовою, збільшилася, а 38 % опитаних переконані, що вживання російської мови зменшилося. Найнижчими є показники щодо зменшення використання української мови (2 %) та збільшення російської (8 %). Значна кількість опитаних не помітила змін ані щодо вживання української мови (44 %), ані щодо російської (54 %).

Таблиця 1.5.6. Розподіл відповідей на запитання «Як, на Вашу думку, змінилася ситуація щодо вживання української і російської мов у Вашому населеному пункті після прибуття до нього внутрішньо переміщених осіб із інших населених пунктів України?», %

	Вживання української мови			Вживання російської мови		
	Кількість людей збільшилася	Кількість людей скоротилася	Нічого не змінилося	Кількість людей збільшилася	Кількість людей скоротилася	Нічого не змінилося
Сумська обл.	54	2	44	8	38	54
Усі регіони загалом	41	16	43	35	29	36

Тож питома вага української мови в містах області збільшилася не лише

завдяки переходу російськомовців на українську мову, а й внаслідок прибуття українськомовних переселенців із Сумського прикордоння. Спостерігаємо випадки, коли співрозмовники, почувши українську мову від містян, вважають їх переселенцями. У таку ситуацію неодноразово потрапляла і автор дослідження. А ось, наприклад, фрагмент допису мешканки Сум у фейсбучі:

(17) *Учора в рідному дворі багатоповерхівки у відповідь на мою хорошу українську я почула: “а вы переселенка?”* (фейсбук, допис 10.04.2023, <https://surl.li/vlsozf>, дата звернення: 21.11.2024).

Кількість українськомовців зросла й завдяки перебуванню військових у населених пунктах області:

(18) Р. 6: *А / от / зараз / я хотів сказати // Зараз / е-е / у нас мовне середовище дуже сильно змінилося // У нас же багато військових // <...> І дуже багато військових україномовних // <...> Я ж підкреслюю / за рахунок того / що дуже багато україномовних військових у нас кількість україномовних в місті / е-е / зросла // <...> По-перше / їх багато / от / по-друге / вони впливають // Вони звертаються українською / а їм у відповідь теж українською намагаються // Ті ж самі касирки в магазинах // Вона щойно чірікала російською / а приходить до неї військовий / і вона йому відповідає українською // (ч., середнього віку, середня освіта, українець, перша мова – рос., рідна мова – рос. → укр., МПС – рос. → укр; записано в січні 2025 р.).*

На загальноукраїнському рівні ситуація відрізняється (табл. 1.5.6). Зокрема, на 27 % більше респондентів, ніж у Сумській області, вважають, що зросло використання російської мови (35 % проти 8 %), і на 14 % більше опитаних вказали на скорочення вживання української мови (16 % проти 2 %). Це пояснюється об'єктивними причинами, адже на Захід України на початку повномасштабної війни евакуювалися мешканці зі східного і північного регіонів, де в населених пунктах, згідно з відповідями ВПО, переважала російська мова (44 %) або були поширені українська та російська рівною мірою (31 %) (див.: Соколова, 2023, с. 7). Наприклад, Н. Р. Матвеева, досліджуючи

трансформацію мовної поведінки та мовної свідомости внутрішньо переміщених осіб, аналізує мовну біографію 27-річного чоловіка, який евакуювався із Сумської області в Тернопільську. Респондент вважає рідною мовою російську, а його мовній поведінці властива слабка мовна стійкість, тобто готовність автоматично змінювати мову залежно від мови співрозмовника. Як уже зазначено вище, поширеною мовною поведінкою в міському середовищі було підлаштування під російськомовного співрозмовника. У разі спілкування з носієм української мови російськомовець здебільшого не перемикався на українську, ба більше – намагався досягти зворотного, щоб українськомовець перейшов на російську. Стверджуючи, що мовне питання в Україні маніпулятивно використовують для створення конфлікту на мовному ґрунті, респондент водночас сам може стати об'єктом такої маніпуляції, оскільки висловлює суперечливі твердження: з одного боку, *«державною мовою повинен володіти кожен»*, а з іншого – *«розмовляти ти можеш на тій мові, <...> на якій тобі зручно»*. Загалом він підтримує українізацію, але в її так званій лагідній формі та в довгостроковій перспективі (Матвеева, 2024, с. 126–127) ¹⁰³.

Про тиск міського середовища йдеться в коментарі, який залишила респондентка (переселенка, яка після початку повномасштабного вторгнення евакуювалася із Сум у Чернігівську область), відповідаючи на запитання про свій досвід мовних конфліктів:

(19) *За місцем нового проживанням – ні, але в Сумах – так, чоловік який проходив повз мене на вулиці за українську мову почав займати мене і критикувати, що все це через нас “нациків”* (ж., 21–30 р., студентка, українка, перша – укр. і рос., рідна – укр., МПС – місцевий суржик, діалект).

У соціальних мережах дописувачі також наводять приклади, які демонструють вплив російськомовного середовища на вибір мови спілкування:

(20) Н. П.: *<...> Теж живу в Сумах. Восени була свідком такого. Молода*

¹⁰³ Схожі погляди висловила наша респондентка, ВПО з Донецької області (див. приклад 15).

дівчина, років до 25, в магазині розмовляла російською, хоча продавчиня з нею – українською. Я вийшла першою з магазину, вона йшла за мною і говорила по телефону українською. І не з мамою, по розмові було чути, що з коханим. І навіщо в магазині російською? Точно таке було і в маршрутці. Хлопець і дівчина між собою українською, але: “Сделайте астановочку”. Раніше це було взагалі практично завжди: в публічних місцях лише російська, зараз менше, але є (коментар до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

(21) А. С.: Багато з села понаїжджали до Сум. А там мова: кут, кушка, переб'їгла... і т.д. Але вони дуже старалися корчити з себе городянок і розмовляти старалися російською. Вони і зараз кидаються такими словами як Деревеничина, на тих, хто з маленьких містечок, за себе забули (коментарі до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

Кількісні показники ставлення до української та російської мов (табл. 1.5.7) респондентів Сумщини розподілилися у дзеркальному відображенні: про істотне покращення ставлення до української мови заявили 75 % респондентів, приблизно така сама кількість опитаних (70 %) продемонструвала різке погіршення ставлення до російської мови. Дзеркально розташувалися й відповіді щодо погіршення ставлення до української мови і покращення до російської мови – 0 % і 1 % відповідно.

Таблиця 1.5.7. Розподіл відповідей на запитання «Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Ваше ставлення до мов», %

Варіанти відповіді	Української			Російської		
	Покращилося	Лишилося без змін	Погіршилося	Покращилося	Лишилося без змін	Погіршилося
Сумська обл.	75	25	0	1	29	70
Усі регіони загалом	63	37	0	1	22	77

Соціальні мережі рясніють дописами і коментарями до дописів, у яких

мешканці Сумщини висловлюють негативне ставлення до російської мови, зумовлене російською військовою агресією:

(22) Л. В.: *Навіть у приватному спілкуванні я не можу чути раша ізик, у мене серце заходиться, і душа терпне – 9 років нас вбиває “руській мір” з-за парєбріка, а рускаїзичьним укрАінцям байдуже!* (фейсбук, коментар до допису 09.05.2023, <https://surl.gd/mtqspd>, дата звернення: 21.11.2024) ¹⁰⁴.

(23) D. B.: *Колись українську вважали мовою селяків, а тепер треба зробити все, щоб наші нащадки вважали кацапську мовою бидла і непотребу. Хоча, й добре, коли знаєш про що та мразота говорить чи пише* (коментар до допису 31.03.2023, <https://surli.cc/yansvr>, дата доступу: 08.12.2024) ¹⁰⁵.

С. О. Соколова, порівнявши результати всеукраїнського опитування 2017 р. (статистично достовірного) і пілотного опитування 2022 р., висновкує: «якщо початок російської агресії у 2014 році практично не спричинив масового відторгнення російської мови і звернення до української, хоч і позитивно вплинув на ставлення до неї, то тепер цей процес запустився практично одразу» (Соколова, 2023, с. 11). До аналогічних висновків дійшов і В. М. Кулик: «головне, що змінилося за ці вісім років (і особливо за останні десять місяців) – це різке збільшення частки людей, які вважають російську мову взагалі неважливою. <...> українці не хочуть, щоб російська залишалася загальнозрозумілою мовою публічного спілкування: ця роль переходить до української» (Кулик, 2023).

Сталими для обох мов виявилися результати за опцією «Лишилося без змін», що свідчить про сформовану систему цінностей ще до початку повномасштабного вторгнення для 25 % респондентів щодо української мови і 29 % щодо російської. Загалом в Україні цей показник трохи вищий в оцінній системі координат української мови – 37 % і 22 % відповідно.

¹⁰⁴ Про ставлення до української і російської мов етнічних росіян Сумщини див.: (Брага, 2024).

¹⁰⁵ Див. також приклад 6.

Таблиця 1.5.8. Розподіл відповідей на запитання «У чому виявляється зміна Вашого ставлення до мовного питання?», %

Варіанти відповіді	Сумська обл.	Усі регіони загалом
Схиляюся до думки, що питання мови належить до кола питань національної безпеки	40	59
Прийшло усвідомлення, що мовна ситуація в Україні безпосередньо залежить від моєї власної мовної поведінки	35	21
Зміцніло переконання, що питання мови використовують винятково з метою відволікати суспільство від важливіших проблем економічного та суспільно-політичного характеру	14	9
Важко відповісти	11	11

Маніпулятивний характер мовного питання відзначають 14 % сумських респондентів і 9 % у масиві загалом. Звертає увагу однакова кількість тих, хто вагається з відповіддю, що в обох групах респондентів становить 11 %. Можливо, цих респондентів не задовольнив жоден з можливих варіантів відповіді або ж усі вони (чи принаймні частина) байдуже ставляться до питання мови.

1.5.3. Мовна ситуація у сфері шкільної освіти Сумщини ¹⁰⁶

1.5.3.1. Мовна поведінка учасників освітнього процесу в школі

Результати другого циклу моніторингу щодо забезпечення функціонування державної мови в освітньому процесі в закладах загальної середньої освіти Сумської області (2023–2024 н. р.) (далі – моніторинг) та порівняння їх з підсумками констатувального та першого етапів моніторингу дають змогу виявити основні тенденції використання української та російської мов серед усіх учасників освітнього процесу (здобувачів освіти, учителів і батьків) на регіональному рівні, зіставити їх з тенденціями на рівні Північного макрорегіону, до якого уналежнено Київську, Житомирську, Чернігівську і

¹⁰⁶ Вивчення мовної ситуації у сфері освіти загалом і шкільної освіти зокрема постійно перебуває у полі зору українських соціолінгвістів і як аналіз мовної політики в історії становлення Української держави (Данилевська, 2009, с. 74–93; підрозділ 1.4 і розділ 3 цієї монографії), а також на підрадянській Україні, періоду перебування українських земель під Австрією (пізніше – Польщею), Румунією, Закарпаття – під Чехо-Словаччиною впродовж 1900–1941 років (Шевельов 1998), і як один з досліджуваних аспектів українсько-російського білінгвізму (Шумарова, 2000), і як власне аналіз мовної ситуації періоду незалежної України (Калиновська, 2010; Соколова, Данилевська 2018; Данилевська, 2019). Огляд досліджень з проблем мовної ситуації в Україні див. (Данилевська, 2019, с. 24–40).

Сумську області, та держави загалом ¹⁰⁷.

Мовний моніторинг охопив три комунікативні сфери – освітню сферу, сферу повсякденного спілкування і сферу інтернет-комунікації.

Удоступнена інформація щодо мовної ситуації в шкільній освіті Сумщини впродовж 2023–2024 н. р. (див.: Результати моніторингу, Сумська область, 2024) уможливить скласти уявлення про:

а) мову, якою здійснюється освітній процес у школах області (згідно з оцінкою батьків старшокласників);

б) мову навчальних матеріалів, які використовують учителі під час організації освітнього процесу (на думку вчителів і батьків);

в) мовну поведінку вчителів відповідно до самооцінки та оцінки учнів і їхніх батьків;

г) мовну поведінку учнів згідно із самооцінкою.

Результати моніторингу узагальнено в таблиці 1.5.9. Далі схарактеризуємо основні результати.

А. 91,6 % батьків старшокласників Сумщини визначили, що освітній процес періоду 2023–2024 н. р. у ЗЗСО здійснювався **виключно** українською мовою, що менше, ніж у попередні роки: порівняно з 2022–2023 н. р. – на 6 % (97,6 %), а з 2021 – 2022 н. р. – на 3,9 % (95,5 %). Відповідно зросла кількість тих батьків, які зазначили, що в ЗЗСО використовують **переважно** українську мову. За даними останнього моніторингу, ця частка становить 8,4 % (2021–2022 н. р. – 4 %, 2022–2023 н. р. – 4,5 %). Якщо завершальний етап моніторингу зафіксує

¹⁰⁷ Державна служба якості освіти України спільно з Уповноваженим із захисту державної мови здійснюють загальнодержавний моніторинг щодо забезпечення функціонування державної мови в освітньому процесі в ЗЗСО, який триває три роки (2021–2022 н. р., 2022–2023 н. р., 2023–2024 н. р.). Він охопив усі 24 області України, окрім тимчасово окупованих територій, та місто Київ. Особливості проведення та результати моніторингу оприлюднено на офіційному сайті Державної служби якості освіти України (<https://sqe.gov.ua/>, дата звернення: 25.11.2024). Відповідно до Програми моніторингу (2022), у травні – червні 2022 р. проведено констатувальний етап моніторингового дослідження (2021–2022 н. р.), у квітні – травні 2023 р. – I цикл (2022–2023 н. р.), у квітні – травні 2024 р. – II цикл моніторингу (2023–2024 н. р.), а у квітні – травні 2025 р. передбачено проведення III циклу моніторингу. Про результати проведення другого циклу моніторингу на Сумщині (2023–2024 н. р.) див.: (Результати моніторингу, Сумська область, 2024), а в Україні загалом – див.: (Результати моніторингу, Україна, 2024).

подальше зменшення частки респондентів, за спостереженнями яких у ЗЗСО використовують **виключно** українську мову, то треба буде вжити мовнопланувальних заходів як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, щоб посилити позиції української мови як державної в освітній сфері.

Б. 87 % учителів Сумської області впевнені, що навчальні матеріали, які вони використовують під час організації освітнього процесу, є **виключно** українськомовними. Цей показник збігається з тим, що був у 2021–2022 н. р., але він менший на 10 % від заявленого в 2022–2023 н. р. (97 %). Більшість батьків (95,6 %) стверджує, що вчителі залучають **виключно** українськомовні навчальні матеріали, хоча це на 2,3 % (97,9 %) менше за попередній навчальний рік ¹⁰⁸. Хитання показника використання **виключно** українськомовних навчальних матеріалів, очевидно, свідчить про їх брак, що й змушує вчителів звертатися до матеріалів, підготовлених російською мовою.

Вважаємо, що Державна служба якості освіти України має розробити окремий питальник для вчителів, щоб докладніше вивчити проблему та знайти відповіді на запитання: «Чому вчителі використовують навчальні матеріали російською мовою?» і «Якої допомоги потребують учителі, щоб використовувати навчальні матеріали виключно українською мовою?». Результати опитування допоможуть Державній службі якості освіти України, Інституту модернізації змісту освіти МОН України, іншим інститутам НАПН України, а також провідним методистам педагогічних університетів та інститутів удосконалення вчителів розпрацювати систему заходів щодо забезпечення вчителів навчальними матеріалами державною мовою. Якщо ж йти лише шляхом посилення контролю, то цю проблему розв'язати не вдасться, адже надалі вчителі просто приховуватимуть такі факти, але від чужомовних посібників не відмовляться.

¹⁰⁸ На жаль, не маємо даних про мову використовуваних навчальних матеріалів за оцінкою учнів. Відомо лише, що цей показник, порівняно з попереднім навчальним роком, зменшився на 3 %.

Таблиця 1.5.9. Мовна поведінка учасників освітнього процесу в ЗЗСО Сумської області, % ¹⁰⁹

	Учителі					Учні					Батьки			
	про свою МП				про мову навчальних матеріалів	про МП вчителів		про свою МП		про мову навчальних матеріалів	про МП вчителів		про мову навчальних матеріалів	про мову освітнього процесу
	з учнями під час уроку	з учнями під час перерви	з колегами у школі	з батьками у школі		з учнями під час уроку	з учнями під час перерви	під час уроку	під час перерви		з учнями під час уроку	з учнями під час перерви		
Тільки українською	95,7	91,4	84,1	88,4	87	99	66	47	35	?	97	97	95,6	91,6
Переважно українською	4,3	8,6	14,5	11,6	13	1	30	34	39	?	?	?	4,4	8,4
Українською і російською однаковою мірою	0	0	1,4	0	0	0	4	15	22	?	?	?		0
Переважно російською	0	0	0	0	0	0	0	3	3	0	0	0		0
Мовою іншої національної меншини чи корінного народу	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0		0

¹⁰⁹ У табл. 1.5.9 знаком питання позначено відсутню у відкритому доступі інформацію.

В. Про мовну поведінку сумських вчителів маємо найповнішу «соціолінгвальну» картину, яка складається з їхньої самооцінки, оцінки учнів та батьків. Зокрема, самооцінка вчителів засвідчує, що залежно від рівня офіційності спілкування та соціального статусу співрозмовника частотність використання **виключно** української мови змінюється. Зокрема, вищі показники зафіксовано під час спілкування вчителів з учнями на уроках (95,7 %) і на перервах (91,4 %), а нижчі – з батьками (88,4 %) і колегами (84,1 %).

На переконання 97 % батьків учнів, вчителі під час уроків і перерв використовують **виключно** українську мову. Учні ж вважають, що майже всі учителі (99 %) проводять уроки **виключно** українською мовою, що є найвищим показником з усіх трьох груп респондентів. Проте учнівська оцінка, порівняно із вчительською і батьківською, фіксує найменшу частку вчителів (66 %), які продовжують з ними спілкуватися **виключно** українською мовою на перервах, що зменшилася на 5 % порівняно з попереднім роком (74 % – 2022–2023 н. р.). На думку старшокласників, на перервах значна частина вчителів (30 %) вживає **переважно** українську мову, а дехто – українську і російську однаковою мірою (4 %).

У соціальних мережах мешканці Сумської області повідомляють, що чимало вчителів змінюють мову спілкування після завершення уроку:

(24) Л. Б.: *Так самі вчителі розмовляють мовою агресора. На уроках ще тримаються, а між собою і на перервах з учнями російською* (коментар до допису 30.03.2023, <https://surl.li/nuxuge>, дата доступу: 07.12.2024).

У мовнобіографічних інтерв'ю респонденти також інформують про такі факти:

(25) Р. 4: *Вчителі / вихователі розмовляють українською мовою / якісь певні заходи проводять // Поки ввімкнений мікрофон / поки дивляться глядачі / звучить українська мова / все начебто прекрасно // Як тільки вимикається камера / мікрофон / п'ятдесят відсотків щонайменше / точної цифри не знаю / але багато хто переходить знову на російську мову / на жаль //* (ж., середнього

віку, вища освіта, українка, перша мова – рос., рідна мова – укр., МПС – укр.; записано в грудні 2024 р.)

Тож сумським учителям треба посилити самоконтроль за своєю мовною поведінкою, уникати випадків перемикання на російську мову під час спілкування з учнями на перервах, що є порушенням мовного законодавства. Разючий контраст у використанні мовних кодів на уроці та на перерві, що, на думку учнів, становить 33 % (пор.: у північному макрореґіоні – 5 %, тобто 79 % проти 74 %; в Україні – 9 %, тобто 78 % проти 69 %), має антивиховний характер, адже може впливати на формування зневажливого ставлення до української мови. До того ж у такий спосіб в учнів створюють хибне враження, що така мовна поведінка є нормою. Це може призвести до «консервування» білінгвізму в його диглосній формі та відмови від використання української мови на користь російської в молодіжному середовищі (див. про це: Цар, 2021, с. 179; Цар 2024б).

(26) Р. 4: *Українська мова / так би мовити / службова // Я своє сказала / за що я звітую / а далі вже / якщо мене не бачать / не контролюють / значить / далі я вже за / за звичною схемою // Діти це бачать / дітей не обдурити // І вони реагують не на ті правильні слова / а на поведінку / відповідно / вчителя // Ну / вони починають так само пристосовуватись / і воно вже не від душі / воно вже так / на замовлення // <...> Це пристосуванство в чистому вигляді // І / і не тільки потім стосується мовного питання / а і багатьох інших питань / на жаль //* (ж., середнього віку, вища освіта, українка, перша мова – рос., рідна мова – укр., МПС – укр.; записано в грудні 2024 р.).

Г. Сумські учні, аналізуючи свою мовну поведінку під час уроків, продемонстрували дуже низький показник використання **виключно** української мови (47 %), який на 12 % зменшується (35 %) під час спілкування на перервах у зв'язку із зниженням рівня офіційності спілкування (в Україні ця різниця становить 9 % – 50 % проти 41 %). Натомість на 5 % збільшується використання **переважно** української (пор.: 34 % – під час уроків і 39 % – на перервах) і на 7 % – української і російської однаковою мірою та **переважно** російської (15 % – під

час уроків і 22 % – на перервах). Кількість тих учнів, хто спілкується російською під час уроків і перерв, залишається незмінною і становить 3 %. Для порівняння: загалом в Україні спілкуються українською і російською однаковою мірою під час уроків 13 % учнів і 17 % – на перервах, а переважно російською – 8 % і 14 % відповідно.

Користувачі соціальних мереж повідомляють, що учні на перервах здебільшого спілкуються російською:

(27) В. Ц.: *Навчаються українською, на перерві переходять на російську* 😊 (коментар до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

Зважаючи на це, учителям треба активізувати роботу з мовного виховання учнів і послідовно працювати над тим, щоб і на уроках, і на перервах учні спілкувалися **виключно** українською мовою. Учитель має власним прикладом заохочувати дітей до повного переходу на українську мову.

З-поміж причин, через які школярі використовують російську мову на перервах, називають російську мову як мову родини і мову інформації та розваг в інтернет-контенті:

(28) Г. Л.: *У моєї знайомої з села на Глухівщині, яка мешкає в м. Суми і сама володіє російською на рівні “зделайте астановачку” дитина п’яти років не знає жодного слова Українською, хоча батько дитини сумчанин, і добре вміє розмовляти рідною мовою (ВМІЄ, але не розмовляє)* (коментар до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

(29) Т. Т.: *В школі як раз на уроках з дітьми говорять українською. А от на перервах між собою діти, в більшості, говорять російською. Тому що вдома батьки з ними говорять російською. Плюс мультики, музика, інтернет контент в основному російською* (коментар до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024) ¹¹⁰.

Трапляється і навпаки – відповідно до сімейної мовної політики всі члени

¹¹⁰ Див. також дані, вміщені в табл. 1.5.10 і табл. 1.5.11.

родини спілкуються українською, але тиск середовища – російськомовних однолітків, керівників гуртків, тренерів спортивних секцій і деяких учителів призводить до того, що дитина змушена перемикатися на російську мову, щоб стати «своїм».

(30) О. З.: *В моєму випадку недопрацьовує суспільство. І я...*

Дитина з україномовної сім'ї, 2013 року народження. Говорила українською поки не пішла в школу. В школі вчитель наголошувала на тому, що українською змушує говорити держава, але лише на уроках. Потім я почала чути, як дитина з однолітками переходить на язык (акцент жахливий, бо й половини слів не знає), але вона відчуває, що “своя”, якщо говорить з однокласниками языком 🙄🙄 І тут у нас боротьба між сім'єю і суспільством. Бачу свою вину в тому, що дитина не почуває себе впевнено такою як вона є. Але й підтримки ззовні ніколи не мали, бо гуртки, секція, школа російську підтримують.

Про вчителя історії, якому важко говорити українською взагалі окрема історія. Але в тому випадку в мене підліток, в якого загострене сприйняття. Це зіграло проти вчителя. Хоча... він мені поскаржився, але самотійно виступити проти не зміг, через страх випасти з колективу...

Просто ділюся досвідом, як мама (коментар до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

На жаль, питальник (див.: Програма моніторингу, 2022) не передбачав вивчення мовної ситуації у сфері позашкільної освіти. За повідомленнями користувачів соціальних мереж, у мовленні керівників гуртків, тренерів спортивних секцій подекуди переважає російська мова (див. також приклад 30). Наприклад:

(31) І. Н.: <...> *В дитячому центрі нещодавно мама спеціально цікавилась, чи українською викладають. На моє здивування питанням казала, що в інших школах програмування російською. Як, як робототехніка і програмування може викладатись зараз російською!? (коментар до допису 30.03.2023,*

<https://surl.li/nuxuge>, дата доступу: 07.12.2024).

1.5.3.2. Мовна поведінка учасників освітнього процесу в повсякденному житті

Порівняння мовної поведінки сумських **вчителів** у різних комунікативних ситуаціях повсякденного спілкування за межами ЗЗСО демонструє, що залежно від зниження рівня офіційності спілкування за шкалою «учні – колеги» на 10,1 % (82,6 % проти 72,5 %), а за шкалою «учні – рідні та друзі» на 18,7 % (82,6 % проти 63,9 %) зменшується використання **виключно** української мови (табл. 1.5.10). Загалом в Україні описані коливання не настільки різкі, що становить: 4 % (85 % проти 81 %) і 12 % (85 % проти 73 %) відповідно

Таблиця 1.5.10. Мовна поведінка у повсякденному житті (за межами ЗЗСО), %

	Учителі про свою МП			Учні про свою МП		Батьки про МП дітей	Батьки про свою МП	
	з учнями	з колегами	з рідними та друзями	у колі друзів	удома		на роботі	удома
Тільки українською	82,6	72,5	63,9	26,8	28,6	48,6	70,9	61,4
Переважно українською	16	18,8	26,1	44,1	37,2	31,4	24,3	29,5
Українською і російською однаковою мірою	1,4	8,7	4,3	22,1	22,5	18,7	4,4	7,9
Переважно російською	0	0	4,3	7	11,7	1,2	0,4	1,2

Як бачимо, у родинному й дружньому колі, порівняно з учнівським, майже на 6 % зростає використання російської мови (4,3 % – переважно російською і 1,4 % – **тільки** російською), що сигналізує про набуття російською мовою статусу неофіційного засобу спілкування. А у спілкуванні з колегами (порівняно з учнями) на 7,3 % зростає використання української і російської мови однаковою мірою.

Порівняймо результати опитування учнів про власну мовну поведінку і

батьків про мовну поведінку своїх дітей. **Учні** вважають, що вони обирають **виключно** українську в колі друзів майже так само, як і вдома (26,8 % і 28,6 відповідно), що приблизно вдвічі менше, ніж під час спілкування на уроці (47 %, див.: табл. 1.5.9). А на думку **батьків**, частка дітей, які обирають **тільки** українську в повсякденному житті, становить 48,6 %.

Учні Сумщини визнають, що **переважно** російську мову частіше застосовують вдома (11,7 %), аніж з друзями (7 %). Для порівняння: в Україні загалом частки таких учнів майже однакові: 16 % – удома, 17 % – у колі друзів. Батьки ж визначили мінімальну частку дітей (1,7 %), які в повсякденні спілкуються **переважно** російською.

Що ж до власної мовної поведінки, то **батьки** декларують високий показник використання української мови як на роботі, так і вдома, що відповідно становить 95,2 % (70,9 % тільки і 24,3 % переважно українською) і 91 % (61,4 % тільки і 29,5 % переважно українською). Залежно від зниження рівня офіційності спілкування за шкалою «на роботі – вдома», використання **виключно** української зменшується на 9,5 %, а загалом (виключно і переважно) – на 4 %. Порівняно з попереднім роком батьки стали спілкуватися **тільки** українською мовою вдома частіше на 7,3 %, а на роботі – лише на 1,7 %. На думку батьків, у родині російською спілкується 1,2 % їхніх дітей (табл. 1.5.10), проте, визначаючи труднощі, які стоять на заваді повноформатному переходу учнів на українську мову, 8 % батьків, 15 % учнів і 41 % учителів назвали російську мову родинного спілкування (див. табл. 1.5.13).

1.5.3.3. Мовна поведінка учасників освітнього процесу у сфері інтернет-комунікації

Трохи більше половини сумських старшокласників, відповідаючи на запитання «Чи має для Тебе значення мова медіапростору?», визнають її важливою, утім спостережено невелике зменшення цієї частки респондентів на 3 % (56 % у 2022–2023 н. р. і 53 % у 2023–2024 н. р.). Натомість

загальноукраїнський показник зменшився на 12 % (62 % у 2022–2023 н. р. і 50 % у 2023–2024 н. р.). Інші відповіді учнів Сумщини викликають серйозне занепокоєння. Зокрема, чверть старшокласників (25 %) визнала, що їм байдуже, якою є мова інтернет-контенту. До того ж кожному п'ятому учневі (21 %) було важко відповісти на це запитання. Ні для кого не є секретом, що учнівська молодь дуже активно користується інтернетом, а дехто буквально «живе» в ньому. Тож удавання байдужості та уникнення відповіді варто розцінювати як спосіб приховати вибір російської мови в медіапросторі. Відповіді на перше запитання таблиці 1.5.11 засвідчують, що дещо більше половини старшокласників (53 %) сприймають інтернет-контент українською і російською мовами однаковою мірою.

Таблиця 1.5.11. Мова інтернет-контенту (відповіді учнів), % ¹¹¹

Запитання анкети	Українською мовою		Українською і російською однаковою мірою	Російською мовою	
	Тільки	Переважно		Тільки	Переважно
Якою мовою Ти краще сприймаєш контент в інтернеті?	45		53	1	?
Якою мовою Твій контент в інтернеті?	32	37*	25	?	6

На нашу думку, це також є способом приховати свої мовні преференції. Лише 1 % учнів повідомив, що краще сприймає інтернет-продукцію **виключно** російською, а вже відповідаючи на друге запитання, 6 % опитаних назвали, що їхній контент є російськомовним. Тож 5 % старшокласників споживають російськомовну інтернет-продукцію з певними труднощами, не завжди точно розуміючи, про що йдеться (див. також приклад 30). До речі, 8 % батьків вважають, що в учнів сформовано звичку споживати російськомовний інтернет-контент (табл. 1.5.13).

(32) О. І.: *Більшість підлітків сьогодні розмовляють у Сумах мовою*

¹¹¹ Оскільки не всі дані удоступнено, неточні показники позначено зірочкою, а ті, яких бракує, – знаком питання.

російського ютубу. я живу біля школи. чую це кожен день, коли виходжу за хлібом в магазин або коли вони курять біля мого під'їзду. Важливе уточнення: це переважно дівчата парусські. А, значить, і їх майбутні діти (якщо такі будуть) (коментар до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

Зменшення частки сумських учнів, які краще сприймають українськомовний інтернет-контент, є малопомітним, воно становить 2 % (пор.: 47 % у 2022–2023 н. р. і 45 % у 2023–2024 н. р.), а в масиві загалом – 5 % (пор.: 50 % у 2022–2023 н. р. і 45 % у 2023–2024 н. р.).

Що ж до другого запитання таблиці 1.5.11, то частка старшокласників Сумщини, які споживають **тільки** українськомовний контент, становить 32 %. Порівняно з попереднім навчальним роком вона зменшилася на 9 % (41 %), а загалом в Україні – на 11 % (43 % у 2022–2023 н. р. проти 32 % у 2023–2024 н. р.).

Характеризуючи свою мовну поведінку в соціальних мережах, усі учасники освітнього процесу демонструють пріоритетне використання української мови: учителі – 91,4 % (з них 69,6 % – виключно української), батьки – 88,5 % (з них 61,8 % – виключно української), учні – 75 % (з них 47,8 % – виключно української) (табл. 1.5.12). Відповідно до самооцінки, учні, спілкуючись у соціальних мережах, найчастіше з-поміж усіх груп респондентів удаються до російської, **переважне** використання якої становить 9,5 %, що ледь не вдвічі більше, ніж у всіх дорослих – учителів і батьків ¹¹².

¹¹² Про вплив російськомовного контенту на підлітків та використання російської мови під час спілкування в соціальних мережах з однолітками див. (Цар, 2024в).

Таблиця 1.5.12. Розподіл відповідей на запитання «Якою мовою Ти користуєшся під час онлайн-спілкування?» (для учнів) / «Якою мовою Ви комунікуєте в соціальних мережах?» (для дорослих), %

	Українською мовою		Українською і російською однаковою мірою	Переважно російською
	Тільки українською	Переважно українською		
Учні	47,8	27,2	15,5	9,5
Батьки	61,8	26,7	7,5	4
Учителі	69,6	21,8	7,2	1,4

Порівняно з попереднім навчальним роком, за параметром «використання **виключно** української мови» частка вчителів зменшилася на 13 % (83 % у 2022–2023 н. р. проти 70 % у 2023–2024 н. р.), а загалом в Україні зміни менш помітні й становлять 3 %, тобто 80 % проти 77 %. Натомість частка батьків збільшилася на 4 % (58 % у 2022–2023 н. р. проти 62 % у 2023–2024 н. р.). У групі старшокласників змін не відбулося (48 %).

Отже, результати моніторингу впродовж двох навчальних років (2022–2023 і 2023–2024) демонструють тенденцію до зменшення питомої ваги української мови в інтернет-комунікації не лише учнів (зокрема, споживання інтернет-контенту), а й учителів (зосібна, спілкування в соціальних мережах).

1.5.3.4. Чинники, які заважають учням спілкуватися українською мовою в усіх комунікативних сферах

Порівняємо відповіді, отримані на запитання про причини, які уповільнюють цілковитий перехід учнів на українську мову, від усіх трьох груп респондентів.

Дані, вміщені в таблиці 1.5.13, демонструють, що всі учасники освітнього процесу по-різному визначають кількість тих, хто не зазнає впливу жодних чинників і спілкуються **виключно** українською мовою. На думку вчителів, для 36 % їхніх учнів єдиною мовою спілкування є українська. Відповідно до учнівського самоаналізу, 47 % школярів спілкуються українською мовою і не зазнають впливу жодних чинників (*Я спілкуюсь виключно українською мовою –*

45 % і Ніякі чинники не впливають – 2 %). Батьки, обираючи відповідь на поставлене запитання (Ніщо не стримує, моя дитина завжди спілкується державною мовою), продемонстрували найвищий показник, який становить 63 %.

Таблиця 1.5.13. Чинники, які заважають учням спілкуватися українською мовою в усіх комунікативних сферах, %¹¹³

Чинники		Відповіді учнів, %	Відповіді батьків, %	Відповіді вчителів, %
Я (моя дитина / мої учні) спілкуюсь (спілкує(ю)ться) виключно українською мовою, ніщо не стримує		47	63	36
Середовище	Відсутнє середовище, де я можу вільно користуватися українською мовою / Відсутнє середовище, де учні можуть вільно спілкуватися українською мовою	11	—	10
	У моїй сім'ї розмовляють російською мовою / Звичка спілкуватися в родині російською мовою / Учні розмовляють у сім'ї російською мовою	15	8	41
Мовна компетенція	Недостатній рівень володіння українською мовою	12	—	22
	Говорю суржиком / суржик	1,5	1	—
Мотивація	Власне небажання	—	4	—
Звичка	Звичка спілкуватися недержавною мовою / Звичка спілкуватися російською мовою з іншими людьми поза школою	24	16	44
	Звичка споживати контент в інтернеті російською мовою	—	8	—
Ставлення	Вважаю українську мову непривабливою і другорядною	1,5	—	—
	Моє оточення має упереджене ставлення до української мови	10	—	—

¹¹³ У табл. 1.5.13 об'єднано відповіді на тотожні або схожі запитання, отримані від усіх учасників освітнього процесу. Формулювання варіантів відповіді подано так, як і в анкеті (Результати моніторингу, Сумська область, 2024). У програмі моніторингу та щорічних звітах не вказано, скільки варіантів відповідей дозволено, відомо лише, що був варіант відкритої відповіді.

Урівноважують «соціологічну картину», додаючи їй об'єктивності, відповіді на запитання про російську мову родинного спілкування як один із чинників, що гальмує повноформатний перехід учнів на українську мову. На цьому зацентрували 8 % батьків, 15 % учнів та 41 % учителів.

На важливості сімейної мовної політики наголошують і користувачі соціальних мереж:

(33) D. S.: *В першу чергу сім'я. Саме звідси йде усе. Якщо в сім'ї між собою говорять українською, а переступивши поріг переходять на кацапську, або навіть в розмові по телефону переходять на штоканьє, то нічого дивуватися дітям* (коментар до допису 03.03.2023, <https://surl.gd/kbhkae>, дата доступу: 20.11.2024).

Представники трьох груп респондентів погоджуються з тим, що так чи інакше звичка спілкуватися російською мовою, зокрема й поза школою, в учнів досить стійка і впливає на їхню мовну поведінку. Цей чинник усі визнали пріоритетним, але по-різному: 44 % вчителів, 24 % учнів (відповідь «*Звичка спілкуватися недержавною мовою*») і 16 % батьків (відповідь «*Звичка спілкуватися російською мовою з іншими людьми поза школою*»).

Впадає в око різюча розбіжність відповідей, зосібна дорослих – вчителів і батьків. Різниця між відповідями щодо використання **виключно** української мови у дитячому спілкуванні становить 27 % (36 % проти 63 %), натомість різниця між відповідями вчителів і учнів – 11 % (36 % проти 47 %). Розбіжність у відповідях вчителів і батьків щодо російськомовного родинного спілкування сягає 33 % (41 % проти 8 %), а вчителів і учнів – 26 % (41 % проти 15 %). Що ж до звички спілкуватися російською мовою, то відповіді вчителів і батьків різняться на 28 % (44 % проти 16 %), а вчителів і учнів – на 20 % (44 % проти 24 %).

У пошуках гальмівних чинників, що стоять на заваді поширення української мови серед учнівської молоді, найбільшої однозгідності досягли вчителі, які назвали два основних – звичку спілкуватися російською мовою

(44 %) і російську мову родинного спілкування (41 %). Як вчителі, так і учні говорять про відсутність середовища, де можна вільно спілкуватися українською мовою (10 % і 11 % відповідно), а також про недостатній рівень володіння українською мовою серед учнів (22 % і 12 % відповідно). Цілком зрозуміло, що ці чинники взаємопов'язані. Зміна сімейної мови спілкування на українську, розширення в такий спосіб українськомовного середовища, формування звички спілкуватися українською та, відповідно, підвищення мовної компетенції – саме цей ланцюжок уможливить подальше комунікативне впотужнення української мови в освітній сфері та поза нею. На думку респондентів, суржик не стоїть на заваді повноформатному спілкуванню українською учнів: лише 1,5 % учнів і 1 % батьків зважили на цей чинник, а вчителі взагалі не взяли його до уваги (цей варіант відкритої відповіді респонденти запропонували самостійно).

Відповіді учнів найбільш диференційовані, що свідчить, з одного боку, про досить високий рівень відвертості, а з іншого – про активізацію процесів саморефлексії, самопізнання, що властиво віковим особливостям розвитку особистості старшокласника, а, можливо, і про недостатньо сформовану здатність до узагальнень. Показово, що тільки для учнів виявився важливим чинник ставлення до української мови. Звернімо увагу на те, що показник негативного ставлення самих учнів до української мови є мінімальним: лише 1,5 % з них погодилися із твердженням *«Вважаю українську мову непривабливою і другорядною»*. На відміну від дорослих, діти перебувають під більшим тиском оточення, переймаючи його ціннісні орієнтації. Твердження *«Моє оточення має упереджене ставлення до української мови»* обрали 10 % учнів. Тож саме оточення впливає на формування упередженого ставлення до української мови старшокласників, гальмуючи не лише вивчення мови, а й формування української національної (громадянської) ідентичності.

Незначна частка батьків (8 %) переймається тим, що на заваді українськомовному спілкуванню стоїть звичка їхніх дітей споживати російськомовний інтернет-контент (див.: підрозділ 1.5.3.3).

Зауважимо, що про відсутність середовища, де можна вільно спілкуватися українською мовою, говорять вчителі та учні. Натомість батьки проігнорували цей чинник, занижили показник російськомовності родинного спілкування та значно завищили показник україномовності своїх дітей (див. про це вище). Очевидно, батьки, порівняно з вчителями і учнями, найбільше зазнають впливу так званого «ефекту соціальної бажаності»: вони намагаються створити бажану, а не реальну картину, орієнтуються на очікування дослідників та схвалення громадянського суспільства.

1.5.3.5. Рівень мовної компетенції

Моніторинг передбачав визначення рівня володіння українською мовою всіх учасників освітнього процесу, коли кожен з них дає оцінку не тільки самому собі, а й іншим (табл. 1.5.14).

Порівняння відповідей респондентів щодо рівня мовної компетенції учасників освітнього процесу під час моніторингу 2023–2024 н. р. засвідчує, що 73 % старшокласників (за самооцінкою) вільно володіють державною мовою. Дещо нижчі показники за оцінкою батьків (70 %) і вчителів (61 %), при цьому останній на 5 % більше, ніж у 2022–2023 н. р. Середній рівень володіння мають 25 % учнів (за самооцінкою), 37 % (за оцінкою вчителів) і 26 % (за оцінкою батьків). Найімовірніше необ'єктивність властива учням, які намагалися видати бажане за дійсне. Зайвим доказом цього є те, що порівняно з попереднім 2022–2023 н. р., показник вільного володіння українською мовою у старшокласників (як вони самі визначили) зріс на 26 %. До того ж учні визначили, що лише 63 % їхніх однокласників і 64 % друзів вільно володіють українською мовою. Цей показник на 9–10 % менше за самооцінку (73 %) і наближений до того, який визначили вчителі (61 %), а отже, найбільш об'єктивний.

Таблиця 1.5.14. Розподіл відповідей на запитання «Який рівень володіння українською мовою?», %

	Учні					Вчителі				Батьки		
	Твій	Твоїх батьків	Твоїх однокласників	Твоїх друзів	Твоїх учителів	Ваш	Ваших учнів	Батьків Ваших учнів	Більшости Ваших колег	Ваш	Вашої дитини	Більшости вчителів у школі, де навчається Ваша дитина
Вільний рівень	73	71	63	64	92	95	61	53	90	80	70	92
Середній рівень	25	25	28	30	6	5	37	41	9	18	26	6
Низкий рівень	1	2	2	2	1	0	1	2	0	1	3	0
Важко відповісти	1	2	7	4	1	0	1	4	1	1	1	2

95 % учителів кваліфікували свій рівень мовної компетенції як вільне володіння, що на 5 % перевищує їхню оцінку з боку колег-учителів (90 %). Середній рівень властивий 5 % і 9 % відповідно до самооцінки й оцінки своїх колег-вчителів. Високий рівень володіння державною мовою підтвердили й інші учасники освітнього процесу – учні (92 %) та батьки (92 %).

Впадає в око, що 80 % батьків задекларували вільне володіння українською мовою, тоді як цей рівень підтвердили 71 % учнів (їхніх дітей) і 53 % учителів. Як бачимо, розбіжність становить 9 % і 27 % відповідно. Тож, на думку вчителів, кількість батьків з високим рівнем мовної компетенції менша, аніж школярів – 53 % проти 61 %. Такий стан вимагає, щоб мовна політика держави надалі була спрямована не лише на учнів і вчителів, а й на третього учасника освітнього процесу – батьків.

Результати опитування засвідчують високий **рівень мотивації** учнів додатково вивчати українську мову або підвищувати рівень володіння українською, показник якого становить 74 %, що на 5 % більше, ніж у 2022–2023 н. р. До речі, частка батьків (4 %), які вважають, що діти не спілкуються українською через власне небажання, є малочисленною (табл. 1.5.13), що також засвідчує вмотивованість учнів вивчати українську мову.

1.5.3.6. Рівень мовної стійкості

Як відомо, мовну стійкість визначають за тим, якою мовою відповідатиме мовець незнайомому співрозмовнику, який говорить не рідною для мовця мовою. Відповідно до розробленого питальника, усі респонденти мали визначити, якою мовою вони відповідатимуть російськомовному співрозмовнику (табл. 1.5.15).

Дорослі учасники освітнього процесу задекларували високий рівень мовної стійкості: майже 86 % учителів і 82 % батьків зазначили, що відповідатимуть українською, якщо їхній співрозмовник буде говорити російською. Учні продемонстрували значно нижчий показник – 69 %, утім він більш ніж удвічі перевищує показник 2022–2023 н. р., який становив 32 %.

Очевидно, що істотне зростання показника мовної стійкості та вільного володіння українською мовою (див. 1.5.3.5) пов'язане з впливом повномасштабної збройної російської агресії та громадської думки щодо ролі мови під час війни, але чи відповідає цей показник дійсності, викликає сумніви. За свідченнями мовних біографій і власними спостереженнями, старшокласники, зокрема в містах, між собою здебільшого спілкуються російською і, звичайно ж, продовжуватимуть використовувати російську, спілкуючись із російськомовними співрозмовниками.

Таблиця 1.5.15. Розподіл відповідей на запитання «Якою мовою відповідатимете російськомовному співрозмовнику?», %

	Українською мовою	Переходжу на російську, але зазвичай спілкуюсь українською	Російською мовою
Учні	69	17,2	13,8
Батьки	82,1	13,5	4,4
Учителі	85,5	8,7	5,8

Наприклад:

(34) Р. 7: Просто становиться дуже сумно і страшно оце за це все // Буває / от / зараз я / е-е / слідкую / так? і яось / от / у мене / коли ідеш вулицею / так? покоління / оце покоління / н-ну / підлітки / так? Я б сказала від десяти до шістнаДцяти років // Десь отакі // Ну / навіть п'ятнадцять / маБуть // ШістнаДцять / може / уже яось у людини яось формується якась / уже аналіз якийсь уже робе вона своїх дій і думок / так? А оця молодь оця / я / я бачу / чую / вон скрізь на вулицях чисто російською // Російська музика / російські у них слова / російське / ну / все чисто російською // Я не знаю / як це? Я не знаю / як батьки / як вони спілкуються з ними / е-е / вдома / я не знаю // Ну / невже / невже так оце у школі як це робиться? Н-ну / зараз я так / я розумію / це онлайн усе / можливо / оце от не / е-е / вчителЯ не бачуть // (ж., середнього віку, вища освіта, росіянка → українка, перша мова – рос., рідна мова – рос. → укр., МПС – рос. → укр.; записано у вересні 2023 р.)

Розпрацювання мовної політики у сфері шкільної освіти потребує

врахування досить значної частки респондентів з низькою мовною стійкістю (навіть серед тих, хто зазвичай спілкується українською), які російськомовцям відповідатимуть російською. Це, зокрема, 14,5 % вчителів (з-поміж них 8,7 % українськомовних), 17,9 % батьків (13,5 % українськомовних), 31 % учнів (17,2 % українськомовних). Як бачимо, основної уваги потребують учні: відповідно до їхньої самооцінки, майже третина з них не може відповідати українською російськомовним співрозмовникам.

Отже, основна тенденція, яку виявлено в результаті проведення другого циклу моніторингу на Сумщині (2023–2024 н. р.)¹¹⁴ – зменшення використання української мови і повернення до показників 2021–2022 н. р. Завершальний етап мовного моніторингу (2024–2025 н. р.) дозволить отримати відповіді на запитання:

1. Чи вдалося призупинити скорочення українського мововжитку у сфері шкільної освіти на Сумщині?
2. Що заважає повноформатному переходу на українську мову в шкільному середовищі й поза ним як у досліджуваному регіоні, так і в державі загалом?
3. Які заходи стануть найрезультативнішими для покращення мовної ситуації в школах Сумської області?

1.5.4. Висновки та рекомендації

Аналіз динаміки мовної ситуації в північному регіоні (на прикладі Сумської області) періоду до і після початку повномасштабної російсько-української війни дає підстави для обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на повноформатне вдержавлення української мови, формування / зміцнення громадянської (національної) ідентичності як етнічних українців, так і етнічних росіян, гармонізацію мовної ситуації в прифронтовому регіоні, а відтак – консолідацію нації під час війни.

З'ясовано, що на мовну свідомість етнічних українців, які спілкувалися

¹¹⁴ Див.: Результати моніторингу, Сумська область, 2024.

здебільшого російською мовою, та етнічних росіян Сумщини, для яких російська мова була фактично єдиним використовуваним мовним кодом, значно вплинула мовна політика держави, зокрема ухвалення і планомірне впровадження Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.). Та вирішальним чинником трансформації мовної свідомості та мовної поведінки мешканців Сумщини стала російська повномасштабна агресія з усіма її трагічними наслідками (тимчасовою окупацією Сумської області в лютому – квітні 2022 р., продовженням активних бойових дій або їх загрозою, постійними обстрілами цивільних об'єктів і цивільного населення, що призводять до людських жертв, евакуації населення, знищення чи пошкодження матеріальних цінностей, об'єктів культурної спадщини, природоохоронної зони, сільськогосподарських угідь тощо) і героїчний спротив Збройних Сил України, українського народу, зокрема і мешканців Сумщини, ворогу.

Ці соціополітичні процеси пришвидшили формування / зміцнення української громадянської (національної) ідентичності, і в цьому поступі вагому роль відіграє мова. Саме за посередництва української мови, а точніше – усвідомлення її як своєї, рідної, а також переходу з російської мови на українську (повного, часткового або лише декларативного, але з обов'язковим визнанням української мови цінністю), мовці отримують підстави відчувати себе українцями.

Ефективна взаємодія місцевих органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з Уповноваженим із захисту державної мови, його регіональним представником¹¹⁵, освітянами Сумщини, представниками громадянського суспільства, зокрема з мовними активістами, щодо послідовної реалізації мовного законодавства забезпечить подальший повноформатний розвиток української мови як державної в Сумській області. Для скоординованості дій рекомендуємо:

1. Здійснювати моніторинг **мовного ландшафту** міст, селищ і сіл

¹¹⁵ Див.: Річний звіт, 2022; Річний звіт, 2023)

Сумської області (носіїв зовнішньої та внутрішньої реклами, офіційних і неофіційних вивісок, оголошень тощо) щодо його відповідності чинному мовному законодавству. Результатом такого моніторингу має стати притягнення до адміністративної відповідальності порушників і заохочення тих, хто ініціативно та креативно реалізує політику українізації в регіоні.

Індикатором формування / зміцнення культурно-історичної пам'яті та громадянської ідентичності загалом є ставлення до перейменування топонімів, демонтажу об'єктів (показників, пам'ятників, бюстів тощо), які пов'язані з подіями колоніального минулого та іменами радянських / російських державних і культурних діячів¹¹⁶. За результатами соціологічних опитувань Київського міжнародного інституту соціології, Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, соціологічної служби Центру Разумкова, і в Україні, і в центральному регіоні, куди уналежнено Сумську область, переважає позитивне ставлення до процесів декомунізації та дерусифікації, утім тривалий час залишається стабільною кількість тих, кому байдуже, що становить близько 20 %. У зв'язку із цим варто активізувати культурно-виховну і просвітницьку роботу, особливо серед молоді та представників старшого покоління.

2. Активізувати контроль за дотриманням мовного законодавства **державних службовців** Сумщини. Спостережено, що зі споживачами державних послуг вони переважно спілкуються українською мовою, але з колегами нерідко використовують російську мову і/або суржик. Тож нагальною потребою є: а) посилити вимоги до претендентів на посаду державного службовця будь-якого рівня щодо знання української мови як державної; б) зобов'язати державних службовців щорічно підвищувати свою кваліфікацію без відриву від служби з метою вдосконалення комунікативних навичок та формування мовної стійкості.

¹¹⁶ Див.: закони України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015 р.), один з чотирьох законів з так званого «декомунізаційного пакету»; «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.); «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (2023 р.).

3. Посилити контроль за закладами **сфери обслуговування**, зокрема ринків, приватних перукарень, салонів краси, аптек, магазинів промислових товарів, а також невеликих магазинів роздрібної торгівлі та онлайн-магазинів, які не належать до великих торговельних мереж, з обов'язковими подальшими заходами адміністративного попередження чи заохочення. Треба створити сприятливі умови для поширення просвітницької інформації про історію та культуру рідного краю та України, видатних діячів української культури і науки, зокрема й земляків, у найбільш людних місцях – у громадському транспорті, торговельних мережах тощо.

Загалом простежуємо позитивні тенденції щодо українізації сфери обслуговування в Сумській області і, зокрема, міського та міжміського громадського транспорту незалежно від форм власності, де і надавачі послуг, і споживачі (пасажирів) за власною ініціативою стали використовувати переважно українську мову, проте водії та оператори служб таксі здебільшого використовують російську мову.

Варто зацентувати на тому, що міжперсональне спілкування у сфері обслуговування короткотривале і має високий рівень стереотипізованості (обмежене короткими фразами). На більших відрізках мовлення, які виходять за межі стереотипних фраз, мовці вдаються до суржику чи російської мови, що свідчить про їхню недостатню мовну компетенцію. Задля підвищення рівня знань української мови як державної треба розширити мережу курсів української мови, програми яких мають зосередитися на формуванні комунікативних навичок мовців, збагаченні їхнього лексико-фразеологічного запасу та розширенні лінгвістичного кругозору.

4. Сприяти виконанню ст. 33 «Державна мова у сфері охорони здоров'я» Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у **закладах охорони здоров'я** Сумської області незалежно від форм власності. У зв'язку з тим, що лікарі не завжди переходять на українську мову в разі, якщо пацієнт говорить українською, запровадити курси, лекторії з вивчення

української мови, які б передбачали підвищення рівня мовної компетенції лікарів без відриву від роботи.

5. Здійснювати посилений контроль за дотриманням мовного законодавства у всіх видах закладів **освіти** – вищої, професійної (професійно-технічної), загальної середньої та дошкільної освіти.

Особливу увагу необхідно приділити професійній комунікації вчителів з іншими учасниками освітнього процесу – колегами-вчителями, учнями, батьками. Учителі мають здійснювати самоконтроль: а) за своїм усним мовленням у спілкуванні з учнями на перервах, з колегами й батьками у школі; б) за писемним мовленням, яке в умовах онлайн-навчання може переважати, зважаючи на добір навчально-методичних матеріалів, а також на культуру української мови під час спілкування в так званих класних і батьківських чатах ¹¹⁷.

З метою підвищення рівня володіння українською мовою, зміцнення мовної стійкості вчителів, усунення можливості для толерування російської мови та позанормативного українського мовлення (суржику) в освітньому процесі треба впровадити в закладах післядипломного навчання (зокрема, у Сумському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти) короткострокові мовні курси для вчителів (паралельно з уже розробленими) із щорічно оновлюваними програмами, до того ж більше годин спланувати для вчителів іноземних мов, зарубіжної літератури, а також усіх нефілологічних спеціальностей.

Варто забезпечити контроль за дотриманням мовного режиму в закладах позашкільної освіти – у палацах, будинках, центрах, станціях дитячої, юнацької творчості, учнівських і студентських клубах, школах мистецтв, оздоровчих закладах тощо.

Сприяти розширенню мережі безкоштовних онлайн-курсів з вивчення української мови на базі університетів області з метою охопити всі територіальні

¹¹⁷ Див.: (Результати моніторингу, Україна, 2024; Результати моніторингу, Сумська область, 2024).

громади Сумщини ¹¹⁸.

6. Медіа. Збільшити штат журналістів Сумської регіональної філії Суспільного мовлення та обсяг ефірного часу задля розширення українськомовного інформаційного простору в прифронтовій Сумській області, підтримувати створення історико-культурологічних радіо- і телепрограм, яких на сьогодні бракує, а також розробити низку заохочувальних заходів для того, щоб журналісти постійно підвищували свій рівень володіння українською мовою.

Здійснювати моніторинг провайдерів телекомунікаційних послуг у Сумській області, зокрема кабельного телебачення, щодо виявлення фактів трансляції відеопродукції, у якій використано російську мову без дублювання, озвучення або субтитрування державною мовою, як того вимагає ст. 40 «Мова у сфері аудіовізуальних медіа» Закону України «Про медіа» (2023 р.).

7. Сприяти взаємодії підприємств державного і приватного секторів регіональної промисловости з аналогійними на Заході України, що підсилить не лише економіку регіонів та держави загалом, її обороноздатність, а й зумовить подальше формування / зміцнення громадянської (національної) ідентичності мешканців Сумщини і консолідацію української нації.

8. Заклади культури і спорту. Створити умови для розвитку центрів вивчення і пропагування української мови на базі бібліотек. Забезпечити контроль за дотриманням мовного законодавства в закладах культури (музеях, театрах, філармонії, будинках культури, палацах дітей та юнацтва тощо), а також у середовищі тренерів-викладачів дитячих юнацько-спортивних шкіл, спортивних секцій і гуртків.

Україні важливо не тільки контролювати впровадження Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на Сумщині,

¹¹⁸ Відповідно до інформації, яку розміщено на офіційному сайті Уповноваженого із захисту державної мови, у Сумській області запроваджено 5 безкоштовних курсів / розмовних клубів для опанування та підвищення рівня володіння українською мовою, з них 3 – у Сумах, 1 – у Конотопі, 1 – у Шостці (<https://mova-ombudsman.gov.ua/sumska-oblast>, дата звернення: 20.12.2024).

а й заохочувати до його виконання всіх мешканців області.

Умовні скорочення

Демографічний щорічник, 2022 – Населення Сумської області за 2021 рік. Демографічний щорічник (2022). Суми. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://sumy.ukrstat.gov.ua/data/171122_dem21.pdf (дата звернення: 10.12.2024).

Закон України, 2019 – Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 2704-VIII, від 25.04.2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 10.12.2024).

Програма моніторингу, 2022 – Програма моніторингу щодо забезпечення функціонування державної мови в освітньому процесі у закладах загальної середньої освіти (21.10.2022). <https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2022/10/Programa-mova.pdf>, дата звернення: 25.11.2024).

Результати моніторингу, Сумська область, 2024 – Регіональна онлайн-зустріч за результатами моніторингу із забезпечення функціонування державної мови в Сумській області. Управління Державної служби якості освіти у Сумській області (07.08.2024). <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=USKca0B5zYY> (дата звернення: 20.12.2024).

Результати моніторингу, Україна, 2024 – Результати моніторингу щодо забезпечення функціонування державної мови в освітньому процесі у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році. Державна служба якості освіти України Державна освітня установа «Навчально-методичний центр з питань якості освіти». Уповноважений із захисту державної мови (2024). <https://surl.li/geewvy> (дата звернення: 20.12.2024).

Річний звіт, 2022 – Уповноважений із захисту державної мови. *Річний звіт про стан дотримання Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2022 році* (2022). <https://surl.li/byqsyh> (дата звернення: 10.12.2024).

Річний звіт, 2023 – Уповноважений із захисту державної мови. *Річний звіт про стан дотримання Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2023 році*. <https://surl.li/fuonfu> (дата звернення: 10.12.2024).

Сумська область, 2001 – Сумська область. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Особливість національного складу населення Сумської області: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/sumy/>; Мовний склад населення

Сумської області: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/sumy/> (дата звернення: 25.01.2025).

Література

- Белей, Л., Ровняк, О. (2023). Зміна мовної поведінки українців унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Мовознавство*, 5, 3–39. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-332-2023-5-001>
- Брага, І. І. (2010). Лінгвосоціокультурний простір м. Суми. Л. О. Ставицька (ред.), *Соціолінгвістичні студії* (с. 123–128). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Брага, І. І. (2011). Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку. *Мова і суспільство*, 2, 119–126.
- Брага, І. І. (2014). Мовна особистість носія українсько-російського суржику в його мовних автобіографіях. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*, 1–2, 32–39.
- Брага, І. І. (2019). Етномовна ідентифікація носіїв суржику. *Записки з українського мовознавства*, 26(2), 119–127. <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2019.26.181509>
- Брага, І. І. (2024). Трансформація етномовної самоідентифікації етнічних росіян Сумщини під впливом російсько-української війни. У С. О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 151–194). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). <https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/Etnomovnyj-kontynuum.pdf>
- Данилевська, О. М. (2009). *Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР*. Київ.
- Данилевська, О. М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси: монографія*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Данилевська, О. М. (2023). Мовна біографія вчителя в дослідженні динаміки мовної ситуації у шкільній освіті України. *Українська мова*, 4(88), 49–69. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.049>
- Данилевська, О. М. (2024). Мовна ситуація в Україні в умовах війни: тенденції, суперечності, парадокси. С. О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 83–110). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). <https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/Etnomovnyj-kontynuum.pdf>

- Калиновська, О. (2010). Мовна ситуація в сфері освіти. У Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. 2-ге вид. (с. 196–233). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Кулик, В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 20.01.2024).
- Матвеева, Н. (2023). Війна і ставлення українців до мови. *Українська мова*, 3(87), 3–18. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.003>
- Матвеева, Н. Р. (2024). Мовна еволюція під обстрілами: трансформація мовної поведінки та мовної свідомості українців. У С. О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 110–130). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). <https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/Etnomovnyj-kontynuum.pdf>
- Москвина, В., Марковська, Ю. (2023, 15 травня). На Сумщині зареєстровано майже 83 тисячі переселенців. *Суспільне Суми*. <https://suspilne.media/sumy/476752-na-sumsini-zareestrovano-majze-83-tisaci-pereselenciv/> (дата звернення: 15.11.2024).
- Руда, О. (2021). Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*. 21. Article 2414. <https://doi.org/10.11649/sm.2414>
- Руда, О. Г. (2024). Навколомовний дискурс під час російсько-української війни. *Українська мова*, 2(90), 30–50. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.030>
- Соколова, С. О., Данилевська, О.М. (2018). Мовна ситуація в школах України. *Українська мова*, 3(67), 3–27.
- Соколова, С. О. (2023). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1(85), 3–19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>
- Соколова, С. О. (2024а). Соціолінгвістичне знання як рушій національно-мовної трансформації суспільства. С. О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 8–37). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). <https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/Etnomovnyj-kontynuum.pdf>
- Соколова, С. О. (2024б). Сучасний підхід до вивчення мовної ситуації: слов'янський досвід і українські реалії. *Українська мова*, 2(90), 3–29. <http://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.003>

- Цар, І. (2018). Співвідношення понять «рідна мова» та «мова повсякденного спілкування» за близькоспорідненого білінгвізму (на прикладі молодіжного середовища м. Києва). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*, 37, 95–99.
- Цар, І. М. (2021). *Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі: монографія*. Київ: Наукова думка.
- Цар, І. М. (2023). Мовна свідомість і мовна поведінка молоді під час російсько-української війни: параметризація і динаміка (стенограма наукового повідомлення на засіданні Президії НАН України 12 липня 2023 року). *Вісник Національної академії наук України*, 9, 93–96. <https://doi.org/10.15407/visn2023.09.093>
- Цар, І. М. (2024а). Вплив російсько-української війни на мовну поведінку молоді в інтернеті. У С. О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 131–150). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). <https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/Etnomovnyj-kontynuum.pdf>
- Цар, І. М. (2024б). Мовна поведінка київської молоді під час російсько-української війни. *Українська мова*, 3, 76–89. doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.076
- Цар, І. (2024в). Мова українського підлітка: мікросоціолінгвістичний аналіз. *Культура слова*, 100, 82–89. <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.7>
- Члек, К., Москвина, В. (2022, 4 вересня). Як отримати статус внутрішньо переміщеної особи, державну допомогу на житло. *Суспільне Суми* (дата звернення: 15.11.2024). <https://suspilne.media/sumy/246958-ak-otrimati-status-vnutrisno-peremisenoi-osobi-derzavnu-dopomogu-ta-zitlo-ludmila-musiaka/>
- Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус*. Чернівці: Рута. (Уперше опубліковано 1987).
- Шумарова, Н. П. (2000). *Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: монографія*. Київ: Київський державний лінгвістичний ун-т.
- Юрченко, Н. (2024, 22 жовтня). Скільки в Україні переселенців і де найбільше ВПО: статистика за областями. *РБК-Україна*. <https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-ukrayini-pereselentsiv-i-de-naybilshe-1729603384.html> (дата звернення: 15.11.2024).
- Юхта, Т. (2024, 24 листопада). ВПО на Сумщині: яка допомога передбачена державою. *Суспільне Суми*. <https://suspilne.media/sumy/887253-vpo-na-sumsini-aka-dopomoga-peredbacena-derzavou/> (дата звернення: 27.11.2024).

- Boiko, M., Vintoniv, M. (2023). Language situation in Kyiv at the beginning of the 21st century: the material of a mass survey in the mobile application “Kyiv Digital”. *Texto Livre*, 16, 1–17.
<https://doi.org/10.1590/1983-3652.2023.46196>
- Nekvapil, J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: on the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*, 162, 63–83.

1.6. ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ ВОЄННОГО ЧАСУ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ *(Н. Р. Матвеева)*

Мовна ситуація в Україні є одним із найважливіших показників глибинних соціально-політичних змін. Особливо помітним це видається в контексті повномасштабної російсько-української війни, адже збройне вторгнення Росії на територію України загострило питання функціонування української та російської мов у державі. Так, в умовах війни мовна ситуація зазнає очевидних трансформацій, які, безперечно, впливають на різні аспекти суспільного життя. Якщо до початку повномасштабного вторгнення ситуацію в Україні трактували як двомовну, то нині українська мова набуває все більшої популярності серед усіх верств населення, зокрема молоді. На сучасному етапі державна мова для українського народу стала невіддільним складником національної ідентичності й символом спротиву.

Збільшення питомої ваги української мови в суспільстві впродовж воєнного періоду підтверджують підсумки різноманітних соціологічних досліджень.

Наприклад, згідно з результатами опитування компанії Gradus Research в жовтні 2022 р. від початку повномасштабного вторгнення Росії 57 % українців почали більше спілкуватися або повністю перейшли на українську мову: 42 % українців почали комунікувати українською мовою більше, а 14 % повністю перейшли на державну мову спілкування (УП, 2022).

Дані опитування, проведеного КМІСом у грудні 2022 р., також засвідчують позитивну динаміку стосовно використання державної мови. Так, 41 % респондентів зазначили, що спілкуються винятково українською мовою, 17 % – здебільшого українською, російською розмовляли 14 % опитаних, ще 24 % вживали дві мови рівною мірою (Кулик, 2022).

У підсумках опитування соціологічної групи «Рейтинг» (лютий 2024 р.) наголошують, що 59 % опитаних респондентів вдома розмовляють українською мовою, 28 % – використовують і українську, і російську, а 12 % українців

спілкуються в побуті російською. Серед тих, хто комунікує лише українською, 9 % цілеспрямовано перейшли на неї лише нещодавно, утім більшість (91 %) спілкуються українською вже давно (Рейтинг 2024). Порівняймо: у 2022 р. опитування «Рейтингу» показало, що 18 % українців говорили вдома російською, а українською – 48 % (Рейтинг 2022). Видно, що кількість повністю українськомовних у побуті людей за останні два роки помітно зростає.

Відповідно до результатів соціологічного опитування Центру Разумкова в червні 2024 р. з'ясовано таке: 70,5 % опитаних розмовляють вдома лише або переважно українською. Для прикладу, у 2015 р. таких було 50 %, у 2006 р. – 46 %. Російську чи переважно російську вдома використовують 11 % опитаних, тимчасом як у 2015 р. її використовували 24 %, у 2006 р. – 38 %. Поза межами дому (на роботі, навчанні) лише або переважно українською спілкуються 72 % опитаних, у 2023 р. – 65 %, у 2015 р. – 46 % (Разумков Центр, 2024).

Найбільше українською мовою розмовляють на Заході України – 93 % респондентів (Рейтинг 2024). Загалом же у західному регіоні зараз постають нові виклики, спричинені вимушеною міграцією російськомовних українців із тимчасово окупованих або небезпечних для життя територій, що не може не впливати на мовну ситуацію в цьому комунікативному середовищі.

Метою цього дослідження є з'ясування динаміки мовної ситуації в західному регіоні України на матеріалах опитування студентів Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Аналіз студентських мовних практик дозволяє виявити закономірності, що відображають вплив війни на вибір мови спілкування, ставлення до мовного питання, а також на формування національної ідентичності. Отримані результати уможливлють глибше розуміння сучасних мовних тенденцій та їхньої ролі в консолідації українського суспільства в умовах війни.

Для проведення опитування ми розробили соціолінгвістичну анкету у гугл-формі, яку пропонували заповнювати студентам різних факультетів ТНПУ. Запитання нашої соціолінгвістичної анкети перегуквалися із запитаннями

опитування 2017 р., що його ми проводили серед студентів столичних закладів вищої освіти (Матвеева, 2022, с. 153–156), а також із запитаннями студентського анкетування, яке виконував Центр соціологічних досліджень «Громадська думка» у 2000 р. (Залізник, Масенко, 2002).

Ми проводили анкетування три роки поспіль із студентами університету 2022/2023 н.р., 2023/2024 н.р., 2024/2025 н.р. Обсяг вибірки становить 535 анкет. Респондентами стали студенти 1-2 курсів таких факультетів, як-от: філології і журналістики, іноземних мов, мистецтв, історичного, інженерно-педагогічного й фізичного виховання.

Звернімо увагу на визначення рідної мови студентами ТНПУ імені В. Гнатюка. Так, 98,5 % опитаних своєю рідною мовою назвали українську. Зазначимо, що 1,5 % респондентів рідною визначили російську або ж обидві мови рівною мірою. Зважаючи на те, що близько 2 % студентів із нашої вибірки переїхали до Тернополя зі Сходу і Півдня України, розуміємо, що саме ці респонденти дали такі відповіді. Це цілком логічно, адже попри те, що більшість опитаних – вихідці з Тернопільської чи сусідніх переважно українськомовних областей, участь в опитуванні взяли також студенти з Донецької, Луганської, Херсонської та Дніпропетровської областей. У цих регіонах історично склалося більш широке використання російської мови в повсякденному житті, тож ідентифікація її як рідної в окремих випадках зумовлена передусім мовним середовищем, у якому зростали ці студенти.

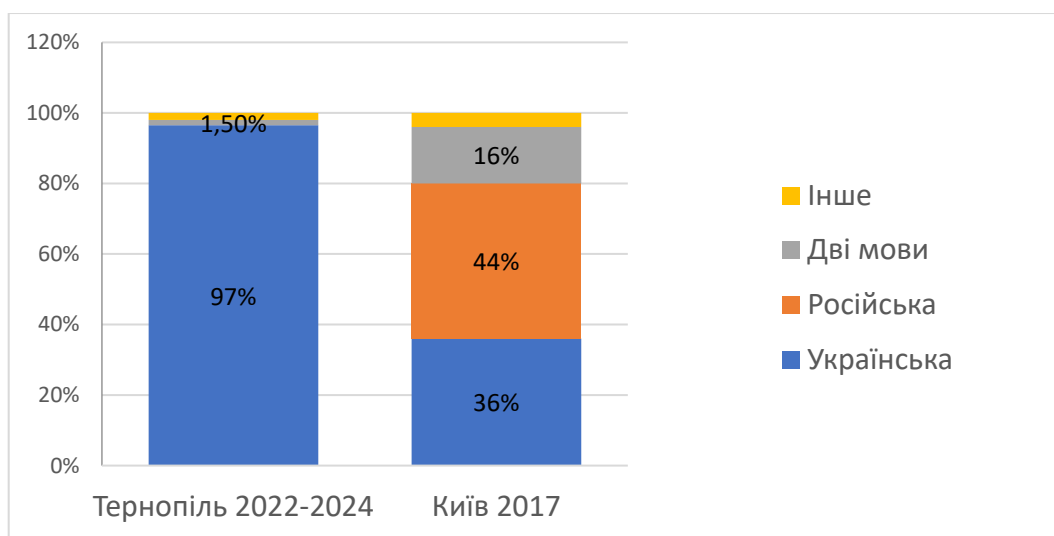
Наступне питання стосувалося того, що саме студенти розуміють під поняттям «рідна мова». Найчастіше рідну мову молодь ототожнює з державною мовою (34 %) або з мовою своєї національності (28 %). Це, безперечно, свідчить про міцний зв'язок між мовною ідентичністю та національною належністю. 17 % опитаних вважають, що рідна мова – це основна мова їхнього спілкування, що підкреслює важливість практичного аспекту комунікації. 9 % респондентів визначають рідну мову як першу засвоєну мову, для 8 % опитаних рідна мова – це мова їхньої родини (гадаємо, що ці респонденти асоціюють рідну мову з

дитинством, коли формується мовна свідомість, а тому очевидно в цьому контексті видається роль сім'ї та її вплив на становлення мовної й національної ідентичностей). Отже, з результатів випливає те, що сучасна молодь сприймає рідну мову як багатовимірне поняття, найчастіше ототожнюючи її з мовою своєї держави чи національності.

88 % опитаних студентів у повсякденному житті спілкуються тільки українською мовою, 8,5 % використовують здебільшого українську, 1,5 % – розмовляють двома мовами однаковою мірою, 2 % студентів обрали інший варіант, підкресливши, що це або суржик, або українська та англійська мови. Зважаючи на те, що 96,5 % респондентів у побутовій комунікації користуються українською мовою, можемо зробити висновки, що у свідомості молодого покоління тернополян поняття рідної мови та мови повсякденного спілкування фактично збігаються, а це підкреслює важливість української мови як основного засобу комунікації серед студентів, а також свідчить про її стійке закріплення у комунікативних практиках молоді.

Цікаво порівняти отримані результати з підсумками студентського опитування, яке ми проводили в Києві у 2017 р. (мал. 1.6.1). Так, студенти столичних закладів вищої освіти в побутовій комунікації використовували російську мову (44 %), українську (36 %), дві мови (16 %), суржик (4 %) (Матвеева, 2022, с. 110). Очевидно, що такі результати великою мірою залежали від часу та регіону проведення анкетування. Київ традиційно сприймали як більш російськомовний регіон, тимчасом як Захід України завжди був українськомовним, що й великою мірою вплинуло на результати анкетування. Утім важливо підкреслити, що сучасне опитування демонструє високий рівень мовної ідентифікації молоді з українською мовою. Ба більше, на нашу думку, це може свідчити про помітний зсув у мовних пріоритетах студентів на користь державної мови, яку тепер сприймають не тільки як рідну, але і як домінантну мову повсякденного спілкування, що об'єктивно відображає загальні зміни в

суспільстві, де українська мова закріплює свої позиції як основна мова комунікації українців.

Мал. 1.6.1. Мова повсякденного спілкування (дані студентських опитувань 2022–2024 рр. та 2017 р.)

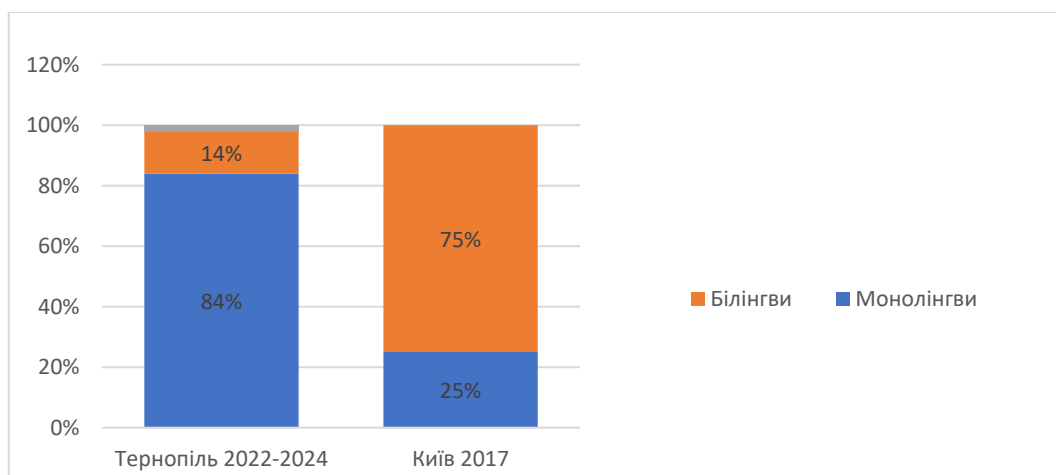
Зацікавлює також оцінка рівня престижності української та російської мов на сучасному етапі, а також чи змінилося ставлення респондентів до двох мов після початку повномасштабного вторгнення Росії. Зокрема, на запитання «Чи престижно зараз в Україні говорити українською мовою?» 98 % опитаних дали ствердну відповідь. Решта респондентів дотримуються такої ж думки, щоправда, висловили її в розгорнутому вигляді: *«Це не показник престижу, це буденність кожного поважаючого себе українця», «Не тільки престижно, але й обов'язково для кожного громадянина», «Українською мовою зобов'язані говорити всі українці незалежно від її престижності», «Що значить престижно? В Україні говорити українською мовою потрібно. І це наш обов'язок».*

Ситуація з російською мовою виявилася повністю протилежною: 96 % опитаних зазначили, що розмовляти російською мовою зараз не престижно, 1 % вважає, що престижно, 3 % респондентів висловили свою думку категоричніше, називаючи це недопустимим чи навіть ганебним явищем: *«Це не допустимо», «Російська – мова окупанта», «Ганебно», «Однозначно – ні», «На мою думку, в Україні ніколи не було престижно розмовляти російською, це лише нав'язання радянських стереотипів, які століттями хотіли нас знищити як націю», «Це*

мова наших вбивць». Ці відповіді відображають загальне негативне ставлення до російської мови в контексті російсько-української війни та її сприйняття як мови агресора й окупанта.

68 % студентів зазначають, що після початку повномасштабного вторгнення їхнє ставлення до української мови покращилося, 31 % опитаних не змінили свого ставлення, підкреслюючи, що *«ставлення не покращилося, а глибше утвердилося»* або ж *«мова завжди мала значення»*. Тимчасом ставлення молодих людей до російської мови, очевидно, погіршилося, про що стверджують 91 % опитаної молоді. Ще 5 % не змінили свого ставлення, а 4 % обрали відповідь *«Інше»*, аргументуючи свою позицію так: *«Не хочу нічого чути про них»*, *«Це мова вбивць»*, *«Воно й було погано, куди вже гірше?»*, *«Ненавиджу»*, *«До мови ворога не повинно бути ніякого ставлення, вона чужа»*. Таким чином, війна великою мірою вплинула на мовні преференції молоді, підсиливши позитивне ставлення до української мови та негативне – до російської.

Цікавило нас і те, чи вважають студенти себе білінгвами, тобто людьми, які вживають і українську, і російську мови. Результати показали, що 84 % опитаних називають себе монолінгвами й лише 14 % – білінгвами. Ці дані помітно відрізняються від підсумків опитування київських студентів у 2017 р. (мал. 1.6.2), адже в ньому переважав високий рівень двомовності: 75 % опитаних ідентифікували себе як двомовців і тільки 25 % зараховували себе до одномовців (Матвєєва, 2022, с. 110).

Мал. 1.6.2. Білінгвізм студентів (дані студентських опитувань 2022–2024 рр. та 2017 р.)

Ці зміни можуть відображати як зростання національної свідомості, так і загальну зміну мовних пріоритетів під впливом війни. Очевидно, що на сучасному етапі більшість студентів в Україні надають перевагу українській мові та ідентифікують себе як одномовних українськомовних громадян.

Проаналізуємо комунікативні практики тернопільських студентів. Так, 100 % респондентів на звернення українською мовою дадуть відповідь українською. Коли до них звертатимуться російською, то 93 % опитаних відповідатимуть українською, 3 % – російською, 2 % – двома мовами, ще 2 % зазначали, що уникають таких людей або не відповідають їм зовсім. Це підтверджує чітку мовну позицію молоді й домінування державної мови в усіх комунікативних ситуаціях. Такі результати контрастують з мовними практиками київських студентів у 2017 р., коли 67 % опитаних відповідали російською на звернення російською (Матвеєва, 2022, с. 117). Помітні відмінності, окрім того, що підкреслюють, як регіональні та часові фактори впливають на мовну поведінку комунікантів, також відображають зростання важливості української мови в публічному та приватному спілкуванні, особливо в контексті останніх років.

Питальники обох студентських анкет містили також запитання про те, що найчастіше є причиною перемикання мовних кодів серед молодих людей. Студенти столичних університетів найчастіше відповідали, що вони підлаштовуються під мовний код співрозмовника (55 % респондентів), переходять на іншу мову, коли співрозмовник не розуміє української (16 %) та розмежовують мови для формального і неформального спілкування (9 %) (Матвеєва, 2022, с. 117–118).

На відміну від київських студентів, молодь, що навчається в Тернополі, не переходить на російську мову в процесі комунікації. Оскільки це запитання в анкеті є відкритим, то можемо продемонструвати конкретні приклади відповідей респондентів: *«Немає причин переходити на російську»*, *«Принципово не спілкуюся мовою агресора»*, *«Я категорично не розмовляю мовою окупанта»*, *«Я*

з Тернополя. Який перехід? Завжди розмовляла українською», «До початку повномасштабного вторгнення перехід на російську у мене відбувався, коли до мене звертались російською. Після повномасштабного вторгнення для мене російської не існує», «Немає ніяких підстав розмовляти російською мовою», «Завжди спілкуюсь українською, бо вважаю, що люди в Україні повинні розуміти українську. Винятком є іноземці». Звичайно, деякі студенти все ж зазначають, що коли співрозмовник не розуміє української, вони можуть перейти на російську. Проте це радше виняток, аніж правило. Видно, що молодь Тернополя має більш категоричну мовну позицію, яка відображає чітку групову ідентифікацію мовної спільноти за українською мовою.

Підкреслимо, що більшість опитаних вважає, що сучасний стан уживання української мови в усіх сферах мовлення не відповідає її статусу державної. Проте, що мова вживається в меншому обсязі, ніж цього вимагає статус, висловилися 52 % респондентів, 33 % переконані, що вживання мови відповідає її статусу. Упадає у вічі те, що 14 % студентів гадають, що українська мова вживається навіть у більшому обсязі, ніж це передбачено законодавством. Припускаємо, такі думки студентів зумовлені активною популяризацією української мови в медіа, освіті та культурних заходах, що може надавати враження про таке її широке застосування.

Водночас 95 % опитаних наголошують, що російська мова в Україні не повинна мати жодних переваг на законодавчому рівні порівняно з мовами інших національних меншин. Зазначимо, що в студенській анкеті 2017 року так відповіли 82 % студентів (Матвеева, 2022, с. 119). Свідома позиція молодих людей свідчить про зростання громадянської зрілості та розуміння важливості державної мови. Ба більше, окремі студенти вирішили відповісти розгорнуто на це питання, продемонструвавши свою категоричну позицію: «Мова агресора не має ніякого права», «Ніколи вона не буде мати таке право, я б її заборонила на всій земній кулі», «Використання російської мови на території України має бути заборонено законом», «Категорично – ні. Це не наша мова і ніколи нашою не

стане». Ці висловлювання відображають глибоке негативне ставлення до російської мови в Україні в контексті її статусу та використання. Вони підтверджують загальне ставлення молоді щодо того, що російська мова не повинна мати жодних додаткових прав або статусу, і що її використання в Україні повинно бути чітко регламентовано або заборонено.

Неможливо оминати зв'язок мовного питання з війною, яку Росія розв'язала проти українського народу, а також з вимушеною міграцією українців зі східних і південних регіонів до безпечніших міст і сіл на Заході України. Для того, щоб краще зрозуміти ставлення студентів до цих важливих проблем, ми поставили їм кілька питань.

Наприклад, на запитання «Чи згодні ви з твердженням, що питання статусу російської мови стало однією з причин повномасштабного вторгнення Росії в Україну?» три чверті студентів дали ствердну відповідь. Окрім цього, 98 % респондентів зазначили, що українську мову, за їхніми спостереженнями, стали використовувати частіше після початку повномасштабного вторгнення Росії, а отже, мовна ситуація в Україні певною мірою змінюється. Таке бачення мовних питань, очевидно, свідчить про те, що молодь усвідомлює зв'язок між мовою та політичними конфліктами, зокрема збройною агресією Росії проти України. Студенти розуміють, що мовне питання було не просто культурним аспектом, але й інструментом маніпуляції та частиною пропагандистської кампанії Росії.

Що стосується аспекту вимушеної міграції здебільшого російськомовних українців до західних регіонів, то, на думку опитаних студентів, мовні розбіжності часто призводять до мовних конфліктів. Зокрема, 71 % опитаних були свідками мовних конфліктів. 4 % зазначили, що самі потрапляли в конфлікти на мовному ґрунті. Це вказує на те, що переселення російськомовних українців до більш українськомовних західних областей спричиняє певну напруженість та загострює мовне питання. Люди, що звикли розмовляти українською мовою, нерідко налаштовані досить категорично, особливо в контексті воєнних подій, до тих внутрішньо переміщених осіб, які

використовують російську мову. Наприклад, 68 % респондентів бодай один раз просили російськомовних українців перейти на державну мову спілкування.

Окрім цього, ми запитали студентів, як реагували переселенці на прохання користуватися державною мовою. Відповіді чітко виявляють різний ступінь готовності ВПО адаптуватися до нового комунікативного середовища. Так, 7 % опитаних стверджують, що перехід відбувався охоче, 35 % вважають, що російськомовні намагалися перейти на українську, щоправда, для них це було доволі важко. 23 % респондентів зазначили, що ВПО не виявили бажання змінити мовний код. 5 % зауважили, що російськомовні громадяни рішуче відмовлялися перейти на українську. Окремі студенти на це питання вирішили дати розгорнуті відповіді, серед яких можемо простежити навіть тенденцію до вияву агресії: *«Були різні випадки, від охочого переходу до переходу зі скандалами», «Переходили на образи і обзивання мене», «По-різному буває. Хто знає українську – переходить на неї, хто не має бажання її вчити – рішуче відмовляється», «...зазвичай люди починають виправдовуватись та реагують агресивно, нагадуючи про свій “стан жертви”», «По-різному, одні переходили на українську, інші хамили і конфліктували», «Деякі переходили на українську мову, хоч це було важко, а деякі відстоювали своє “право” в дуже грубій манері».*

Відродно, що 99 % опитаної молоді підтримують ідею про те, що в перспективі українська мова має стати основною в усіх сферах комунікації. Це демонструє орієнтацію молодих людей на зміцнення та утвердження статусу державної мови. Окрім цього, 90 % студентів заявили, що не хочуть, аби їхні майбутні діти вивчали російську мову й літературу в школі, а отже, молодь має чітку позицію щодо ролі російської мови в українському суспільстві.

Наостанок ми запропонували студентам висловити свої міркування з приводу функціонування української та російської мов на території України. Відповіді відображають одностайну позицію студентства щодо важливості збереження й розвитку української мови як єдиної державної. Ось деякі з

коментарів: «Я вважаю, що українську мову повинні знати всі українці, навіть ті, що завжди спілкувались російською, ті самі “переселенці”, адже вони народились в Україні, якби вони знали і спілкувались національною і державною мовою, довіра і повага до них була б більшою», «На території України повинна функціонувати тільки одна державна мова – українська», «Державна мова повинна бути “Українська”, а всі інші мови мають рахуватись як іноземні», «Я проти мови країни агресора», «На мою думку, якщо ти живеш в Україні, то ти зобов'язаний говорити українською мовою», «Мову окупанта потрібно викоринити з України та забути, як страшний сон!», «Мені шкода, що до сьогодні люди, чиї домівки зруйновано, не розуміють важливості мовного питання... Я би хотіла, щоб люди в Україні спілкувались виключно українською... мова – це не тільки про слова, це про стан твоєї свідомості, про твій менталітет, про твої думки», «Російської мови не має існувати на території України взагалі. Сподіваюся, що російська мова вимре разом з російською нацією!», «Одна держава – одна мова», «Українська мова має бути як ідентифікатор нашої нації!», «Російська мова – це мова окупанта, саме нею катують наших співгромадян», «Армія, мова, віра – те, на чому тримається держава. Чомусь у Німеччині ніхто не задумується над тим, говорити їм французькою чи німецькою. Українська мова – це наша ідентичність, мова нашого народу, державна мова України, а російська – мова окупанта. Говорити мовою окупанта, поки на фронті гине цвіт української нації, неприпустимо», «Мова виконує ідентифікаційну функцію і визначає нашу приналежність не лише до конкретного клану землі, а й до культури, традицій, ментальності тощо. Кожному з нас обирати, куди відноситись: до колоритної України, чи до терористичної росії», «Я вважаю, що усі російськомовні люди повинні перейти на українську мову. Як мінімум, на вулицях ми не повинні чути жодного російського слова. Війна показала, які можливості нам може дати російська – біль, страждання і смерть. Я дуже люблю українську мову і хочу, щоб її майбутнє в Україні було набагато

кращим», «Російська мова має бути вилучена із вжитку людьми, посадовцями, на телебаченні, і має каратись законом за її використання в публічному просторі, особливо, якщо Ви займаєте посаду, яка має вплив на суспільство (викладач, інфлюенсер, політик тощо)», «В країні не може бути мови терориста, яка вбиває нашу культуру не одне століття. Вона має бути заборонена, а люди, які розмовляють російською, мають нести за це кримінальну відповідальність», «Російська мова – це мова, якою віддаються накази вбивати наш народ та чинити геноцид». Ці висловлювання підкреслюють не лише бажання студентів бачити українську мову домінантною в суспільстві, але й глибоку емоційну і патріотичну прив'язаність до неї в умовах війни та національної боротьби. Відповіді студентів, безперечно, відображають сильне бажання зберегти й утвердити українську ідентичність через мову, яка для багатьох стала своєрідною зброєю та символом спротиву.

Отже, результати студентського анкетування вказують на високий рівень мовної свідомості молодих людей. Слід зауважити, що наведені дані частково зумовлені регіональним фактором, адже Тернопіль є українськомовним містом, де не використовували російську мову й до початку повномасштабного вторгнення. Однак беззаперечними видаються тенденції до бажання молоді закріпити державний статус української мови, поширивши її на всі комунікативні сфери, та мінімізувати вплив російської мови в перспективі.

У контексті війни Росії проти України помітним є не лише негативне ставлення до російської мови, що виявляється в почутті ненависті і відторгнення, але також до всього, що асоціюється з Росією, зокрема літератури, медіа та до самих росіян. Це загострення позицій щодо мовного питання підкреслює потребу в чіткій національній стратегії, яка сприятиме інтеграції української мови в усі аспекти суспільного життя.

На сучасному етапі процес українізації став особливо інтенсивним. Війна проти агресора стала рушійною силою, що об'єднала людей заради перемоги, зокрема й у мовному аспекті. У період війни українці усвідомлюють, що мова –

це надважливий елемент національної ідентичності та боротьби за незалежність, фактор консолідації суспільства, що підтримує національний дух. У перспективі очікуємо подальші зміни в мовній ситуації країни, які можуть призвести до розвитку української монолінгвальності. Такий розвиток подій можливий за умови реалізації послідовної мовної політики держави, яка передбачає дотримання мовного законодавства та підтримку державної мови.

Умовні скорочення

Разумков Центр – Разумков Центр. *Опитування українців. Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024).* [Ідентичність громадян України: тенденції змін \(червень 2024р.\) \(razumkov.org.ua\)](https://razumkov.org.ua)

Рейтинг 2022 – Соціологічна група «Рейтинг» (19 березня 2022). *Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні* https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html

Рейтинг 2024 – [Соціологічна група «Рейтинг» \(лютий 2024\).](https://iri.org.ua) *Всеукраїнське опитування. NATIONAL SURVEY OF UKRAINE (iri.org.ua)*

УП – Українська правда (2022). *57 % громадян стали більше спілкуватися або перейшли на українську – опитування.* <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/20/250940/>

Література

Залізник Г., Масенко Л. (2002). *Мовна ситуація Києва: день нинішній та прийдешній.* Київ: Урок української.

Кулик В. (2022). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч.* https://zbruc.eu/node/114247?fbclid=IwAR0NaHe4BHvMqqA96nN_87TyTsQ_M0sgn0Gb_zDZCKxXDq0PU7Pna4Zjf96Y

Матвеева Н. (2022). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва: монографія.* Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Матвеева Н. (2023). Війна і ставлення українців до мови. *Українська мова*, 3(87), 3–18. doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.003

1.7. ТРАНСФОРМАЦІЯ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ *(І. М. Цар)*

1.7.1. Мовна поведінка молодих українців на тлі соціально-політичних подій: контекст дослідження

Війни, революції та інші соціально-політичні потрясіння часто змінюють суспільне ставлення до мов і спричиняють трансформації мовної політики держав, залучених до цих подій (Kulyk, 2024). Після розпаду Радянського Союзу пострадянські країни почали відновлювати мовні права титульних націй. Однак зміни мовної ситуації в багатьох державах відбувалися повільно через значну кількість зрусифікованих громадян, наприклад, в Україні, Білорусі, Казахстані, Киргизстані, Латвії, Естонії та Молдові (Pavlenko, 2008). Російсько-українська війна спричинила такі мовні трансформації в Україні, що навіть важко знайти паралелі подібних мовних перетворень унаслідок військових конфліктів в інших державах.

З початком російської агресії у 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р., ставлення українців до Росії та всього, що з нею пов'язано, включно з мовою, суттєво погіршилося (Опитування 2022). Крім того, російсько-українська війна спричинила зміни у ставленні до національних мов і пробудила національну ідентичність громадян інших колишніх республік СРСР, які досі потерпають від зовнішніх русифікаторських впливів. Позиції російської мови слабшають, наприклад, у Казахстані. Казахи, зокрема, почали вимагати, щоб їх обслуговували казахською мовою, розуміючи, що національна безпека Казахстану залежить від збереження казахської мови (Talant, 2022; Junisbai, 2022; Рискулова, 2023). Імовірно, події в Білорусі після президентських виборів 2020 року, коли білоруси виступили проти проросійського режиму О. Лукашенка, можна віднести до подібних (але не таких сильних, як сьогодні в Україні) прагнень нації до відродження своєї мови. Тоді білоруська молодь почала частіше розмовляти білорусською, щоб

продемонструвати свою політичну позицію (Відродження, 2020). Саме молодь однією з перших виступила на захист своїх мовних прав. А отже, дослідження мовної поведінки молоді є важливим для розуміння майбутньої мовної ситуації в країні. Молоде покоління є активним, мобільним, відкритим до всього нового і має потенціал впливати на важливі соціальні та політичні питання.

На жаль, в українській соціолінгвістиці не так багато робіт, присвячених вивченню мовної поведінки молоді. З початку XXI століття українські соціолінгвісти переважно вивчали молодіжний сленг. Водночас за роки незалежності України мовна поведінка молоді зазнала суттєвої трансформації. На початку XXI століття соціолінгвісти зафіксували значний ступінь конформності мовної поведінки в українському молодіжному середовищі. Наприклад, у 2002 р. Т. Бурда виявила, що 74,8 % українськомовної київської молоді переходили на російську мову, якщо до розмови приєднувалася російськомовна людина (Бурда, 2002). Дослідження мовної поведінки київської молоді (на основі анкетування 2017 р.) прогнозувало подальше поширення білінгвізму в молодіжному середовищі за умови збереження тогочасної мовної ситуації (Цар, 2021, с. 179). Однак мовна ситуація в Україні поступово змінювалася, зокрема завдяки ухваленню Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Закон 2019). Значно більше молодих людей почало спілкуватися українською (Соколова, 2021). Л. Біланюк виокремила такі чинники категоричної зміни повсякденних мовних практик частини українців на використання лише української мови, як «руйнування стереотипів, усвідомлення творчого потенціалу недостатньо представленої мови, зростаюче відчуття суперечностей в мовних практиках, які існують, а також почуття особистої відповідальності за майбутнє країни» (Bilaniuk, 2020, с. 79).

Початок повномасштабної російсько-української війни значно прискорив перехід молоді на українську мову. Соціологічні та соціолінгвістичні дослідження, проведені у 2022-му та на початку 2023-го рр., зафіксували зміни не лише в мовній поведінці, а й у мовній та національній свідомості українців

(Опитування 2022; Кулик, 2022; Соколова, 2023; Гонтар, 2024). Аналізуючи дані опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у грудні 2022 р., В. Кулик (2022) вказує на різке збільшення тих, хто використовує українську мову в повсякденному житті. Навесні 2022 р. співробітники Інституту української мови НАН України опитали ВПО та мешканців населених пунктів, які їх прийняли (Соколова, 2023). Результати анкетування також засвідчили зміни в мовній свідомості російськомовних громадян та білінгвів: «Зараз складається дуже сприятлива ситуація для зміцнення позицій української мови як державної, але проблему потенційного мовного конфлікту також не можна недооцінювати» (там само, с. 16).

Зміни в українській мовній ситуації вплинули на мовну свідомість та мовну поведінку молодих українців. Соціолінгвістичні дослідження попередніх років уже вказували на прихильне ставлення молоді до української мови (особливо в інформаційній сфері та офіційному спілкуванні) та готовність молодих людей переходити на українську, зокрема в україномовному середовищі (Цар, 2021, с. 179). А повномасштабне вторгнення Росії, схоже, дало багатьом молодим людям, які раніше не переходили на українську, привід зробити це. Крім того, багато молодих людей переїхали з переважно російськомовних східних і південних регіонів, де тривають бойові дії, на переважно українськомовний Захід України. Такі зміни, безумовно, вплинули на мовну поведінку молодих українців, але не були детально досліджені з використанням якісних, а не кількісних соціолінгвістичних методів. Наше дослідження ґрунтується на матеріалі 20 мовних біографій (див. Кісс, Шумицька, 2023), записаних після початку повномасштабної російсько-української війни¹¹⁹.

1.7.2. Мовна стійкість українськомовної молоді

Усвідомлення ролі мови як маркера ідентичності формує мовну поведінку молодих людей: вони перестають переходити на російську, спілкуючись з російськомовним співрозмовником, ба більше – можуть робити зауваження тим,

¹¹⁹ Опитані – молоді українці віком від 16 до 35 років, які на момент інтерв'ю перебували в Україні.

хто в публічному просторі говорить російською, удавати, що не розуміють російської, або демонстративно відмовлятися розмовляти нею, навіть коли свідомі можливої конфліктної ситуації.

Найпомітніші зміни в мовній свідомості відбулися в інформантів, які раніше здебільшого або взагалі не переходили на російську. Вони почали гостріше реагувати на мовне питання: перестали споживати російськомовний контент і продукти, намагаються дистанціюватися від усього, пов'язаного з Росією. Їх дратує, коли вони чують російську мову на вулиці чи в інших громадських місцях. Дехто навіть зазначив, що інстинктивно намагається відійти від людини, яка розмовляє російською мовою. Записано мовні біографії, у яких мовці, що раніше могли підтримувати двомовну розмову (тобто кожен співрозмовник говорив своєю мовою, обоє розуміли одне одного і не виникало жодних проблем), починали просити російськомовного співрозмовника перейти на українську або навіть казали, що не розуміють російської мови. Для цих інформантів питання мови стало більш принциповим, ніж раніше.

Б. (ж, 25, Львів, укр.)¹²⁰ *Я взагалі перестала її (російську) розуміти. Пам'ятаю, як стою на касі в торговому центрі в Кракові, продавець звертається до мене англійською. А потім він зрозумів, що я українка, і з посмішкою переходить на російську, напевно, щоб зробити мені приємність. Я йому кажу: «Я вас не розумію. Англійською, будь ласка».*

М. (ж, 29, Львів, укр.) *Після того, як у Харкові почалася війна, двох наших співробітників евакуювали з харківського офісу до Львова. Один з них [раніше російськомовних] перейшов на українську мову, і зараз зі всіма спілкується українською, а другий переживає за свою недосконалу українську, тому не переходить, але з нашого офісу ніхто з ним російською не говорить, ні вживу, ні в переписках. Це не спричиняє ніякого конфлікту.*

За нашими спостереженнями, практика, коли кожен розмовляє своєю мовою, не переходячи на іншу, є непоодиноким. Однак варто зазначити, що

¹²⁰ Тут і далі в дужках подано коротку інформацію про респондентів у такому порядку: стать, вік, місце народження, мова повсякденного спілкування.

російськомовні співрозмовники не часто впевнено продовжують говорити російською, якщо їхній співрозмовник не переходить на цю мову. На початку розмови вони можуть говорити лише російською, але згодом мимоволі починають вживати деякі українські слова, а наприкінці розмови іноді навіть повністю перемикаються на українську. Тому припускаємо, що такі мовні практики можуть стати перехідним етапом до української одномовності.

Дотримання мовної стійкості особливо помітне, коли молоді люди перебувають за кордоном (наголошуємо, що тут йдеться про тих, хто з певних причин виїздив за кордон на короткий час і повернувся до України, а не про зовнішніх мігрантів). Вони вдають, що не розуміють російської мови, або відповідають англійською, якщо до них звертаються російською.

Ю. (ж, 28, Київ, укр.) *Одного разу в Празі була ситуація, коли жінка почала розмовляти зі мною російською мовою, а я попросила її говорити англійською або чеською.*

М. (ж, 29, Львів, укр.) *Наш власник квартири в Кракові, коли ми заселялися, сказав, що може російською. Але ми проігнорували і продовжили розмову англійською.*

Для цих інформантів важливо, хто є їхнім співрозмовником – російськомовний українець чи громадянин Росії. Зафіксовано випадки, коли українськомовні, які раніше переходили на російську, тільки якщо розуміли, що їхній співрозмовник росіянин і не розуміє української, після початку війни перестали зважати на це та перемикає мовний код. Це пов'язано з негативним ставленням до самих росіян. Така мовна поведінка поширюється й на спілкування з громадянами України російської національності. Однак, якщо мовець є громадянином України, але має російське походження, то загальне ставлення до нього залежить від того, чи підтримує він російське вторгнення.

Крім того, деякі інформанти, які ніколи б не перейшли на російську мову (тобто мають принципову позицію щодо використання української мови), почали робити зауваження персоналу у сфері послуг, який звертався до них

російською, або скаржитися, коли в публічному просторі грала російська музика. До повномасштабного вторгнення ці респонденти, за їхніми словами, не наважувалися робити такі зауваження, хоча їх дратувало порушення мовного законодавства.

І. (ж, 25, Київ, укр.) *Ми їхали з Польщі автобусом. Це було якраз між Новим роком і Різдвом. Водій на повний голос слухав російський шансон. Я попросила вимкнути. В країні все-таки війна. Краще увімкнути колядки. І всі мене підтримали, а до того всі мовчали.*

Декого з інформантів дратує, коли російськомовні намагаються продемонструвати свою проукраїнську позицію, але не переходять на українську. Це свідчить про те, що мова в розумінні молоді таки є важливою частиною вираження патріотичних почуттів ¹²¹. Ось, наприклад, розповідь однієї з респонденток (менеджерки в магазині аксесуарів у Львові):

Ю. (ж, 30 років, Львів) *Пообвішувалися синьо-жовтими ленточками, бо бояться бандерівців. І приходять і кажуть: А у вас єсть жолто-синя лента? А я з приходу кажу: «Нету». А я собі думаю: «Ніде вже не знайдеш тут. **Я таким не продаю синьо-жовті ленточки**».*

Такі приклади спонукають до роздумів, як українське суспільство розуміє поняття патріотизму, зокрема в контексті війни. Тут слід зазначити, що причиною такої поведінки опитаних, як у мовній біографії респондентки Ю., може бути й пережита (або навіть повторювана) психоемоційна травма, пов'язана з російською агресією.

Скажімо, у Львові чи не кожного дня ховають загиблих українських воїнів. Жителі міста постійно є свідками траурних процесій. Багато українців втратили близьких на війні. Тож зрозуміло, чому інформанти вказують на непоодинокі випадки, коли відчують **відразу і тривожність**, чуючи російську мову на вулиці, у транспорті чи в інших публічних місцях. У деяких ситуаціях огида до російської мови може навіть переростати в мовні конфлікти. Розгляньмо,

¹²¹ Зафіксовано приклад, коли інформант прямо сказав, що перейшов на українську, бо хоче бути **справжнім патріотом**, а справжні патріоти розмовляють державною мовою.

наприклад, уривок з мовної біографії респондентки О. (ж, 22 р., Львів). У дівчини 2023-го р. загинув брат на війні. Вона вечеряє в одному зі львівських закладів разом зі своєю мамою. Неподалік сидить компанія молодиків і щось гучно й весело обговорює російською. За словами О., у неї з матір'ю ледь не стався нервовий зрив: *«Хоч ми й розуміли, що це їхні приватні розмови, що це не в супермаркеті, наприклад, але ми не могли слухати тієї мови. Мама покликала офіціанта, щоб він їм щось сказав. Це ненормально, що вони так безсоромно викрикують мовою вбивць!»*

Є приклади, коли українськомовні починають більше дбати про чистоту своєї мови, намагаються позбутися російських слів та суржику. Варто зазначити, що не лише інформанти з регіонів, де поширений суржик, починають більше перейматися чистотою свого мовлення. Молодь, яка спілкується літературною мовою, але іноді може вживати російські слова, також більше замислюється над тим, як говорить, і намагається покращити свою українську.

1.7.3. Перехід російськомовної молоді на українську

Інформанти, які використовували українську та російську мову залежно від ситуації, також почали гостріше реагувати на мовне питання і перестали переходити на російську при спілкуванні з російськомовними. Дехто з них зауважив, що хотів б спілкуватися лише українською, але все одно несвідомо перемикає коди.

Т. (м, 27, Київ, рос. → укр.) *Раніше я розмовляв переважно російською з переходом на українську. Зараз намагаюся говорити повністю українською. Все-таки ворог спілкується російською. Якщо вони хочуть нас розуміти, нехай вчать українську.*

Перехід на українську також може бути мотивований переконанням, що справжні патріоти повинні розмовляти державною мовою. Такі приклади зафіксовано й раніше, зокрема в дослідженні мовної поведінки російськомовних переселенців з Криму та Сходу України (Цар, 2020b).

А. (ч, 18, Житомир, укр.) *Я намагаюся розмовляти українською, бо вважаю, що так я можу показати іншим, що я теж патріот.*

Для інших російська мова, як і українська, є лише засобом спілкування, і розмовляти обома мовами залежно від ситуації – звичайне повсякденне явище. Таку позицію якраз ілюструє наведений нижче приклад. Інформант І. не планує радикально відмовлятися від російськомовного продукту, якщо його не можна замінити українськомовним:

І. (ч, 19, Луцьк, укр) *Моє ставлення до російської мови змінилося, але не радикально. Потрібно зменшити її використання в повсякденному житті, але не потрібно радикально не читати, не слухати, не сприймати мову. У нас все ще є багато першоджерел російською мовою в науковій літературі, які також мають місце в науковій сфері, за винятком джерел з пропагандистським забарвленням, які вже не можуть сприйматися як «достовірні» джерела для науки.*

Для респондента І. російська мова є інструментом, який він використовує тому, що не має альтернативи. Проте зафіксовано й інші приклади, коли мовці використовують російську мову як зручний засіб для досягнення своїх цілей, зокрема шукаючи інформацію в інтернеті, і не переймаються, чи можна знайти те, що їм потрібно, українською мовою. Як сказала одна респондентка, «ми багатіші за росіян тим, що ми знаємо і свою, і їхню мову і можемо їх обох використовувати, а вони нашої не знають».

Інформанти, які розмовляли переважно або тільки російською мовою, зараз під впливом війни намагаються або повністю перейти на українську, або збільшити кількість української у своєму повсякденному житті. Респонденти, які не планують переходити на українську, прагнуть підвищити її рівень. Деякі з них навіть відвідують курси розмовної української мови або мають намір це зробити. Вони зазначають, що знають українську мову, але їм важко подолати мовний бар'єр.

Н. (ч, 20, Київ, рос.) *Я став частіше спілкуватися українською, намагаюся вчити більше слів, помітив, що комедії з українським дубляжем смішніші.*

Ю. (ж, 29, Київ, укр.) *У мене багато знайомих, які вже перейшли або роблять все можливе, щоб перейти. Навіть моя подруга Вероніка, від якої я ніколи в житті не чула жодного українського слова, перейшла і пише постійно українською. Каже, що москалі її змусили. Коли мені кажуть, що важко говорити, я кажу, що так само важко хлопцям і дівчатам воювати, але вони воюють, і, на жаль, гинуть. Гинуть і за наше право розмовляти українською.*

Дехто з опитаних ще раніше мав намір перейти на українську мову, але з різних причин не зробив цього. Першим поштовхом до переходу став переїзд з російськомовного середовища в двомовне або україномовне. А повномасштабне вторгнення стимулювало їх нарешті почати розмовляти українською або принаймні розширити сферу спілкування нею:

Р. (ч, 19, Горлівка, укр.) *Я перейшов повністю на українську. Не хочу говорити мовою окупанта. Письмово використовував українську замість російської з 2014 р. Я тоді переїхав до Києва. А зараз повністю перейшов. І навіть коли до мене хтось говорить російською, я відповідаю тільки українською.*

Л. (ч, 22, Чорноморськ, укр.) *У 2018 році почав переходити в розмові з деякими друзями, зараз намагаюся з усіма спілкуватися українською, з батьками лише частково розмовляю російською (вони теж намагаються переходити).*

Молоді люди, які перейшли на українську мову або змінили своє ставлення до неї, вказують на певні психологічні чинники змін у мовній поведінці. Наприклад, інформантка К. (ж, 17, Севастополь, рос.) намагається перейти на українську мову, повністю відмовляючись від російськомовного контенту, хоча живе в російськомовному середовищі, тому змушена спілкуватися російською в громадських місцях.

К. Фільми, музику, серіали, я все дивлюся в інтернеті або українською, або англійською. Книжки так само читаю українською, намагаюся знаходити. Я не можу це пояснити. Мені просто гидка російська. Я психологічно не можу.

Зміну мовної поведінки молодих людей, як свідчать проаналізовані інтерв'ю, виявлено не тільки в переході на українську мову в побутових комунікативних ситуаціях, а й в інших процесах, загальною тенденцією яких є відмова від усього російського: молодь (звісно, не вся) поступово чи радикально перестає споживати інформацію з російськомовних ресурсів, починає вести соцмережі українською, змінює мовні налаштування в телефонах та інших гаджетах на користь української, намагається більше дбати про чистоту своєї мови, позбуватися суржику, замінює російськомовні джерела інформації англійськомовними (за умови відсутності необхідних українськомовних) тощо.

С. (18, ж, Київ, укр.) Ну, по-перше, я переклала телефон на українську мову і фільми дивлюсь українською мовою. Навіть якщо я десь граю, десь бачу русню (сміється), росіян, то я просто їх... я не знаю.. бло... заблокую, просто не люблю.

Інформантка С. також зауважила, що спостерігала численні, як вона вважає, мовні конфлікти в інтернеті, зокрема в соцмережах (у тіктоці й інстаграмі) та в іграх, коли одні користувачі спонукали інших використовувати українську мову: *Якщо ти українець, спілкуйся українською! Чого ти цією руснявою спілкуєшся?* Такі зауваження не лише підкреслюють увиразнений в умовах війни зв'язок мови та національної ідентичності, а й можуть бути чинником переходу молоді на українську або хоча б сприяти тому, щоб молоді люди починали замислюватися над своєю мовною поведінкою.

Є також приклади зміни мови та національної ідентичності під впливом війни, оскільки інформанти не хочуть, щоб їх асоціювали з росіянами.

І. (ч., 30, Вінниця, укр.) Хоча мої батьки росіяни, я вважаю себе українцем. Ну, тому що я тут виріс, мені подобається Україна, і я не хочу, особливо зараз, щоб мене асоціювали з москалями. Така асоціація неприємна.

Дехто навіть повторно змінив свою мовну поведінку – повернувся до спілкування українською, від якого раніше відмовився через почуття сорому чи намагання влитися в російськомовне середовище. Респондент А. (24, Новомирогород, Кіровоградська обл.) так описує момент, коли він повернувся до спілкування українською мовою: *«Третій день повномасштабного вторгнення, це було 27-ме число, 28-го числа потім я вже пішов у військкомат і якраз було спілкуватися з військовими, тому тим паче хотів з ними українською спілкуватися, от. В побуті тоді ще спілкувався російською з деякими друзями. Але через деякий час після спілкування з військовими українською, після спілкування з друзями, які радикально налаштовані стосовно мовного питання, я, власне, почав потихеньку переймати їх погляди»*. Тобто спостерігаємо не тільки формування усвідомлення власної мовної поведінки в багатьох українців, а й глибше осмислення факту мовної ідентичності, втраченої під впливом прямої чи прихованої русифікації.

Повернувся до спілкування українською і респондент В. (ч, 22, Куп'янськ, Харківська обл., укр). Ось як він описує зміну своєї мовної поведінки протягом життя:

В. *Українською спочатку [говорив], в підлітковому році і вже десь так більше почалося тако руській там, суржик.*

І. *А як то так почалося? Розкажіть, а як то так почалося, руський, суржик? З чого це почалося?*

В. *Та ось, напевно, коли в школу, ну там не школа, в нас гімназія була, ну, не важливо. То там з'явилися ті хто розмовляють російською. І там оце якось так почалося то так, то так. Ну чим старше ми становімся тим більше якось мови російської ставало. Ну це там і контент, який ми дивились, і там, достаток локалізації деяких там, наприклад, чи книг, які ми там читали на російській, чи що там, ну то таке. Чим більше ми ставали дорослішими, тим більше почали розмовляти на російській мові, що звісно нам не плюс був.*

І. *Добре. А от коли Ви переїхали до Харкова, Ви теж там вже розмовляли російською, та?*

В. *Да, та. В Харкові напевно розмовляв більше саме російською, чим українською мовою. Українською ми розмовляли тільки на парах, ну, бо такий мовний закон, що типу всяке, ну...*

І. *А чому саме в Харкові Ви розмовляли російською?*

В. **Бо в Харкові всі розмовляють російською.**

В. *Тепер, наприклад мій, один із найкращих добавлених друзів, там Олександр, він також перейшов на українську. Ми спілкуємося в чаті українською і все таке інше, і також мій брат, теж спілкується українською. Ну, моя мама теж більше перейшла так, ми спілкуємося вже українською і всяке таке. Ну більше, ну багато хто з моєї сім'ї все-таки більше намагається перейти ну на українську мову.*

І. *Тобто з суржику на українську, так?*

В. *Ну так, так. Суржик це таке більш таке воно.. Хоч і смішне, і наше, але це ну...*

Важливим фактором, що стимулював перехід частини інформантів на українську мову, стала зміна мовного середовища внаслідок переїзду із зони бойових дій на Захід України, де більшість населення розмовляє українською.

Зверніть увагу, перебування в українськомовному середовищі вплинуло навіть на тих інформантів, хто перейшов на українську мову з початком повномасштабного вторгнення, адже вони побачили, що спілкування українською мовою може бути не лише свідомим, мотивованим війною вибором, а повсякденною реальністю. Скажімо, респондент І. (17 р., Київ, рос.) у лютому 2022 р. був змушений тимчасово виїхати на Захід України. Переїхавши до Рогатина, він ходив до місцевої школи і спілкувався з однолітками. На запитання, чи вплинуло перебування в Рогатині на його мовну свідомість, І. відповів: *«Не вплинуло, але воно довело, що спілкуватися українською будь-де та з будь-ким – це не просто можливо, а й необхідно»*. Як бачимо, перебування (навіть коротке)

в українськомовному середовищі може суттєво змінити мовну свідомість людини. Ба більше, дослідження, проведені раніше, доводять, що навіть переїзд із російськомовного в білінгвальне середовище впливає на мовну поведінку людей. Скажімо, російськомовні переселенці з Донецької, Луганської областей та Криму, перебуваючи в Києві, де побутують і українська, і російська мови, починали більше використовувати українську й навіть думати нею (Цар, 2023, с. 547).

Однак здебільшого такий перехід був лише «зовнішнім», тобто інформанти намагалися спілкуватися українською мовою в публічному просторі міст чи сіл, куди вони приїхали, і продовжували розмовляти російською в сім'ї та з близькими друзями. У респондентів, які вважають рідною російську мову, вона нерідко асоціюється з домом, сім'єю та дитинством. Імовірно, для частини молодих мігрантів було важливо зберегти цей зв'язок. Крім того, вони відзначають, що їм важко відповідати українською (особливо на початковому етапі переходу), коли до них звертаються російською.

Небажання виділятися, намагання влитися в мовне середовище часто є причиною зміни мовної поведінки російськомовних переселенців, які опинилися в українськомовному середовищі. Їхній перехід на українську нерідко лише зовнішній, публічний і може бути спричинений суто прагматичними факторами (щоб уникнути конфліктів) або стереотипами (*«Ну ми ж у Львові. Тут всі говорять українською»*, *«Мені батьки завжди казали: навіть не думай у Львові говорити російською. Побачиш, що буде»*). Отже, не всі випадки переходу на українську можна вважати спричиненими війною чи зміною мовної свідомості.

Повномасштабна російсько-українська війна вплинула на мовну свідомість і мовну поведінку також багатьох представників національних меншин. Скажімо, аналіз мовних біографій кримських татар засвідчив не тільки певний внутрішній спротив російській мові та позитивне ставлення представників цієї національності до української мови в контексті сучасних

подій, а й більшу увагу до їхньої рідної мови – кримськотатарської. Інформантка А. (30, Євпаторія → Київ) так коментує зміни у своїй свідомості: *«З часом, після повтору агресії, для мене просто було простіше зрозуміти українців, які відстоюють своє право на мову, тому що я знаю, що російська зробила з моєю мовою»*. Дівчина навіть сама організувала невеликий розмовний клуб кримськотатарської мови серед своїх знайомих, а в повсякденні перейшла на українську, хоч раніше, «поки українцям по голові не дали», розмовляла російською: *«Я не все життя говорила українською мовою. Рідна в мене кримськотатарська. Я зараз говорю українською, тому... Ну в українській мови нема шансу на вимирання, в кримськотатарській є... Я прекрасно усвідомлюю, що через 50 років, якщо я ще буду жива, мені нема кому буде слова сказати кримськотатарською... Це доволі реалістичний сценарій»*. Перехід на українську у випадку А. зумовлений не лише намаганням відмежуватися від усього російського, а й розумінням наявності спільного ворога, намаганням підтримати державну мову, оскільки респондентка розуміє, що її рідна мова так само перебуває під загрозою через агресивну політику Росії.

Проте навіть за бажання спілкуватися лише українською мовою молоді люди не завжди можуть це робити через мовну політику своїх роботодавців:

П. (ч, 33, Луганськ → Київ, укр. і рос.) *На жаль, через специфіку своєї роботи з деякими людьми я говорю російською, але там якщо це мене ніяк не формалізує, то я з усіма... починаю розмовляти з усіма українською, скажем так. Бо я працюю там head of sales в IT-компанії, і **стандарти моєї компанії такі, що коли зі мною починають клієнти розмовляти російською, я теж перехожу на російську**. Але ну там таких клієнтів вже дуже мало, їх набагато менше, ніж було до війни.*

Дехто змушений продовжувати використовувати російську мову через специфіку своєї роботи. Наприклад, одна респондентка аналізує російський дискурс, тому постійно повинна читати російською мовою.

Спостерігаємо й іншу ситуацію, коли молодь на новоокупованих територіях **вимушено переходить на російську, щоб здаватися росіянам «своїми»**, адже це спосіб залишитися живим. Про це розповідає кримська татарка Е. (26, Херсонська обл. → Київ → Німеччина). Її молодші племінниці, що залишилися на окупованій частині Херсонщини, на відміну від своїх батьків, уже дуже добре володіли українською і розмовляли нею. Але в умовах окупації були вимушені повернутися до російської. Мовна свідомість дівчат не змінилася (вони досі прихильники української), але мовна поведінка зазнала змін.

Можемо виокремити соціально-психологічні чинники, що впливають на перемикування кодів у ситуаціях неодномовного спілкування в сучасних умовах. Вони різні для українсько- і російськомовних інформантів. Для перших важливо, *хто* до них звертається (етнічний росіянин чи українець), а також взаємини зі співрозмовником (родичі, друзі, незнайомці). Крім того, вони можуть перемикатися на російську в деяких ситуаціях з міркувань безпеки. На перемикування кодів російськомовних впливає: упевненість у своїх знаннях української; ступінь близькості зі співрозмовником (родичі, друзі, незнайомці); наявність постійного і, що важливо, домінантного українськомовного оточення; прагнення бути ідентифікованим як українець; необхідність дотримання мовного законодавства.

1.7.4. НЕперехід молоді на українську

Попри відкриту агресію проти України з боку Росії досі є молодь, яка не має наміру переходити на українську. Для частини російськомовних інформантів така позиція є приниповою і вони не збираються змінювати своєї мовної поведінки. Проте навіть ті молоді люди, що спілкуються російською і не планують відмовитися від неї, говорять, що ця мова для них – лише засіб спілкування, тобто вони сприймають російську мову окремо від росіян, до яких можуть ставитися негативно.

Однією з причин відмови переходити на українську є вплив оточення, острах засудження – навіть не батьків, а друзів. Молоді люди по-різному

сприймають зміну мовної поведінки своїх друзів. Окрім прикладів схвалення та підтримки, траплялися й ситуації, коли близькі засуджували опитаних за намагання розмовляти українською. Наприклад, інформант Н. (ч, 17, Київ, рос. → укр. → рос. і укр.) після кількох місяців перебування у Львові повернувся до Києва і відновив спілкування російською або українською мовою, залежно від ситуації. Це ще раз підтверджує значну роль мовного середовища у формуванні мовної поведінки молоді.

Н. Коли ми переїхали до Львова, коли в Києві були бої, я ходив грати в баскетбол і мені подобалося там практикувати українську мову. А мій друг був дуже роздратований. Йому було важко говорити [українською]. Він запитав мене, чому я переходжу на українську. Ніби мене вважали зрадником, чи щось таке.

Це не єдиний приклад, коли перемикання коду на українську мову сприймається мовцем як особиста зрада. Хоча батьки респондента Ф. (ч, 30, Київ, рос.) перейшли на українську, він відмовився зробити те саме, пояснюючи свою відмову тим, що спілкування українською змінить його особистість (перестане бути самим собою).

Засвідчено випадок, коли батьки респондента не схвалили його перехід на українську мову. Як наслідок, він розмовляв українською лише на публіці, а російською вдома. Отже, схвалення сім'ї може бути одним із чинників зміни мовної поведінки молоді.

Зафіксовано також декілька інших спостережень щодо молодих киян у їхніх родинах, які можуть впливати на мову представників старшого покоління. Скажімо, у родині респондентки С. (ж, 18, Київ, укр.) лише вона та її молодший брат перейшли на українську майже повністю і намагаються спілкуватися нею в більшості ситуацій, навіть з батьками, які не змогли остаточно змінити мовну поведінку і розмовляють обома мовами. Інформантка Р. (ж, 30, кримська татарка, Євпаторія → Київ) почала розмовляти українською по телефону зі своєю старенькою матір'ю, кримською татаркою, яка залишилася в Криму й фактично

не володіє цією мовою, – і та під впливом доньки стала намагатися розмовляти цією мовою, учити нові слова, дивитися фільми в інтернеті українською.

Одна з респонденток, переїхавши до Львова, спочатку повністю перейшла на українську мову, але з часом повернулася до спілкування російською. Подібні приклади були задокументовані раніше, під час дослідження мовної адаптації молодих мігрантів з окупованих регіонів України в Києві (Цар, 2020а). Інформанти намагалися говорити українською одразу після переїзду, оскільки були переконані, що на новому місці всі спілкуються українською. Це було пов'язано з наративами російської пропаганди про те, що на Заході України – усі бандерівці, які навіть можуть вбити когось за те, що той розмовляє російською мовою. Коли приходило усвідомлення, що їх розуміють і вони можуть говорити російською, то припиняли спілкуватися українською. Тобто для частини опитаних (зокрема ВПО) причиною переходу на українську мову може бути не протистояння Росії, а наявність раніше сформованих уявлень про мовну ситуацію в новому середовищі проживання.

Іншою причиною того, чому дехто з молодих людей остаточно не переходить на українську, є те, що їм психологічно **не комфортно виділятися** у середовищі, де більшість спілкується російською. Це добре ілюструє мовна біографія військового І. (ч, 27, Куп'янськ, рос. → укр.) з Харківщини. Він розповідає, що і сам перейшов на українську, і навіть його мама перейшла (зверніть увагу, тато хлопця – росіянин). І хоча І. свідомо намагається максимально використовувати українську в усіх побутових ситуаціях, у своїй бригаді спілкується російською через те, що більшість побратимів нею розмовляють. Однак І. розповідає, що на звільнених територіях з місцевим населенням він та інші хлопці з його бригади розмовляють виключно українською, щоб місцеві розуміли: **перед ними «свої»**. Такий перехід для розрізнення «свій / чужий» також засвідчують мовці, які переходять блокпости: *«на українському боці говоримо українською»*. Отже, навіть за наявності бажання повністю перейти на українську мову, не всі це роблять через

домінування російськомовного оточення та індивідуальні психологічні особливості.

Дехто з російськомовних інформантів цілеспрямовано не змінює своєї мовної поведінки, вважаючи, що «мова ні в чому не винна і не є гарантією безпеки, а українську мову їм нав'язують», хоча декларативно ці люди можуть підтримувати статус української мови як єдиної державної. Такі мовці намагаються (а інколи й не намагаються) всіляко виправдати незнання чи невикористання державної мови, зокрема пояснюючи це своїм природним правом розмовляти тією мовою, якою забажають. Водночас вони вважають себе українцями й навіть можуть засуджувати російську агресію. На їхню думку, мова не є ознакою національності. Проте оскільки постійно збільшується кількість українців, які переходять на українську або починають гостріше реагувати на порушення мовного законодавства, то ті, хто не бажає змінювати свою мовну поведінку, нерідко **почуваються ображеними** і частіше стають учасниками мовних конфліктів чи зазначають, що стикалися з мовною дискримінацією. Це відбувається через те, що вони підсвідомо дотримуються ідеології «мова = носій мови / особистість», **тобто сприймають негативне ставлення до російської мови як ставлення до себе як особистості**. Тут спрацьовує також певний психологічний аспект **протесту проти заборон чи усталених норм**, що дуже притаманно молоді.

А. (ж, 20, Кіровоградська обл. → Київ, рос.) *Багато людей почали тіпа говорити української мовой. Тіпа круті там, туди сюди, це шось доказує, хотя на самом то деле це вопше нічого не доказує. **Я не считаю, что те, что там люди почнуть разговаривать на украинском и тіпа перестануть ракети падать, ну. Од цього нічого не поміняється! То шо Путін – дібіл, то російська мова в цьому не віновата.***

На думку А., мова – це лише засіб комунікації. Хоча дівчина вважає себе українкою і засуджує російську агресію, її дратує, що багато людей переходить на українську, що їй можуть робити зауваження за спілкування російською в

публічному просторі, а також що доводиться докладати зусиль і говорити українською на роботі, тоді як ще недавно було модно розмовляти російською.

Заглибившись в інтерв'ю А., дізнаємося: переконання, що рідною мовою має бути українська, за словами дівчини, «їй вбили в голову з дитинства в школі»: *«Я б не сказала, що в мене є якась мова, яка конкретно мені рідна. От у мене такого немає. Я можу в принципі шо на українській говорить, що на російській, шо на суржyku»*. Як бачимо, респондентка не може конкретно ідентифікувати себе з якоюсь мовною групою, і навіть сама не розуміє, яка мова для неї рідна. Крім того, її мовна свідомість викривлена стереотипами про масове побутування російської мови в Україні: *«Ну загалом, скажем так, якщо брати час до війни, то **всі** говорили на російській мові, ну **велика частина** України реально говорила на російській, тому що ну це було популярно, це було модно, і **всі** вчили російську мову і старались говорити нею, от. Із-за цього і зараз багато людей говорять російською, тому що вони так звикли»*. Перехід багатьох людей на українську під впливом повномасштабної війни дратує А. Дівчина каже, що ставиться до людей, які перейшли на українську з «прізнєнієм», говорить, що це «показуха», і вважає недоцільним «себе сковувати в чомусь», зазначаючи, що в повсякденному житті їй достатньо знати російську мову, а українську мову ні їй, ні в майбутньому її дітям знати не обов'язково. Зауважте, що розмиття мовної ідентичності, фактична відсутність державної мовної свідомості руйнують і національну ідентичність інформантки: на запитання, чи могла б А. змінити свою національну ідентичність, вона відповіла «так».

Розуміючи зростання популярності української мови, як заборону російської і як зневагу до тих, хто розмовляє нею, сприймає і респондент Р.

Р. (ч, 22, Київ, рос.) *Я вот допустим говорил на русском всю жизнь, ну и суржик, но после полномасштабного меня начало бесить то, что **начали делить по языку***.

Хоча Р. не може достеменно пояснити, як саме «начали делить по языку», він почувається ображеним через те, що мова, яка завжди була для нього рідною,

зараз відходить на другий план. Водночас дехто з респондентів зазначив, що справді стикався зі зверхніми коментарями щодо свого спілкування російською, зокрема в приватних комунікативних ситуаціях, що посилює небажання цих осіб переходити на українську мову, оскільки вона для них почала асоціюватися з почуттям образи.

Часом інформанти, які не мають наміру переходити на українську мову, виправдовуються тим, що їм важко розмовляти нею, бо вони ніколи цього не робили. Вони добре розуміють її, але не мають мовної практики. Наприклад, інформант В. пояснює, що не розмовляє українською, тому що погано знає мову:

В. (ч, 17, Київ, рос.) *В украинском языке много слов, которые уже не употребляют, старые слова. Ну, я не понимаю, зачем их знать. Мне потому и тяжело говорить, что я их не знаю.*

З мовної біографії В. дізнаємося, що річ не в мові, а в тому, що В. фактично стикався з українською лише на шкільних уроках, має обмежений словниковий запас і не має практики спілкування нею. Його дратує, що для складання НМТ (Національного мультипредметного тесту) він має вчити українську. Хоча молоді українці вивчають українську мову в школі, вони не завжди добре нею володіють, оскільки їм бракує практичних навичок для повсякденного спілкування, через те, що поза навчальним процесом вони можуть розмовляти здебільшого російською.

Дехто з молоді тільки частково переходить на українську. Наприклад, респондентка Н. (ж, 18, Сєверодонецьк → Київ, рос. → укр. і рос.) після початку повномасштабної війни повністю перейшла на українську в публічному просторі (навіть у соцмережах), але в сімейному колі і з близькими продовжує розмовляти російською, пояснюючи це так:

Н. *Трошки складнуvато [розмовляти українською постійно]. Я можу вільно спілкуватися українською, але можу забувати деякі слова, тобто мені треба трошки подумати, щоб перевести з російської на українську. Я вважаю, що вдома ви можете розмовляти, як хочете.*

На думку Н., важливо розмовляти українською мовою публічно, оскільки так можна вплинути на мовну ситуацію в місті, яке, за переконаннями дівчини, має бути українськомовним. Тобто перехід Н. на українську фактично лише «зовнішній» та ідеологічно зумовлений. Від абсолютного переходу Н. стримує, на її думку, недостатній рівень володіння українською, брак практики спілкування цією мовою. А втім, спостереження за мовленням респондентки під час інтерв'ю не дає підстав вважати, що рівень її української може бути перешкодою для переходу на українську в усіх комунікативних ситуаціях. У випадку Н. стримувальним чинником є радше небажання інформантки докладати зусиль до зміни власної мовної поведінки.

Аналіз результатів проведених інтерв'ю дає підстави окреслити ймовірні причини того, чому частина російськомовної молоді не хоче переходити на українську навіть після повномасштабного вторгнення Росії на територію України:

1) несформованість національної свідомості (розмитість мовної ідентичності), деформації національної й мовної свідомості українців. Причини цього, як показують мовні біографії інформантів, здебільшого закорінені ще в дитинстві і пов'язані насамперед із вихованням у сім'ї, дошкільних закладах та в школі, що не випадково, адже російська влада, а пізніше й проросійські політики в незалежній Україні, послідовно втілювали (а дехто й досі намагається втілювати) політику асиміляції, розмиття мовно-культурних меж між Україною та Росією (Російською імперією, СРСР);

2) вузьке коло спілкування (немає потреби говорити українською, оскільки оточення спілкується російською або принаймні розуміє її);

3) стереотипи [уявлення про те, що більшість (а то й усі довкола) спілкуються російською (див. пункт 2)];

4) незнання української мови, відсутність практичних навичок спілкування нею, що, відповідно, зумовлює труднощі під час комунікації;

5) загальний рівень освіти (інформанти, які були категорично проти переходу на українську, узагалі не дуже цікавилися навчанням, вивченням інших мов чи саморозвитком). Зауважу, що цей пункт є лише припущенням, оскільки незначна кількість опитаних не дає змоги робити загальні висновки про кореляцію між рівнем освіти і бажанням мовців перейти на українську.

Аналіз мовних біографій уможливив визначення **основних мовних ідеологій** української молоді під час російсько-української війни:

1. Мова = етнос / мовець / особистість. Наприклад, коли молодь чує російську мову, ототожнює людину, яка нею розмовляє, з росіянином, асоціює російську мову з тими ж негативними рисами, якими наділяє й росіян тощо.

2. Мова = кордон (розрізнення «свій – чужий»). Мова допомагає ідентифікувати мовця з певною спільнотою. Сьогодні в Україні таке розрізнення може навіть врятувати життя.

3. Мова як засіб боротьби з Росією: зменшуючи використання російської мови, зменшуємо сферу впливу російської влади і війська.

4. Має значення лише мова, якою ви говорите в публічних місцях. Це позиція тих українців, які не хочуть повністю переходити на українську, але намагаються не впливати своєю мовною поведінкою на загальну мовну ситуацію.

5. Мова – це лише засіб спілкування. Позиція тих, хто не вважає мову важливою для безпеки держави.

1.7.5. Перехід на українську до і після 24 лютого 2022 року: основні відмінності

Більшість проаналізованих прикладів свідчать про те, що мовна поведінка молоді справді змінюється в бік вибору спілкування українською або принаймні покращується її ставлення до державної мови. Однак, звісно, постає питання, як довго можуть тривати ці зміни і чим нинішня ситуація відрізняється від піднесення мовного патріотизму після початку російсько-української війни у 2014 р.

Проаналізувавши мовні біографії молодих російськомовних ВПО з Донецької та Луганської областей і Криму, записані до початку повномасштабної війни (Цар, 2020а), можемо частково дати відповіді на ці запитання. Події 2014 р. і війна, що триває, теж вплинули на мовну поведінку опитаних раніше переселенців, але більше на ставлення до мов, ніж на повсякденне спілкування. Майже всі інформанти зазначили, що могли б перейти на українську, але водночас більшість продовжувала спілкуватися російською в повсякденному житті, оскільки розуміла, що в мовному середовищі, в якому вона перебувала, можна обійтися без української. Утім, опитані могли перемикаєти коди в магазинах або в транспорті, а також звертаючись до незнайомих людей. Використання мови в цих ситуаціях змінилося насамперед через мовний закон 2019 р., який спонукав покупців також використовувати українську. Найменше респонденти послуговувалися українською в інтернеті. Але зараз ситуація в мережі також змінюється, адже спостерігаємо потужний «зовнішній» перехід (перемикання сторінок у соцмережах на українську, вплив популярних блогерів, які також переходять на українську, спілкування українською мовою поза родиною).

Якщо раніше, до подій 2013–2014 рр., українська мова була для багатьох молодих людей символом держави, нею захоплювалися і поважали, але не завжди намагалися спілкуватися нею, то під час та після Революції Гідності вона почала сприйматися надзвичайно гостро як маркер національної ідентичності та гарант національної безпеки (Цар, 2020а). А з 24 лютого 2022 р. ми спостерігаємо ще більший сплеск цього сприйняття, викликаний насамперед бажанням молоді дистанціюватися від усього російського. Сьогодні багато молодих людей, які говорили, що готові перейти на українську мову, але потребували певного стимулу, нарешті його отримали. Крім того, вони перестають соромитися своїх помилок, коли говорять українською, а раніше це був вагомий стримувальний чинник остаточної зміни мовної поведінки. Майже всі опитані зазначили, що мають друзів, які перейшли на українську мову. Навіть якщо респонденти

продовжують спілкуватися російською і не мають знайомих, що відмовилися від неї, вони помічають загальну тенденцію збільшення кількості української мови в суспільстві: частіше чують її на вулиці, у сфері обслуговування тощо. І уявлення про масовість переходу на українську сприяє поступовій зміні їхньої мовної свідомості, що згодом може вплинути на рішення цих людей перейти на українську.

Інформанти кажуть, що навіть якщо війна закінчиться, їхнє негативне ставлення до російської мови не зміниться. Можна припустити, що багато молоді перейшло від свідомого послуговування українською в окремих сферах життя (до 2022 р.) до активних зусиль спілкуватися українською мовою в усіх сферах життя (як спосіб відмови від російської) і вплинути на аналогічні зміни у своїй родині та друзях. Українська мова замість того, щоб бути інструментом, обраним з суто комунікативних міркувань, тепер використовується більше як символ протистояння російській агресії та символ українського громадянства та ідентичності. Однак досі є меншість, яка чинить опір цій тенденції і спілкується звичною для себе російською мовою.

Російськомовна молодь, яка вважає, що «мова ні в чому не винна», може демонстративно продовжувати спілкуватися російською і не переходити на українську, іноді навіть якщо раніше могла це зробити. Отже, з одного боку, можна припустити, що збільшиться кількість двомовних комунікативних ситуацій, коли кожен співрозмовник розмовляє своєю мовою і не переходить на інший код. З іншого боку, можливе також поступове збільшення ситуацій перемикання коду з російської на українську під час спілкування з українськомовними співрозмовниками, оскільки кількість україномовних осіб, які свідомо не обирають російську мову, уже зросла і зростає, а багатьом російськомовним психологічно складно підтримувати двомовну розмову – і вони переходять на українську. Інтерв'ю показують, що державні заходи мовного регулювання (насамперед імплементація законів про державну мову та освіту) лягають на сприятливий ґрунт.

Аналіз мовних біографій виявив глибинний зв'язок настанов молодих людей щодо української мови з ідеологічними засадами, які визначали мовну політику України впродовж багатьох років, з уявленнями про престиж / непрестиж цієї мови, масовість мововжитку в країні, функції державної мови. Це спонукає до роздумів про важливість патріотичного виховання молоді, а також потребу збільшення кількості заходів для зміцнення престижу державної мови в суспільстві. Адже, як засвідчують проаналізовані інтерв'ю, на мовну поведінку молоді впливає не лише мовне середовище – значну роль відіграють саме уявлення молодих людей про реальну й бажану мовну ситуацію в Україні.

Метод мовної біографії зафіксував мовні ідеології та соціально-психологічні чинники, які визначають мовну поведінку українців. І чи не найголовніший висновок полягає в тому, що підтримка державної мови та розширення сфер її функціонування – це спосіб боротьби у війні за ідентичність та збереження нації.

Проведене дослідження може допомогти в аналізі змін у мовній поведінці представників інших вікових груп, моделюванні розвитку мовної ситуації в Україні та регулюванні державної мовної політики. Перспективним є вивчення змін мовної поведінки молодих представників національних меншин, а також глибший аналіз мовної адаптації внутрішньо переміщених осіб та українських мігрантів за кордоном. Трансформація мовної поведінки молоді ще триває. Вона не є завершена. Тому подальше опрацювання таких перетворень актуальне і необхідне. Крім того, воно може бути корисним для аналізу ставлення до мов та мовної поведінки молоді в інших країнах, де відбуваються воєнні потрясіння. Ця студія може допомогти проаналізувати відродження національних мов у пострадянських державах, а також у нинішніх суб'єктах (республіках) Російської Федерації. Особливо це стосується тих, хто переживає або може пережити прямі чи приховані конфлікти з Росією в майбутньому.

Умовні скорочення

Закон 2019 – Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 2704-VIII, від 25.04.2019. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.*

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19/ed20190425>

Опитування 2022 – Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022 р.). *Соціологічна група «Рейтинг».*

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html

Література

Бурда, Т. (2002). *Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва)*. Київ.

Відродження білоруської мови на хвилі політичного активізму. Відео. *Голос Америки.*

<https://www.holosameryky.com/a/5632121.html> (доступ: 25.05.2024)

Гонтар, М. О. (2024). Ставлення до мов українців різного етнічного походження під час повномасштабної війни. *Українська мова*, 2 (90), 51–68.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.051>

Кісс, Н., Шумицька, Г. (2023). Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. У: *Соціальне у мові та мова в соціумі: монографія на пошану доктора філологічних наук, професора Лариси Масенко* (с. 83–133). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Кулик, В. (2022). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Zbruch.*

https://zbruc.eu/node/114247?fbclid=IwAR0NaHe4BHvMqqA96nN_87TyTsQ_M0sgn0Gb_zDZCKxXDq0PU7Pna4Zjf96Y (доступ: 17.07.2024)

Рискулова, Н. (2023). «Деколонізація мислення». Як вторгнення в Україну спонукало молодих казахів боротися за свою мову. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65944990> (доступ: 15.09.2024)

Соколова, С. (2021). Особливості мовної поведінки молодих українців (за матеріалами масового опитування). У: *Generacija interneta / The Internet Generation (September 5–7, 2019)*, (pp. 343–358), Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

Соколова, С. О. (2023). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1(85), 3–19.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>

- Цар, І. М. (2020а). Мовна адаптація молодих переселенців із Донбасу та Криму в білінгвальному середовищі. *Українська мова*, 1(73), 113–128. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.01.113>
- Цар, І. (2020b). Поняття «патріотизм» у розумінні російськомовної молоді зі Сходу України та Криму. *Language: Codification. Competence. Communication*, 1(2), 83–92. [https://doi.org/10.24025/2707-0573.1\(2\).2020.200195](https://doi.org/10.24025/2707-0573.1(2).2020.200195).
- Цар, І. М. (2021). *Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі*. Київ: Наукова думка.
- Bilaniuk, L. (2020). Linguistic conversion in Ukraine: Nation-building on the self. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, 6(1), 59–82.
- Junisbai, A. (2022). Speaking Kazakh: How Putin's attack woke me to my own identity. Retrieved on 25 May 2024 from <https://onlysky.media/ajunisbai/speaking-kazakh-how-putins-attack-woke-me-to-my-own-identity/>
- Kulyk, V. (2024) Language shift in time of war: The abandonment of Russian in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 40(3), 159–174. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2024.2318141>.
- Pavlenko, A. (2008). Multilingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11(3–4), 275–314. Doi:10.1080/13670050802271517.
- Talant, B. (2022) Is The Russian Language Losing Its Dominance In Central Asia? <https://www.rferl.org/a/russian-in-central-asia-talant/31871176.html> (доступ: 17.07.2024)

***Розділ 2. Динаміка мовної норми у сфері
державного управління: усна і писемна
практика***

2.1. МОВА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ (С. Я. Єрмоленко)

Слово *управління* – складник термінологічних словосполучень: *публічне управління, державне і муніципальне управління*. Публічне (державне) і муніципальне (самоврядне) управління – сфера функціонування офіційно-ділового стилю української літературної мови. Мова управління – різновид офіційно-ділового стилю з його жанрами – мовою законів, постанов, наказів, яким властива відповідна лексика, набір усталених зворотів, мовних штампів (кліше).

Книжний, регламентований писемними документами, офіційно-діловий стиль зазнає суттєвих змін у зв'язку з формуванням, утвердженням нової системи державного й муніципального управління в Україні. Офіційні документи сфери управління засвідчують функціонування назв нових державних установ у різних сферах суспільного життя, зокрема в освіті та культурі, напр.: *Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти»*. Пор. також назви посад та установ: *головний спеціаліст сектору державної мовної політики Департаменту креативних індустрій та культурних послуг Міністерства культури України; перший секретар Управління всесвітньої української спільноти і гуманітарних ініціатив Департаменту публічної дипломатії та комунікації Міністерства закордонних справ України*.

Офіційним документам різного рівня управління властива характерна термінологія, постійне оновлення лексики у зв'язку з новими умовами буття українців у Незалежній Україні. У кожній із гілок влади – законодавчій, виконавчій, правовій (судовій) – відбуваються зміни, пов'язані з демократизацією суспільного життя, формуванням нових суспільних відносин, відносин влади і суспільства, забезпеченням прав людини, громадянина демократичної держави. Непрості процеси українського державотворення

збіглися в часі з російською агресією, з потребою захисту України від імперських планів Росії.

Умови воєнного стану потребують швидкого реагування державних органів на забезпечення життєдіяльності суспільства, збереження людського, економічного, науково-освітнього, культурного ресурсів України.

Показові тексти законів Верховної Ради, документів Міністерства освіти і науки України з відповідним переліком уживаних у цих законах термінів. Щоб уникнути різночитання, в офіційних текстах використовують пояснення термінологічних слів і словосполучень.

2.1.1. Мовно-стилістичний аналіз текстів документів щодо організації освіти в Україні ¹²²

Вступна частина Закону України «Про освіту» (№ 2145-VIII, від 05.09.2017) перенасичена переліком однорідних членів у складному реченні, серед яких повторювані іменники (*людина, особистість, люди, громадяни, розвиток, суспільство, цінності*), прикметники (*інтелектуальних, інтелектуального*), ряд віддієслівних іменників із залежними від них словами (*виховання, спрямування, збагачення, підвищення, забезпечення*): *Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.*

¹²² Здійснюючи мовно-стилістичний аналіз конкретних текстів, пропонуємо відредаговані варіанти, які відповідають літературній нормі української мови.

Через багатослівність і нанизані словосполучення із розмитим змістом (*свідомий суспільний вибір? для успішної самореалізації компетентностей?*) важко визначити стрижневе поняття наведеного висловлювання про **мету освіти**.

Текст закону потребує вживання слів на позначення чітко визначених понять, тобто в ньому не бажані стилістичні фігури з нанизаними синонімічними словосполученнями.

Форма активних дієприкметників

Дієприкметникові форми на *-учий, -ючий (підтримуючий, приймаючий, консолідуючий)* належать до стилістично обмежених засобів української літературної мови, тому висловлювання з такими формами потребують редагування, пор.: *Ми повинні створити для них безбар'єрне, дружнє і підтримуюче* (ред. *сприятливе*) *освітнє середовище; інтеграція в приймаючу* громаду (ред. *інтеграція у громаду, яка приймає* або *інтеграція у громаду, до якої долучається особа*); *можливі загрози, уразливості та дестабілізуючі чинники* інформаційному простору (ред. *чинники дестабілізації*); *консолідуючі чинники* (ред. *чинники консолідації*).

Пасивні та активні форми дієслів

Значна кількість пасивних конструкцій – змістовий і стилістичний недолік оформлення офіційних документів. Приклади з текстів законів: *до того часу діяльність ЗДО регламентуватиметься Законом України «Про дошкільну освіту» в редакції 2001 року (№ 49, зі змінами)* (ред. *до того часу діяльність ЗДО регламентуватиме Закон України*).

Приклади з тексту Закону України «Про освіту» (№ 2145-VIII, від 05.09.2017):

безоплатна освіта – освіта, яка здобувається особою за рахунок коштів державного та/або місцевих бюджетів згідно із законодавством (ред. *освіта, яку здобуває особа*);

викладацька діяльність – діяльність, яка спрямована на формування знань, інших компетентностей, світогляду, розвиток інтелектуальних і творчих здібностей, емоційно-вольових та/або фізичних якостей здобувачів освіти (лекція, семінар, тренінг, курси, майстер-клас, вебінар тощо), та яка провадиться педагогічним (науково-педагогічним) працівником, самозайнятою особою (ред.: яку провадить педагогічний (науково-педагогічний) працівник, самозайнята особа) (крім осіб, яким така форма викладацької діяльності заборонена законом) або іншою фізичною особою (ред.: інша фізична особа) на основі відповідного трудового або цивільно-правового договору.

Подібні приклади мовно-структурного оформлення статей Закону «Про освіту» привертають увагу поєднанням в одному реченні активних і пасивних форм дієслова, використанням складнопідрядних речень з означальними підрядними, у яких використано сполучники *який, яка, що*:

*індивідуальний навчальний план – документ, **що визначає** послідовність, форму і темп засвоєння здобувачем освіти освітніх компонентів освітньої програми з метою реалізації його індивідуальної освітньої траєкторії **та розробляється** закладом освіти у взаємодії із здобувачем освіти за наявності необхідних для цього ресурсів (ред. індивідуальний навчальний план – документ, **який визначає** послідовність, форму і темп засвоєння здобувачем освіти освітніх компонентів освітньої програми з метою реалізації його індивідуальної освітньої траєкторії **та який розробляє** заклад освіти у взаємодії із здобувачем освіти за наявності необхідних для цього ресурсів);*

*психолого-педагогічні послуги – комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку особи з особливими освітніми потребами, **що передбачені** індивідуальною програмою розвитку **та надаються педагогічними працівниками** закладів освіти, інклюзивно-ресурсних центрів (ред. психолого-педагогічні послуги – комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку особи з особливими освітніми потребами, **які передбачені***

індивідуальною програмою розвитку та які надають педагогічні працівники закладів освіти, інклюзивно-ресурсних центрів).

У Законі подано визначення терміна *інклюзивне навчання*, у якому фіксуємо коректне використання пасивної форми дієслова *базується* відповідно до лексично-синтаксичної норми української літературної мови, проте викликає сумнів використання словосполучення **багатоманітність** людини: адже йдеться про **різноманітність** людської природи, про **різних**, а не **багатоманітних** людей: *інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників.*

Усталення лексичної норми щодо називання поширеного поняття, явища – це процес тривалої мовної практики, тому існують варіантні лексичні номінації, запозичені терміни.

Звертаємо увагу, що тільки в Законі «Про освіту» відповідно до літературної норми вжито лексему **складник** на відміну від поширеного в усіх книжних стилях, зокрема й у текстах інших законів, варіанта – субстантивованого прикметника **складова**.

Документ «Про проведення всеукраїнського конкурсу “Учитель року – 2025”» (№ 881, від 19.06.2024) створено за зразком офіційно-ділового стилю, у якому поширені синтаксичні конструкції з пасивними формами дієслів: – *У разі недотримання конкурсантами академічної доброчесності під час підготовки або виконання завдань випробування робота не оцінюється або результати оцінювання анулюються, про що ухвалюється відповідне рішення журі – потребує редагування [ред. роботу не оцінюють або результати оцінювання анулюють, про що журі приймає відповідне рішення (відповідну ухвалу)].*

За синтаксичними нормами української літературної мови замість фраз із пасивними формами дієслів варто використовувати активні синтаксичні конструкції: *У випадку однакової кількості балів за результатами кожного*

*етапу відповідного туру конкурсу **перевага надається конкурсанту**, який має вищий бал у пріоритетному випробуванні (ред. **перевагу надають конкурсантові** або **перевагу має конкурсант**); Рішення журі кожного туру конкурсу **ухвалюються колегіально та оформлюються протоколами**, які підписують голова та секретар журі (ред. рішення... **ухвалюють колегіально та оформляють протоколами**).*

Кліше: У разі.., У випадку...

У текстах документів фіксуємо часто вживані синтаксичні конструкції із зворотами *У разі.., У випадку*, які передають умовні відношення простим реченням і мотивують використання віддієслівних іменників – виразних ознак книжної мови. Проте значення умовних відношень точніше передають висловлювання, які мають форму складнопідрядного речення із сполучником *якщо (коли)*, пор.: ***У разі організації роботи журі в дистанційній формі протоколи оприлюднюються в сканованому вигляді без підписів*** (ред. ***Якщо робота журі організована в дистанційній формі, протоколи оприлюднюють...***).

Уникати книжних структур зі штампами *У разі.., У випадку...* допомагає лексико-синтаксична перебудова фрази, пор.: ***У разі виникнення питань щодо результатів оцінювання випробувань роз'яснення конкурсантам надає голова журі*** (ред. ***На питання конкурсантів щодо результатів оцінювання випробувань відповідь дає голова журі***).

У документі МОН «Про організацію 2024/2025 навчального року в закладах загальної середньої освіти» (№ 1/15281-24, від 23.08.2024) фіксуємо синтаксичну тавтологію – використання двох різних мовних засобів із значенням умови – штамп *у разі*, який мотивує вживання віддієслівного іменника (*У разі недотримання вимоги...*) і водночас використання сполучника *якщо*: ***У разі, якщо в закладі освіти не дотримуються вимоги, визначеної Порядком та умовами щодо функціонування в очному форматі, такий заклад може обрати дистанційну форму навчання.*** Крім небажаної синтаксичної тавтології у

зафіксованому висловлюванні не чітко висловлено думку, тобто речення потребує редагування (ред. **Якщо в закладі освіти немає відповідних умов для проведення навчання в очному форматі, то заклад може обрати дистанційну форму навчання**).

Забезпечення безпеки

У сучасних офіційно-ділових документах поширене тавтологічне словосполучення *забезпечення безпеки* (*забезпечувати безпеку*) у різних лексично-синтаксичних варіантах, мотивоване його функціональним навантаженням у юридичних текстах (пор. інший зміст уживаного словосполучення *гарантувати безпеку*).

У документі МОН «Про проведення всеукраїнського конкурсу “Учитель року – 2025”» (№ 881, від 19.06.2024) фіксуємо синтаксичну конструкцію з використанням типового для юридичних текстів інформаційно-структурного оформлення висловленої думки – вставного компонента **в частині: ...проводити Конкурс з дотриманням законодавства України в частині забезпечення заходів безпеки, пов’язаних із запровадженням правового режиму воєнного стану в Україні**.

Для уникнення тавтології у словосполученні *забезпечення заходів безпеки* варто використати можливості синонімічних лексико-синтаксичних зв’язків (ред. **проводити Конкурс із дотриманням заходів безпеки, визначених законодавством України, зокрема у зв’язку із запровадженням в Україні правового режиму воєнного стану**).

У документі «Про організацію 2024/2025 навчального року в закладах загальної середньої освіти» (№ 1/15281-24, від 23.08.2024) фіксуємо спричинені запровадженням в Україні правового режиму воєнного стану заходи, що мотивують використання численних словосполучень із ключовим словом *безпека* та похідними утвореннями, зокрема й тавтологічні структури, пор.: **забезпечення безпеки учасників освітнього процесу; використання безпечних приміщень; де дозволяє безпекова ситуація; безпечні умови**.

Зміст тавтологічних словосполучень *забезпечити безпеку* передають такі словосполучення, як ***використовувати обов'язкові заходи безпеки, використання обов'язкових заходів безпеки.***

У назві наказу МОН України № 522 від 16.04.2024 слушно використано варіантне висловлювання з ключовим поняттям «безпека», пор.: *«Про проведення відбору проєктів на фінансування за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на облаштування безпечних умов у закладах, що надають загальну середню освіту».*

Прагмалінгвістичні умови спричиняють високу частотність словосполучень, семантика яких пов'язана з ключовим поняттям «безпека» у наказі МОН «Про затвердження Типової програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів освіти, які забезпечують викладання навчального предмета “Захист України”» (№ 1151, від 16.08.2024): *забезпечення національної безпеки України, захист національної безпеки, надання засобів безпеки, впровадження засобів безпеки, підвищення рівня безпеки, забезпечення кібербезпеки.* Пор. контексти: Диспозиції (цінності, ставлення): *усвідомлення ролі та значення кожного громадянина у забезпеченні національної безпеки та оборони України; прийомів маскування для забезпечення прихованості та безпеки під час бойових дій; встановлення невибухових інженерних загороджень для забезпечення безпеки на місцевості; поводження із дотриманням правила безпеки на замінованій ділянці.*

У контексті дотримання правил безпеки на замінованих територіях уживання тавтологічного словосполучення *забезпечення безпеки* можна уникнути, використавши дієслово або віддієслівний іменник: *убезпечити поведінку на замінованих територіях, ubezпечення поведінки на замінованих територіях.*

Деякі фрази в «Типовій програмі» побудовані з порушенням логіки зв'язку слів у реченні і справляють враження машинного перекладу з іншої мови, наприклад: *Процедури та вимоги до зберігання зброї та боєприпасів для*

забезпечення їхньої безпеки та ефективності, а також з метою уникнення нещасних випадків.

Для уникнення тавтології *забезпечення безпеки* в поясненні терміна *Уміння* варто використати лаконічнішу синтаксичну конструкцію, пор.:

Уміння: поводитись з особистою зброєю та виконувати різні завдання у бойових умовах; зберігати зброю та боєприпаси для забезпечення їхньої безпеки та ефективності (ред. ...*дбати про безпечне зберігання зброї та боєприпасів для їх ефективного використання*).

Уведення в «Типову програму підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів освіти, які забезпечують викладання навчального предмета «Захист України» поняття *Сили оборони* мотивує використання словосполучення *забезпечення оборони: Аналіз складу та структури Сил оборони, їхні завдання та ролі в забезпеченні оборони.*

Очевидно, форма множини займенника *їхні* спричинила некоректне вживання форми множини іменника *ролі*. У конкретному слововживанні граматичній нормі української літературної мови відповідає словосполучення *їхні завдання та роль у забезпеченні оборони.*

Активне слововживання дієслова *забезпечувати* й віддієслівного іменника *забезпечення* в сучасних офіційних текстах розширює сполучуваність цих слів з іншими лексемами (пор. термін *соціальне забезпечення*, зафіксований у словнику). Словник не фіксує прикметниково-іменникового словосполучення *безпековий практикум* та інших словосполучень із цим прикметником, мотивованих ситуацією російської війни проти України.

Книжна природа офіційно-ділового стилю (жанри наказу, закону) мотивує переважне вживання в документах іменникових словосполучень із ключовим словом *безпека*, наприклад: *забезпечення національної безпеки України, захист національної безпеки, надання засобів безпеки, підвищення рівня безпеки, запровадження засобів безпеки.*

Уживання прийменників **ЩОДО** і **ПРО**, які відрізняються стилістичним забарвленням

У досліджуваних текстах документів підкреслену стильову функцію книжної мови виконує прийменник *щодо*. Він дозволяє максимально розширювати синтаксичну структуру простого речення, нанизувати однорідні члени речення, словосполучення з віддієслівними іменниками (назвами дії). Але коли такої потреби немає, то вживання прийменника *щодо* після дієслова із прозорою семантикою «повідомляти» справляє враження штучної книжності висловлювання, як у листі МОН «Про організацію 2024/2025 навчального року в закладах загальної середньої освіти» (№ 1/15281-24, від 23.08.2024): <...> ***інформує щодо особливостей*** організації нового навчального року в умовах правового режиму воєнного стану (ред. ***інформує про особливості*** організації нового навчального року в умовах правового режиму воєнного стану).

У «Типовій програмі» серед основних сформульовані завдання із використанням прийменником *щодо*:

– актуалізувати та поглибити знання ***щодо*** сучасного стану воєнної справи, включаючи сучасні принципи військового управління та планування, військові технології, інформаційну війну тощо;

– актуалізувати та поглибити знання ***щодо*** суспільно-державних (національних) цінностей України, особливостей формування оборонної свідомості та заходів, спрямованих на утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Синтаксис вступної фрази «Типової програми» із використанням прийменника *щодо* потребує логічної і лексично-граматичної корекції: Зміст Програми, зокрема цілісний і системний добір модулів і тем, враховує особливості професійної діяльності вчителів / викладачів навчального предмета «Захист України» і **визначається: вимогами суспільства щодо забезпечення** закладів освіти висококваліфікованими фахівцями; основними напрямками

державної політики у галузі освіти; Національною рамкою кваліфікації, освітніми та професійними стандартами.

У наведеному тексті прийменник **щодо** приєднує словосполучення із ключовим словом на позначення дії (забезпечення закладів освіти висококваліфікованими фахівцями), після якого іменні словосполучення з формою орудного відмінка не мають безпосереднього керованого зв'язку з дієсловом *визначається*. Щоб відновити такий зв'язок, треба перебудувати фразу, використавши дієслово **відповідає** і змінивши порядок словосполучень, залежних від цього дієслова (ред. *Зміст Програми, зокрема цілісний і системний добір модулів і тем, враховує особливості професійної діяльності вчителів / викладачів навчального предмета «Захист України» і відповідає основним напрямам державної політики у галузі освіти; Національній рамці кваліфікації, освітнім та професійним стандартам, а також вимогам суспільства щодо забезпечення закладів освіти висококваліфікованими фахівцями*).

Кінцева позиція приєданого словосполучення після слів *а також* сприяє змістовому виділенню цього словосполучення і забезпечує логічний перелік сурядних словосполучень, залежних від дієслова **відповідає**.

У тексті цього документа фіксуємо лексичні повтори (*сучасний стан, сучасні принципи, професійні якості, професійна діяльність* тощо, а також слововживання із загальним оцінним змістом: *навчання, що забезпечує якісні зміни в організації освітнього процесу; актуалізувати та поглибити знання щодо сучасного стану* воєнної справи, включаючи *сучасні принципи* військового управління та планування, *військові технології, інформаційну війну* тощо; *поглибити і розширити теоретичні знання та практичні вміння із фахових і психолого-педагогічних дисциплін; активізувати розвиток значущих професійних якостей та умінь педагогічних працівників закладів освіти для здійснення професійної діяльності*).

Активне вживання в сучасних наукових, публіцистичних текстах прикметникового означення *значущий* з виразним оцінно-позитивним значенням сприймається в офіційно-діловому стилі як штучний іностильовий засіб.

У названому документі МОН серед переліку уживаних термінів є таке тлумачення: *Культурна компетентність* – *здатність виявляти повагу та цінувати українську національну культуру, багатоманітність і мультикультурність у суспільстві; здатність до вираження національної культурної ідентичності, творчого самовираження.*

Таке визначення, де поєднано неоднозначний термін *мультикультурність* і поняття *національна культурна ідентичність* не коректне. У ньому є синтаксична і логічна помилка: поєднано як однорідні члени речення два дієслова, які керують різними формами залежного додатка (*виявляти повагу* – до чого? – до української національної культури; *цінувати* – що? – українську національну культуру чи багатоманітність і мультикультурність у суспільстві??).

Підсилювальна функція дієслів *виявляти повагу та цінувати* і пропуск одного додатка, тобто «стиснення» висловленої думки – явище звичне в усній мові, а на письмі потребує коректності, щоб не було різночитань того самого тексту.

У тексті цитованої «Типової програми» серед освітніх компетентностей фіксуємо лексичний новотвір *здоров'язбережувальна* (компетентність), яка *виявляється в здатності організовувати безпечне освітнє середовище, використовувати здоров'язбережувальні технології під час освітнього процесу.*

Недотримання норм синтаксичної сполучуваності призводить до логічних помилок у текстах документів. Наприклад, у сфері цивільного захисту йдеться про таку сформульовану компетентність: *Здатність аналізувати, виявляти та оцінювати можливі загрози, уразливості та дестабілізуючі чинники інформаційному простору та інформаційним ресурсам згідно з встановленою*

політикою інформаційної та/або кібербезпеки. Перелік дієслів на початку формулювання **Здатність аналізувати, виявляти та оцінювати** – не відповідає логіці: спочатку *виявляють* загрози, а тоді вже *аналізують* і *оцінюють*. Це поширена логічна помилка переліку назв дій у формулюванні законів.

У наведеному тексті порушено синтаксично-лексичні зв'язки між членами речення: тільки перше слово з ряду однорідних членів **загрози** (кому? чому?) відповідає формі давального відмінка залежних слів, а слова *уразливості та дестабілізуючі чинники* не мають формальних засобів зв'язку з наступними словами речення. Цієї помилки можна було б уникнути, використавши прийменникове керування та форму родового відмінка – *для чого? для кого? – для інформаційного простору та інформаційних ресурсів*.

Поширені в документах відхилення від норми літературної мови: *кожна предметна область* замість *кожна предметна галузь*, *обумовлювати* замість *зумовлювати*, *попередження правопорушень* замість *запобігання правопорушенням*, *для запобігання нещасних випадків* замість *для запобігання нещасним випадкам*, *результатиносять характер* замість *результати мають характер*; *відносяться до закладів* замість *належать до закладів*.

Такі помилки характерні для книжних стилів сучасної української літературної мови в їх писемній та усній формах.

Логічно-синтаксичні зв'язки

У Листі МОН «Щодо організації освітнього процесу в 2024/2025 навчальному році у закладах дошкільної освіти» (№ 1/15368-24, від 27.08.2024) звертаємо увагу на порушення логічно-синтаксичного зв'язку в реченнях. Так, у реченні з дієсловом-присудком (*педагогічні працівники закладів освіти забезпечують*) є два залежні від присудка члени речення – іменники **здобуття** і **дітям**. Обидва члени речення мають залежні від них слова, тобто словосполучення *діти відповідного віку* і *здобуття дошкільної освіти*. Логічний синтаксис потребує зміни порядку слів, тобто після присудка

забезпечують спочатку – відповідь на питання – кому? – **дітям** і друга відповідь на питання – що? – **здобуття**. Синтаксична конструкція – *і забезпечують здобуття дошкільної освіти дітям відповідного віку* – потребує редагування (ред. *забезпечують дітям відповідного віку здобуття дошкільної освіти*. Такий порядок слів допомагає уникнути неприродного порядку словосполучень (...здобуття дошкільної **освіти дітям** відповідного віку). Актуальне членування речення вимагає наголошення словосполучення – **здобуття дошкільної освіти**. У назві документа йдеться саме про заклади дошкільної освіти.

Тексти документів МОН містять лексико-семантичні помилки, спричинені порушенням норми використання усталених словосполучень: *Зосереджуємо увагу, що відповідно до Постанови обласні та Київська міська військові адміністрації* (ред. *Звертаємо увагу, що...*).

Вислів *зосереджувати увагу* вимагає синтаксичного зв'язку з прийменниковим словосполученням: *Зосереджувати увагу на практичних уміннях...*

2.1.2. Тексти законів у контексті лінгвістично інтегрованого аналізу

Особливий жанр офіційно-ділового стилю – тексти законів. Зміст і стиль законів мотивують використання однозначних термінів, чітких логічних пояснень ключових понять. У текстах конкретних законів звертаємо увагу на перелік уживаних у документах термінологічних словосполучень та їх тлумачень, на мовно-логічну структуру та стилістику окремих статей закону, на дотримання в текстах законів лексичних, граматичних, орфографічних норм української літературної мови.

У тексті Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (№ 2834-ІХ, від 13.12.2022) є вступ – одне поширене речення з однорідними членами:

Цей Закон визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження

української національної та громадянської ідентичності як складової **забезпечення національної безпеки** України, гарантії участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства **у її реалізації**, визначає повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування **у цій сфері**.

До ключових понять у назві закону (державна політика, українська національна та громадянська ідентичність), додано поняття громадяни України, закордонні українці, громадські об'єднання, інститути громадянського суспільства, а також поширене в сучасних писемно-книжних стилях висловлювання з мовною тавтологією **забезпечення національної безпеки України**.

У вступному реченні логічний зв'язок між усіма поняттями ускладнений, по-перше, через повтори слів у словосполученнях із займенниками (дейктичними словами: *реалізації – її (політики) реалізації; у сфері – у цій сфері* (утвердження ідентичності), по-друге, через зміст словосполучення *складова забезпечення національної безпеки України*. Ускладнює зміст наведеного висловлювання сурядний зв'язок між словами: *українська національна та громадянська ідентичність*. Поняття активної дії *утвердження* передбачає насамперед тлумачення понять *українська національна та громадянська ідентичність*. У сучасній українській мові змінилося функціональне значення лексеми *національний* (пор. зміст словосполучення *національна держава*: «**Держава національна** – тип держави, яка є формою самоорганізації, самовизначення і самовираження певної нації на певній суверенній території» (ВУЕ, https://vue.gov.ua/Держава_національна). Змінилася також семантика слова *нація* (пор. поняття *етнічна нація, політична нація, модерна нація*).

У тексті закону ключове поняття *утвердження української національної та громадянської ідентичності* названо і *сферою*, і *напрямом*, а синтаксичні конструкції **шляхом надання волонтерської допомоги, за напрямом утвердження** роблять зміст висловлення абстрактним, із штучним поєднанням

слів української мови (здійснює діяльність допомоги?????): волонтер сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності (далі – волонтер) – фізична особа, яка добровільно **здійснює** соціально спрямовану неприбуткову **діяльність** волонтерської **допомоги за напрямом утвердження української національної та громадянської ідентичності**.

Наведене визначення поняття **волонтер** справляє враження невдалого перекладу іншомовного тексту з використанням прийменникових слів *шляхом і напрямом*.

Тлумачення ключових термінів у назві закону подані в переліку (пункти 16 та 17). Натомість першу позицію у переліку термінів, які наведені в тексті Закону 2023 року, займає пояснення: **військово-патріотичне виховання** – наскрізний виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної **значущості** та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони...

У наведеному поясненні терміна **військово-патріотичне виховання** словосполучення **національний спротив** стосується всіх громадян України – **національної держави**. Про слововживання **національний** у такому значенні свідчать контексти статей Закону, у яких це означення уведено як додаткове пояснення в дужках, пор. текст статті 6 Закону:

1. Утвердження української національної та громадянської ідентичності базується на **суспільно-державних (національних) цінностях** України.

2. **Суспільно-державні (національні) цінності** України є концептуальною основою та **консолідуючими** чинниками утвердження української національної та громадянської ідентичності, фундаментом для **гармонізації** інтересів людини, забезпечення стабільності в суспільстві та **сталого розвитку** держави.

Цей пункт потребує стилістичного редагування у зв'язку з розмитою семантикою слова *гармонізація*, ускладненою формою висловленої думки, яку

можна передати стисліше, уникнувши дієприкметникової форми консолідуючими (ред.: **Суспільно-державні (національні) цінності України є концептуальною основою консолідації громадянського суспільства, забезпечення його стабільності та демократичного розвитку держави.**

Пункт 3 цієї статті Закону так само потребує термінологічної чіткості вживаних понять і використання стилістично нейтральної, без виразної оцінної семантики лексики (*справжнього суверенітету, процвітаючої держави*):

3. Основними суспільно-державними (національними) цінностями України є:

*1) соборність – єдність, неподільність усіх **територій** (нелогічно вживати множину в поєднанні з іменником **неподільність**) (**території**) України, духовна єдність українців, які проживають на території України (щоб уникнути повтору слова **територія – в Україні**), а також єдність усіх громадян України незалежно від національності (етнічного походження) та віросповідання, спрямована на утвердження **справжнього суверенітету і незалежності України, побудову процвітаючої демократичної національної держави**; <...> Виділені означення з емоційно-експресивною оцінкою не відповідають офіційно-діловому стилю документа.*

З погляду лінгвістично-інтегрованого аналізу потребує редагування текст статті 4, п. 1: Мета, основні завдання та пріоритети державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської **ідентичності**:

*Метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є досягнення єдності в українському суспільстві **шляхом** подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина.*

У цьому тексті не дотримано логічного зв'язку між частинами поширеного висловлення: адже спочатку треба подолати низку названих суперечностей, щоб

досягти єдності. А орієнтація суспільства на європейський та євроатлантичний курс пов'язана саме з дотриманням прав і свобод людини і громадянина (ред. *Метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є подолання соціокультурних, мовних, регіональних суперечностей, досягнення єдності українського суспільства, **орієнтованого** на європейський та євроатлантичний курс дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина*).

Аналіз статей Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (№ 2834-IX, від 13.12.2022.) засвідчує потребу фахового редагування тексту Закону, усунення нечіткості формулювань, розкриття змісту виокремлених термінологічних понять. Виділені в наступних текстах словосполучення, окремі висловлювання потребують заміни або скорочення через багатослівність, а також через нелогічний перелік словосполучень, поєднаних в одному реченні.

Як приклад багатослівності й неточності вживання термінів наводимо текст статті **Громадянська компетентність**:

громадянська компетентність – здатність особи реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до обов'язків громадянина, брати активну участь у суспільному житті, підтримувати розвиток демократичного суспільства та утверджувати верховенство права, **яка** (громадянська компетентність???) **виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей**, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; <...>.

У поясненні терміна – **громадянська компетентність** – перелік понять різного ступеня узагальнення, серед яких повтори термінів **верховенство права, рівні права і рівність???**, **добробут, здоровий спосіб життя, права людини**.

Звертаємо увагу, що слово *компетентність* і похідні від нього утворення належать до частотних слововживань, насамперед у термінології освітньої галузі. Різні контексти його використання свідчать про розмивання базової семантики цієї лексеми, зокрема в словосполученні *громадянська компетентність*, де наголос має бути на *громадянській позиції, свідомості*, а не на «динамічній комбінації знань, умінь, навичок...».

Показовий зміст поняття *громадянська компетентність* у Наказі МОН «Про затвердження Типової програми...» (№ 1151, від 16.08.2024): *Громадянська компетентність – здатність діяти відповідально і свідомо на засадах поваги до прав і свобод людини та громадянина; реалізувати свої права і обов’язки; усвідомлювати цінності громадянського суспільства та необхідність його сталого розвитку.*

Це лаконічний виклад змісту зазначеного терміна з акцентом на основних поняттях *права і свободи людини та громадянина, реалізація цих прав і обов’язків у громадянському суспільстві*. Тут є й усвідомлення цінностей і відповідальність.

Варіанти визначення поняття *громадянська компетентність* – це свідчення осмисленого ставлення до процесів державотворення, до вироблення норм уживання суспільно-політичної лексики як у текстах законів, так і в практиці публічного управління.

Синтаксичні структури

з прийменниками *шляхом, за напрямом*

Особливу текстотвірну функцію в мові законів виконують синтаксичні структури з прийменниками *шляхом, за напрямом*. Вони додають нову інформацію (граматичний термін – обставину) до попередньої висловленої думки.

Проте часто такі обставини не конкретизують, а ускладнюють зміст висловленого. Показово, що обидва прийменники *шляхом, за напрямом* приєднують іменники із значенням дії, пор.: *Органи державної влади сприяють*

міжнародному співробітництву з питань національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання та громадянської освіти, зокрема **шляхом укладення** відповідних міжнародних договорів, **участі** в роботі міжнародних організацій, **обміну** інформацією про проекти у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, **підтримки** програм міжнародних обмінів, сприяння участі інститутів громадянського суспільства у міжнародних структурах, програмах, проектах та заходах.

Активне вживання прийменника *шляхом* виявляє певну закономірність в поєднанні його з іменниками. У статтях Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (№ 2834-IX, від 13.12.2022) активно вживані обставини, приєднані словами **шляхом**. Пор. синтаксично-текстові структури в Розділі IV. Фінансове та науково-методичне забезпечення реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності:

2. Науково-методичне забезпечення державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності здійснюється **шляхом**:

- 1) **розроблення** і видання методичних матеріалів...;
- 2) **здійснення** моніторингу ефективності державної політики...;
- 3) **проведення** соціологічних досліджень щодо оцінки суспільством державної політики...;
- 4) **видання** навчальної та науково-методичної літератури, створення інших матеріалів з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності;
- 5) **організації** співпраці із закладами, установами...;

Стаття 15. Повноваження інших суб'єктів, що здійснюють державне регулювання у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності <...>

7) організація реалізації у взаємодії з іншими суб'єктами відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності практичних компонентів громадянської освіти **шляхом** залучення учасників освітнього процесу до прийняття органами державної влади суспільно важливих рішень;

державне управління здійснюється **шляхом** державно-владних повноважень.

Наведені тексти ілюструють різні структури поєднання прийменника **шляхом** з іменниками: найбільшу мотивацію розгортання, нанизування подібних словосполучень мають форми віддієслівних іменників на *-ння* (продуктивний тип), інші утворені за аналогією і так само мають у своїй семантиці компонент дії (*участь, обмін, підтримка*). Загалом словосполучення обставинного значення з прийменниками *шляхом, за напрямом* – характерна ознака документів управління (програм, наказів, законів).

Статті аналізованого Закону привертають увагу до термінологізації нових суспільних понять на кшталт: *стабільність суспільства, сталий розвиток держави, інститут громадянства, інститут закордонних українців, інститут громадянських об'єднань*. Проте не всі активно вживані в сучасній мовній практиці поняття суспільствознавства мають пояснення в аналізованому тексті Закону. Виникають питання щодо коректності вживання терміна **етносоціальне походження** в такому контексті: *українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та **етносоціальним походженням**, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою.*

Увага до *громадянської освіти* як певного інституту державної політики в сфері утвердження національної та громадянської ідентичності, відповідне тлумачення цього поняття (*громадянська освіта – це сукупність систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих*

якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей) не переконують у доцільності внесення у текст тлумачення таких понять, як *двічі згадані права, рівність або добробут*.

Стиль закону не дозволяє використання такого спрощеного, алогічного формулювання, як у випадку встановлення зв'язку (через прийменник *шляхом!*) між патріотизмом і успіхами українських спортсменів: *піднесення патріотизму та міжнародного іміджу держави **шляхом** досягнення спортсменами високих спортивних результатів*

Показове вживання в тексті цього Закону слова **заходи**. Вони *відбуваються, здійснюються; заходи запроваджують, застосовують, впроваджують, планують, проводять, організовують, реалізують*: адже цим словом позначають механізми, інструменти здійснення державної політики, утвердження української національної та громадянської ідентичності. Найпоширеніший приклад реалізації значення цієї багатозначної лексеми в такому контексті: *участь у реалізації **заходів з відзначення на державному рівні ювілейних, пам'ятних та історичних дат***.

2.1.3. Усне слово в залі засідання Верховної Ради:

слабкі і сильні норми

Спостереження проведено на матеріалі стенограм 6 лютого / 11 квітня 2024 р. та інших документів, мови законів, документів Міністерства освіти та науки України.

Державний статус української мови мотивує вивчення сучасного стану функціонування літературної мови як соціально важливого різновиду української національної мови, який забезпечує єдність цивілізованого суспільства в демократичній державі й засвідчує найтісніший зв'язок з історичною тяглістю мовно-культурної ідентичності української нації.

На кожному часовому зрізі функціонування української літературної мови спостерігаємо дискусії про те, яка лексика, фразеологічний зворот, синтаксична конструкція властиві українській мові, що належить до власних, питомих мовних засобів, а що з'являється як калька або суржик. Інформацію з культури мови традиційно використовують автори шкільних підручників. Мовні поради із нормативного слововживання, наголошування слів, вживання розділових знаків пропонують словникові джерела, довідники. Сьогодні відомостей про норми слів української літературної мови чимало в електронних джерелах.

У цифровізованому суспільстві завдяки інтернету маємо змогу в реальному часі спостерігати прояви сильних і слабких норм у функціонуванні літературної мови, вивчати стан мовної культури писемних та усних жанрово-стильових різновидів української літературної мови. У зв'язку з активізацією усних форм публічної інформації (діалогів, інтерв'ю) фіксуємо процеси орозмовлення літературної мови, збільшення кількості слів і словоформ, наголос яких або словоформа, синтаксична сполучуваність не відповідає зафіксованій у словниках орфоепічній, орфографічній нормі чи синтаксичній нормі літературної української мови.

В усній мові найчастіше помиляються в наголошуванні таких слів (праворуч у колонці прикладів – помилкова форма):

вести́ – ве́сти,

ві́падок – ви́па́док,

говору́ – гово́рю

грабл'і́ – гра́блі

дивлю́ся новини – ди́влюся новини,

до́говір – догові́р,

донести́ до аудиторії – доне́сти до аудиторії,

живемо́ – живемо́,

запита́ння – запи́тання,

листопа́д – листопа́д,

*підемо на екскурсію – підéмо на екскурсію,
привезті виставку – привéзти виставку,
складові́, складові́х – складóві, складóвих,
у тому ві́падку – у тому випáдку,
фа́ховий – фахові́й.*

До частотних відхилень від літературної норми української мови належать форми М. в. мн. іменників із прийменником *по*: замість нормативних *по дорогах*, *по селах*, *по бригадах*, чуємо з уст політиків, експертів, журналістів ненормативні форми: *по дорогам*, *по селам*, *по бригадам*; *по основним напрямкам*.

Серед прикладів нестійкої літературної норми – форми Р. в. іменників чоловічого роду. Замість нормативних форм іменників із закінченням *-а* – (немає чого?) *варіанта*, *документа*, *індивіда*, *об'єкта*, *паспорта*, *предмета* вимовляють і пишуть ці слова із закінченням *-у*: *варіанту*, *документу*, *індивіду*, *об'єкту*, *паспорту*, *предмету*, що можна пояснити явищем гіперизму, тобто відштовхуванням від форм Р. в. відповідних слів у російській мові. Названі відхилення від літературної норми спостерігаємо в стенограмах засідань, документах ВР України, а також у документах сфери офіційно-ділового стилю.

Документи ВР України як вищого органу державного управління мають відповідати стандартам української державної мови. Насамперед варто звернути увагу на значення термінологічних словосполучень *публічне управління*, зауважити, що поширений донедавна в офіційно-діловому спілкуванні термін *вищестоящий* із словниковим тлумаченням «Вищий в адміністративному відношенні в системі адміністративного управління», відходить у небуття: замість нього побутує ***вищі органи управління***.

Поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову мотивує динамічні процеси у функціонуванні словника державного управління.

У стенограмах засідань Верховної Ради України (Стенограми пленарних засідань, <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr>), а також у державних

документах нашу увагу привернули усталені звороти, фраземи, мовні штампи, характерні для офіційно-ділового стилю, а також синтаксичні конструкції, які не відповідають літературній нормі української мови. Одне з частотних словосполучень у документах Верховної Ради **проект закону**, у якому слово **проект** не змінило свого написання на **проект** згідно з «Українським правописом» 2019 року.

До типових книжних висловів, частотних у документах управління, належать синтаксичні конструкції з прийменником *згідно з*: **Згідно з прийнятою постановою...** У стенограмі фіксуємо помилкове вживання такої усталеної сполучуваності слів, коли замість складного прийменника *згідно з* та Ор. в. іменника утворюють «скорочений» вислів із прийменником *згідно* та Р. в. іменника: *згідно процедури, згідно постанови* (пор. нормативні вислови: **згідно з процедурою, згідно з постановою**).

Мова депутатів у ВР України рясніє висловлюваннями з прийменником *ПО*: **велику роботу по захисту України, зауваження / виступ по процедурі** (голосування). В українській мові для уникнення словосполучень-штампів із прийменником *по* використовують такі нормативні вислови: **зауваження щодо процедури, виступ із питань процедури голосування**. Відповідно до вимог літературної норми потребує редагування таке висловлювання: *Зазначили свою позицію, в тому числі по вчорашньому засіданню Верховної Ради* (ред. *Зазначили свою позицію, зокрема й про вчорашнє засідання (щодо вчорашнього засідання) Верховної Ради*).

До активних слововживань у комунікації депутатів належать розмовні номени *правка і поправка*. Чіткого термінологічного значення вони не мають, оскільки стосуються різних виправлень – додатків, уточнень, редагування документів. Ці розмовні синонімічні назви функціонують у стенограмі, заступаючи стилістично нейтральну номінацію *виправлення*.

На означення процесу обговорення і голосування законопроектів, підготованих у комітетах, голова засідання використовує характерні для такої

комунікативної ситуації термінологічні словосполучення *поправки на відхилення, поправки на підтвердження* (пропозицій), що становлять скорочені текстові номінації повних висловлювань: *поправки (виправлення)...* до запропонованого закону, що їх у процесі голосування депутати або підтверджують, або відхиляють.

Конкретна комунікативна ситуація мотивує прагматичну процедуру скорочення висловлювань, пов'язаних із повторюваним порядком голосувань за відповідні виправлення, як у випадку озвучення такого висновку: *Рішення прийнято. Просить поставити це рішення на підтвердження. Прошу поставити на підтвердження кожену правку комітету і підтвердити із зали.*

У текстах стенограм, у документах, які є предметом обговорення на засіданнях ВР України, переважають конструкції пасивного стану, які порушують синтаксичні й стилістичні норми української літературної мови.

Речення з дієсловами пасивного стану нейтралізують значення активної дії суб'єкта, виконавця. Українській мові не властиві такі пасивні конструкції: за логікою повідомлення бажано називати виконавців дії, процесу (особу або групу осіб) у формі називного відмінка.

Приклади з тексту Постанови ВР України: <...> *засідання Погоджувальної ради скликаються Головою Верховної Ради України (Першим заступником чи заступником Голови Верховної Ради України, який виконує обов'язки Голови Верховної Ради України), пор. конструкцію з активним виконавцем дії: засідання Погоджувальної ради скликає Голова Верховної Ради України (Перший заступник...).*

Наводимо приклади з відповідним редагуванням – перетворенням пасивних конструкцій в активні: *питання розглядається Верховною Радою – Верховна Рада розглядає питання; проект порядку денного готується Апаратом Верховної Ради України та подається для розгляду та схвалення Погоджувальною радою – проект порядку денного готує Апарат Верховної Ради України та подає...*

Інформація про конкретний закон має містити чітку назву авторів закону і шляхи його удосконалення. Тому синтаксичні конструкції пасивної дії мають бути замінені формами активної дії виконавців: *Закон, який готувався Урядом разом із військовими і понад два місяці опрацьовувався у профільному Комітеті* (ред. *Закон, який Уряд готував разом із військовими і який понад два місяці опрацьовував профільний Комітет*).

Так само редагування потребують безособові синтаксичні конструкції: *пропозиції про зміни до проекту порядку денного... може бути подано не менш як двома депутатськими фракціями* (ред. *пропозиції про зміни до проекту порядку денного... можуть подати не менш як дві депутатські фракції*); *Погоджувальною радою депутатських фракцій і груп було обговорено і схвалено проект порядку денного одинадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання* (ред. *Погоджувальна рада депутатських фракцій і груп обговорила і схвалила проєкт...*).

Потребує редагування повідомлення про організацію роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання в умовах дії воєнного стану: *триваюче пленарне засідання переривається головуючим на такому засіданні на час повітряної тривоги... Засідання відновлюється через 15 хвилин...* (ред. *незакінчене* (замість ненормативної дієприкметникової форми *триваюче*) *пленарне засідання перериває головуючий... Засідання відновлюють через 15 хвилин...*).

У комунікативній практиці членів засідань Верховної Ради зафіксовано порушення не лише синтаксичної, а й лексичної норми української літературної мови, як у такому слововживанні: *в план порядку денного сесії будуть включені* (треба: *внесені*) *всі законопроекти без виключення* (треба: *без винятку*), *які подавалися нашими комітетами* (треба: *які подавали наші комітети*).

Коли повідомляють про формування порядку денного засідання, сесії, то пропозиції українською літературною мовою *вносять до порядку денного*, а не *включають*, як фіксує стенограма: *Ставлю на голосування пропозицію про*

включення (треба: *внесення*) *до порядку денного сесії проекту Закону за реєстраційним номером 10449 про внесення змін до деяких законодавчих актів України.*

На засіданнях депутати використовують як синоніми слова *проговорити* (на комітетах) і *обговорити*. Багатозначне дієслово *проговорити* має стилістичний відтінок розмовності, тому в офіційному спілкуванні варто вживати усталені вислови ділового спілкування *обговорити питання, обговорення питання: На Погоджувальній раді ми ухвалили пропозицію про обговорення цього питання за скороченою процедурою...*

Стенограма засідання ВР України фіксує моменти емоційно-експресивного спілкування депутатів, коли промовці порушують логічні зв'язки між частинами висловлення, звертаються до лексичних повторів, наприклад, у виступі про створення Бюро економічної безпеки (БЕБ): *Ми всі з вами хочемо і робимо все для того, **аби той орган**, який викликає надто багато питань у суспільства, **був перезавантажений**. Ми всі хочемо, **аби оте рішення**, яке було прийнято на початку **створення цього органу** і яке призвело до того, що його штатний склад був сформований за рахунок колишніх податкових міліціонерів, **був повністю перезавантажений** і ця помилка була виправлена.*

*Так, **дійсно**, у нас була дуже жвава дискусія з Кабінетом Міністрів щодо того **варіанту**, який подав він, але до повторного першого читання всі принципові моменти цього законопроекту, які не відповідали його цілям, **були прибрані**. Так, **було прибрано** відстрочення атестації працівників БЕБ на рік після війни.*

У наведеному уривку звертаємо увагу на а) повтор багатозначного сполучника *аби*, який фактично витісняє в сучасній мовній практиці нормативний сполучник *щоб*; б) помилкове закінчення слова *варіанту* (Р. в. цього іменника чоловічого роду *варіанта*); в) розмовні вислови *дійсно*, *були прибрані*, *було прибрано*. Замість вставного оцінного слова *дійсно* літературна

норма рекомендує *справді, насправді*; замість розмовного вислову *були прибрані* (щодо документів) має бути – *були зняті* або *були вилучені*.

Спілкуючись з присутніми членами парламенту, депутатами, звертаючись до них, Голова ВР України або Головуючий на засіданні використовують заохочувальні вставні слова розмовного стилю *давайте, дивіться*, надто поширені в сучасній публічній комунікації, що й викликає критику з погляду культури української мови. Отож, коли треба висловити колективну подяку комусь, або привітати колегу, замість штампів *Давайте подякуємо, Давайте привітаємо* доречно скористатися характерною для української мови місткою дієслівною формою із семантикою спонукання, заохочення: *ПОДЯКУЙМО, ПРИВІТАЙМО*. Комунікативну функцію таких дієслівних форм засвідчує подекуди й мовна практика Голови засідання, наприклад: *Я прошу зайняти місця, продовжуймо* (або *продовжимо*) *розгляд у другому читанні проєкту*. Очевидно, такі дієслівні форми мають ставати нормою висловлення заохочувальної дії.

Звертаємо увагу на типові для офіційно-ділового спілкування штампи: *Слово надається; До слова запрошується*. Замість таких висловів комунікативно доцільніші варіанти з увиразненою семантикою суб'єкта дії: *До слова запрошуємо...*; *Слово має...* Таке запрошення до виступу емоційно й стилістично виграє в публічній комунікації. Так само увиразнюють суб'єктність дії, конкретизують безпосередність спілкування з комунікантами синтаксичні конструкції, які замінюють безособові вислови на *-но, -то*: *Шановні народні депутати, перелік питань... вам надано*. Пор. синонімічні активні форми повідомлення: *перелік питань ви отримали*, або *перелік питань ви маєте*.

Демократичні процеси в сучасному суспільстві, а також нові форми поширення інформації впливають на функціонування літературної норми в контексті взаємодії стилів у писемній та усно-розмовній комунікації.

Жанр засідань Верховної Ради – це простір функціонування сучасної української літературної мови у взаємодії її офіційно-ділового, публіцистично-

ораторського, усно-розмовного стилів, які увиразнюють, по-перше, функціонування нових реалій українського державотворення, по-друге, урізноманітнюють мовні засоби політично-соціальної полеміки, впливаючи на процеси орозмовлення літературного різновиду національної мови, по-третє, виявляють специфіку існування сильних і слабких літературно-мовних норм.

2.1.4. Проблеми термінологічного розмежування базових понять законодавчого тексту

Закон (Постанова, нормативно-правовий документ)

набуває чи набирає чинності, вступає в силу, вступає в дію?

В управлінській діяльності центральних органів законодавчої, виконавчої, судової влади названі словосполучення належать до частовживаних термінів.

Загальномовні словники фіксують дієслівні словосполучення *набирати чинності* й *набувати чинності* як синонімічні. Від них за правилами української граматики утворюють іменникові словосполучення *набрання чинності, набуття чинності*. Якщо в загальномовних словниках зафіксовану синонімію названих словосполучень можна пояснити практикою їх уживання в різних книжних стилях, то спеціальні юридичні документи засвідчують закономірне уточнення значень цих термінів.

Насамперед варто звернути увагу на зміст документа «Офіційне тлумачення частини п'ятої статті 94 Конституції України» в Рішенні Конституційного Суду (№ 4-зп, від 03.10.1997), яке пояснює конкретне слововживання *набирає чинності* як «момент оголошення результатів голосування за проектом Конституції України в цілому на пленарному засіданні Верховної Ради України» (тобто йдеться про кількість голосів, що їх *набрав* проєкт). З цього буквального тлумачення випливає, за рішенням Конституційного Суду, що «Конституція України *набула чинності* 28 червня 1996 року, у день її прийняття».

У тексті Конституції України як співвідносні функціонують словосполучення *набрання чинності, набуття чинності, введення в дію, вступ у силу*, серед яких переважає словосполучення *набуття чинності*.

Рішення Конституційного Суду (№ 4-зп, від 03.10.1997) засвідчує, що термінологічні назви відповідних нормативно-правових актів *набрання чинності Конституцією України* і *набуття чинності Конституцією України*, зафіксовані у двох статтях Конституції України (частина п'ята статті 94 і стаття 160), *вступили в силу*.

Лексема *сила* – складник юридичних термінологічних словосполучень, а також усталеного вислову *юридична сила закону*, пор. значення слова *закон* у СУМ-20: «Установлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу *юридичну силу*» (СУМ-20, с. 980). Прийняття законів належить до повноважень Верховної Ради України.

Після набуття чинності закон вступає в силу, починає діяти. За процес уведення закону в дію відповідають виконавчі органи. На думку юристів, «*введення в дію закону є самостійною діяльністю органів виконавчої влади, що супроводжує законодавчий процес і необхідна для реалізації закону після набуття ним чинності*» (Щирба, 2012, с. 3).

Термін *введення в дію* доцільно використовувати для позначення діяльності державних органів, які приймають загальнообов'язкові нормативно-правові акти і здійснюють їх реалізацію.

Юристи обговорюють також питання про значення двох понять «*чинність*» та «*дія*» *закону*, словосполучення з якими «*набуття (набрання) чинності*» та «*введення в дію*» в деяких нормативних документах використовуються як синонімічні. Ці правові категорії, на думку фахівців, потребують термінологічного розмежування, оскільки є факти «*чинного, але не діючого закону, а також закону, який діє поза межами його чинності*» (Шуліма, 2011).

Функціонування органів законодавчої, виконавчої, судової гілок влади в Україні мотивує розвиток юридичної термінології, потребу створення спеціальних лексиконів, а також вироблення критеріїв уведення фахової лексики в загальномовний словник української мови, у якому термінологічне значення може зазнавати спрощення через поширення терміна в засобах масової інформації.

Отже, мова сфери публічного управління – важливий об’єкт дослідження соціогуманітарних наук. Часовий зріз функціонування цієї мови засвідчує непрості процеси державотворення. Очевидно, що практика використання спеціальних словників у документах управління має подвійний сенс: вона привчає до осмислення часто вживаних понять, які набувають нового значення, до засвоєння нових понять, продиктованих змінами в житті громадян. Життя вимагатиме творення нових законів, нових знань, чи, висловлюючись офіційним стилем, нових компетентностей.

Умовні скорочення

ВУЕ – Велика українська енциклопедія. <https://vue.gov.ua>

СУМ-20 – Словник української мови online. Т. 1–15. <https://sum20ua.com>

Джерела фактичного матеріалу

Закон України «Про освіту» № 2145-VIII, від 05.09.2017. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» № 2834-IX, від 13.12.2022. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20>

Лист МОН «Про організацію 2024/2025 навчального року в закладах загальної середньої освіти» № 1/15281-24, від 23.08.2024. *Міністерство освіти і науки України*. <https://mon.gov.ua/npa/pro-orhanizatsiiu-20242025-navchalnoho-roku-v-zakladakh-zahalnoi-serednoi-osvity>

Лист МОН «Щодо організації освітнього процесу в 2024/2025 навчальному році у закладах дошкільної освіти» № 1/15368-24, від 27.08.2024. *Міністерство освіти і науки України*.

<https://mon.gov.ua/npa/shchodo-orhanizatsii-osvitnoho-protsesu-v-20242025-navchalnomu-rotsi-u-zakladakh-doshkilnoi-osvity>

Наказ МОН «Про затвердження Типової програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів освіти, які забезпечують викладання навчального предмета “Захист України”» № 1151, від 16.08.2024. *Міністерство освіти і науки України*. <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-typovoi-prohramy-pidvyshchennia-kvalifikatsii-pedahohichnykh-pratsivnykiv-zakladiv-osvity-iaki-zabezpechuiut-vykladannia-navchalnoho-predmeta-zakhyst-ukrainy>

Наказ МОН «Про проведення відбору проєктів на фінансування за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на облаштування безпечних умов у закладах, що надають загальну середню освіту» № 522, від 16.04.2024. *Міністерство освіти і науки України*. <https://mon.gov.ua/npa/pro-provedennya-vidboru-proyektiv-na-finansuvannya-za-rah>

Наказ МОН «Про проведення всеукраїнського конкурсу “Учитель року – 2025”» № 881, від 19.06.2024. *Міністерство освіти і науки України*. <https://mon.gov.ua/npa/pro-provedennia-vseukrainskoho-konkursu-uchytel-roku-2025>

Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) № 4-зп, від 03.10.1997. Справа № 18/183-97. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97/ed19971003#Text>

Стенограми пленарних засідань. Дванадцята сесія Верховної Ради України IX скликання. 09.2024–02.2025. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr>

Література

Шуліма, А. О. (2011). «Чинність» та «дія» закону: розмежування понять. *Держава і право*, 51, 64–74.

Щирба, М. Ю. (2012). До питання про співвідношення понять «набрання чинності», «набуття чинності», «вступ у силу», «введення в дію». *Часопис Академії адвокатури України*, 17(4), 1–5. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9581/1/12smyvvd.pdf>

2.2. ЯВИЩА АСИМЕТРІЇ У ТВОРЕННІ ТА ВЖИВАННІ ФЕМІНАТИВІВ У СУЧАСНІЙ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВІЙ ПРАКТИЦІ (Г. М. Сюта)

2.2.1. Соціокультурні чинники фемінативізації мови офіційного спілкування

Інтенсивна фемінативізація різностильової і різножанрової мовної практики (і усної, і писемної) – одна з найпомітніших та найактивніше обговорюваних змін, що відбуваються в українській мові першої третини ХХІ століття і вже відрефлексовані в численних мовознавчих працях (А. М. Архангельська, К. Г. Городенська, Є. А. Карпіловська, А. М. Нелюба, М. П. Брус, Л. П. Кислюк, Г. М. Сюта, С. П. Бибик, Т. А. Коць, А. В. Шеремет та ін.). Основні соціокультурні чинники і мотиватори цих змін – це (1) гендерна трансформація суспільної свідомості, перегляд стереотипів щодо соціальної ролі жінки та прагнення до її симетричного «вирівнювання» на шкалі соціальної значущості з чоловіком, (2) переосмислення моделей поведінки жінки в соціумі та в сім'ї, способів самореалізації тощо. Однак важливу роль у підтримуванні активності фемінативотворчих процесів відіграють також (3) мовна мода та (4) індивідуальні переконання мовців, під впливом яких найменування жінок іменниками чоловічого роду сприймається як дискримінація, порушення посилено пропагованих у наш час принципів гендерної толерантності, гендерно чутливої комунікації, гендерно коректної мовної поведінки.

Під тиском моди «новітні назви осіб жіночої статі <...>, що до сьогодні так чи так нормативно ідентифікували жіночу стать, на даному етапі розвитку суспільного мовомислення як, умовно кажучи, «невдалі», перестали влаштовувати українськомовне суспільство (чи його окремі верстви)» (Архангельська, 2019, с. 89). І це спричинило справжній бум фемінативотворення – форсованого і не узгодженого ні з граматичною, ні з

лексичною, ні зі стилістичною нормою продукування варіантних номінацій жінок за ознакою професії, спеціальності, посади, соціального статусу, уподобань тощо. Один із найвідоміших таких рядів розвинувся від маскулінатива *директор*: *директорка*, *директориня*, *директориця*, *директореса*, *директорша*, *директориха*, *директорова*. Не враховуючи внутрішніх законів розвитку мови, її системної організації, багато таких новостворюваних одиниць розхитують літературний стандарт, руйнують естетичність словника, знижують культуромовний рівень соціуму.

Намагання мовознавців спрямувати гіпертрофовану фемінативотворчість у річище літературної норми, на жаль, залишаються малоефективними проти громадської думки: «Інтерпретація й оцінка сучасної фемінізації маскулінізмів з нормативно-системного та соціолінгвістичного погляду виявляє істотні розбіжності, оскільки перший спирається на організм мови, другий – на актуальні проблеми комунікації та громадську думку про мовне явище» (Архангельська, 2019, с. 96).

2.2.2. З історії номінації осіб жіночої статі

Прихильники й популяризатори позиції продукування фемінативів не завжди зважають на те, що в мові дотримання гендерної коректності й толерантності аж ніяк не обмежене фемінативами. Крім них, як відомо, українська мова має історично сформовану й розгалужену систему нормативних засобів для ідентифікації жіночої статі. Зокрема, до таких належать розчленовані аналітичні номінації з маскулінізмом у генералізувальній функції (*жінка-академік*, *жінка-генерал*, *жінка-волонтер*) та конструкції з синтаксичним узгодженням (*молода директор*, *адвокат виграла справу*, *парамедик врятувала життя десяткам бійців*).

Водночас незаперечно й те, що фемінативи є органічними, природними одиницями національного словника на всіх етапах його становлення. Про це свідчать, наприклад, мовознавчі праці початку ХХ століття: «Професійні й інші подібні до них назви в українській мові бувають здебільшого особні для чоловіків

і осіб для жінок. Українська мова взагалі уникає вживати в спільному роді тих слів, що означають посаду, професію, звання, рангу тощо, й надавати тим словам ознак граматичного (формального) чоловічого роду без огляду на стать. У російській мові, як відомо, такі слова, як-от *автор, композитор, писатель*, а так само, напр., *товарищ, приятель*, однаково можуть стосуватися до осіб жіночої статі, як і чоловічої. В українській фразі буває інакше: він – *автор*, вона – *авторка*; він – *композитор*, вона – *композиторка*; він – *письменник*, вона – *письменниця*; він – *лікар*, вона – *лікарка*; він – *професор*, вона – *професорка* й т. ін. <...> на професійні й інші аналогічні до них назви для жінок українська мова широко використовує відповідні формальні закінчення жіночого роду (граматичного), а втім це буває не завжди» (Сулима, 1928, с. 11–12).

Надалі у ХХ столітті фемінні форми теж залишалися у мовному вжитку, багато з них були зафіксовані в реєстрі академічного 11-томового Словника української мови (Коць, 2023, с. 87–89; Шеремет, 2024). Щоправда, ще донедавна мовознавці послідовно наголошували, а часто й досі наполягають на їх стильовому обмеженні. Пор.: «<...> уживаються в усіх стилях, окрім наукового й, особливо, офіційно-ділового» (Шкуратяна, Шевчук, 2000, с. 265); «Відповідники жіночого роду в офіційно-діловому стилі не вживаються. Основна сфера їх функціонування – розмовний стиль, звідки вони проникають у художній та публіцистичний. <...> Від активного вживання такі слова поступово втрачають колорит розмовності, але все ж залишаються в групі стилістично обмеженої лексики, і в діловій мові недопустимі» (Мацько, Кравець, 2007); «<...> обмеження на вживання фемінативів в офіційно-діловому мовленні поки що чорним на білому прописані в усіх граматиках та посібниках з ділового мовлення» (Архангельська, 2019, с. 322).

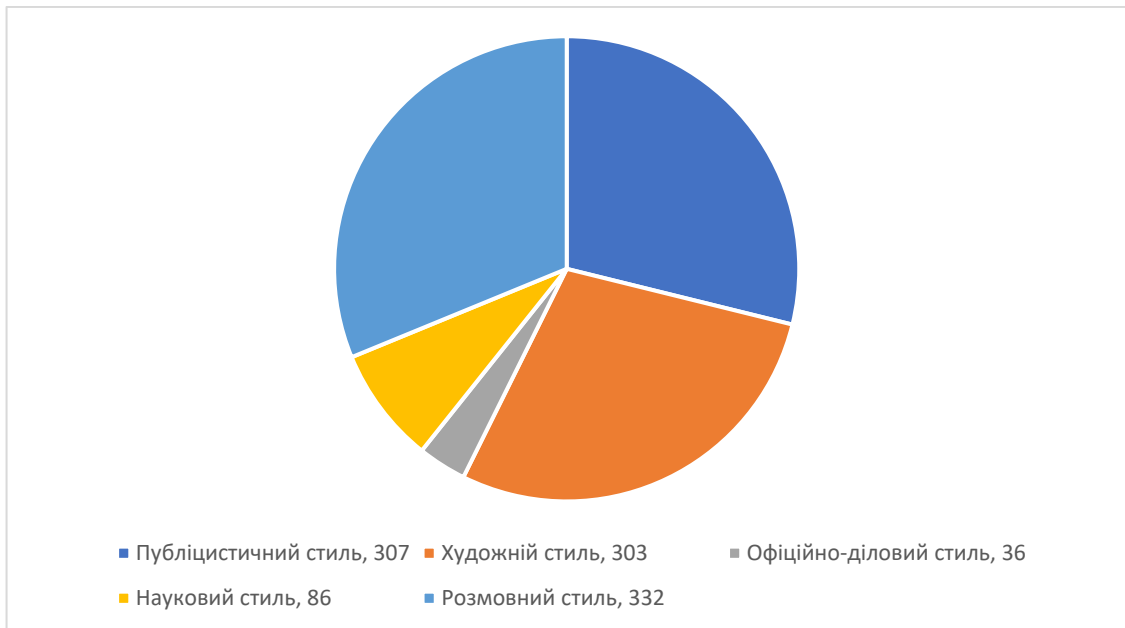
На сьогодні нормативні моделі творення фемінативів кодифіковано в чинній редакції «Українського правопису» (2019). Зокрема в § 32, п. 4 ці моделі описано достатньо докладно: «За допомогою суфіксів *-к-, -иц-(я), -ин-(я), -ес-* та ін. від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої

статі. Найуживанішим є суфікс **-к-**, бо він поєднуваний з різними типами основ: *áвторка, дизáйнерка, дирéкторка, редáкторка, співáчка, студéнтка, фігуристка* та ін. Суфікс **-иц-(я)** приєднуємо насамперед до основ на **-ник**: *верстáльниця, набі́рниця, порáдниця* та **-ень**: *учені́ця*. Суфікс **-ин-(я)** сполучаємо з основами на **-ець**: *кравчі́ня, плавчі́ня, продавчі́ня*, на приголосний: *майстрі́ня, філологі́ня; бойкі́ня, лемкі́ня*. Суфікс **-ес-** рідковживаний: *дияконéса, патронéса, поетéса*» (Український, 2019, с. 39–40). При цьому важливо враховувати, що в цій редакції правопису фемінативи не закріплені в статусі єдиної норми, а тільки рекомендовані до вживання як варіантні форми.

2.2.3. Фемінативізація з погляду функціонально-стильової нормативності

Природно, що в різних функціональних стилях фемінативізація відбувається неоднаково. Найменш сприйнятливий до окреслюваних інновацій офіційно-діловий стиль, що забезпечує потреби писемної та усної комунікації в адміністративно-управлінській вертикалі (з установами, закладами, фаховими спільнотами й працівниками) та горизонталі (між закладами, установами, їх структурними підрозділами, працівниками). На практиці це передбачає врегулювання в межах управлінсько-виконавчого апарату держави, окремих установ, між громадянами та установами, та доведення до відома підпорядкованих установ та осіб про певні заходи, зміни, організаційні чинники тощо (А. П. Коваль, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко, Н. Д. Бабич, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарів, П. С. Дудик, С. П. Бибик). У писемній формі ефективність такої комунікації забезпечують ключові жанри документообігу: розпорядчі (наказ, постанова, рішення, резолюція, розпорядження), організаційні (договір, угода, посадова інструкція, статут, штатний розпис), інформаційно-довідкові (автобіографія, резюме, заява, особовий листок з обліку кадрів, пояснювальна / доповідна записка, подання, звіт, план, характеристика, протокол, витяг із протоколу, довідка тощо).

Відомо, що чіткість офіційно-ділової комунікації забезпечують, зокрема, такі її диференційні риси, як стандартизованість (формульність, клішованість) та стилістична нейтральність (Кузнецова, 2014, с. 125–140). І не в останню чергу саме ця стильова норма блокує активну імплементацію фемінативів для офіційного називання професійного та соціального статусу, посад, почесних звань жінок, оскільки «в літературній кодифікованій мові залишаються нормативно-стильові обмеження: титульні імена жінок за чинними правилами подають у формі чоловічого роду: *доктор наук, академік, член-кореспондент, Герой України, діяч науки та техніки, працівник освіти* <...> Вживання іменників чоловічого роду як «титульних імен» в офіційно-діловому стилі закріплене мовною традицією і правилами етикету» (Кислюк, 2018, с. 456–457). Переконливу візуалізацію сучасного стану мінімальної наповненості словника сучасної української офіційно-ділової мови фемінними одиницями порівняно з іншими функціональними сферами переконливо здійснено у спеціальній діаграмі – додатку до дисертаційної праці А. В. Шеремет (Шеремет, 2024, с. 281) (мал. 2.2.1).

Мал. 2.2.1. Співвідношення фемінної лексики у стилях української мови

Водночас Я. В. Пузиренко відзначає нескоординованість чинних на сьогодні нормативно-стильових обмежень на вживання фемінативів у офіційно-

діловому стилі української мови та актуального стану функціонування фемінної лексики і соціального запиту на таку лексику (Пузиренко, 2005). Ця колізія ще чіткіше увиразнюється на тлі рекомендованих до виконання *заходів із питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків (наприклад, у системі органів дипломатичної служби України* ¹²³, упроваджуваних у документообіг рекомендацій та інструкцій щодо застосування гендерно чутливої мови (наприклад, призначена для застосування в Міністерстві оборони України, у Збройних силах України, Державній спеціальній службі транспорту та розвідувальному органі Міністерства оборони України ¹²⁴, у комунікації установ та закладів Державної судової адміністрації України (https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/gender/gend_recomend2, доступ: 18.04.2024).

Особливу роль щодо імплементації фемінативів в офіційно-ділову мову, передусім у комунікативну практику органів державного управління, виконують організовані на державному рівні офіційні заходи, що їх проводять із метою випрацювання, удосконалення та реалізації стратегій гендерного унормування мови. Знаковий приклад – круглий стіл «Стандартування української мови в контексті гендерної політики», проведений 9 вересня 2020 року з ініціативи Національної комісії зі стандартів державної мови та Урядової уповноваженої з питань гендерної політики. Одним з основних робочих векторів цього заходу було визначено узгодження офіційно-ділового стилю сучасної української літературної мови з європейською практикою, а також пришвидшення імплементації норм фемінативотворення в усну й писемну офіційно-ділову комунікацію. Прикметно, що окрему увагу було присвячено обговоренню проблеми вживання фемінативів в офіційній документації центральних органів виконавчої влади, адже «імплементація цих норм в діловодстві поки що є

¹²³ <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-choloviki-ta-zhinki-na-diplomatichnij-sluzhbi-povinni-mati-rivni-prava-ta-mozhlivosti>, доступ: 11.05.2024; <https://www.kmu.gov.ua/news/u-mzs-obgovorili-stand-zabezpechennya-rivnosti-zhinok-i-cholovikiv>, доступ: 12.05.2024; <https://mfa.gov.ua/news/u-ministerstvi-zakordonnih-sprav-vidbulasya-strategichna-sesiya-z-gendernoyi-rivnosti-za-pidtrimki-oon-zhinki> (доступ: 12.05.2024).

¹²⁴ https://www.mil.gov.ua/content/gender/140524genderno_chutliva_mova.pdf (доступ: 12.05.2024); <https://armyinform.com.ua/2024/04/16/minoborony-vprovadzhuje-genderno-chutlyvu-movu-u-vijsku> (доступ: 16.04.2024).

проблематичною, тому що законодавчо передбачено лише варіативне використання фемінізованих назв професій. <...> вони можуть бути адаптовані за потребою користувача»¹²⁵.

Проартикульовану вище тезу про герметичність офіційно-ділової мови підтверджує також оприлюднена 16 квітня 2024 року на сайті Міністерства оборони України інформація про впровадження «Інструкції щодо застосування гендерно чутливої мови», яка застосовуватиметься в Міністерстві оборони України, Збройних силах України, Державній спеціальній службі транспорту та розвідувальному органі Міністерства оборони¹²⁶. При цьому заступник Міністра оборони України Н. Калмикова окремо наголосила на тому, що для військових звань фемінативи застосовуватися не будуть. Цю настанову показово відбивають тексти, розміщені на офіційних ресурсах: військові звання, а також посади жінок не фемінативізовані.

Абсолютно суголосної позиції дотримується в царині вживання фемінативів споріднена із Міністерством оборони України силова структура – Міністерство внутрішніх справ України. Визнаючи слушність рекомендацій щодо потреби застосування норм нової редакції правопису в усіх сферах суспільного життя, в офіційно-діловій практиці МВС пріоритетними для називання посад, професій і звань визнають іменники чоловічого роду, оскільки *«ці слова вживаються для позначення чоловіків та жінок і підкреслюють не стать людини, а її службове і соціальне становище. Що стосується використання в написанні нормативно-правових документів, то, згідно з установленою офіційно-діловою етикою, прийнято вживати слова в чоловічому роді, що ніяким чином не дискримінує права жінки»*¹²⁷.

Закритість офіційно-ділової мови до фемінативізаційних інновацій засвідчує писемна практика й інших органів державного управління. Показову

¹²⁵ <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3093259-standartuvanna-ukrainskoi-movi-v-konteksti-gendernoi-politiki.html> (доступ: 26.06.2024).

¹²⁶ <https://armyinform.com.ua/2024/04/16/minoborony-vprovadzhuje-genderno-chutlyvu-movu-u-vijsku> (доступ: 16.04.2024).

¹²⁷ <https://chytomo.com/feminivvy-na-starti-koly-ministerky-z-ivliatsia-v-ofitsijnij-dokumentatsii> (доступ: 12.05.2024).

щодо цього інформацію оприлюднено на згаданому вже онлайн-ресурсі «Читомо». За відповідними результатами моніторингу можна зробити висновок: рекомендацій щодо вживання фемінативів епізодично дотримуються Державна служба якості освіти, Державна міграційна служба. Натомість у мовній офіційно-діловій практиці Державної податкової служби, Державної архівної служби фемінативи не використовують з огляду на їх статус як рекомендованого варіанта, а не кодифікованої єдиної норми.

Низка органів державного управління (наприклад, Державна служба з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна служба експортного контролю) в писемній практиці, у документообігу дотримуються традиційної норми називання офіційних посад жінок іменниками чоловічого роду, однак при потребі, на вимогу окремих працівників при оформленні кадрової документації можуть використовувати фемінативи (детальніше про це див.: <https://chytomo.com/feminivityvy-na-starti-koly-ministerky-z-ivliatsia-v-ofitsijnij-dokumentatsii>, доступ: 12.05.2024). Така позиція має нормативно-правове забезпечення, оскільки узгоджена з наказом № 1574 *Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (від 18 серпня 2020 року)*, яким затверджено зміни до національного «Класифікатора професій» відповідно до чинної редакції «Українського правопису». Зокрема, відзначено: «У КП професійні назви робіт наводяться у чоловічому роді, окрім назв, які застосовуються виключно у жіночому роді (економка, нянька, покоївка, сестра-господиня, швачка). За потребою користувача, при внесенні запису про назву роботи до кадрової документації окремого працівника, професійні назви робіт можуть бути адаптовані для означення жіночої статі особи, яка виконує відповідні роботи» (<https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=c1108c0b-54f2-4e12-b196-efe22f195e05&title=NakazMinekonomikiVid18-08-2020-1574-proZatverdzhenniaZmini9-DoNatsionalnogoKlasifikatoraDk003-2010>).

Для порівняння наведемо дані спостережень за реєстром Державного класифікатора професій України станом на 2010 рік: із 7 тисяч зафіксованих назв професій тільки 38 були подані у формі жіночого роду: *акушерка; ворожка; головна медична сестра; друкарка; друкарка диктофонної групи; друкарка редакції, друкарка, що працює з іноземним текстом; економка; кастелянка; килимарниця; манікюрниця; мереживниця; модистка головних уборів; молодша медична сестра (санітарка, санітарка-прибиральниця, санітарка-буфетниця та ін.); молодша медична сестра з догляду за хворими; нянька; педикюрниця; покоївка; секретар-друкарка; секретар-стенографістка* (Рудницька, Ізєпова, 2010, с. 123).

Отже, питання стандартів уживання назв осіб жіночої статі за родом діяльності, професією, званням і под. у сфері державного управління перебувають у стані випрацювання, підсилення мовних норм юридично-правовим забезпеченням сфери офіційно-ділового спілкування.

2.2.4. Фемінативи в офіційно-діловій практиці освітньо-наукової сфери

Офіційно-ділова практика освітньо-наукової сфери – це писемна та усна комунікація, здійснювана за адміністративно-управлінською вертикаллю (Міністерства освіти і науки України та інших керівних органів із установами, закладами освіти і науки, освітньо-науковими спільнотами й працівниками) та горизонталлю (між закладами, установами, їх структурними підрозділами, працівниками).

Інформативними щодо процесів фемінативізації є тексти, розміщені на сайтах МОН України, Центру інноваційної освіти «Про.Світ» та в офіційному і напівофіційному сегментах освітніх платформ «Всеосвіта», «На урок», «Ed.Era».

Тексти сайту МОН України, надто відомчі документи як зразок адміністративно-канцелярського підстилю, не містять фемінативів (за винятком окремих жанрів, як-от оголошення, повідомлення) – при тому, що на цьому ж сайті 3 червня 2019 року «рекомендовано застосовувати норми та правила нової

редакції правопису в усіх сферах суспільного життя, зокрема в офіційно-діловому стилі мовлення». Натомість мова освітніх платформ та освітніх інформаційних ресурсів (як напівофіційна сфера комунікації) більш гнучка й помітно сприйнятлива до цих одиниць. Показова з цього погляду лексична кореляція *міністр* – *міністерка*. Послідовну позицію МОН щодо дотримання стильової норми і водночас гендерної нейтральності мови адміністративно-управлінської сфери (Шеремет, 2021, с. 72–76) засвідчують посадові підписи жінок, які обіймали посади міністра та заступників міністра освіти в різні періоди від 2019 року і донині. Листи, розпорядження та інші нормативно-правові документи підписують *Міністр* освіти і науки Ганна Новосад, *заступник* Міністра Віра Рогова, *заступник* Міністра Світлана Даниленко, *заступник* Міністра Любомира Мандзій¹²⁸. Відсутність фемінатива *заступниця* в цьому сегменті офіційно-ділової писемної мови вважаємо цілковито виправданою і нормативною, оскільки «називати жінку, яка працює на посаді заступника директора, заступницею <...> не можна, тому що це слово узвичаєне в українській мові зі значенням ‘та, що захищає кого-небудь, захисниця’ <...> Посада заступника будь-якого керівника не передбачає такого захисту. Отже, *заступник* є правильною офіційною назвою посади жінки, яка заступає керівника чого-небудь (Городенська, 2016, с. 43).

Оскільки, як уже було відзначено, мова освітніх платформ та освітніх інформаційних ресурсів більш лояльна до фемінних новацій, то звичними для них є формулювання на зразок: *Новоспечена міністерка освіти Ганна Новосад допустила 9 помилок у короткому повідомленні у соціальній мережі Фейсбук* (www.versii.if.ua, доступ: 12.06.2024); *Ганна Новосад – міністерка освіти України* (з відеоролика) (www.mon.gov.ua/ua/pres-centr/pres-sluzhba, доступ: 11.06.2024).

¹²⁸ (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/8/2/123.pdf> (доступ: 15.05.2024); <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/7/4/0636893.pdf> (доступ: 15.05.2024); <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/5/13/1212.pdf> (доступ: 15.05.2024); <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/4/28/32.pdf> (доступ: 15.05.2024); <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/6/13/1.pdf> (доступ: 15.05.2024).

Традиційні форми для називання посад, статусів, спеціальностей жінок у чоловічому роді домінують у текстах *листів* та *наказів* – найчастотніших жанрів адміністративно-управлінської комунікації органів освіти і науки, здійснюваної за вертикаллю. Пор.: *Контроль за виконанням наказу покласти на заступника міністра Мандзій Л.* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/10/16/433.pdf>, доступ: 15.05.2024); *Добровольська Оксана Миколаївна – директор Київського палацу дітей та юнацтва* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/10/16/433.pdf>, доступ: 16.05.2024); *Директорів Департаменту освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської військової адміністрації) Олені ФІДАНЯН «Про журі всеукраїнського конкурсу «Учитель року – 2023». Прошу висловити подяку за ефективну роботу в складі журі, високий професіоналізм <...> вчителю предмета «Захист України» загальноосвітнього навчального закладу І–ІІІ ступенів «Гімназія № 34 «Либідь» імені Віктора Максименка» Алексєйчук Євгенії Юрївні (номінація «Захист України»), вчителю початкових класів Гімназії № 59 імені О. М. Бойченка Гуренко Юлії Миколаївні (номінація «Початкова освіта»))»* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2023/7/14/19260.pdf>, доступ: 15.05.2024).

Не зафіксовано фемінативів (за винятком *учениця*) також в обстежених текстах наказів і розпоряджень Малої академії наук України за 2021–2022 та 2022–2023 навчальні роки.

Характерна для текстів офіційно-ділового стилю потреба реагувати на типові, часто повторювані комунікативні ситуації, процеси, факти тощо умотивовує розбудову певних жанрів і пов'язаних із ними мовних одиниць, засобів та формул. Прикметно, що в таких текстах необхідність вибору фемінативної чи маскулінативної форми нівелюється, оскільки номінації посад, статусів тощо вживаються генералізовано – у формі множини: *Окрему подяку висловити директорам <...> Осадчій Тетяні Володимирівні та <...> Матвєєвій Ліні Олександрівні за сприяння проведенню конкурсного випробування «Урок»* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2021/5/27/0638414.pdf>, доступ: 16.05.2024);

Просимо також **керівників** закладів позашкільної освіти неухильно дотримуватись трудового законодавства. Необхідні роз'яснення щодо трудових відносин під час воєнного стану можна знайти на сайті Міністерства економіки України (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/4/28/212.pdf>, доступ: 16.05.2024); <...> **педагогічні працівники закладів позашкільної освіти** адаптують заняття до умов сьогодення, пропонують вихованцям майстер-класи, вікторини, віртуальні подорожі, екскурсії, мультимедійні презентації, здійснення проєктної та дослідницької діяльності, докладають усіх зусиль для організації різноманітних активностей для дітей та їх родин (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/4/28/212.pdf>, доступ: 15.05.2024); Зміст листа просимо довести до відома керівників органів управління освітою різного рівня, **керівників та педагогічних працівників** закладів освіти з метою організації превентивних заходів з учнівськими колективами та популяризації серед дітей переваг здорового способу життя (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/5/13/1212.pdf>, доступ: 16.05.2024); <...> на доступному місці в закладі освіти варто розмістити контактну інформацію про **керівників і працівників** закладу освіти, до яких <...> можуть звертатися для оперативного вирішення питань, що стосуються збереження життя чи здоров'я, а також захисту прав та інтересів дитини (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/7/24/11.pdf>, доступ: 16.05.2024). Також у листах, наказах, інших розпорядчих документах, які регулюють освітню діяльність, у цій текстовій позиції часто виступають складні (трикомпонентні) назви осіб учасники освітнього процесу та здобувачі освітніх послуг, пор.: Важливо фіксувати злочини, свідками чи постраждалими від яких стали **учасники освітнього процесу** та збирати максимум доказів для притягнення винних до відповідальності (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/7/4/0636893.pdf>, доступ: 14.05.2024); Міністерство освіти і науки України просить із залученням органів місцевого самоврядування та у співпраці із міжнародними та громадськими організаціями в межах компетенції провести профілактичну

роботу серед учасників освітнього процесу та забезпечити соціально-психологічну підтримку особам, постраждалим від війни і насильства, пов'язаного зі збройною агресією російської федерації на території України (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2022/7/4/0636893.pdf>, доступ: 16.05.2024); *Міністерство, органи управління освітою, заклади освіти впроваджують в освітній процес заходи щодо підвищення рівня обізнаності здобувачів освітніх послуг та їх батьків з питань протидії торгівлі дітьми* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/7/24/11.pdf>, доступ: 14.05.2024).

Окреслену картину «несприйнятливості» адміністративно-управлінського дискурсу освітньо-наукової сфери до фемінативних новацій частково можна пояснити тим, що механізми й стратегії гендерного стандартування, спрямовані на узгодження української офіційно-ділової комунікації з європейською, перебувають щойно на етапі випрацювання. Як наслідок, фемінативи на сьогодні не кодифіковані як єдина граматична норма, а залишаються рекомендованим варіантом. Однак окремі знакові зміни в цій царині вже є. Зокрема, 9 вересня 2020 року з ініціативи Національної комісії зі стандартів державної мови було проведено круглий стіл «Стандартування української мови в контексті гендерної політики». Одним із його основних завдань було визначено обговорення й накреслення шляхів урегулювання «проблемних питань вживання фемінативізованих назв професій та посад в офіційній документації центральних органів виконавчої влади» та вироблення засад кодифікації нормативних форм назв жінок за професіями і посадами та їх подальшої фіксації в національному «Класифікаторі професій України» (Биби́к, 2023, с. 79–80).

Під впливом таких заходів, а також реагуючи на запити суспільства (зокрема й на закиди про недостатні зусилля МОН щодо забезпечення гендерної рівності та дотримання гендерної культури) офіційно-ділова мова освітньо-наукової сфери дуже «точково», поки що тільки в «перехідних форматах» і в окремих жанрах документообігу реагує на фемінативізаційні тенденції. Зокрема, у тексті одного з листів МОН спостережено парні конструкції з назвами осіб

чоловічої та жіночої статі. Одні поєднані сполучником *та / і*, як-от: *З метою профілактики булінгу (цькування) рекомендуємо: <...> використовувати відеоролик «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Медіація – **ровесників і ровесниць**»* (<https://don.kyivcity.gov.ua/files/2020/7/24/11.pdf>, доступ: 16.05.2024); *<...> **українці та українки** продовжують бути жертвами трудового чи сексуального рабства у Вірменії, Азербайджані, Білорусії, Бельгії, Болгарії, Кіпрі, Данії* (там само). Інші графічно диференційовані через скісну риску, напр.: *<...> розвивати медіацію однолітків, створювати служби порозуміння за принципом «**рівний – рівному / рівна – рівній**» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти* (там само). Проілюстровані варіанти написання зафіксовано в тексті одного документа.

Лояльними до фемінативів є також модератори сторінки Ради молодих учених на сайті МОН (мовно-стилістична організація розміщуваних тут текстів дає підстави зарахувати їх до напівофіційного дискурсу). Відповідно до тематичної специфіки висвітлюваних ситуацій ужито номінації *здобувачка, аспірантка, асистентка, науковиця, наукова співробітниця, доцентка, завідувачка, доцентка, студентка, фіналістка, спікерка*. Пор.: *До РМУ при МОН залучені асоційовані члени (без права голосу) з числа національних експертів, які мають значний досвід у сфері, яка відповідає меті РМУ при МОН <...> **здобувачка PhD, асистентка** кафедри маркетингу, управління репутацією та клієнтським досвідом Державного біотехнологічного університету* (<https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/pro-ministerstvo-2/doradchi-organi-2/rada-molodikh-uchenikh/struktura/asotsiyovani-chleni>, доступ: 16.05.2024).

Показовий приклад ситуативного насичення тексту фемінативами – опублікований 10 лютого 2020 року анонс заходу, присвяченого Міжнародному дню жінок у науці, пор.: *«МОН запрошує на зустріч з українськими **науковицями**»*. Цей текст умотивовує системне вживання фемінативних форм як обов'язкових структурних компонентів у формулах-ідентифікаціях, за допомогою яких відрекомендовують / рекламують учасниць заходу. Щоправда,

дуже часто ці назви постають у рядах переліків з формами іменників чоловічого роду. Пор.:

*На заході **фіналістки** Премії L'Oréal «Для жінок у науці» 2018–2019 років розкажуть, як їм вдалося досягти успіхів у науці <...> Долучитись до події можуть **школярки та студентки** STEM-спеціальностей. Серед **ТОП-спікерок**:*

- Олена Ванєєва, **кандидат** фіз.-мат. наук, **старша наукова співробітниця** Інституту математики НАН України, **переможниця** Премії L'Oréal-ЮНЕСКО «Для жінок у науці» 2018;

- Вікторія Саварин, **кандидат** фіз.-мат. наук, **асистентка** кафедри фізики і математики, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького;

- Катерина Терлецька, **докторка** фіз.-мат наук, **старша наукова співробітниця** Інституту проблем математичних машин і систем НАН України, **переможниця** Премії L'Oréal-ЮНЕСКО «Для жінок у науці» 2019;

- Валерія Трусова, **докторка** фіз.-мат. наук, **доцентка, завідувачка** кафедри медичної фізики та біомедичних нанотехнологій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

- Оксана Крупка, **кандидат** хім. наук, **старша наукова співробітниця**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (<https://mon.gov.ua/events/mizhnarodniy-den-zhinok-v-nautsi-mon-zaproshue-na-zustrich-z-ukrainskimi-naukovitsyami>, доступ: 16.05.2024).

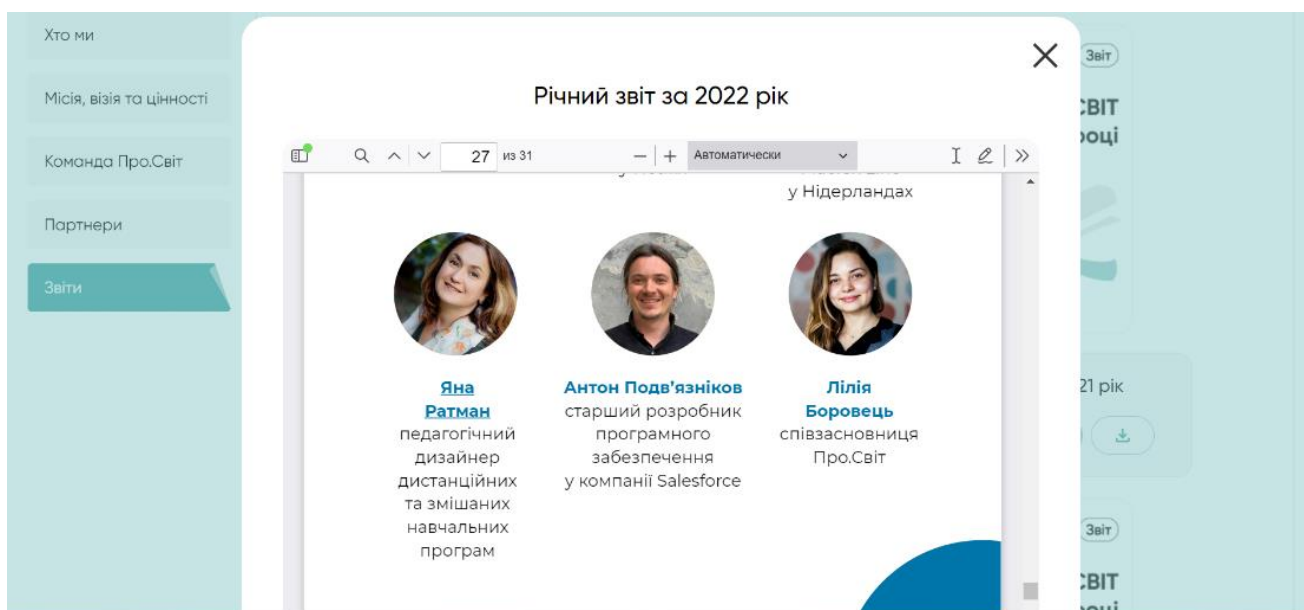
Інформативними щодо фемінативізації офіційно-ділової практики освітньої сфери є оприлюднені на платформі Центру інноваційної освіти тексти звітів про його діяльність за 2019–2023 рр. Численність зафіксованих у них фемінних лексем засвідчує випрацювану чітку настанову на дотримання гендерно толерантної мови, прописану в інструкціях, рекомендаціях (зокрема й згаданого вище круглого столу «Стандартування української мови в контексті гендерної політики»). Пор.: Вікторія Бриндза – **соціологиня, членкиня** «Несторівської групи»; Інна Гіндич – **методистка** Миропільської громади,

Житомирська область; Олександра Мухіна – **координаторка** проєкту «Школа 3.0»; Ліна Коваленко – **учителька** математики та інформатики, **наставниця** команди «Fulcrum» Боярського академічного ліцею «Гармонія»; Анастасія Мартиненко – **екоконсультантка**, **лекторка**, голова ГО Zero Waste Society, **менторка** ZERO WASTE Academy; Маріанна Білик – **керівниця** соціального відділу БО ЛОФ; Лілія Боровець – **співзасновниця** організації; Олександра Мухіна – **менеджерка** проєктів Про.Світ та GoFundEd. Зауважуємо шаблонність лексико-синтаксичних структур – це знову-таки формули-ідентифікації спеціальності, соціального статусу, функціональних обов’язків жінки-освітянки.

Від 2022 року вживання фемінативів стає дедалі послідовніше культивованою нормою у жанрі «звіт» на платформі «Про.Світ»: *Наталія Піна* – народна депутатка України від 115 виборчого округу м. Львова, **секретариня** Комітету ВРУ з питань освіти, науки та інновацій (Звіт 2022); *Залучена експертка* – *Наталія Каташинська* (Звіт 2022); *Анна Уварова* – **експертка і керівниця** ГО «Про.Світ» 2019–2021 років (Звіт 2002); *Олена Веднікова* – **директорка** Миколаївського класичного ліцею; *Колишня президентка* нашого ліцею *Тетяна Трофімчук*, змонтувала відео про проєкт і поширила його через Instagram; *Яна Ратман*, **членкиня** наглядової ради (Звіт 2023); *Варвара Сєрова* – проєктна **асистентка** (Звіт 2023).

Однак не варто ігнорувати і прикладів свідомого дотримання класичної норми, відповідно до якої назви осіб за родом діяльності, занять, посад не мають ознак фемінності / маскулінності, тому іменники у формі чоловічого роду правомірно «використовують для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі <...> як узагальнені особові назви» (Грищенко, 1997, с. 331).

Припускаємо, що проілюстрована на знімкові з екрану (мал. 2.2.2) неоднаковість лінгвальних моделей презентації (*дизайнер, розробник – співзасновниця*) пов'язана з мовним смаком, особистою позицією щодо доцільності / недоцільності, коректності / некоректності вживання фемінних форм.

Мал. 2.2.2. Особливості вживання фемінативів на позначення посад, звань, професій

Згадаймо показову з цього погляду думку І. Д. Фаріон: «Я категорично проти, аби мене обзивали професорка і докторка» (коментар Facebook). Крім того, це переконливе свідчення закріпленого в чинній редакції правопису статусу фемінативів – не *обов'язкової норми, а лише рекомендованого варіанта*, який уживається за потребою користувача.

Також орієнтацію модераторів та дописувачів ресурсу «Про.Світ» на дотримання стандартів гендерної рівності в мові демонструють мінітексти з парними формами жіночого та чоловічого роду: *експерт – експертка, тренер – тренерка, учасник – учасниця* тощо: *У рамках проєкту було залучено понад 200 учасників і учасниць* (Звіт 2022); *Нашим експертам та експерткам, тренерам і тренеркам, респондентам і респонденткам досліджень!* (Звіт 2023 р. з подяками).

На освітніх порталах «Всеосвіта», «На урок» фемінативи спостерігаємо в текстах різних жанрів – від рекомендаційних матеріалів до аналітичних статей. Абсолютно передбачувано найчастотніше вживаними є номінації *вчителька, вихователька, викладачка, асистентка, доцентка, експертка, консультантка, педагогиня, психологиня, логопедия, дефектологиня, методистка, рецензентка*. За цим корпусом можна визначити найпродуктивніші моделі, за якими «утворюються співвідносні іменники жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за фахом, суспільною діяльністю» (Вихованець, Городенська, 2004, с. 91). Зокрема, це подані в чинній редакції «Українського правопису» (§ 32, п. 4) моделі фемінативотворення за допомогою суфіксів:

-к(а): *Вчителька* початкових класів, *вихователька* дошкільного закладу (платформа «Всеосвіта», доступ: 18.05.2024); *методистка* методичного кабінету (платформа «Всеосвіта», доступ: 18.05.2024); *Наталія Зима, найкраща вчителька хімії за версією Global Teacher Prize Ukraine 2020 та експертка онлайн-курсу EdEra «Сміливі навчати»; Експертка у сфері клінічної психології та психології здоров'я, кризової психології, роботи з сім'ями* (платформа «Всеосвіта», доступ: 18.05.2024); *Цьогоріч авторкою тексту для Радіодиктанту національної єдності стане українська письменниця та режисерка, членкиня Українського ПЕН Ірина Цілик* (платформа «На урок», 09.11.2022); *Інна Горбенко <...> кандидатка педагогічних наук, тренерка та консультантка освітніх програм ВФ «Крок за кроком», ЮНІСЕФ* (платформа «Ed-ega», доступ: 18.05.2024). Таку помітну продуктивність у творенні іменників – назв осіб жіночої статі від іменників чоловічого роду (іноді мовознавці метафорично визначають її як «фемінотворчу монополію») умотивовує здатність цього суфікса поєднуватися з різними типами основ;

-ин(я): *практична психологиня* (<https://vseosvita.ua/seminar/16>, доступ: 15.05.2024); *логопедия* (платформа «Всеосвіта», доступ: 18.05.2024); *дефектологиня* (платформа «Всеосвіта», доступ: 16.05.2024); *Готуючи цей*

щоденник, ми хотіли хоч трошки розрадити **педагогинь**, допомогти їм (платформа «Всеосвіта», доступ: 14.05.2024); Журналістка «Всеосвіти» разом із **філологинею** аналізують українську мову та виправляють помилки (платформа «Всеосвіта», доступ: 18.05.2024);

-иц(я): **заступниця** директора з навчально-виховної роботи (<https://vseosvita.ua/library/materialy-dlia-zastupnykiv-dyrektora-z-navchalno-vykhovnoi-roboty-647188.html>); Олена Патрикєєва, **начальниця** відділу STEM-освіти ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (платформа «Всеосвіта», доступ: 18.05.2024); Інна Горбенко <...> **співзасновниця** закладу дошкільної освіти «Сад можливостей “ЩастяKids”» (платформа «Ed-era», доступ: 18.05.2024).

Фемінних номінацій із суфіксом **-ес-(а)** в аналізованих текстах не зафіксовано, очевидно, з огляду на його здатність надавати новостворюваним одиницям стилістично зниженого забарвлення.

Узагальнюючи рефлексії над мовою освітніх ресурсів, повторимо думку про те, що на сьогодні «саме напівофіційна мовна практика є сферою породження і використання граматичних варіантів назв професій і посад для позначення осіб жіночої статі» (Бибик, 2023, с. 80).

Функціональні стилі літературної мови, а також жанри, які розвиваються в межах цих стилів, по-різному реагують на виклики фемінативізації. Одним із найменш сприйнятливих до останніх є офіційно-діловий стиль (особливо його адміністративно-канцелярський різновид, що забезпечує потреби адміністративно-управлінської комунікації). У відповідних текстах згідно з чинною стильовою нормою все-таки домінують форми номінування професій, спеціальностей, посад у чоловічому роді. Більш чутливою до фемінативізаційних новацій виявилася напівофіційна мовна практика, зокрема мова освітніх платформ, онлайн-ресурсів, що засвідчує толерантне ставлення освітян до вживання фемінативів, а відтак стає своєрідним інструментом їх поширення в офіційну сферу мововжитку.

Необхідно враховувати, що офіційно-ділова мова – достатньо герметична за своєю природою, вона повільно сприймає фемінативні новації, а механізми й стратегії гендерного стандартування мови теж поки що тільки на етапі активного розпрацювання.

1.2.5. Фемінативи у сфері військового управління та медійній практиці

Реальність війни, активна участь жінок у процесах захисту України й протистояння ворогові актуалізували проблему вживання фемінативів в офіційно-діловій практиці військової сфери та медійних текстах військової тематики.

Прикметною з погляду творення фемінативів та їх функціонування відповідно до стильових норм є офіційно-ділова практика силових структур, які традиційно вважалися, а донедавна й справді були цариною професійної діяльності чоловіків, сьогодні ж ця гендерна монополія виразно зруйнована.

В офіційно-діловій практиці силових структур фемінативи не кодифіковані як єдина граматична норма, а мають статус рекомендованого варіанта. Однак показові зрушення в цій царині вже є. Зокрема, нормативні форми назв жінок за професіями і посадами зафіксовано в національному «Класифікаторі професій України», а також у кількох галузевих словниках (Вебсловник, 2022; Плачинда, 2018), зокрема й у «Словничку фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій» (Київ, 2018). Ці джерела відбивають етапи реформування, пов'язані зі становищем жінок в армії:

- істотне розширення переліку посад рядового, сержантського і старшинського складу для жінок, що було здійснено спеціальним наказом Міністерства оборони України у 2016 році;
- дозвіл офіцерам-жінкам служити на кораблях і підводних човнах у 2017 році;

- ухвалення закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у ЗСУ та інших військових формуваннях» у 2018 році, яким було помітно збільшено перелік посад для жінок (відкрили близько 60 бойових посад) (<https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychny-zsu.html>, доступ: 30.08.2022);
- зняття обмежень щодо призначення жінок на офіцерські посади, зокрема й у військових частинах спеціального призначення, у 2020 році.

Як наслідок – розростання гнізда номінацій на позначення статусу жінку у військовій сфері:

військовослужбовиця: ***Військовослужбовиця 28 ОМБР <...> тижнями оббивала пороги військкомату, щоб її взяли до армії. Хотіла потрапити до десантно-штурмових військ, але дівчині відмовили, мовляв, зі зростом 156 см і вагою 35 кілограмів їй там не місце*** (<https://life.pravda.com.ua/society/2020/10/14/242686>, доступ: 14.10.2020); *«В інформаційному полі зараз дуже багато інформації про **військовослужбовиць**. Жіноцтво в армії певною мірою культивується <...>. Водночас на бойових посадах жінок меншість», – каже Катерина [Катерина Приймак]* (<https://50vidsotkiv.org.ua/vyklyky-dlya-zhinok-u-armiyi-hto-vynen-i-shho-robyty>, доступ: 10.11.2022);

жінка-військовослужбовиця: *В українській армії чимраз більшу роль відіграють **жінки-військовослужбовці** – навіть у її бойових підрозділах* (<https://galychyna.if.ua/analytic/u-naykrashhih-traditsiyah-amazonok-v-ukrayinskiy-armiyi-chimraz-bilshurol-vidigrayut-zhinki-viyskovosluzhbovtsi-navit-u-yiyi-boyovih-pidrozdilah>, доступ: 12.02.2022);

жінка-військова: *Замість підкреслювання оцієї готовності та мобільності до бою солдатів обох статей, зокрема **жінок-військових** – образ **жінки-військової** подається в цілком небойовому дусі. <...> Саме такий сенс свідомо чи несвідомо закладається в **жінку-військову**, якщо її змушують крокувати у формі на лакованих підборах головною вулицею країни на річницю*

Незалежності держави (<https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/life-column/6245-pidborizamist-bertsiv-beregini-zamist-biychin-kolonka-viyskovoyi-zsu>, доступ: 08.07.2021); *За даними Міністерства оборони, жінок-військових в ЗСУ нині близько 40 тисяч* (<https://censor.net/ua/b3392402>, доступ: 10.01.2023);

жінка-воїн: ТМ «Anabel Arto» до Дня захисника України ініціювали соціальний проєкт *«Жінка-Воїн в першу чергу Жінка»*. Його мета звернути увагу суспільства до *жінок-воїнів*, жінок фронту, які на рівні з чоловіками виконують військові обов'язки, але часто залишаються без уваги (<https://life.pravda.com.ua/society/2020/10/14/242686>, доступ: 14.10.2020); 2017 року Валерія Бурлакова повернулася з фронту. З війни її забрав син. Тимуру – рік і три місяці. Він, як справжній син *жінки-воїна*, мужньо витримує всі мамині зустрічі, презентації, пресконференції (<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2832453-pivonii-na-minnomu-poli-ak-vijna-zminila-zitta-ukrainskih-bijcin.html>, доступ: 06.12.2019).

Цей ряд фемінативів доповнюють загальноновживані назви жінок за родом діяльності і статусом у військовій сфері, що динамічно змінюється в умовах реальної війни. Насамперед спостережено вживання в українських масмедіа *захисниця* (його тлумачення в СУМ-11 (III, с. 379) не містить мілітарної семантики, натомість у сучасній мовній практиці саме вона є домінантною), неофемінативи *ветеранка*, *волонтерка*. Пор.: *Що готові захищати Батьківщину зі зброєю в руках, жінки довели і в 2014-му, і в 2022-му. Але між цими роками багато що змінилося. Захисниць побільшало, й ставлення до них в суспільстві в армії змінилося на краще* (<https://censor.net/ua/b3392402>, доступ: 10.01.2023); У 2014 році *волонтерка* Яна Зінкевич заснувала медичний батальйон «Госпітальєри», найвідоміший волонтерський медичний батальйон, який брав участь у всіх найзапекліших боях 2014–2016 років (<https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychny-zsu.html>, доступ: 30.08.2022); *Ми приїхали на центр розподілення, там була жінка, старша за мене, ветеранка АТО й ООС*

(<https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/experience/14427-ya-vibralazbroyu-tse-zhinki-yakim-dovelosya-viboryuvati-svoe-mistse-v-armiyi>, доступ: 08.05.2023).

Щодо вживання військових звань стосовно жінок-військових, варто наголосити, що 16 квітня 2024 року на сайті МО України була оприлюднена інформація про впровадження «Інструкції щодо застосування гендерно чутливої мови», яка застосовуватиметься в Міністерстві оборони України, Збройних силах України, Державній спеціальній службі транспорту та розвідувальному органі Міністерства оборони України ¹²⁹. При цьому заступник Міністра оборони України Н. Калмикова окремо наголосила на тому, що **для військових звань фемінативи застосовуватися не будуть** [виділено нами. – Г.С.].

На цьому тлі повільного «призвичаювання» офіційно-ділової практики військової сфери до фемінативної мовної культури помітною є готовність максимально вживати фемінні одиниці в усних і писемних текстах найрізноманітніших видань та інформагенцій, зокрема й офіційних ресурсів силових структур – МО України, МВС України, СБУ, ДПС України тощо.

Наші спостереження за текстами цих ресурсів багато в чому сумірні з результатами мовного моніторингу, здійсненого працівниками Інституту демократії ім. Пилипа Орлика ¹³⁰. Зокрема, спостережено, що в медіатекстах 2022–2023 рр., які висвітлюють роль жінок, які служать у лавах ЗСУ, беруть участь у військових операціях або причетні до військової сфери, стрижневими одиницями мовоопису є фемінативи *військовослужбовиця, захисниця, речниця (Сил оборони), заступниця Міністра оборони України*. Менш активну, однак теж показову частотність зафіксовано щодо назв військових звань *офіцерка, генералка, полковниця, сержантка*, назви посади *командирка*, назв військових спеціальностей та родів занять *десантниця, навідниця, стрільчиня, артилеристка, снайперка, військова медикія, парамедикія, медикія, волонтерка*.

¹²⁹ <https://armyinform.com.ua/2024/04/16/minoborony-vprovadzhuye-genderno-chutlyvu-movu-u-vijsku> (доступ: 16.04.2024).

¹³⁰ <https://idpo.org.ua/articles/5642-chi-vikoristovuyut-ukra%D1%97nski-regionalni-media-voyenni-feminitivi.html> (доступ: 05.06.2024)

Щодо фемінативів – назв військових звань медійна практика засвідчує повний арсенал традиційних для української мови граматичних засобів ідентифікації та маркування жіночої статі, демонструє продуктивні зразки нормативного фемінативного словотворення (Карпіловська та ін., 2017, с. 381–382; Кислюк, 2017, с. 365). Зокрема це:

- однослівні словотвірні фемінативи – *генералка, полковниця, сержантка, офіцерка, солдатка, командувачка*, пор.: *Ураховуючи, що вже зараз чимало дівчат навчаються у профільних ВНЗ, в перспективі Україна може отримати чимало генералок* (<https://censor.net/ua/b3392402>); <...> *2021-го в ЗСУ з'явилася перша жінка бригадна генералка – командувачка Медичних сил Збройних сил України Тетяна Остащенко* (<https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html>, доступ: 30.08.2022); *Володимир Зеленський вручив орден «За мужність» III ступеня 27-річній сержантці із Канева Кролівець Верона* (<https://vycherpno.ck.ua/prezydent-ukrayiny-vruchyv-kanivchanczi-orden-za-muzhnist>, доступ: 02.10.2023); *Цього року дівчатам дозволили вступати до військових ліцеїв, – зауважила офіцерка* (<https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/dlya-zhinok-u-vijsku-vidkriti-novi-perspektivi.html>, доступ: 30.08.2022);

- прикладкові аналітичні номінації з фемінативами – *жінка-генералка, жінка-полковниця, жінки-офіцерки* (у таких слововживаннях убачаємо надлишкове дублювання ознаки жіночої статі), пор.: *В історії України у нас лише три жінки-генералки* (<https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html>, доступ: 02.10.2023); *Якщо 2001 року жінки-офіцерки становили 0,7 % від усього офіцерського складу, то 2006 року це було вже 2,25 %* (<https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html>, доступ: 30.08.2022);

- прикладкові аналітичні номінації з маскулінізмами в генералізувальній функції – *жінка-генерал, жінка-полковник, жінки-офіцери*, пор.: <...> *у кілька разів зросла кількість жінок-офіцерів, які навчаються в*

Національному університеті оборони імені Черняховського (<https://armyinform.com.ua/2020/01/dlya-zhinok-u-vijsku-vidkryti-novi-perspektyvy>, доступ: 24.01.2020; <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/dlya-zhinok-u-vijsku-vidkriti-novi-perspektivi.html>, доступ: 24.01.2020); *...жінкою-полковником* стати значно важче, бо керівники можуть віддавати перевагу кар'єрному зростанню чоловіків (<https://50vidsotkiv.org.ua/vyklyky-dlya-zhinok-u-armiyi-hto-vynen-i-shho-robyty>, доступ: 10.11.2022);

- конструкції синтаксичного узгодження з маскулінізмами в генералізувальній функції, пор.: *лейтенант Альона Павлова-Федченко* два місяці, як у декретній відпустці, – нещодавно вона вже вчетверте стала мамою. Щойно її маленька донечка стане самотійною, *готова знову повернутися* на службу до виконання бойових завдань на українському сході (<https://apostrophe.ua/ua/news/society/2020-03-07/pozyivnoy-anakonda-foto-i-istoriya-mnogodetnoy-materi-ushedshey-voevat-na-donbass/190434>, доступ: 08.03.2020).

Прикметно, що на офіційному ресурсі МО України військові звання, а також посади не фемінативізовані, як це й передбачено нормами офіційної ділової практики: *Зацікавленість присутніх викликав виступ представниці Командування Повітряних Сил – начальника групи військово-соціальної роботи УМПЗ КПС підполковника Ангеліни Кушнір. Вона зауважила, що Міністерство оборони розпочало активно просуватися у напрямку забезпечення жінкам перспективи кар'єрного зростання відповідно до рівня їхньої освіти, досвіду та результатів службової діяльності* (<https://armyinform.com.ua/2020/01/dlya-zhinok-u-vijsku-vidkryti-novi-perspektyvy>, доступ: 24.01.2020; <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/dlya-zhinok-u-vijsku-vidkriti-novi-perspektivi.html>, доступ: 24.01.2020); *У Київському ліцеї імені Івана Богуна вже навчаються 20 дівчат, командиром взводу яких є бойовий офіцер молодший лейтенант Юлія Микитенко* (<https://armyinform.com.ua/2020/01/dlya-zhinok-u-vijsku-vidkryti-novi-perspektyvy>,

доступ: 24.01.2020; <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/dlya-zhinok-u-vijsku-vidkriti-novi-perspektivi.html>, доступ: 24.01.2020).

Цієї традиції дотримуються і в медіапрактиці: У 2018 році першою українкою, яка отримала звання **генерал-майора** медичної служби, стала начальник Військово-медичного управління СБУ Людмила Шугалей. У 2020 році Володимир Зеленський присвоїв звання **генерал-майора** працівниці СБУ Юлії Ланутиній (<https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychny-zsu.html>, доступ: 30.09.2022); Ви ж не залишите маму, коли та хворіє?! От і Україна, яка є нашою спільною мамою, нині переживає недугу. Її мучать не лише окупанти, а й ті «свої», хто підспівує московітам, – говорить **старший сержант** Вероніка із псевдо «Глюкоза» (<https://armyinform.com.ua/2021/05/19/vijskovyj-medyk-glyukoza-zahyshhaye-ukrayinu-z-19-rokiv>, доступ: 20.05.2021); У Київському ліцеї імені Івана Богуна вже навчаються 20 дівчат, командиром взводу яких є бойовий **офіцер молодший лейтенант** **Юлія Микитенко** (<https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/dlya-zhinok-u-vijsku-vidkriti-novi-perspektivi.html>, доступ: 30.07.2022); Орден Богдана Хмельницького III ступеня **молодшому лейтенантові медичної служби Аліні Михайловій** – коханій загиблого військовослужбовця Дмитра Коцюбайла (Да Вінчі) (<https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230314-peredala-bojovyj-shevron-zelenskyj-nagorodyv-divchynu-da-vinchi-ta-inshyh-dobrovolcziv>, доступ: 14.03.2023); Присутність тендітної білокосої жінки з охайною зачіскою і легким макіяжем на війні – справжній розрив шаблонів для більшості бійців. Побратими до неї звикли і дуже пишаються, що служать пліч-опліч з такою красунею та **бойовим офіцером** (<https://2plus2.ua/novyny/ulavah-zsu-zyavilasyaukrainska-lara-kroft-23-richna-krasunya-rozpovilayak-stala-strilcem>, доступ: 30.07.2022).

Для підсумування проілюстрованої строкатості моделей уживання фемінативів за ознакою військового звання цілковито слушним видається твердження А. М. Архангельської: «Варіанти фемінізованих позначень жінки є

функційно й комунікативно рухомими, мобільними, і їх використання мало б зумовлюватися комунікативними намірами мовця, залежати від сфери і стилю спілкування, проте поки що воно скоріше позначене світоглядними, ідеологічними, зокрема й гендерними, а не мовними пріоритетами» (Архангельська, 2019, с. 94).

Постульованим у новітніх нормативних документах, яким є згадана вже вище «Інструкція щодо застосування гендерно чутливої мови»¹³¹, прагненням до гендерної толерантності й настановою на впровадження гендерно чутливої мови у війську можна пояснити показове для напівофіційної військової комунікації вживання словосполук – поєднань фемінатива і маскулінатива.

Зазвичай вони сполучені єднальним сполучником *і, та, й*, а також розділовим *чи*. Наприклад: *У суспільстві і досі існують потужні стереотипи щодо сучасних захисниць і захисників. Зокрема, щодо того, хто нас захищає. <...> майже третина населення досі не усвідомлює, що **ветеран чи ветеранка** – це вчорашній **захисник чи захисниця**, часто дуже молодий* (<https://censor.net/ua/b3392402>, доступ: 24.11.2024); *<...> крокування **ветеранів і ветеранок** досі незакінченої війни зустрічали захоплено та з подякою* (<https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/life-column/6245-pidborizamist-bertsiv-beregini-zamist-biychin-kolonka-viyskovoyi-zsu?from=readmore>, доступ: 08.07.2023). Такий спосіб долання гендерних стереотипів на рівні мови релевантно відбиває особливості і офіційно-ділового, і медійного мовомислення. Достатньо згадати, що у 2021 році назву Дня захисника України було змінено на *День захисників і захисниць України*. Також маркерним для суспільства може слугувати той факт, що Президент України у своїх промовах систематично й послідовно звертається до *захисників і захисниць, волонтерок і волонтерів*.

Зафіксовано вживання таких пар з написанням через скісну риску (*курсантки/курсанти*), що досі не унормоване правописним стандартом (Бибик, 2023, с. 86–95). Поза правописним кодексом подання гендерних пар як слів-

¹³¹ <https://armyinform.com.ua/2024/04/16/minoborony-vprovadzhuje-genderno-chutlyvu-movu-u-viysku> (доступ: 29.04.2024).

гібридів, що поєднують форму повного слова у формі множини на позначення осіб чоловічої статі й відділеної скісною рисою суфіксальної частини другого слова – назви осіб жіночої статі: *військовослужбовці/виці*, що повністю чи частково втратили кінцівки внаслідок військової агресії РФ; написання слів з відділенням усередині слова круглими парними дужками суфіксом, який зазвичай бере участь у творенні назв осіб жіночої статі: *офіцер(к)и*.

Задля об'єктивності й граматичної коректності окреслення «фемінативної ситуації» в мові українських медіаресурсів – офіційних «голосів» силових структур варто наголосити, що не у всіх текстах дотримано принципу послідовного вживання чи невживання (ігнорування) фемінативів. Відтак в межах одного речення або ж мінітексту спостерігаємо фемінативні хитання: *В Україні уже є чимало артилеристок, керівників гармат, снайперок. Є навіть інструкторки з глибоководного дайвінгу* (<https://censor.net/ua/b3392402>, доступ: 10.01.2023); *Вона вчилася на перекладача англійської та німецької мов, працювала брендменеджером фармакологічної фірми. Без вагань молода дівчина відмовилася від мирного життя і стала розвідницею штурмової групи батальйону «Айдар»* (<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2832453-pivonii-na-minnomu-poli-ak-vijna-zminila-zitta-ukrainskih-bijcin.html>, доступ: 06.12.2019); *Ірина Іванюш – ветеранка, доброволець, учасниця російсько-української війни. Медсестра, яка врятувала десятки життів, а після підірвалася на міні та втратила дві ноги та пошкодила око* (<https://life.pravda.com.ua/society/2020/10/14/242686>, доступ: 14.10.2020); *Незалежно від віку та військового досвіду, на перший погляд – тендітні жінки, які в мирному житті були науковцями, журналістками, перекладачками й т. ін., виносили на своїх плечах бойових товаришів з поля бою, були відмінними снайперами, ходили у розвідку* (<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2832453-pivonii-na-minnomu-poli-ak-vijna-zminila-zitta-ukrainskih-bijcin.html>, доступ: 06.12.2019).

Одна з імовірних причин таких хитань – сумнів авторів у граматичній коректності, естетичній сприйнятності того чи того фемінатива, чутливість до потенційних лексичних лакун в арсеналі назв жінки за ознакою професії, роду занять тощо. Також – непризвичаєність до певного словживання, надто ж якщо на автора «тисне» стильова норма офіційного-ділової комунікації щодо вживання форм чоловічого роду для називання військових звань. Це, припускаємо, причина появи гібридних, стилістично й граматично неоднорідних текстів, коли, наприклад, посада, фах, спеціальність, інтереси жінки вербалізовані фемінативом, а військове звання – традиційно іменником чоловічого роду, пор.: *Раніше вона [Любов Плаксюк] працювала **вчителькою** історії, але у 2016 році вступила до лав ЗСУ. Жінка пройшла шлях від **радіотелефоністки** до **командирки** відділення управління. <...> Встигла повоювати на сході та здобути звання **молодшого лейтенанта*** (<https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/life/11033-upershe-zhinka-ocholila-artileriyskiypidrozdil-zsu>, доступ: 27.05.2022); *Жінки можуть бути ефективними **лідерками** та **офіцерами**, – сказав **Сергій Наєв, Командувач Об'єднаних сил Збройних сил України*** (<https://50vidsotkiv.org.ua/yuliya-laputina-ya-chekayu-na-zhinku-general-a-z-bojovyh-pidrozdiliv>, доступ: 23.09.2021).

Руйнування наративів «патріархального мілітаризму» засвідчують активно вживані в сучасних медійних текстах достатньо різноманітні назви жінок за ознакою військової спеціальності – *снайперка, піхотинка, кулеметниця, стрільчиня, мінометниця, гранатометниця, аеророзвідниця, дрониця, парамедикиня* та ін. Пор.: <...> *нині українські жінки беруть участь у всіх аспектах дій на фронті. Вони живуть у підрозділах як **волонтерки**, служать бойовими **медикинями, піхотинками, снайперками, кулеметницями**. <...> Співачка й ведуча **Анастасія Шевченко**, відома під псевдонімом «**Стасік**», після 24 лютого повернулася до лав ЗСУ – 2014 року вона була **стрільчинєю-санітаркою** та **інструкторкою** із само- і взаємодопомоги* (<https://50vidsotkiv.org.ua/yuliya-laputina-ya-chekayu-na-zhinku-general-a-z-bojovyh-pidrozdiliv>, доступ: 23.09.2021).

bojovuyh-pidrozdiliv, доступ: 23.09.2022); Валерія Бурлакова – **ветеранка** російсько-української війни, **журналістка, мінометниця**. Спочатку їздила на фронт як кореспондент, але згодом приїхала писати репортаж у Піски, і залишилася у добровольчому підрозділі «Карпатська Січ» (<https://life.pravda.com.ua/society/2020/10/14/242686>, доступ: 14.11.2022); У 2015 році у відповідь на виклики, що поставали перед жінками, виник рух «Невидимий батальйон», серед засновниць якого – **аеророзвідниця** Марія Берлінська (<https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychn-zsu.html>, доступ: 30.08.2022); Також вона [Ірина Тишко] наголосила, що мала досвід спілкування з **аеророзвідницями**, які вимушені одягати бронежилети, що не підходять їм за розміром та параметрами, оскільки інших варіантів просто немає (<https://50vidsotkiv.org.ua/vyklyky-dlya-zhinok-u-armiyi-hto-vynen-i-shho-robyty>, доступ: 10.11.2022); Перше запитання, яке тобі ставлять: «Привіт, ти хто? **Парамедик** чи **дронщиця**?». Тому зараз є такі два найреальніші шляхи. Ти **парамедикиня**, знаєшся на аеророзвідці, умієш керувати дронами – значить, їдеш на передову. Є ще третій шлях – **дівчатаснайперки**, але в нашому підрозділі таких не було (<https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/experience/14427-ya-vibralazbroyutse-zhinki-yakim-dovelosya-viboryuvati-svoe-mistse-v-armiyi>, доступ: 08.05.2023); <...> командир підбирає особовий склад не за принципом жінка – чоловік, а лише за професійними якостями. Якщо жінка хоче бути **водолазкою, спецпризначенкою, морською піхотинкою**, вона може це зробити, якщо відповідає рівню фізичної й професійної підготовки (<https://armyinform.com.ua/2021/01/21/zhinka-v-armiyi-ne-fenomen-a-fahova-profesionalka>, доступ: 23.01.2021); <...> є чимало живих **ветеранок, учасниць бойових дій** майже всіх військових спеціальностей у різних родах військ – від бойових **медиків** до **кулеметниць, гранатометниць, розвідниць, стрільчинь** зенітних установок, **командирок** бойових взводів. Їхні історії відомі й оприлюднені (

bertsiv-beregini-zamist-biychin-kolonka-viyskovoyi-zsu?from=readmore, доступ: 08.07.2021). Прикметна стильова ознака більшості таких численно фіксованих ілюстрацій – не одиничне, а каскадне вживання фемінативів, що підтверджує їх текстотвірну актуальність та органічність для сучасної практики ЗМК, що висвітлюють військові події.

Отже, кардинальна зміна національної політики та ідеології сприймання й адекватного оцінювання жінки як дієвої одиниці Збройних сил України в час війни релевантно рефлексує в мові кратним збільшенням кількості військових фемінативів та їх активним входженням у сучасну мовну практику і в мовну свідомість українців, а отже – засвідчує формування й утвердження гендерної культури в українській літературній мові.

При цьому асиметрія творення та вживання цих одиниць в офіційно-діловій практиці освітньо-наукової та військової сфер, а також у відповідних сегментах медійної мовної практики ще дуже помітна. Остання виявляє тенденцію до модифікації орфографічних і пунктуаційних прийомів подання гендерно маркованих пар номінацій, що не кодифіковані в «Українському правописі», не є коректними з погляду української правописної традиції, а отже, потребують врегулювання з урахуванням рекомендацій мовознавців.

Література

- Архангельська, А. (2011). Систематизований покажчик слововживань неологізмів-фемінативів в українському мовленні кінця XX – початку XXI століть. *Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах* (с. 188–243). Рівне – Оломоуць.
- Архангельська, А. (2013). Жінка і політика: нове в новому українському назовництві. *Rossica Olomucensia*, 52(1), 5–11.
- Архангельська, А. М. (2019). *Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику*. Київ.
- Биби́к, С. П. (2023). Фемінітивізація офіційно-ділової практики і проблеми сучасної української графіки, морфології, пунктуації. *Культура слова*, 99, 86–95. <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.7>
- Брус, М. П. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування*. Івано-Франківськ.

- Вихованець, І., Городенська, К. (2004). *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*. Київ: Вища школа.
- Городенська, К. Г. (2016). Посада заступника чи заступниці директора? *Українська мова*, 2, 43.
- Грищенко, А. П. (1997). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
- Деркачова, О. *День вчителя і вчительки. Чи варто додавати фемінітиви в назви свят із формою чоловічого роду?* <https://osvitoria.media/experience/den-vchytelya-i-vchytelky-koly-my-polyubymo-feminityvy-v-ukrayinskiy-movi>
- Карпіловська, Є. А. (2005). Неузуальне словотворення: правила «гри без правил». *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*, 8(1), 106–117.
- Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирєва, Т. К., Романюк, Ю. В. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. (Є. А. Карпіловська, ред.). Київ.
- Кислюк, Л. П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку*. Київ.
- Кислюк, Л. П. (2018). *Словотвірна номінація в сучасній українській мові: система – узус – ідіолект*. [Дис. д-ра. філол. наук. Інститут української мови НАН України]. Київ.
- Класифікатор професій України ДК 003: 2005*. (2006). Харків.
- Корнієнко, Н. *Фемінітиви на старті: коли «міністерки» з'являться в офіційній документації*. <https://chytomo.com/feminityvy-na-starti-koly-ministerky-z-iaavlitsia-v-ofitsijnij-dokumentatsii> (доступ: 10.11.2020).
- Космеда, Т. А. (2014). Сучасний стан розробки гендерної проблематики в Україні. У *Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика* (с. 59–92). Харків – Дрогобич: Коло.
- Коць, Т. А. (2023). Словотвір назв осіб жіночого роду в українській літературній мові: між нормою і деструкцією. *Культура слова*, 99, 96–111. <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.8>
- Кузнецова, Г. П. (2014). Офіційно-діловий стиль в освітній адміністративно-управлінській сфері спілкування. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство)*, 125–140.
- Лагдан, С. П. (2019). Стильове використання фемінітивів в українській мові. *Scientific Research in XXI century: Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference (Ottawa, Canada, December 16–18, 2019)*, 163–170.

- Мацько, Л. І., Кравець, Л. В. (2007). *Культура української фахової мови: навчальний посібник*. Київ.
- Накази. Департамент освіти і науки. <https://don.kyivcity.gov.ua/content/nakazy-departamentu.html>
- Нелюба, А. М. (2023). «Український правопис» і тотальна фемінітивізація. *Українська мова*, 3(87), 58–6.
- Плачинда, Г. (2018). *Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій*. Київ. https://www.wicc.net.ua/media/Slovnyk_fem.pdf
- Пономарів, О. «Фотографія» – незвично. Але по-українськи. http://www.bbc.co.uk/blogs/ukrainian/ponomarov/2011/05_2.html (доступ: 26.05.2011).
- Пузиренко, Я. В. (2005). *Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі*. [Автореф. дис. канд. філол. наук. КНУ ім. Т. Шевченка. Інститут філології]. Київ.
- Рудницька, Л. І., Ізетова, Е. М. (2010). Щодо питання стандартизації та уніфікації агентивно-професійних найменувань жінок у державному класифікаторі професій України. *Культура народів Причорномор'я*, 182, 123–125.
- Сидоренко, О. (2018). Вербалізація соціальної статі в медіадискурсі: лексико-граматичний і функціонально-семантичний аспекти. *Філологічні трактати*, 10(4), 86–94.
- Сидоренко, О., Бондаренко, О. *Гендерні наративи в мас-медіа: фемінітиви vs маскулінативи*. https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/89511/1/Sydorenko_Ftrk_1_2022.pdf;jsessionid=876EE072B2221DBB77E6C31CD389CA7D
- Синчак, О. (Уклад.). (2022). *Вебсловник жіночих назв української мови*. Львів. https://r2u.org.ua/html/femin_details.html
- Словник фемінітивів. <https://gendergid.org.ua>
- Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій. https://www.wicc.net.ua/media/Slovnyk_fem.pdf
- Сулима, М. (1928). *Українська фраза: коротенькі начерки*. Харків.
- Сюта, Г. М. (2024). Військові фемінітиви: асиметричність вживання в офіційно-діловій та медійній практиці. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 35(74), 1(2), 266–272.
- Сюта, Г. М. (2024). Фемінативи в мові української освітньо-наукової сфери: офіційна і напівофіційна практика. *Культура слова*, 100, 175–189.

- Томіленко, Л. М. (2019). Фемінітиви юридичної царини в українській загальномовній лексикографії XX–XXI століть. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф.*, 1, 209–212.
- Український правопис. (2019). Київ: Наукова думка. [https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna %20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf](https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf)
- Шеремет, А. В. (2021). Актуальні тенденції функціонування фемінної лексики в текстах офіційно-ділового стилю української мови (20-ті роки XXI ст.). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Германістика та міжкультурна комунікація = Scientific bulletin of Kherson State University. Series: Germanic studies and intercultural communication*, 2, 72–76. Херсон: Гельветика.
- Шеремет, А. В. (2024). *Фемінативи у функціонально-стильових сферах української літературної мови: норма і перспективи*. [Дис. доктора філософії (канд. філол. наук). Дрогобицький ДПУ ім. Івана Франка]. Київ.
- Шкурятяна, Н. Г., Шевчук С. В. (2000). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Літера.

***Розділ 3. Мова науково-освітнього
середовища періоду війни в аспекті
нормативності***

3.1. СТАЛЕ І ЗМІННЕ В НАУКОВОМУ СТИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (Т. А. Коць)

3.1.1. Засади творення наукового тексту в українській мовознавчій традиції

Науковий стиль обслуговує потреби важливих сфер українського мовного простору – науки та освіти, забезпечує функцію передавання нових об'єктивних знань про дійсність у соціумі, засвідчуючи рівень його інтелектуалізації в загальнонаціональному і світовому контекстах. Це один із найбільш сталих різновидів мови, засоби вираження якого вможливають створення достовірної, істинної інформації з різних галузей знань, її популяризацію з метою безупинного покращення стандартів життя суспільства.

Над виробленням та вдосконаленням засад стилю працювали багато поколінь українських учених, створюючи словники, довідники, наукові кодекси та оприявнюючи свої знання в наукових розвідках. Історія наукового стилю сучасної української літературної мови сягає ще другої половини ХІХ ст., коли перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал «Основа» (1861–1862) та видання «Просвіта» (1868) почали друкувати науково-популярні статті з природничих наук. Знаковими для формування стандартів цього функціонального різновиду є праці І. С. Нечуя-Левицького і М. П. Драгоманова, які в умовах жорсткого тиску російської цензури переконливо довели, що українська мова має високий рівень розвитку і може обслуговувати всі без винятку галузі науки (Русанівський, 2001, с. 232). Розширенню жанрової специфіки стилю відповідно до основних мовомисленнєвих категорій (термінологічного узагальнення і абстрагування) сприяла практика С. А. Подолинського, М. С. Грушевського, В. М. Гнатюка, А. Ю. Кримського, І. Я. Франка, І. Г. Верхратського, І. С. Свенціцького (Німчук та ін., 1989, с. 265).

Розвиток і функціонування наукового стилю завжди визначала діяльність відомих не лише в Україні, а й в усьому світі науково-дослідних інститутів, лабораторій, високих шкіл. На початку XX ст. їх репрезентували «Наукове товариство імені Шевченка» у Львові, засн. 1893 р., «Українське наукове товариство» в Києві, засн. 1907 р., які займали чітку позицію щодо формування єдиної літературної мови, пропагували або власне українську термінологію на основі народнорозмовної мови, або адаптовані до законів української мови іншомовні номінації, засвідчуючи створення високих інтелектуальних стандартів наукової мови в різних галузях знань: історії, філології, етнографії, математики, медицини, техніки тощо. Відповідно вже в 20–30-х рр. XX ст. було сформовано значний пласт абстрактної лексики, загальнонаукової та спеціальної термінології різних сфер суспільного знання. Засади українськомовних галузевих терміносистем оприявнювала низка граматик і словників: О. П. Павловського, І. Могильницького, Т. Глинського, М. Осадци, О. Й. Партицького, О. М. Огоновського, В. М. Коцовського, А. Ю. Кримського, Б. Д. Грінченка.

На початку XX ст., завдяки розвитку прескриптивних кодексів, було вдосконалено методологію наукової практики, зокрема щодо застосування описового, порівняльно-історичного і зіставного методів. Це сприяло й стильовому внормуванню літературної мови, виробленню власне української лексико-граматичної основи наукової мови.

Історія наукового стилю сучасної української літературної мови має тривалу, але перервану традицію внаслідок політики зросійщення – від 30-х і до 90-х рр. XX ст. У цей час наукову сферу в Україні почасти обслуговувала російська мова. Протистояли цим тенденціям спеціальні праці українських мовознавців. Історіографію та історіософію вивчення наукового стилю поглибив доробок Ю. Шевельова, який простежив вплив галицького варіанта літературної мови в кінці XIX – на початку XX ст. на становлення літературної мови загалом і наукового стилю зокрема (Шевельов, 1998). А. П. Коваль, вивчаючи джерела,

структурну організацію стилю, визначила її диференційні ознаки (Коваль, 1970), згодом Н. Ф. Непийвода здійснила функціонально-стилістичний аналіз мови науково-технічної сфери (Непийвода, 1997).

Синтезуючи дослідження українських учених, можна виокремити основні незмінні комунікативно-прагматичні ознаки стилю: узагальнення, абстрагування, логічність, точність інформації, переконливість, аргументованість, раціональна оцінність, послідовність, лаконічність, некатегоричність висловлювання (мал. 3.1.1).

Мал. 3.1.1. Комунікативно-прагматичні ознаки наукового стилю

Комунікативна спрямованість наукового тексту формує категорію діалогічності стилю, яка передбачає систематичне звернення автора до напрацювань своїх попередників і передавання знань конкретному адресату з

метою звернути його увагу на особливо важливі частини тексту, результати тих чи інших досліджень.

Визначальною текстовою категорією наукового стилю є книжність, яка охоплює різнорівневі мовні засоби з відтінком офіційності. Виразниками категорії є книжна лексика, писемні усталені звороти, ускладнені синтаксичні структури з підрядними граматичними зв'язками, які створюють високий стиль тексту (Єрмоленко, 2000, с. 372). Книжність стилю забезпечує широке застосування термінів (поняттєвого апарату науки), які максимально уніфікують знання, абстрактних узагальнювальних слів (мал. 3.1.2).

Мал. 3.1.2. Категорійні ознаки наукового стилю

Книжність наукової мови відбита в традиціях історичного термінотворення та термінознавства, типологічно-жанрового аналізу джерел (Н. З. Зелінська), у когнітивних, комунікативних механізмах наукової мови (В. Л. Іващенко та ін.). Як маркер запобігання шаблонності, штучності наукової мови дослідники визначили роль таких функціональних параметрів у створенні наукових текстів, як образність, окремі риси індивідуального слововживання, (І. М. Кочан, І. А. Казимиrowa, Г. М. Дядюра та ін.), а також вплив

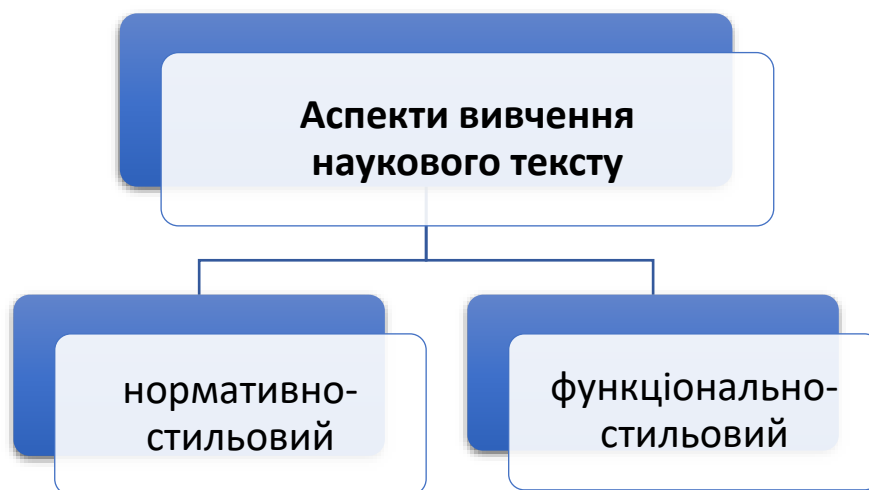
внутрішньомовних та позамовних чинників на культуру наукового тексту (Селігей, 2016).

Науковий стиль (крім власне наукових жанрів монографії, дисертації, статті, доповіді, рецензії) у сучасній комунікації представлений трьома підстилями: науково-навчальним (підручник, посібник, довідник, лекція), науково-популярним (статті в неспеціальних журналах, виступи в ЗМК, книги, розраховані на широке коло читачів), науково-публіцистичним (аналітичні статті, соціальні портрети, критичні огляди). Незважаючи на різний ступінь книжності, їх усіх традиційно об'єднує високий стиль, який уможливорює орієнтація на дотримання літературного стандарту. Функцію поширення наукових знань для широкої аудиторії традиційно виконують науково-популярні жанри, мовні засоби яких мають виразно прагматичне призначення (спрямованість на відповідне коло читачів). З метою стимулювання асоціативного мислення аудиторії автори використовують раціональнооцінні образні засоби, які пояснюють нові складні явища науки або тлумачать уже відомі факти. Чітке розмежування жанрів наукового стилю у мовній практиці простежуємо до кінця ХХ ст. Демократичні процеси, активізовані у зв'язку зі здобуттям незалежності в 1991 році, з одного боку – стимулювали реалізацію внутрішньомовних потенційних можливостей мови, а з іншого – спричинили переоцінку базових цінностей лінгвоукраїністики, що стало поштовхом до послаблення випрацюваних багатьма поколіннями науковців засад функціональної диференціації літературної мови.

3.1.2. Сучасні аспекти дослідження наукового стилю

Науковий текст у системі сучасної лінгвостилістики та лінгводидактики – це цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрована, що є прагматичним посередником комунікації, і діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури (Селіванова, 2006, с. 600). Поширення наукового результату формує спільний простір для комунікативно-пізнавальної діяльності вченого як транслятора

наукової думки та реципієнта, налаштованого на рецепцію та трансформування наукового знання. Дослідження сучасного наукового стилю мають два визначальні аспекти: нормативно-стильовий (аналіз тенденцій наукової мови на тлі динаміки загальнолітературної норми) і функціонально-стилістичний (встановлення змін у межах стильової норми) (мал. 3.1.3).

Мал. 3.1.3. Аспекти дослідження наукового стилю

3.1.2.1. Нормативно-стильовий підхід до наукового тексту

Унормування внутрішньої структури і функціональний розвиток української літературної мови історично зумовлені і залежать від внутрішньомовних та позамовних чинників. Норма – це важливе поняття загальної теорії мови і головна категорія теорії культури мови, що визначає оптимальний склад і функціонування мовних засобів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Будь-яка розвинена мова має конкретно-історичну, соціально детерміновану норму, яка впорядковує складну мовну структуру, консолідує національний простір. Науковий стиль як витвір високоосвічених верств соціуму є, з одного боку, взірцем літературної норми, що передбачає свідоме користування усталеними, кодифікованими мовними формами, а з іншого – одним із визначальних механізмів її впровадження, популяризації, удосконалення в процесі освіти та популяризації наукової інформації. Його ядро, як і всіх інших функціональних різновидів, відбиває лексичний запас, усталені граматичні закони, що забезпечують стабільність літературної мови в часі і

об'єднують національний мовопростір. Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється. Носії національної мови в навчальному процесі засвоюють зразки літературної мови, але постійно відчують неперервну її мінливість, яка ставить їх перед вибором того чи того мовного явища. Зміни відбуваються переважно на периферії і кардинально не позначаються на диференційних ознаках літературної мови в цілому.

3.1.2.1.1. Науковий текст у вимірі динамічної стабільності літературної норми

Нормативний аспект наукового стилю враховує засади української мовознавчої традиції щодо диференціації та родово-видових зв'язків термінів *мовна норма* і *літературна норма*. *Мовна норма* – поняття ширше і охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, які засвоюються носіями мови стихійно. *Літературна норма* передбачає свідоме користування усталеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти. Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Е. Косеріу протиставляє мовну норму системі можливостей мови і тлумачить її як реалізовані загальноприйняті можливості мовної системи, на відміну від нереалізованих можливостей системи і реалізованих, але не загальноприйнятих як нормативні (Coseriu, 2007, с. 153). У часи демократичних зрушень, а особливо в складних для психологічного сприймання реалій національного простору, екзистенційної боротьби за власну ідентичність в умовах російсько-української війни система української мови зберігає стійкість і відносну незмінність, утверджуючи цінність історично сформованих визначальних ознак, декларуючи високий рівень розвитку. Чутливою до зовнішніх чинників є не система мови, а саме мовна норма, яка реагує на потреби комунікативної і пізнавальної діяльності соціуму. Як стверджує М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому

синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови (Пилинський, 1976, с. 111). За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діяльності, виявляє якнайтісніший зв'язок із літературною традицією» (Єрмоленко та ін., 2013, с. 65). Кожен стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління.

Актуальними для вивчення динаміки літературної норми в сучасному науковому тексті є врахування особливостей історії української мови, тяглість якої уможлиблювала протидію тривалому зростанню. М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови – це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення визначальних ознак, які розмежовують споріднені мови (Жовтобрюх, 1970, с. 15–24). Ці процеси у зв'язку з перерваною традицією і досі незавершені і знаходять відгомін в сучасних наукових джерелах.

Аналіз динаміки літературної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та у зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. А. П. Коваль наголошує, що формування наукового стилю «залежало від різних чинників: стану науки й наукових знань, рівня розвитку літературної мови, мовної практики письменників і вчених. На різних етапах роль цих чинників була неоднакова (Коваль, 1970, с. 28–29).

С. Я. Єрмоленко, апелюючи до історії унормування мови, диференціює зовнішні і внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загальновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників (Єрмоленко та ін., 2013, с. 20). Важливим

зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний канон, співвідносний в українській мовній традиції, яка сягає кінця XIX – початку XX ст., із художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи – мотивований впливом ЗМК та міжстильовою взаємодією. Їх урахування уможливорює неперервність традиції української літературної мови. Внутрішній критерій літературної норми – це її відповідність законам системи національної мови. Усі критерії літературної норми взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші – стають другорядними.

Серед зовнішніх критеріїв, визначальних для сучасного етапу функціонування української літературної мови, є культурно-історичний, який актуалізовано і в історичних паралелях, пов'язаних з періодами національно-визвольних рухів, і в осмисленні сучасної російсько-української війни. Синхронне сприйняття однієї з найтрагічніших сторінок української державності провокує загострене психологічне осмислення національних цінностей: історії, культури, мови. Це сприяє активізації процесів оновлення українського словника внаслідок реалізації потенційних можливостей системи мови. Деякі явища в сучасних наукових текстах детерміновані швидкоплинною мовною модою, яка, як правило, відображає соціально-комунікативні тенденції часу і вимірюється стандартами не лише літературної норми, а й мовної норми загалом, наприклад у використанні некодифікованих і навіть потенційно невиправданих словотвірних моделей, напр.: *доєднатися* замість *приєднатися*, *добачати* у значенні *вбачати*.

Консервативність сучасного наукового тексту в умовах аксіологічного сприймання мовної норми, коли її інтерпретують не як заборону, а як вибір, послаблюється і він стає відкритим до змін, оновлення і навіть упровадження в мовну практику інноваційних мовних явищ.

Для розуміння тенденцій літературної норми в науковому стилі актуальними є історично зумовлені її символічний і прагматичний виміри. Символічна норма утримує «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми,

який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов» (Єрмоленко та ін., 2013, с. 257). Прагматична норма в часи тоталітарного режиму була інструментом маніпуляцій мовною свідомістю, штучного переосмислення традиційних для українського мовомислення національних, релігійних, естетичних ідеалів і пропагувала жорсткі рамки функціонування української літературної мови. У часи національно-визвольних рухів, зокрема і в наші дні жорстоких воєнних реалій, прагматична норма доповнює символічну норму в аспектах пошуку національної ідентичності. Знаковим для сьогодення є дотримання такого підходу в науковому стилі, прагматична норма якого довгий час працювала на зближення української і російської мов.

Динаміка літературної норми в науковому стилі охоплює всі структурні рівні мовної системи. Особливо чутливою до всіх зовнішніх чинників та найбільш змінною є лексична норма, яка регулює семантичні процеси та правила слововживання в усіх сферах мовного життя. Її стан визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації – пасивізації, неологізації тощо, які можуть бути причиною функціонування фонетичних варіантів та синонімів-інтернаціоналізмів (*зіяння – зяяння – гіатус*); кодифікованих й авторських (*модальне слово – модальник*); сучасних і застарілих (*іменник – речівник*); питомих та іншомовних (*наказовий спосіб – імператив*) синонімів (Карпіловська, 2024, с. 46).

В умовах глобалізації загострилася інша проблема літературної норми – зростання практики вживання іншомовних слів, що є викликом і для наукового стилю, зокрема в ракурсі оновлення і стилістично нейтрального лексикону, і термінологічного апарату. Від їх надмірного вживання в літературній мові застерігав С. Караванський. Як приклад наводив слово *імідж*, яке «затирає наше споконвічне слово *образ*, якого просто не чути з уст сучасних мовців». В інших

контекстах *імідж* «упхався в мовний потік коштом слів лице або ім'я» (Караванський, 2021, с. 60–61).

Сьогодення поглиблює проблему інтернаціоналізації мови науки, іншомовні назви помітно витісняють з ужитку усталені українські відповідники (*превентивний* – *запобіжний*, *креативний* – *творчий*), що характерно для загальної мовної практики, напр.: Вищезазначений «Перелік закладів охорони здоров'я» до таких закладів також відносять санітарно-профілактичні заклади, що включають: санітарно-епідеміологічні заклади (Дезінфекційна станція з профілактичної дезінфекції, Дезінфекційна станція (обласна, міська), Об'єднання (підприємство) «Профдезінфекція» (обласне, міське), Об'єднання «Меддезінфекція» (обласне, міське), Протичумна станція, Санітарно-епідеміологічна станція (центральна, республіканська, обласна, міська, міжрайонна, районна) та інші); заклади санітарної просвіти (Центр здоров'я (Український, республіканський, обласний, міський, районний)); заклади громадського здоров'я (Лабораторний центр (обласний, міський, на водному, залізничному, повітряному транспорті) Міністерства охорони здоров'я України, Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України, Центр громадського здоров'я (обласний, міст Києва та Севастополя) та інші); центр *превентивної* медицини Державного управління справами (Вісник Маріупольського державного університету. Серія: право, 2023, вип. 25, с. 23). Деякі контексти фіксують одночасне вживання української та запозиченої лексеми, кальок з англійської мови в латинській транслітерації, пор.: Відмова від технологій обробітку чорнозему при вирощуванні культур в агроценозах Лісостепу України, заснованих на інтенсивному *розпушуванні (фізіації)*, і перехід до ресурсоощадних та ґрунтовідновних, одна з яких система *no-till* є світовою тенденцією [Д. Г. Поляков, Ф. Г. Бакиров, 2020] (Вісник аграрної науки, 2024, № 3, с. 6).

Наукові тексти засвідчують таке лексико-семантичне явище, як калькування, тобто творення слів-прототипів відповідно до складу і семантики

інтернаціонального терміну, пор.: *анемія* – *недокрів'я*, *абстрактних властивостей*: *макроцефалія* – *великоголовість*, *мікроцефалія* – *малоголовість*, *платицефалія* – *плоскоголовість*, *бігамія* – *двошлюбність*, *полігамія* – *багатошлюбність*, *поліфілія* – *багатолистість*, *гетерофілія* – *різнолистість*, *гетероспермія* – *різнонасі́нність*, *памфагія* – *всеїдність*, *поліфагія* – *багатоїдність*, *фітофагія* – *рослиноїдність*, *нанізм* – *карликовість*, *лімнологія* – *озерознавство* тощо (приклади наведено за: Карпіловська, 2024, с. 341). Це феномен не лише сьогодення, а й історії літературної мови загалом.

Виняткова рухливість притаманна словотвірній нормі. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови – фонологією, морфологією, синтаксисом і грамати́кою в цілому. Зазначена норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів, фіксує зразки їх моделювання в процесі деривації і вираження ними нових значень. Вона охоплює високопродуктивні й малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Науковий стиль сьогодення в цьому плані вирізняє прагнення пошуків найбільш прийнятних націєцентричних моделей, протиставлених засобам, що відбивають зближення української і російської мов. Словотвірну варіантність з урахуванням усталених лексико-семантичних кореляцій українського словника можна кваліфікувати як природний шлях розвитку мови, а в необґрунтованих випадках – як надлишкове явище, причиною якого в наукових текстах є передусім тяжіння до прагматичної норми минулого: *деформуючий* – *деформувальний*, *фіксу́ючий* – *фіксувальний*, *знеболю́ючий* – *знеболювальний*. Напр., матеріали лінгвістичного порталу *мова.info* відображають тенденцію вживання в наукових текстах дієприкметникових термінів на *-учий*, *-ючий*, що суперечить сучасним кодифікаційним принципам, напр.: *Остеоартроз (ОА)*, або *деформуючий артроз*, *артроз*, *остеоартрит*, – *гетерогенна група захворювань різної етіології з подібними біологічними, морфологічними, клінічними проявами та перебігом, в основі яких лежать ураження всіх компонентів суглоба, в першу чергу хряща, а*

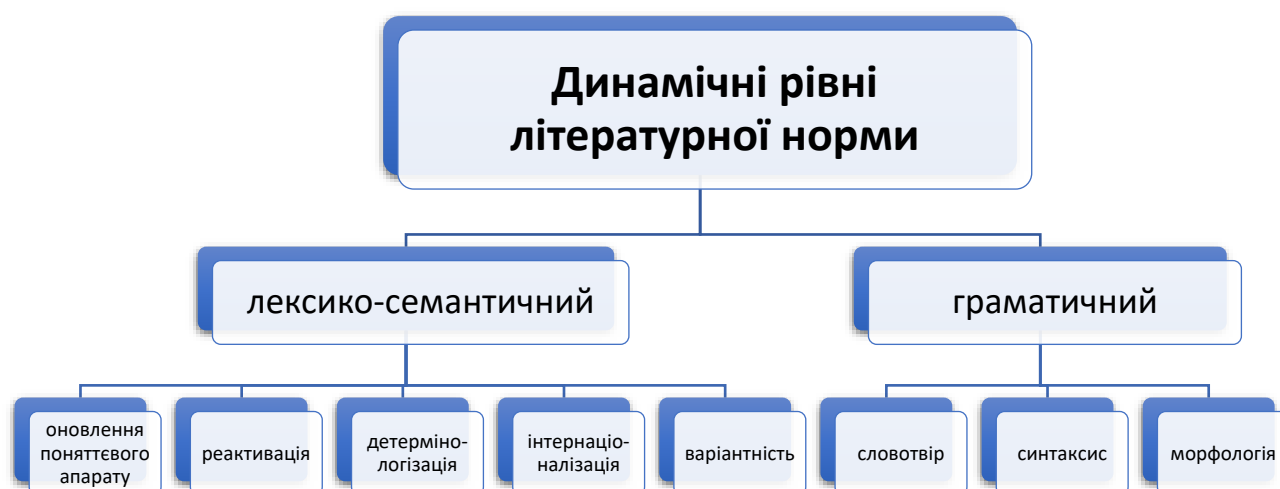
також субхондральної кістки, синовіальної оболонки, зв'язок, капсули, навколосуглобових м'язів. Згідно з Міжнародною статистичною класифікацією хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я 10-го перегляду ОА входить до розділу М (Остеоартроз: рання діагностика та лікування. Київ, 2016); Паунда, фіксуючий цілі й вектор руху в розвитку права, може більшою мірою наблизити реалії судової діяльності до бажаних стандартів (Гураленко Н. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання. Київ, 2017).

Найбільш стабільною є граматична норма, яка регулює функціонування всього мовного організму. Сучасні зміни морфологічних і синтаксичних явищ пов'язані з намаганням мовознавців виправити штучні прагматичні тенденції тоталітарного минулого. Їхній відгомін у наукових текстах є, як правило, проблемою мовної практики загалом і свідчить про необхідність пропагування засад культури мови, зокрема й серед науковців. Мовознавці рекомендують уживати активні синтаксичні конструкції замість пасивних (*Ми досліджуємо проблему; Кафедра визначає пріоритети; Дослідники вивчають явище*), неозначено-особові активні конструкції з простим дієслівним присудком (*уможливили експеримент, уможливлємо експеримент, уможливлюватимемо експеримент*), стійких прийменниково-іменникових (*комісія для ухвалення рішення, після закінчення терміну*), дієслівно-іменникових сполук (*брати участь, розв'язувати завдання*) тощо (Городенська, 2001).

Ми живемо в надскладну, психологічно-кризову епоху зламу мовомислення, відстоювання та утвердження національної ідентичності. Літературну норму суспільство розуміє вже не як заборону, яка категорично визначає, що правильне, придатне, а що неправильне й неприпустиме, а як вибір. Вона допускає вживання найбільш придатних засобів для відповідного функціонального різновиду залежно від комунікативної ситуації. Норма – це результат відбору мовних елементів (лексичних, морфологічних, синтаксичних) із переліку наявних, традиційних у мові одиниць, новотворів, повернених із пасивного запасу минулого засобів у процесі їх соціальної оцінки. Літературна

норма в умовах сьогодення є виразником цінностей доби. Останні ж визначають мовну поведінку, актуалізують естетичний критерій вибору мовних одиниць, виступаючи основою мотивації вживання і функціонуючи в системі ідеологічних пріоритетів нації. Культурно-історичні умови диктують аксіологічну наповнюваність мовних одиниць, які формують тексти як часові маркери історичного розвитку мови. Новий, зрозумілий, сприйнятний для соціуму зміст, актуальне осмислення подій чи явищ, які відповідають настроям епохи, відбивають тенденції часу, часто стають запорукою актуалізації та закріплення у вжитку відповідних мовних форм, які можна розглядати як реалізований в певних умовах потенційний елемент мовної системи. Теоретичне осмислення аксіологічних параметрів літературної норми загалом уможлиблює дієву комунікацію науки з суспільством, що веде до вищого рівня інтелектуалізації нації.

Тенденції розвитку літературної норми в сучасних наукових текстах охоплюють лексико-семантичні (оновлення поняттєвого словника, реактивація, детермінологізація, інтернаціоналізація, словотвірна варіантність) та граматичні зміни в словотворі, морфології, синтаксисі, детерміновані внутрішньомовними і позамовними чинниками (мал. 3.1.4).

Мал. 3.1.4. Динамічні рівні літературної норми

3.1.2.1.1.1. Оновлення поняттєвого словника

Прагматика лексико-семантичного наповнення сучасних наукових текстів почасти детермінована станом війни, у яку втягнута Україна з боку Росії вже понад десять років. Емоційне сприймання жорстоких реалій життя насамперед відображають наукові дослідження в гуманітарній сфері. Це насамперед тексти психологічного спрямування, які зафіксували зміни у сполучуваності усталених термінів, що почасти увійшли до повсякденного словника українців, пор.: *дегуманізація, психологічний дистрес війни, психологія війни, уражена війною популяція, травматичний досвід, соціальний страх, толерантність до невизначеності*, напр.: *Рівень психологічного дистресу прямо пов'язаний із рівнем тривожності щодо війни та нав'язливими думками про війну, емоційно-орієнтованими видами копінгу (вилив негативу, самозвинувачення, звернення до релігії), а також копінгом-відволіканням* (Український психологічний журнал, 2022, № 2, с. 46); *Травматичний дитячий досвід все ще продовжує залишатися поширеною соціальною та психологічною проблемою* (Український психологічний журнал, 2022, № 1, с. 42). Українські філософи, узагальнюючи емоційно-психологічні та соціально-психологічні стани в національній спільноті, окреслюють їх концептуально, пропонуючи власні тлумачення соціокультурних понять, зокрема такого, як «знелюдність»: *Автор торкається зв'язку цих питань з проблематикою війни та наголошує, що цифрова епоха, яка поліпшує всі сторони життя і комфорт людей, разом з тим несе у собі великі ризики, чи не головним з яких є суттєва деформація свідомості, що спричиняє не тільки падіння з вищих щаблів культури у варварство і дикість, але й загальну знелюдність – втрату розуміння цінності життя взагалі і тотальне його знищення, аж до самознищення самої людини* (Філософські обрії, 2023, № 46, с. 51), пор. у *людність* – ‘людинолюбство, гуманізм’ (СУМ-11 IV, с. 571).

Науковці природничого сектору фіксують у своїх статтях:

1) номінації явищ природи України, пов'язані з негативним впливом на довкілля воєнних дій, у структурі яких є маркери із семантикою руйнування,

шкоди і под. (зnelюднення території, здичавіння структур господарювання, здичавілі тварини, окупована фауна, осадна біота);

2) назви реалій рослинного і тваринного світу, що актуалізовані в часи воєнного лихоліття (*полемохори, дінго, разорбек, мустанг*).

Наприклад: *Втрата управління культурним ландшафтом (сільськогосподарські угіддя, штучні водойми, меліоративні системи, лісові насадження) внаслідок обмеження ресурсів, блокування структур господарювання, зnelюднення території, що призводить до його стискання, зникнення і здичавіння* (Вісник НАН України, 2022, № 11, с. 62); **Окупована фауна, або фауна окупованих територій**, набір видів, які мешкають у зонах, не контрольованих відповідними службами – (лісознавці, мисливствознавці, карантинні та санепідемслужби, екологічні інспекції та екологічні управління, установи природно-заповідного фонду) і в яких не здійснюються заходи з моніторингу, контролю чисельності, природоохорони, біотехнії тощо; **осадна (окопна) біота**, зокрема фауна, – комплекс видів, тісно пов'язаних з людиною, обозами, фортифікаціями, який фактично мігрує і формується саме при переміщеннях військових; **полемохори** – види живих організмів (бактерії, гриби, рослини, тварини), які поширюються саме під час воєнних дій; це переважно чужорідні для відповідної місцевості види, поширенню яких явно сприяють різного роду маневри та дії військових (транспорт, фортифікації, таборування тощо) види – **дінго** (пси), **разорбеки** (свині), **мустанги** (коні) (Вісник НАН України, 2022, № 11, с. 62).

Війна впливає на активізацію словникового запасу з виразним негативним раціональнооцінним значенням, що є свідченням неприродної зміни дійсності та психологічно складних умов виживання нації.

3.1.2.1.1.2. Перспективи лексичної реактивації

Лексико-семантичні процеси в сучасних наукових текстах, як і літературна норма загалом, відображають закладені в 90-х рр. XX ст. націєцентричні тенденції, що насамперед були увиразнені в текстах публіцистичного стилю,

який у той час був чи не єдиною випробувальною сферою для реактивації застарілих, рідковживаних слів. Завдяки системному функціонуванню в інформаційному просторі, такі лексичні одиниці зазвичай втрачали стилістичну конотацію, розширюючи межі вживання.

Сьогодні лексико-семантичні процеси актуалізації рідковживаної лексики притаманні й науковому стилеві і свідчать про освоєння ресурсів символічної норми. Забутий пасивний словник стає джерелом творення нових абстрактних назв. Напр., від рідковживаного дієслова *загрозити* (СУМ-11 III, с. 94; СУМ-20 V, с. 956) фіксуємо низку стилістично нейтральних одиниць – *загрожений*, *загроженість*. Прикметник *загрожений* відсутній у СУМ-11, але увійшов до реєстру СУМ-20 зі значенням ‘який перебуває під загрозою, якому загрожує хто-, що-небудь’. Він ілюстрований творами Івана Багряного, У. Самчука, Василя Барки (СУМ-20 V, с. 956), пор. паронім: *загрозливий* – ‘який виражає загрозу’ (СУМ-20 V, с. 956). Про засвоєння у вжитку іменника *загроженість* із семантикою ‘властивість за значенням *загрожений*’ свідчить не лише науковий, а й публіцистичний та художній стилі, напр.: *Останній роман, до речі, показує загроженість існуванню російської мови з боку французької, якою користувався весь вищий світ в Росії* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 23.06.2023).

Автори гуманітарних текстів, зокрема літературознавчого спрямування, часто вводять у текст не відомі широкому загалові застарілі лексеми, напр. *рамці* (СУМ-11 IV, с. 528), *літерати* (СУМ-11 VIII, с. 447) тощо, пор.: *Збірні пам'яті, як і пов'язані з ними групи, і далі існують у множині, у багатьох виявах; водночас історична пам'ять, хоч і творить **рамці** інтеграції для багатьох історій, існує як одинична* (Слово і час, 2022, № 4, с. 48); *Тому ті самі історичні події у двох різних (і, до певної міри, антагоністичних через ідеологічні впливи) мистецьких групах – у письменників, заангажованих окупаційним режимом у поневоленій Україні, і в **літератів** української еміграції – знаходять, дозволю собі вжити оксиморон, фрактально-відмінну художню реалізацію в зображенні тих самих історичних подій* (Слово і час, 2022, № 4, с. 53).

Деякі забуті українські слова з прозорою нейтральною семантикою прийнятні для стилістики наукового тексту, напр.: *Студії над історичною прозою української еміграції з перспективи національної, колективної, індивідуальної пам'яті варто проводити не тільки в літературознавчому ракурсі, а й, сказати б метафорично, з обріїв культурознавства. Саме з такого оковиду можна побачити її ідеологічні, соціальні, культурологічні, ідейно-естетичні контури як важливого медіума колективної пам'яті, у координатному просторі memoria – пам'яті як феномену культурологічного та історичного* (Слово і час, 2022, № 4, с. 47); *Однак літературні тексти не можна трактувати **рівнорядно** з «іншими медіями культурної пам'яті, з іншими символічними системами (історичні хроніки, історичне письменство, тексти юриспруденції, релігійні твори, мітологічні оповіді)», бо вже з XVIII ст. літературним текстам приписують відмітні риси, які відрізняють їх від історичних / історіографічних наративів* (Слово і час, 2022, № 4, с. 54). Лексеми *оковид* немає в СУМ-11, але її зафіксовано в «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського (Львів, 2014) як синонім до слова *перспектива*, пор.: «перспектива: оковид (далека); плян (широка); панорама, картина (близька); майбутнє; віддаль [з віддалі літ]» (Караванський, 2014, с. 310). Це стилістично нейтральне слово, що з певних причин не набуло поширення в загальнолітературній практиці. Натомість слово «рівнорядно», виділене у наведеному прикладі, є прислівником, похідне від прикметника «рівнорядний». Лексема відома як книжна, здебільшого як термін мовознавства [пор. у граматичних працях О. Синявського *рівнорядні слова, рівнорядно-складні речення* (Синявський, 1931)], відповідником якого після 30-х років XX ст. було поняття «сурядний» (сурядне речення). Поширене було це слово в західноукраїнському варіанті української літературної мови. У сучасному літературознавчому тексті «рівнорядний» означає 'стоїть у тому самому ряду, подібний, тотожний'.

Наукові тексти сьогодення, детерміновані культурно-історичними чинниками епохи, відкриті до змін в оновленні, реактивації словника, руху в напрямі відновлення мовної самобутності.

3.1.2.1.1.3. Детермінологізація як механізм розширення загальномовного словника

Науковий лексикон зумовлений і ретроспективно, і проспективно, оскільки виклад будь-якої наукової інформації пов'язаний з іншими текстами й позиціонується як своєрідний мікротекст у загальнонауковому макротексті. Як слушно зазначають мовознавці, «смысл научного текста <...> усложненный экстралингвальными факторами познавательной деятельности, спецификой коммуникации в научной сфере, а также принципом кумуляции знания, тобто відкритий у позатекстовий простір, інтегрований у соціокультурний контекст його побутування» (Холявко, 2017, с. 83). Сучасні наукові тексти реалізують прагматичну норму, пов'язану з розвитком знань, і є сферою як розширення значення термінів, так і їх детермінологізації.

Пор. слово *напрямна* [‘у знач. ім. *напрямна*. Частина станини верстата, обладнання, яка визначає рух деталей під час роботи’ (СУМ-11 V1, с. 164)], що функціонує як синонім до лексеми *напря́м* – ‘шлях діяльності, розвитку кого-, чого-небудь; спрямованість якоїсь дії, явища’ (СУМ-11 V, с. 164), напр.: *Він розрізняв суспільну та історіографічну (чи історичну пам’яті, і на цих делімітаціях уже означено основні **напря́мні** й відмінності між історією і літературою (а беручи ширше, – між історією і мистецтвом загалом) – як формою художньої реалізації буттєвих матриць колективної та індивідуальної пам’яті* (Слово і час, 2022, № 4, с. 47). Слово *напря́мний* як прикметник у значенні ‘який надає певного напрямку’ вживали українські вчені початку ХХ ст. і митці української діаспори, пор.: *Поняття епохи як структурної цілості є однією з вирішальних, **напря́мних** засад у наших сучасних історіософічних концепціях і студіях* (Віктор Домонтович); *Більшість дослідників надають східним враженням поета [Рільке] вирішального й **напря́много** значення*

(О. Ізарський); *На місці колонки з водою з-під землі било **напрямне проміння** (у цьому Стецько вже пересвідчився), яке само несло людину в потрібному їй напрямку* (Е. Андіївська). Актуальною стала лексема «напрямна» у такому вживанні і в мові науки.

Деякі спеціальні лексеми детермінологізуються внаслідок функціонування в переносному значенні, напр.: *Григорій Костюк, звітуючи про здобутки еміграційної історичної прози, наприкінці 1960-х писав про те, що вона становить собою дуже цікавий **перекрій** у художніх образах нашої історії та буття й психології нашої людини, від п'ятнадцятого сторіччя починаючи і нашими днями, нашим сучасним життям кінчаючи* (Слово і час, 2022, № 4, с. 52), пор. 'перекрій, спец. Місце, де один кінець, край чого-небудь покриває інший'(СУМ-11 VI, с. 207). У літературознавчому тексті функціонує як синонім іменника *зміни*.

3.1.2.1.1.4. Необґрунтоване вживання запозичень

В умовах глобалізації, інтеграції в світову спільноту поглиблюється проблема необґрунтованого вживання запозичень, часто неадаптованих до внутрішніх законів мови калькованих слів і висловів з англійської мови. Передусім ідеться про поняття зі сфери спорту, соціології, ділової сфери тощо, які заступають питомі відповідники, пор.: *аутсайдер – останній, стартап – успішний проєкт, гайд / тайд – путівник, інструкція, керівництво*, напр.: *Тому ігнорування решти ЗВО не є виправданим зі статистичних міркувань та виглядає репресивним у науково-політичному аспекті (як провокація скорочень у групі **аутсайдерів** рейтингу)* (Наука і наукознавство, 2022, № 4, с. 40); *Є багато **стартапів**, які мають ідеї вирішення проблеми, до речі, і в Україні також, але виникає питання – хто це має фінансувати, прибирати в космосі?* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 10.06.2023); *Що, як, чому: **гайд** найпопулярнішими підходами до психотерапії* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 12.06.2023).

Одним із аргументів щодо підхоплення кальок є неможливість передати їх на національному мовному ґрунті одним словом (*хакнути* – зламати

комп'ютерну програму), напр.: *Випробування Росією протисупутникової зброї, розв'язання нею ж війни проти України та спроба **хакнути** сателіти або заглушити їхній сигнал примусили американців по-новому подивитися на безпеку власних супутників* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 12.06.2023). Проте розширення семантики слова (у цьому разі дієслова *зламати* з новою для нього лексичною сполучуваністю) – цілком природний для мови процес розвитку.

Калькування – це один із неконтрольованих процесів передавання новітніх спеціальних термінів, напр.: Слово «клік» (*click*) у терміні **«клік-хімія»** означає, що використання цих методів дозволяє поєднати молекулярні фрагменти так само легко, як застібнути («клацнути») дві частини пряжки. При цьому сама пряжка, незалежно від того, що до неї прикріплено, «працює» доти, доки дві її частини можуть дотягнутися одна до одної (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 31); **Гештальт-терапія**. Вона передбачає, що вивчення всього досвіду є багатшим, ніж вивчення його окремих аспектів («ціле більше, ніж сума його частин») (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 12.02.2023). Як наслідок – уживання в мові науки низки номінацій із калькованими компонентами: *клік-реакція, органо-клік-реакція*, пор.: *Співробітники кафедри органічної хімії Львівського національного університету імені Івана Франка доктор хімічних наук Назарій Походило та професор Микола Обушак застосували синтетично важливу некаталітичну модифікацію **клік-реакції**, так звану **органоклік-реакцію** ароматичних азидів із трифто-рометилвмісними β -дикетонами, для синтезу 4-ароїл-1,2,3-триазолів з подальшим купрокаталітичним карбазолуванням фторофенільного фрагмента для створення нових органічних світлодіодів (OLEDs)* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 41).

Оскільки чимало іншомовних запозичень входить у мовну практику через перекладну літературу, то важливо орієнтуватися ще у видавництвах на добір відповідників відразу, тоді легшим буде процес їх освоєння. Напр., компонент *клік* можна замінити відповідниками *швидкісний, з'єднувальний; гештальт – цілісний образ*. Наступний крок – створення атрибутивної сполуки із питомою

номінацією. Як приклад – функціонування нового терміна із сучасної психолінгвістики: *Екзистенційна терапія*. Вона зосереджується на свободі волі, самовизначенні та пошуку сенсу. У ній клієнт звертається до внутрішнього конфлікту, викликаного самотністю, відчуттям безсмысленності життя та неминучості смерті (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 18.03.2023).

Деструктивним явищем у лексико-семантичній системі української літературної мови, зокрема термінології, є невіддале калькування іншомовних номінацій через посередництво російської мови, напр.: *Телевізійні системи працювали в режимі 25 к/с з **черезстроковою розгорткою** (interlaced)* (Космічна наука і технологія, 2022, № 4, с. 49) – йдеться, очевидно, про розгортання через рядок (рос.: чересстрочная развертка).

Неадаптовані запозичення з англійської мови спричинюють, як відомо, порушення словотвірної та орфографічної норми, що підтверджує один із прикладів: *Дисперсійний аналіз впливу екстракту кропиви на деякі біохімічні та гематологічні показники у **стрес-індукованих** щурів* (Біологічні студії, 2023, № 3, т. 17, с. 45). Правильно адаптований варіант *стресоіндукований*.

І в тому, і в тому випадку, українська мова опиняється під тиском чужих граматичних моделей побудови висловлень, що викривлює прескриптивну мовну норму.

Це проблема не лише розбудови кодифікації наукової, але й офіційно-ділової термінології, а також загальномовного словника. Пор. уживання поняття *стейкхолдер* – ‘зацікавлена особа’: *Серед особливостей процесу: «складність» реалізації дії, що пов’язується у концепті сталого господарювання з упорядкуванням полісуб’єктного простору господарської діяльності на рівні досягнення системного гомеостазу у поєднанні багатовимірних інтересів власників, **стейкхолдерів**, управлінців та ін.* (Наука і наукознавство, 2022, № 3, с. 22). Н. Ф. Клименко зазначає, що «в терміносистемі, як і в інших лексичних підсистемах, семантичне словотворення передбачає розширення / звуження,

уточнення значень, переосмислення їх на метафоричній та метонімічній основі» (Вплив, 2017, с. 122).

Стилістична ознака сучасних наукових текстів – відтворення латинською графікою іншомовних одиниць, власних і загальних назв, що суперечить не лише літературній нормі, а й тисячолітній традиції українського кириличного письма, напр.: *Під час дистанційного та гібридного навчання важливо викладачу проводити онлайн заняття в синхронному режимі, відповідно до затвердженого розкладу, організовувати різні види навчальної діяльності використовуючи відповідні інструменти для проведення відеоконференцій тощо. До таких інструментів, які дозволяють запланувати зустріч, провести заняття онлайн, а також надати доступ для опрацювання різноманітного навчального контенту відносять сервіс **Microsoft Teams**. **Gartner** визнав сервіс **Microsoft Teams** лідером у сфері уніфікованих комунікацій як послуг (UCaaS) і рішень для організації зустрічей в режимі реального часу (Відкрите освітнє Є-середовище сучасного університету, 2023, № 14); При розгляді об'єкта набув поширення принцип **case study**, який передбачає поглиблений аналіз невеликої сукупності провідних (відносно середнього національного рівня) ЗВО на основі їхньої звітної інформації) (Наука і наукознавство, 2022, № 4, с. 34).*

Такі тенденції негативно впливають на розвиток мови науки, нівелюють усталену норму української літературної мови.

3.1.2.1.1.5. Словотвірна норма і варіантність

Для гуманітарних студій показове вживання словотвірних моделей дієслова з префіксом **до-** замість усталених у мові зразків із префіксами **за-**, **при-**, **в-**, які додають словам різних семантичних відтінків (початку або кінця дії, її тривалості в часі), напр. *достосувати* зам. усталеного *застосувати*; *добачати* в значенні *вбачати*; *доєднатися* зам. *приєднатися*, напр.: *Усі разом вони кодують певні засоби переказу, які у періоди історичних перетворень потребують ненастанного відчитування, дискусії та відновлення, щоб їх можна було достосувати до запитів і вимог сучасності* (Слово і час, 2022, № 4, с. 50);

*Філософія історії **добачає** в подіях минулого особливий сенс. Автор історичного роману теж часто виконує роль не тільки вченого, а й філософа* (Слово і час, 2022, № 4, с. 51). Таку тенденцію спостерігаємо в інформаційному просторі сьогодення, напр.: *5 грудня 2009 року якраз виповнюється 15 років з дня підписання ними (Франція і КНР **доєдналися** децю пізніше) Будапештського меморандуму, за яким ці країни в обмін на нашу відмову від ядерної зброї (не лише стратегічної, яку Україна не могла експлуатувати, але й тактичної, що для підписантів було дуже важливо) гарантували Україні ненапад та допомогу в разі загрози агресії* (Українська правда, 04.12.2009); *Кожен відвідувач ярмарку матиме змогу створити власний “Незалежний подарунок” і **доєднатися** до благодійної справи – збору коштів для видання книг шрифтом Брайля* (Львівська пошта, 22.08.2015). Моделі з префіксом **до-** вже функціонують і в офіційно-діловій сфері мови, пор.: *Доброго дня. Вітання всім. І я **доєднуюся**. Пане голово, якщо можна, щоб всі включали відео, коли говорять. Це обов’язкові умови проведення zoom-засідань* (<https://komfinbank.rada.gov.ua>, доступ: 22.09.2023). Це приклад того, як віяння мовної моди збіднюють словник, уодноманітнюють його. Відкидаючи інші усталені зразки, втрачаємо лексико-семантичне різноманіття української літературної мови.

Префікс **до-** в українській літературній мові слугує зазвичай показником граничності дії, межі її поширення. Це значення він реалізує найчастіше в поєднанні з дієсловами односпрямованого пересування і переміщення (*допливти до берега, дійти до кінця*). Показово, що словники тлумачать дієслова наближення з префіксом **до-** за допомогою дієслова *досягти*: *допливти* – ‘пливучи, досягти якого-небудь місця’ (СУМ-11 II, с. 372); *дійти* – ‘ідучи в певному напрямку, досягти якого-небудь місця’ (СУМ-11 II, с. 397) тощо. Префікс **до-**, як і префікс **при-**, може поєднуватися з дієсловами, що не мають безпосереднього значення пересування чи переміщення, хоч їм і притаманне значення руху. Це лексеми із семантикою певного відношення до об’єкта (*торкнутися, тулитися*). Префікс **до-** в таких випадках указує на безпосередній

контакт з об'єктом і є синонімом до префікса **при-**, пор. *доторкнутися, дотулитися, притулитися* (Словотвір, 1979).

Зауважимо, що синонімія або варіантність у науковому тексті, навіть у періоди активної розбудови українського словника, можуть бути надлишковими елементами й навіть причиною неточності у сприйнятті інформації. Напр., прикметник *серіальний* у науковому стилі функціонує як варіант слова *серійний* із тотожним значенням, що закріплене за іменником *серія* 'ряд однорідних або споріднених за спільною ознакою предметів' (СУМ-11 IX, с. 138), пор.: *Росіяни досить давно зрозуміли роль масової літератури для розширення свого впливу і позначення своєї території й почали видавати масові видання, **серіальні**, зручні для легкого користування* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 15.09.2023). Проте існує тенденція до розподібнення їхнього значення у термінології. І. А. Казимиrowa зазначає, що в книговидавництві слово *серіальний* має вужче значення ніж *серійний*, 'видання, що виходить упродовж часу, тривалість якого заздалегідь не встановлено, здебільшого нумерованими та (або) датованими випусками (томами), які мають однакову (спільну) назву, однотипне оформлення та повторюються за змістом' (Казимиrowa, 2021, с. 346).

Прикладами надлишкової словотвірної варіантності є одиниці *екзистенційний / екзистенціальний* (прийнятним із погляду літературної норми є прикметник *екзистенційний* як похідний від іменника *екзистенція*), напр.: *Деякі асоціації рекомендують **екзистенційну** чи деякі інші види гуманістичної терапії, але здебільшого у їх базі досліджень недостатньо матеріалів, аби їх повноцінно включили у рекомендації», – пояснює Олександр Авдєєв* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 10.09.2023); *Ірвін Ялом, що зробив великий внесок у розвиток «екзистенціальної терапії», також не розглядав її як окрему школу, проте вважав, що саме такий підхід може надати терапевтичним зустрічам більшої ефективності* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 15.09.2023).

У науково-технічній термінології є багато надлишкових словотвірних варіантних термінологічних лексем із загальним значенням 'призначений для

будь-якої дії, названої твірною основою’, утворених від іменникових запозичених основ: *еліпсоїдний* – *еліпсоїдальний*, *диференційний* – *диференціальний*, *синусоїдний* – *синусоїдальний*, *пропорційний* – *пропорціональний*, *біномний* – *біноміальний* (Сидоренко, <http://journlib.univ.kiev.ua>, доступ: 28.09.2023). Правильними з погляду літературної норми є лексеми із суфіксами **-н-**, **-ійн-**. «Специфіка прикметників іншомовного походження на **-іональний**, – зазначає К. Г. Городенська, – полягає в тому, що суфікс **-н-**, за допомогою якого морфологічно освоювали запозичені основи з латинської та інших європейських мов, було приєднано до кількох словотворчих суфіксів цих мов, що спричинило появу в українській мові громіздкого за будовою форманта *-іональн-*, не властивого її словотвірній системі» (Городенська, 2020, с. 95). Проте в науковій термінології деякі прикметникові моделі мають складні парадигмальні зв’язки. Напр. *функціональний* можна розглядати як результат колишнього пристосування за допомогою суфікса **-н-** прикметників іншомовного походження до морфологічної та словотвірної підсистем української літературної мови. За своєю структурою та значенням він пов’язаний з іменниками *функціоналізм* і *функціонал* (Городенська, 2020, с. 95). Про неоднозначність тлумачення таких словотвірних явищ свідчить також розподібнення варіантів у науковому стилі, пор. *меридіанний* – прикметник від слова ‘меридіан’, *меридіальний* – ‘який розташовується, іде, тягнеться до меридіана у напрямку з півночі на південь’.

Добір засобів для мови науки має стратегічне значення і враховує такі чинники: 1) ситуація, у якій відбувається спілкування (у науковій сфері – галузь науки); 2) фонові знання (система понять певної науки) накладають обмеження на ще не сприйнятий зміст тексту; 3) жанр твору полегшує формування гіпотези ще до початку ознайомлення з текстом; 4) ключові слова, словосполучення, речення (Непийвода, 2001). Автор повинен допомогти читачеві зробити правильне припущення щодо змісту твору. Специфіка наукового тексту полягає в тому, що тут в одному семантичному просторі взаємодіють дві принципово

відмінні знакові системи. Одна з них охоплює змістові слова (терміни), друга – загальновживані. Перша система містить інформацію, структурує основний текст, тоді як друга організовує її, постає своєрідним її метатекстом.

3.1.2.1.1.6. Пріоритетні зміни в граматичній нормі

Наукові тексти сьогодення засвідчують поширення граматичних помилок і відбивають загальні тенденції мовної практики. Серед них є глибоко вкорінений, давній спадок прагматичної норми минулого – активні дієприкметники на **-уч(ий), -юч(ий)**, яким Агатангел Кримський ще в 1901 році пророкував «повну загибель» (Кримський, 1901, с. 28), а О. Синявський у 1931 році твердив, що вони зникли (Синявський, 1931, с. 41). Автори наукових статей і редактори не завжди диференціюють прикметники дієприкметникового походження і прикметники, що творяться від основ дієслів або віддієслівних іменників за допомогою прикметникових суфіксів, напр.: *блискучий, колючий, підписний, перекладний*, які засвоїлися в літературному вжитку. Дієприкметники на **-уч(ий), -юч(ий)**, як правило, мають нормативні відповідники із суфіксом **-увальн-**, пор.: *азофіксувальний, детонувальний, деформувальний, знеболювальний*. Проте в наукових статтях і досі функціонують їх помилкові варіанти: *Застосування технології деформуючого (зам. деформувального) протягування (рис. 3а) дає змогу уникнути використання складного і високовартісного обладнання, в кілька разів збільшити продуктивність фінішної обробки та отримати деформаційне зміцнення поверхневого шару, що сприяє підвищенню живучості ствола* (Вісник НАН України, 2022, № 10, с. 17); *Формулювання, яке діє сьогодні, – об'ємно-детонуючі (зам. об'ємно-детонувальні) боєприпаси (також їх називають термобаричними – прим. ред.). Чому їх перший час називали вакуумними?* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 12.07.2022).

Проте є випадки, коли вживання таких форм зумовлене семантико-граматичною кореляцією, розподібненням з іншими усталеними лексемами і словотвірними моделями, напр.: *діючі відеокарти* (правильно: *робочі*

відеокарти), діючий об'єкт (правильно: *робочий / реальний / діяльний об'єкт*), діючий закон (правильно *чинний закон*), діючий колектив (правильно *діяльний колектив*), напр.: *Якщо почнеться війна супутників, які це матиме наслідки для екології? Катастрофічні. У космосі зараз не лише тисячі супутників, а й десятки тисяч недіючих* (зам. **недіяльних / неробочих / неактивних**) *об'єктів* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 30.01.2023). Погоджуємося, що «дієприкметники на **-чий** в українській мові – явище надто складне, щоб його простим запереченням можна було викинути з мови або, навпаки, визнаючи правомірним, беззаперечно творити такі дієприкметники в усіх можливих і неможливих випадках» (Жовтобрюх, 1975, с. 175).

Вадою наукових статей є неправильні словотвірні прикметникові форми. Часто натрапляємо в текстах і гуманітарних, і природничих наук на прикметник *понятійний* (правильний варіант *поняттєвий*), напр.: *Розроблення документів, що визначають **понятійний** апарат, який використовується в Україні та інших космічних державах світу* (Космічна наука і технологія, 2022, № 4, с. 4).

Одна з причин граматичних помилок – явище гіперизму (прагнення дистанціювання від російської мови), зокрема воно виявляє себе в неправильному вживанні форм іменників чоловічого роду II відміни у Р. в. однини: *автореферату, варіанту, гену* поряд з нормативними *автореферата, варіанта, гена, шлунку*, напр.: *Наприклад, виявилось, що серед тибетців поширена денисовська версія **гену**, що кодує субодиночку транскрипційного фактора – EPAS1 (цей протеїн також відомий як HIF-2 α – індукований гіпоксією фактор 2 α)* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 11); *У роботі здійснено повний механокінетичний аналіз спонтанних скорочень кільцевих гладеньких м'язів антрального відділу **шлунку** і сліпої кишки* (Біологічні студії, 2023, № 1, т. 17, с. 34).

Засвідчуємо в наукових текстах неправильне вживання прийменників **по, при** (у значенні 'під час'), як-от: *при аналізі – під час аналізу / аналізуючи, при зміні – під час / внаслідок зміни, при бурінні – під час буріння, при виконанні – під*

час виконання. Напр.: Так, *при бурінні геологорозвідувальних свердловин у твердих абразивних породах в ідентичних геологотехнічних умовах було досягнуто збільшення механічної швидкості буріння в 1,1–1,7 раза, а середньої швидкості проходки на один буровий інструмент – в 1,9–3,6 раза порівняно зі звичайним буровим інструментом* (Вісник НАН України, 2022, № 10, с. 18).

Дотримання граматичної норми – важливий маркер досконалості наукового стилю, нормативна основа якого є незаперечним показником рівня інтелектуального розвитку нації.

3.1.2.2. Науковий текст в аспекті функціонально-стильової норми

3.1.2.2.1. Тенденції міжстильової взаємодії

Жанрово-стильова специфіка наукових текстів регулює відповідне співвідношення загальноповживаних і спеціальних мовних засобів, книжних і нейтральних одиниць. Орієнтація на нейтральний стиль викладу інформації і відповідне уникання будь-яких експресивних засобів є стильовою нормою. Проте тиск зовнішніх чинників сьогодення впливає і на ці засадничі принципи. В умовах психологічно складної для українців епохи першої чверті ХХІ ст., передусім тривалої російсько-української війни, мова реагує на емоційне сприймання реалій життя і стає національним інструментом спротиву зовнішній агресії. Експресивні публіцистичні слова й вислови проникають в усі сфери мовного сьогодення загалом і в науковий стиль зокрема. Міжстильова взаємодія, яка завжди була природним шляхом розвитку мови, посилюється. У таких умовах важливо не втратити відчуття функціонально-стильової рівноваги літературної мови і не допустити руйнування базових засад стильової диференціації.

На посилення взаємодії різнорідних стилів і жанрів, унаслідок якої виникають дифузні жанрові видозміни, звертають увагу дослідники української та інших слов'янських мов (Пилинський та ін., 1990; Мамич, 2015; Коць, 2022; Селігей, 2016; Kłosińska, 2004). У зв'язку з цим у науковий обіг введено поняття *стильовий поліморфізм* (Gajda, 2001). Ст. Гайда зазначає, що всі стилі «в

сучасному світі утворюють багатовимірну, різновекторну та динамічну систему» (Gajda, 2001, с. 25). Показовим і водночас загрозливим явищем для української літературної мови, як і для інших слов'янських мов, є надмірна експресивізація, зокрема наукових текстів гуманітарного напрямку.

Проблема експресивності наукового стилю завжди була предметом мовознавчих дискусій (Кочан, 2012; Казимирова, 2016; Дядюра, 2017). Умовою можливого вживання експресивних засобів у науковій сфері дослідники називають комунікативну ситуацію творення текстів, або їхню жанрову специфіку.

Саме критерій комунікативної ситуації є визначальним у поділі мовних засобів на «системно-мовні експресивні одиниці, носії внутрішньосистемної інгерентної, прагматичної експресивності, яка робить контекст експресивним; системно-нейтральні одиниці, вони отримують експресивність із контексту, реалізуються контекстуально, і така експресивність називається адгерентною, синтагматичною; системно-мовні експресивні одиниці, які в нейтральному контексті втрачають експресивність; системно-нейтральні одиниці використовуються в нейтральному контексті і реалізують нульову експресивність» (Войтенко, 2013, с. 33–34).

Г. С. Онуфрієнко розглядає науковий текст як «єдиний комунікативний блок, що має чітку логізовану структурну організацію, яка формується під впливом двох основних факторів: характеру висвітлюваного змісту (тема → підтема → комбінація підтем) та способу його презентації» (Онуфрієнко, 2016, с. 21).

Професор Ст. Гайда щодо власне наукового стилю вживає термін «жорстка мова» і зазначає, що це «свідомий і цілком обґрунтований результат сприйняття певної традиції наукового письма» (Gajda, 2001, с. 78). У чеському мовознавстві функціонує поняття «odborný styl» (професійний стиль) із «мінімальною експресивністю», яку вважають цілком виправданою з метою об'єктивного тлумачення наукових фактів (ES, 2002). Такий погляд популярний і в світовій

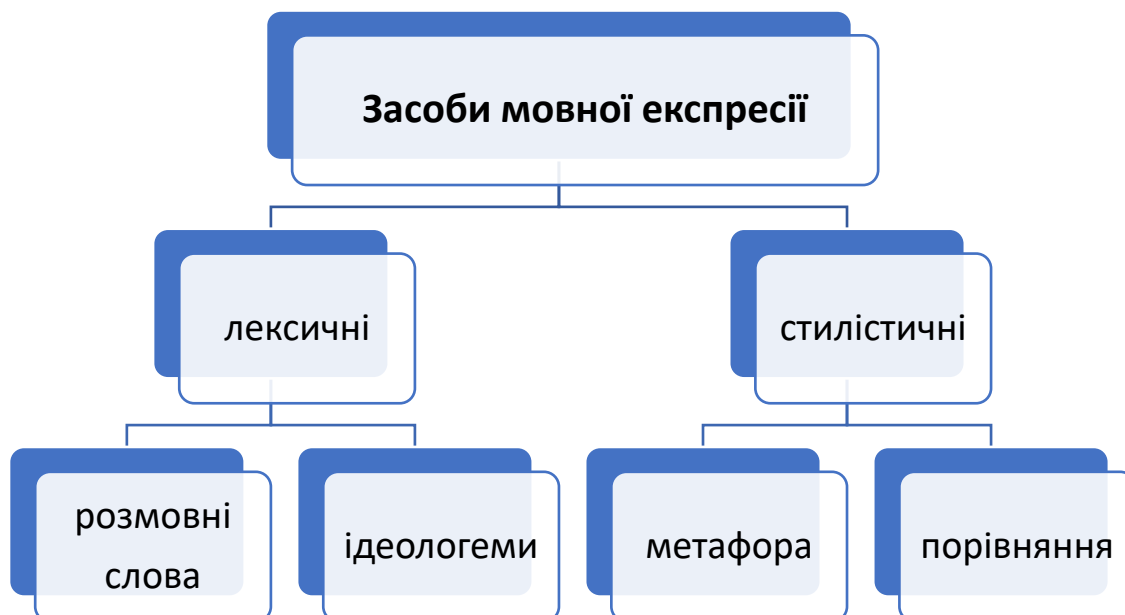
практиці, пор.: «Стиль написання наукового тексту має бути літературним, лаконічним, простим й уникати будь-яких проявів розмовної мови і сленгу. Украв технічні терміни та складні речення також не найкращий спосіб передавання ідей. Вдалий науковий текст – стислий, зрозумілий, точний» (Kumar, 2018).

Показово, що мовознавці-славісти у своїх працях часто цитують британця Джорджа Орвелла, який ще в 1946 р. сформулював шість правил наукового стилю: 1) ніколи не використовуйте метафору, порівняння чи будь-які інші фігури мови; 2) ніколи не вживайте довге речення там, де можна сказати коротко; 3) якщо в тексті можна обійтися без якогось слова, завжди уникайте його; 4) ніколи не використовуйте пасивні конструкції там, де можна вжити активні; 5) ніколи не використовуйте іншомовне слово, термін, якщо їх можна замінити власними відповідниками; 6) якщо ви порушите будь-яке з цих правил, ви вчините з науковим текстом відверте варварство. Проте всі мовознавці одностайні в тому, що вкрай важливо за надмірною шаблонністю, стандартизацією не втратити живе багатство мовної комунікації.

Польські вчені щодо поділу наукового стилю на власне науковий та науково-популярний і науково-навчальний різновиди послуговуються відповідно термінами «строгий» і «колеритний» різновиди (Wytrębowski, 2009).

Функція експресивного, або «колеритного», наукового (у нашій терміносистемі – науково-популярного) стилю – привернути увагу читача, полегшити сприймання інформації – повністю виправдовує вживання системних, насамперед образно стертих, засобів, зокрема семантично прозорих метафор, які часто є коротким і зрозумілим висловленням, що вможливорює уникнення довгих і складних тлумачень. Саме метафору мовознавці кваліфікують як основний прийнятний засіб експресивізації мови наукового тексту (Дядюра, 2017). Проте сучасні наукові тексти, передусім у гуманітарній галузі знань, часто втрачають межі мовної експресії, яка охоплює різнорівневі

мовні засоби, нехтуючи не лише їхньою жанровою, а й стильовою специфікою (мал. 3.1.5).

Мал. 3.1.5. Засоби мовної експресії в науковому тексті

3.1.2.2.2. Мовна експресія в гуманітарному науковому тексті: на зламі векторів змін у стильовій нормі

В основі мовної експресії прагнення автора інтенсифікувати (збільшити, підсилити) виразність тексту з метою вплинути на емоційні почуття читача (Чабаненко, 1984). Мовознавці зазначають, що «кардинальні відкриття в природничих і гуманітарних науках можливі там, де стереотипи руйнуються. Відповідно, і твір неординарного вченого своїм мовним оформленням відрізняється від стандартизованих текстів. Яскраво індивідуалізований науковий твір свідчить про те, що його автор – непересічна особистість, яка може силою слова емоційно впливати на читачів» (Непийвода, 2001, с. 22). Важливо, щоб будь-яка емоційність не порушувала один із визначальних критеріїв стильової норми наукових текстів – стилістичну нейтральність мовних одиниць і не переходила межу між власне науковою раціональною і експресивною оцінністю.

3.1.2.2.2.1. Лексичні засоби експресивізації

Невиправданими ні з погляду загальнолітературної, ні з погляду стильової норми є вживання в сучасних наукових текстах експресивних неологізмів, розмовних лексем та висловлень. Відхилення від цієї норми в наукових текстах – це, на думку мовознавців-славістів, може бути технічним недоглядом, пов'язаним із неуважністю авторів (Wytrębowski, 2009). Хоча такі випадки зазвичай поодинокі, але вони помітні, бо свідчать про явище стильового поліморфізму – дифузні зміни стильової і жанрової специфіки мови науки, зокрема її гуманітарного сектору.

Автори наукових доповідей, статей (власне наукового різновиду наукового стилю), передусім у сфері гуманітарних наук, часто вживають розмовні слова, які можуть удоступнювати текст для широкої аудиторії, наближати його до народнорозмовної мови, напр.: *Для культурної пам'яті основою є «тексти, образи, різьблення, скульптури **побіч** інших композицій простору: пам'ятників, архітектури, пейзажу, а також часовий порядок: свята, звичаї, ритуали»* (Слово і час, 2022, № 4, с. 50). Натомість уживання одиниць, ужитих у переносному значенні з розмовною конотацією (*шпетити, прослизати, приправляти, докотитись, діставати, вичищений* та ін.), сфера функціонування яких завжди була обмежена переважно публіцистичним стилем, свідчить про експресивізацію тексту, напр.: *У цьому творі, який можна вважати точкою відліку її письменницької кар'єри, авторка порушує питання жіночої долі і щедро **приправляє його прискіпливими фізіологічними подробицями*** (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 45); *У результаті цивілізаційні кордони України ставали все беззахиснішими, через них легко **прослизали** наративи і образи російської пропаганди, зазвичай транскрибовані у вигляді культурних продуктів* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 62); *Саме за це і **шпетив** Сталін Довженка* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 60).

Поширене в науково-популярних виданнях явище скорочених розмовних варіантів із виразною стилістичною конотацією (*Нобелівка* – замість *Нобелівська*

премія, соціалка – замість соціальна допомога), напр.: *За що дали **Нобелівку** з фізики в 2022 році* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, доступ: 23.07.2023).

Мовну експресію посилюють авторські неологізми, пор.: 1974-й, коли остаточно **випрозорюються** наміри колоніальної партноменклатури імені Щербицького – Маланчука (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 60).

У воєнний час на основі публіцистичних висловлень, експресивних неологізмів автори статей, доповідей продукують нові терміни переважно з негативною оцінністю, пор.: *Анні Ерно явно вірить у визвольну силу письма. Її роботи безкомпромісні й написані простою, **вичищеною мовою*** (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 44); *Невипадковим є не раз деклароване, зокрема і в сьогодишній російській пропаганді, зверхнє ставлення до України як **держави** вочевидь «жіночої», «**бабистої**» – російський імперіалізм, такий фалократичний, виструнчений по вертикалі: державний, ідеологічний, культурний* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 65). Це суперечить природі не лише наукового стилю, а й терміну, однією з диференційних ознак якого є стильова нейтральність (Симоненко, 2014), поняттєва одновимірність.

Руйнівним для наукового стилю є вживання сленгізмів з експліцитним негативнооцінним значенням, які посилюють у тексті метафоричну експресію і, по суті, змінюють стилістику наукового тексту на публіцистичну, напр.: *Нині подібні фільми, зроблені «за межею **фолу**» і здорового глузду, змиті самою історією* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 64). Коли йдеться про власне науковий різновид наукового дискурсу, мають на увазі академізм викладу, особливу інформативну спрямованість, фахову адресність, лишаючи за текстом суб'єктивні (часто соціально зумовлені) складники наукової творчості.

Отже, стильові норми наукової мови перебувають під впливом тенденцій демократизації мови: розширюються можливості вибору мовних засобів, активізується пасивний фонд літературного словника, народжуються нові семантичні конотації. Основні виклики цієї сфери мовного життя – поширення загальних негативних тенденцій лексичної норми (обмеження національного

словотвірного потенціалу, надлишкова варіантність, калькування номінацій і термінів) і, як наслідок, загроза втрати еталонності літературної норми.

3.1.2.2.2.2. Оновлення текстових ідеологем

Для української мовної практики показове вживання ідеологем – слів або висловів, які не мають усталеного значення, воно, як правило, змінюється відповідно до прагматики тексту і детерміноване ідеологічними чинниками. До них належить низка назв-символів тоталітарної системи. З 90-х рр. ХХ ст. спостерігаємо їх кальковане вживання з російської мови як мови-джерела творення. Автори сучасних наукових текстів, особливо в період посилення повномасштабного вторгнення в Україну, фіксують їх, передусім у гуманітарній сфері. Це заперечувані концепти радянської минувщини, потрібні для аналізу історії України та проведення зіставлень. У сучасних наукових текстах ці мінінаративи змінюють раціональну оцінність на іронійно-експресивну і виразно публіцистичну (*советський народ, нерушиме єдинство, бразди правління*), напр.: *Фільми, які прокламували «нерушиме єдинство» советського народу, а власне нації, де меншинам дозволено мати своє забарвлення і навіть голос (як то було, скажімо, з грузинськими фільмами, озвучуваними з відчутним грузинським акцентом)* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 63); *У 1930 р. ВУФКУ було ліквідовано, «бразди правління» кінематографом переведено до Москви* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 61). Як бачимо, графічно оформлюються ці чужорідні елементи в лапках.

Низку ідеологем минулого поповнюють публіцистичні неологізми сучасності (*русский мір, рассея*), алюзійні номінації-метафори (*путєводний*), напр.: *А ідеологія «русского міра» кваліфікується як «російська неоколоніальна доктрина, в основі якої покладені шовіністичні, нацистські, расистські, ксенофобські, релігійні ідеї, образи і цілі, знищення України, геноцид Українського народу, невизнання суверенітету України та інших країн...»* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 59); *Віднині це єдиний, монолітний колоніальний оркестр під керівництвом умілого диригента. Нині*

«оркестрантів» об'єднують знову, так само силоміць; тільки в ролі диригента особа з іншим, «путєводним» прізвищем (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 60).

Це загальна тенденція мовомислення посттоталітарного простору, яка потребує нейтрального, а не емоційно-оцінного осмислення в суспільних науках.

3.1.2.2.2.3. Метафора наукова VS метафора публіцистична

Метафора – один із основних складників стильової норми наукового стилю. Характерною її особливістю є стерта образність і номінативна функція. Функціонування в текстах метафори зумовлено пізнавальною діяльністю людини, що потребує зіставлення нового з чимось відомим на основі абстрактних узагальнень і природного образного мислення. Це вербальне відтворення розуміння людиною єдності світу (макрокосмосу і мікрокосмосу). За допомогою метафори увиразнюються відмінності природи теоретичних і емпіричних мов науки і водночас реалізується їх упорядковане логічне об'єднання.

Стерте образне відтворення інформації – це основа індивідуальної наукової творчості, мета якої – представлення новизни знання та його вербального вираження. У тексті – це інструмент регулювання сприйняття нової інформації: автор вербалізує абстрактну модель свого інтелектуального продукту, а читач, за умови її сприйняття, відтворює у своїй свідомості. Метафора є засобом пояснення, удоступнення і передавання знань і досвіду. Її, основою є аналогія, залучення прийнятних для широкого загалу асоціацій, пор. у фізиці: *бомбардування поверхні тіла електронами, об'єкт обстрілу прискореними електронами, лобовий опір середовища*. Об'єктами метафоричного зіставлення можуть бути предмети з інших галузей знань, напр. серед усталених номінацій: *архітектура художнього твору, термодинамічна санкція, атмосферний шлюз* (див. Деркач, 2007).

Наукова метафора – основа термінотворення (*клапан серця, корона сонця, втома металу, головка, муфта*). Цінність наукової метафори в тому, що вона

може в одному яскравому й семантично прозорому образі охопити складні теоретичні пояснення. Проте деякі вчені вважають її «засобом обману», маніпуляцій свідомістю і вбачають шлях науки в строгій фіксації фактів, коли мовна одиниця максимально точно передає необхідні спостереження і досвід (Hobbes, 2017). Як засвідчує історія літературної мови, наукову метафору, зазвичай, уводять в обіг за умови відсутності точної номінації. Проте внутрішньомовні закони згодом узгоджують їх суперечність зі стильовою нормою.

Науковій метафорі не притаманна публіцистична експресивна образність, яка в тексті є виразним психолінгвістичним засобом привернення уваги широкої аудиторії до явища або предмета дійсності з метою моделювання її свідомості. За таких умов науковий текст втрачає свою емпіричну цінність.

Загострене екзистенційне відчуття реальності російсько-української війни провокує застосування в наукових текстах дієвих і швидких засобів впливу на аудиторію. Дослідники історії, культури, поступаючись елементами доказовості, раціональності, з метою привернення уваги суспільства до змін культурно-історичного життя, ціннісних ідеалів, політичного життя уводять у текст публіцистичну метафору, формуючи не так науково доведене, як ідеологічно зумовлене, чуттєве уявлення про об'єкт аналізу – передусім знакові націєцентричні історичні, культурні події. Використовуючи публіцистичну метафору, автор свідомо відходить від основної номінативної функції наукової (образно стертої) метафори і впливає не на раціональне, а на емоційне мислення аудиторії, пор.: *Дитина, яка потрапила в пастку середовища насильства, отримавши таким чином психотравму, стикається зі складними завданнями адаптації* (Український психологічний журнал, 2016, № 1, с. 17); *Жертвами умов подвійного перевищення стали великі об'єкти, як-то: фізика твердих тіл, технологія розроблення родовищ твердих корисних копалин і механіка деформованого твердого тіла* (Наука і наукознавство, 2022, № 4, с. 58). У розвідках із гуманітарної галузі знань метафоричну образність поглиблюють

апеляції до ідеологем (*московське рабство*), міфологем (*сон, битва*), з якими в національній пам'яті пов'язані негативні емоційні реакції: *Прокинулося й кіно, але майже відразу, у 1993–1994 рр., зазнало нищення з боку вже нібито української влади, в якій провідні ролі відігравали люди, чия рабська московська сукровиця зумовила рух у напрямку нових а-ля переяславських угод* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 61); *Наступний цикл починається в середині 1980-их, коли українське суспільство почало прокидатися після сильних сновидінних ін'єкцій* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 61); *Пам'ять, історія й історичний роман мають колективний простір, спільні «поля битв» для освоєнь і подання минулого* (Слово і час, 2022, № 4, с. 45).

Небезпідставно Н. І. Бойко зауважує, що «експресивне забарвлення наукової мови виникає в результаті особливостей сприйняття об'єкта дослідження самим автором, який прагне передати не лише зміст, але і враження під час спостереження. А сприйняття наукового твору може викликати певні почуття в читача, але не як відповідну реакцію на емоційність автора, а як усвідомлення самого наукового факту» (Бойко, 2005, с. 234).

Публіцистичні метафори для представлення нових або актуалізованих понять дійсності містять більше інформації порівняно з прямими номінаціями, привертають увагу до найсуттєвіших ознак реалії і формують її сприйняття в суспільстві. Це переважно динамічні й ситуативні образні засоби на позначення війни, напр.: *Війна в Україні завдає неймовірних людських страждань з трагічною втратою життя й переміщенням мільйонів людей. Вона призводить до жахливих соціально-економічних наслідків: за попередніми оцінками ПРООН, 90 % українського населення може зіткнутися з бідністю і надзвичайною економічною вразливістю, якщо війна затягнеться і відкине країну на десятиліття назад, залишаючи глибокі соціальні та економічні шрами для майбутніх поколінь* (Економіка України, 2022, № 4, с. 3); *І коли рашистські пропагандисти закликають топити і спалювати українських дітей – це луна ще століття вісімнадцятого* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 59).

Співзвучна часові експресивна метафора формує нові впізнавані сучасниками вербальні асоціативні представлення *війни* й узагальненого поняття *ворога*, пор.: *Агресія Росії, вторгнення її армії сприймаються як «нашесть варварів», якогось іншопланетного світу, віддаленого від нас на мільйони кілометрів* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 59); *Прийняття такого закону на часі саме тепер, коли ворог демонструє українцям і всьому світові особливості своєї цивілізації – цивілізації гвалтівників, убивць, для яких не існує жодних законів і норм, крім присвоєного права вирішувати, кому жити, а кому ні* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 59).

Об'єктом експресивно-публіцистичного вираження є ключове поняття гуманітарної науки сьогодення і водночас публіцистичного словника високої експресії *ідентичність*. Вивчаючи його суть, науковці шукають предметних асоціацій, пояснюють абстрактне через конкретне, пор. зокрема позитивними є зіставлення українського з явищем нового сорту, з живучим деревом. Наприклад: *Імперський центр поводився, як селекціонер Мічурін, прагнучи вивести нові сорти українства, які б добре приживалися на імперському ґрунті і плодоносили чимось таким, що нічим не нагадувало б про якусь осібність* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 59); *Виходили з простого і загалом правильного уявлення: якщо дерева обрізати брутально і безпощадно п'ять, сім, десять разів, вони вже рости не будуть. Українське дерево виявило особливу живучість. Вісім місяців тому терпець Кремля знову урвався – рашистські війська пішли нищити все, що тутросло, набудувалося, витворилося* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 59). Натомість негативнооцінним є заставлення українського в радянському минулому з цукром, що легко розчиняється *Всі, в тому числі й українські письменники, які понесли в широкі народні маси месидж вождя: віднині існує тільки єдиний советський народ, Україна і українці розчинилися в ньому, неначе шматочок цукру у склянці пахучого чаю* (Вісник НАН України, 2022, № 12, с. 60).

Усі відзначені метафори в наукових академічних текстах засвідчують безпрецедентний вплив публіцистичного стилю не лише на словник науки, але й на трансформацію його стилістичних засобів, засвідчують явище стильового поліморфізму, що може негативно позначитись на функціонально-стильовій диференціації літературної мови, якщо експресивне метафороутворення вийде за межі гуманітарних наукових текстів.

Перспективи дослідження тенденцій літературної норми в добу війни в науковому стилі вбачаємо в поглибленні теоретичних засад гнучкої стабільності літературної норми, пропагуванні практичних рекомендацій зі слововживання, необхідності дотримання лексико-граматичних законів мови та її функціональної диференціації. Цінність науки – у її спроможності відповісти на всі виклики матеріального й духовного життя народу. А цінність мови науки полягає в її здатності логічно, точно, однозначно, раціонально, переконливо пояснити інформацію з різних галузей знань. Дотримання цих критеріїв є мірилом рівня інтелектуалізації і наукової спільноти, і всієї нації.

Умовні скорочення

СУМ-11 – Білодід, І. К. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – Русанівський, В. М. (ред.). (2010–2022). *Словник української мови: в 20 т.* Київ: Укр. мов.-інф. фонд.

СУЛМ – Гнатюк, Г. М., Городенська, К. Г., Грищенко, А. П., Клименко, Н. Ф., Ковалик, І. І., Родніна, Л. О., Русанівський, В. М., Юрчук, Л. А. (1979). *Словотвір сучасної української літературної мови.* Київ: Наукова думка.

ES – Tomáš Hoskovec, Jiri Homolac, Jana Hoffmannová, Milada Hirschová (kompilátory). (2002). *Encyclopaedic slovník češtiny.* Praha: BV.

Джерела фактичного матеріалу

Біологічні студії. <https://ouci.dntb.gov.ua/editions/BG09WenP/>

Відкрите освітнє Є-середовище. <https://openedu.kubg.edu.ua/journal/index.php/openedu/issue/archive>

Вісник аграрної науки. <https://agrovisnyk.com/index.php/agrovisnyk/issue/archive>

- Вісник Маріупольського державного університету. Серія: право. 2023. Вип. 25. С. 23.
https://visnyk-pravo.mdu.in.ua/publ/2023/vipusk_25_2023/vakhoneva_tetjana_mikolajivna_sinova_ljudmila_mikolajivna/13-1-0-141
- Вісник НАН України. <https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v>
- Вісник аграрної науки. <https://agrovisnyk.com/index.php/agrovisnyk>
- Економіка України. <http://economyukr.org.ua/?lang=uk/>
- Космічна наука і технологія. <http://space-scitechjournal.org.ua/uk/archive>
- Куншт. <https://kunsht.com.ua/>
- Наука і наукознавство. <https://sofs.org.ua/sample-page/arhiv/2022-2/4-118/>
- Слово і час. <https://il-journal.com/index.php/journal/issue/archive>
- Український психологічний журнал. http://upj.com.ua/indexa.php?page=a_one_seventeen_3

Література

- Бойко, Н. І. (2005). *Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: монографія*. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф».
- Войтенко, К. (2013). Експресивність у лінгвістичних студіях. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика»*, 19, 31–34.
- Городенська, К. (2001). Синтаксична специфіка української наукової мови. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць, IV*, 11–14.
- Городенська, К. Г. (2020). Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія*, 1(43), 92–99.
- Деркач, Т. В. (2007). Метафора в літературознавчому тексті 90-х рр. XX ст.: семантика, структура, функції [Автореферат дис. канд. філол. наук]. Сімферополь.
- Дядюра, Г. М., Колесник, Д. М. (2017). Засоби експресивності в наукових текстах. *Мовознавчий вісник*, 22–23, 164–172.
- Єрмоленко, С. Я. (2000). Науковий стиль. *Українська мова. Енциклопедія* (с. 372). Київ: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Єрмоленко, С. Я., Бирик, С. П., Коць, Т. А. та ін. (2013). *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин: Аспект-Поліграф.
- Жовтобоюх, М. А. (ред.). (1975). *Морфологічна будова сучасної української мови*. Київ: Наукова думка.
- Жовтобрюх, М. А. (1970). Давні традиції в новій українській літературній мові. *Мовознавство*, 5, 15–24.

- Казимиrowa, I. A. (2016). Польське термінознавство: Основні напрями досліджень. *Мовознавство*, 5, 45–57.
- Казимиrowa, I. A., Коляденко, О. О. (2021). Терміни *серійний, серіальний* у книговидавничій справі. *Термінологічний вісник*, 6, 346. <https://termvisnyk.iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/sites/11/2022/01/Konsultatsiyi.pdf>
- Караванський, С. (2001). *Пошук українського слова або Боротьба за національне «Я»*. Київ: Академія.
- Караванський, С. (2014). *Практичний словник синонімів української мови*. Львів.
- Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф. (2024). *Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі*. Київ. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_strukturalisty.pdf
- Коваль, А. П. (1970). *Науковий стиль сучасної української літературної мови*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту.
- Коць, Т. А. (2022). Комунікативно-прагматичні ознаки та функції наукового стилю сучасної української літературної мови. *Українська мова*, 4(84), 41–56. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.041>
- Кочан, І. (2012). Українське термінознавство 1960–1990-х років. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології», 733, 24–28.
- Кримський, А. (1901). Про нашу літературну мову. *Літературно-науковий вісник*, IV(XVI), 52–58.
- Кримський, С. Б. (2003). Наука як феномен цивілізації. *Вісник НАНУ*, 3, 7–20.
- Мамич, М. В. (2015). *Вербальний контент журналу «Жінка» в аспекті лінгвокультурології та медіастилістики*. Одеса.
- Непийвода, Н. (1997). *Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект)*. Київ.
- Непийвода, Н. Ф. (2001). Автор наукового твору: спроба психологічного портрета. *Мовознавство*, 3, 11–23.
- Німчук, В. В., Русанівський, В. М., Чепіга, І. П. та ін. (1989). *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ: Наукова думка.
- Онуфрієнко, Г. С. (2016). *Науковий стиль української мови*. Київ: Центр учбової літератури.
- Пилинський, М. М. (1976). *Мовна норма і стиль*. Київ: Наукова думка.
- Пилинський, М. М., Дзюбишина-Мельник, Н. Я., Ленець, К. В. та ін. (1990). *Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови*. Київ: Наукова думка.

- Русанівський, В. М. (2001). *Історія української літературної мови*. Київ: АртЕк.
- Селіванова, О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля.
- Селігей, П. О. (2016). *Світло і тіні наукового стилю*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Симоненко, Л. О. (2014). Українська термінографія: стан і перспективи. *Мовознавство*, 4, 28–35.
- Синявський, О. (1931). *Норми української літературної мови*. Харків: [б. в.].
- Холявко, І. В. (2020). Засоби експресивності в українських мовознавчих наукових статтях. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*, 8, 185–190.
- Чабаненко, В. А. (1984). *Основи мовної експресії*. Київ: Вища школа.
- Шевельов, Ю. (2003). *Внесок Галичини у формування української літературної мови*. Київ: Вид. дім «КМ Академія».
- Coseriu, E. (2007). *Textlinguistik: eine Einführung*. 4 Aufl. Tüb.: Gunter Narr Verlag.
- Gajda, S. (2001). Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna. In J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska (red.). *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych* (s. 7–13). Warszawa: BV.
- Hobbes, T. (2017). *Leviathan (Penguin Classics)*. Oxford.
- Kłosińska, K. (2009). *Formy i normy, czyli poprawna polszczyzna w praktyce*. Warszawa: BV.
- Kumar, R. (2018). *Style of Scientific Writing*. https://www.researchgate.net/publication/324993809_Style_of_Scientific_Writing
- Wytrębowski, J. (2009). O poprawności językowej publikacji naukowo-technicznych. *Zagadnienia naukoznawstwa*, 1(179), 1–10.

3.2. НАУКОВО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ПРОСТІР СУЧАСНОЇ МОВНОЇ ДИНАМІКИ

(С.П. Бибик)

Сучасні праці (орієнтовно з останніх років ХХ ст.) в галузі педагогіки, соціальної психології, менеджменту освіти відзначені спрямуванням на осмислення стратегій створення, вдосконалення та управління *освітнім середовищем*. Згідно з сучасним законодавством, «освітнє середовище» – сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їх потреб і можливостей.

Метафора «освітнє середовище» має ряд синонімічних відповідників зі словами *простір* (освітній простір, виховний простір, навчальний простір і т. ін.), *система* (освітня система, виховна система тощо), траєкторія (індивідуальна освітня траєкторія). І все ж, звернімося до загальномовного тлумачення поняття «середовище»: це сукупність умов життєдіяльності, сукупність людей, пов'язаних спільними умовами діяльності, спільними зацікавленнями, потребами і т. ін.

Аналіз низки дефініцій освітнього середовища уможливорює виокремлення наскрізних констант: системність, вірцевість; функціонування згідно норм життєдіяльності, включаючи способи, знання, вміння, навички навчальної та комунікативної діяльності; суб'єктність (персоналізованість) – відповідність інтересам, потребам, вимогам вікової соціалізації, соціального запиту (див.: Лобода, 2021, с. 21), а також зорієнтованість на учня / студента як суб'єкта ціннісного та особистісно-професійного спілкування, на партнерські взаємини; регульованість, цілеспрямованість, ресурсність, нормативність у значенні відповідності законодавству (Биков, 2008, с. 16–123).

Сучасні швидкозмінювані умови, зокрема пов'язані з розширенням функцій навчальних закладів та умов навчання у них осіб з різними потребами та фізичними можливостями, цифровізацією суспільного життя, роблять освітнє

середовище кожного навчального закладу не ізольованим у навчальному просторі, а отже, підвладним не тільки позитивним, але й певним деструктивним змінам, стимульованим зовнішніми умовами життєдіяльності національно-культурної, суспільно-політичної спільноти. Українське законодавство гнучко реагує на ці виклики. Від 2017–2019-го років актуальні у сфері освіти здоров'язбережувальні заходи, спрямовані на організацію та підтримку «безпечного освітнього середовища», що відображає урахування формування і розвиток «інклюзивного освітнього середовища» («сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання, розвитку та соціалізації здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей», Закон «Про позашкільну освіту», 2000 р., Закон України «Про освіту», 2017 р.). Від 2020-го соціально-економічні зміни у світовій спільноті стимулювали становлення «електронного освітнього середовища» у зв'язку із запитами на розширення простору дистанційного навчання (Положення «Деякі питання організації дистанційного навчання», 08.09.2020).

Отже, розширення і функцій навчальних закладів, і способів взаємодії «учитель – учні», «освітянин – освітянин» у цифровому суспільстві суттєво повпливали на зміну практичної реалізації структурно-рівневих норм української літературної мови.

3.2.1. Мова – основа культуротворчого потенціалу інформаційно-освітнього середовища

Налаштування на успішність та ефективність організації освітнього середовища залежить від реалізації трьох його компонентів: інформаційно-змістовий; особистісний (роль учителя-викладача, учня / студента) та організаційно-діяльнісний (форми, методи та засоби освітньої діяльності). У цьому переліку мовна освіта є складником інформаційно-змістового наповнення науково-освітньої комунікації. Вона постає як визначальний ресурс для соціального та інтелектуального становлення і розвитку особистості учня,

формування у нього запитів для самовдосконалення, самоосвіти. Такий соціальний запит щодо мови визначає:

- орієнтацію на наслідування зразків спілкування в побутовій і професійній сферах буття, які пропонує мовно-освітня галузь;
- реалізацію мовної практики як засобу передавання від покоління до покоління нормативних канонів усного та писемного спілкування;
- її роль як провідника інформаційної, духовної та аксіологічної культури нації через діяльність освітян.

Вимоги до духовно-матеріальних умов функціонування закладу освіти як цілісного середовища зростають, про що засвідчують актуалізовані в науковому обігові проблеми інноваційності, інтегративності, акценти щодо інформаційно-культурного наповнення системи освіти (Шапран, 2010), просторово-предметної динаміки комунікації, яка формує, розвиває, розширює спілкування як дію з використанням комунікаційно-цифрових технологій (Полякова, 2010).

Сучасне науково-освітнє середовище – цілісна система і матеріальних, і духовно-культурних, і суб'єктних, і інформаційно-організаційних ресурсів, які забезпечують пізнавальні, навчальні, комунікативні та творчі діяльнісні потреби кожного учасника процесу освіти і дослідницької практики.

3.2.2. Літературно-мовний розвиток та проблеми нормативності освітніх платформ

Як відомо, в останні 3–4 роки в Україні значно активізовані саме інформаційно-організаційні заходи щодо модернізації та урізноманітнення процесу освіти. Йдеться про діяльність освітніх платформ, зокрема «Всеосвіта», «На урок», «Освіторія», «Prometheus», «Уміти». Саме вони є дзеркалом реального стану насамперед науково-навчального підстилю (див. про різновиди наукового стилю: Коць, 2022, с. 48), адже створювані і розміщувані на цих платформах тексти відбивають стильові канони мови науки, жанрово-стильові реалізації засад лінгводидактики. Крім того, освітні платформи є інформаційним джерелом з широкого кола питань для спільноти вчителів і учнів, тому частина

текстів – репрезентанти публіцистичного стилю. Беручи на себе частину організаційно-діяльнісних функцій, освітні платформи популяризують відомості офіційно-ділового спрямування.

Структура сайтів відомих навчальних платформ, які розпочали свою активну мережеву діяльність від 2017/2018 року, подібна. Журнал, бібліотека, тести, олімпіади, конкурси, курси підвищення кваліфікації, новини... Мета створення цих середовищ – підтримка освітнього процесу в Україні, організація та полегшення навчання, урізноманітнення методів та прийомів роботи на уроках, а також у позаурочковий час; проведення заходів із підвищення кваліфікації вчителів; організація курсів з професійного навчання для широкого загалу.

Дослідження мови відомих платформ «На урок», «Всеосвіта», «Освіторія», «Prometheus», «Classtime», «Уміти» у період початку повномасштабної війни Росії проти України засвідчив, що адміністратори та вчителі, які беруть участь у створенні онлайн-ресурсів для підвищення кваліфікації колег, для поширення інформації у вигляді вебінарів, курсів для всіх, просвітницьких матеріалів, для організації лабораторних і под. навчально-освітніх і творчих процесів, **не завжди дотримуються чинних норм української літературної мови.**

Які причини відхилень від норм в усній і писемній практиках, що їх відбиває ресурс електронних освітніх інформаційних систем?

На нашу думку, це насамперед неналежне володіння загальнолітературними і стильовими нормами української мови (тобто освітні прогалини самих організаторів навчального процесу), а також особистісні соціально-психологічні чинники, зумовлені стресовою ситуацією повномасштабної війни, загальні соціальні чинники перевантаження комунікації обсягами інформації, її накопичення та швидкої передачі у стиснутому вигляді, що зумовлює розсіювання концентрації уваги на деталях і фрагментах.

Насправді освітні ресурси державного чи недержавного рівня **мають бути зразковими** не лише **щодо** змісту інформації, але й її **мовного оформлення**, формуючи позитивне ставлення до правил, норм поведінки, зокрема й мовної. Консолідувальна практика освітніх платформ на сьогодні вписується в широке коло просвітників, за якими закріплена об'єднавча роль тих, що формують сьогодення і майбутнє української нації. Нагадаємо, що «національна еліта – духівництво, офіцери, вчителі, урядовці, лікарі, інженери, інтелігенція в цілому, майстри та робітники вищої кваліфікації, освічені сільські господарі», – на неї «рівняються мовці села і міста» (Ткаченко, 2004, с. 239). Якщо враховувати, що освітніми платформами користуються десятки – сотні тисяч учителів та учнів, то це потужний і переконливий сегмент, що відображає сильні і слабкі норми сучасної української літературної мови (дет. про таке розрізнення див.: Єрмоленко, 2013, с. 266).

Зауважуємо, що після запровадження «Українського правопису» (2019) у 2024 році виповнюється термін імплементації запропонованих новації (Наказ МОН № 1033 від 29.07.2019 року, зокрема зв. увагу на п. 9. Українському центру оцінювання якості освіти (Бойко В. І.) *упродовж п'яти років* у завданнях зовнішнього незалежного оцінювання використовувати норми «Українського правопису», які не зазнали змін). Насамперед звертаємо увагу на приклади відхилень від кодифікованих норм. Розрізняємо ті, що засвідчують:

- порушення правописних норм, а разом з ними і певні тенденції, над якими треба міркувати мовознавцям;
- порушення лексичних норм, норм слововживання;
- зміни в стилістиці науково-популярного, науково-навчального контенту;
- надуживання іншомовних слів, які термінологізуються в педагогіці та лінгводидактиці.

3.2.2.1. *Порушення правописних норм*

У текстах, опублікованих упродовж 2021–2024 років, виявлено порушення правил української орфографії. Серед них найбільш частотні – нерівномірне застосування норм щодо оформлення **власних назв**.

З одного боку, послідовно в усіх сферах мовного буття, а зокрема і в освітніх електронних інформаційних системах, які зазначено вище, засвідчуємо актуалізацію *стилістичної функції орфографічної норми*. Згуртована під впливом повномасштабної агресії мовна спільнота України швидко підхопила неофіційні правила написання *путін, росія, кремль, рф* з малої літери, виявляючи зневажливе ставлення до нападників: *Зараз, як ніколи, ми розуміємо одне одного без зайвих слів й відчуваємо спільний біль за рідних та Україну. Та попри біль й страх ми разом з вами прагнемо перемогти у цій мерзенній війні **росії** проти України* (Всеосвіта, 01.03.2023); *Wick Poetry Center при Кентському університеті в Огайо запустив інтерактивний сайт під назвою Dear Ukraine — глобальний простір, де кожен охочий може висловитися про війну **росії** проти України* (Освіторія, 09.03.2023).

Нагадаємо, що ця тенденція виражала і досі є маркером соціально-психологічного стану національної спільноти, виявляючи зневагу до керівництва держави-агресора. Це підтверджує і формування відкритих запитів: 2-х петицій на сайті Кабміну України від 18 травня 2022 р. щодо запровадження написання «росії» та «білорусі» з малої літери (№ 22/137640-еп; не підтримано) і про написання «росія» і «путін» з малої літери, навіть на початку речення (№ 22/137106-еп; не підтримано); від 19 травня 2022 р. – про написання Росія з малої літери (№ 22/140434-еп; не підтримано).

На протидію цій тенденції, посилилися україноцентричні наміри, що виявилися у пропозиції писати з великої літери слова з коренем «укр», зокрема фрагмент петиції:

«— Слово з великої букви пишеться на початку, в середині та в кінці речення.

– До напису також входять словосполучення і фрази:

Українська земля;

Українська мова;

Українське слово;

Українець;

Україномовний;

та інш.» (№ 22/143634-еп; не підтримано; 24 травня 2022). Як аргумент, використано апеляцію до англословної практики: «Дане правило використовується в практиці запозичене і застосовується в Англійській мові» [не редагуємо текст петиції. – С.Б.].

З іншого боку, у публікаціях на освітніх платформах виявляємо ряд відхилень від орфографічних норм, що пов'язані з порушенням правила написання з великої літери:

1. Назв державних символів України: Цього дня, 27 січня, у 1839 році в Борисполі на Київщині народився фольклорист, вчений-етнограф, поет, правознавець, громадський діяч, активний учасник українського національного руху, автор тексту Державного гімну України Павло Чубинський (Всеосвіта, 27.01.2023). Згідно з Конституцією України (ст. 20) і Законом України «Про Державний Гімн України» (від 06.03.2003) державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Відповідно до цього написання власних назв і орієнтуємо національну спільноту.

2. Назв конференцій та ін. наукових, методичних тощо форумів – індивідуальних і узагальнених: Призерка *Всеукраїнських* та *Міжнародних* мовно-літературних конкурсів та олімпіад, учасниця *Всеукраїнських* та *Міжнародних* фахових конференцій (Всеосвіта, 04.04.2023). У такому вживанні, у множині, немає вказівки на індивідуальну назву наукового заходу, тому треба ці слова писати з малої літери.

3. Першого слова в рубриках переліку:

П р и к л а д 1:

Для цього Вам необхідно повідомити (заповнити анкету), а саме:

- Графу «Повна назва Вашого закладу освіти» (Всеосвіта, 27.01.2023).

П р и к л а д 2:

НА ЦЬОМУ КУРСІ ВИ:

Дізнаєтеся про особливості міського туризму, туристичні рейтинги міст, ресурси міського туризму, переміщення туристів містами та між містами, туристичні та нетуристичні райони міст, про овертуризм та туристифікацію міст (Prometheus, 15.04.2023).

Зауважуємо, що з малої літери пишемо перше слово рубрик, якщо вони відокремлені одна від одної крапкою з комою або комою (Український, 2019, § 47, п. 2).

1. Назв посад:

У дискусії візьмуть участь:

– Андреас Шляйхер, Директор з питань освіти в Організації економічного розвитку та співробітництва – Сергій Бабак, Голова комітету ВРУ з питань освіти, науки та інновацій – Наталія Малець, Директорка школи № 20 у Чернігові (Уміти, 23.03.2023).

Згідно з чинним правописом назви посад пишемо з малої літери (Український, 2019, § 56, примітка 1).

2. Загальних назв у складі термінологічних (сталих) словосполучень. Зокрема нічим не обґрунтоване написання *Академічна Добročесність* (Classtime, 20.02.2023).

Це орфографічне явище простежуємо не лише в мові освітніх платформ: надуживання стилістичною функцією великої літери характерне для мови ЗМІ, але й реклами, напівофіційного спілкування.

3. Першого слова у безсполучниковому складному реченні, яке пояснює, продовжує твердження, висловлене до двокрапки. Неправильно писати з великої

літери частину речення у такому випадку: *1.3. Актуальність: Сучасна освіта навчає дітей міркувати, зіставляти різні точки зору, різні позиції, формулювати й аргументувати власну думку, спираючись на знання фактів, законів, закономірностей науки, на власні спостереження, свій або чужий досвід* (Уміти, 19.03.2023).

Упродовж останніх років простежуємо стійку тенденцію до уникання правил уживання лапок у власних назвах (Український, 2019, с. 77–80, 85–87, 88–90). Можливо, така практика має стимулювати перегляд сформульованих правил уживання лапок; оновлення правописних норм щодо вживання лапок.

Натомість звертаємо увагу на написання самих назв електронних освітніх ресурсів:

1. Традиційно: з великої літери і в лапках, як-от: *На «**Всеосвіті**» відбулася перша трьохетапна всеукраїнська олімпіада з української мови «Всеосвіта – Осінь 2021»* [правописний коментар: нормативним є дефісне написання числового позначення [«Осінь-2021» (прикладка)], на місці тире має бути двокрапка; тоді власна назва олімпіади писатиметься так: «Всеосвіта»: «Осінь-2021»].

2. Друге слово власної назви – з великої літери, що не обґрунтовано правописними нормами, наприклад: *Освітній проект «На Урок» – це результат роботи групи однодумців, які ставлять собі за мету об'єктивно висвітлювати сучасний освітній процес та вивести його на якісно новий рівень* (На урок, 23.02.2023).

3. Усієї назви великими літерами і в лапках: <...> *договір про надання освітніх послуг з підвищення кваліфікації на відповідний рік з Товариством з обмеженою відповідальністю «**ВСЕОСВІТА**»* (Всеосвіта, 27.12.2021).

4. Без лапок із великої літери: *Пріоритетна підтримка та безкоштовні консультації юридичним відділом **Всеосвіти** з питань підвищення кваліфікації* (Всеосвіта, 23.01.20). Таке написання не відповідає орфографічній вимозі: у назвах, що складаються з родового найменування і найменування у лапках, назву

в лапках пишемо з великої літери; таке написання зберігається і в скороченому відтворенні індивідуальної назви (Український, 2019, § 54, п. 5).

Оскільки в інформаційних повідомленнях уживають чимало індивідуальних назв, написаних латинкою, то спостерігаємо нестрункість у реалізації орфографічної норми в таких випадках також.

Ідеться переважно про уникання лапок, хоча правопис регламентує застосування цього графічного знака і до назв, записаних латинкою. Згідно з правилом чинного правопису § 54 п. 5, зокрема і прим. 1, видову власну назву пишемо з великої букви (перше чи єдине слово) і в лапках. Натомість писемна практика електронних освітніх інформаційних ресурсів засвідчує написання без лапок латинізованих власних назв: *Про це повідомив засновник Всеукраїнської освітньої компанії ЗНО **Setstud** Олександр Кондратюк (Всеосвіта, 25.01.2023); Влітку «Всеосвіта» разом з компанією **INTBOARD** провели мегарозіграш інтерактивної дошки **INTBOARD UT-TBI82X** (Всеосвіта, 20.09.2021); Кубики **Popi** – ефективний інструмент розвитку фантазії (Всеосвіта, 01.11.2019); **Rory's Story Cubes** стали лідером продажів на сайті **Amazon** та згодом почали використовуватись у роботі вчителя (Всеосвіта, 01.11.2019); Самостійні та контрольні роботи оцінюю відповідно до критеріїв **Classtime** (Classtime, 18.05.2023).*

Подекуди в одному реченні натрапляємо і на сполучення нормативного і ненормативного форматів назв-латинізмів, як-от: *Наразі їх є дві: проєкти «**Cult Food**» – від відомого українського кулінара та шеф-повара Євгена Клопотенка і **JuniorZ** – з розвитку спорту серед школярів від Олександра Педана (Всеосвіта, 17.12.2019).*

У такому варіанті написання: *«Видавництво Ранок, Видавництво Старого Лева, Bookchef, Братське, Рідна мова, Богдан, Крокус, Гамазин виклали у вільний доступ дитячі книжки для читання, щоб підтримати дітей у найскладніші часи» (Уміти, 15.04.2023),* – маємо справу, очевидно, із саботажем звичного для всіх відомого правила написання індивідуальних власних назв. І іншомовна, і

українські власні назви мали бути подані у лапках, зокрема: видавництво «Ранок», видавництво «Bookchef» та ін.

Щодо написання слів з великої літери зі стилістичною метою зауважимо таке. На вебсторінках відображають структуру запровадженого освітнього процесу, диференціацію його складників, сфер, осередків, на які поділене те чи інше інформаційно-освітнє середовище. Тому, наприклад на сайті «Classtime», будуть такі написання: *Створіть **Класи**, використовуючи учнівські акаунти для доступу на **Студентський Портал**, та запрошуйте свій клас одним кліком.* На платформі «Всеосвіта» розділи пишуть по-різному: *«Всеосвіта» презентує новий **розділ порталу – Конструктор тестів**, за допомогою якого можна створювати тести з різних шкільних тем і перевіряти знання учнів* (Всеосвіта, 23.01.2020); ***Розділ «Конструктор тестів»** знаходиться у шапці сайту «Всеосвіта» або у власному кабінеті користувача в панелі «Інструменти вчителя»* (Всеосвіта, 23.01.2020). Зазначену стилістичну – видільну, індивідуалізувальну – функцію треба увиразнювати написанням без лапок і з великої літери тільки першого слова у словосполученнях (правильно: *Студентський портал, Учнівська кімната, Результати тестувань, Мої заявки і под.*). Щодо застосування лапок: коли назву розділу вживають із родовим поняттям *розділ, портал*, то індивідуальну назву пишемо в лапках і з великої літери.

Неусталеність писемної практики відзначаємо щодо написання складних слів. Констатуємо, що українськомовний соціум ще не засвоїв правопис слів з першою частиною **топ-**. Тому в електронних інформаційних освітніх ресурсах зокрема фіксуємо: *В 2022 році компанія увійшла до **Топ-10** кращих роботодавців України за версією Forbes Ukraine* (Prometheus, 24.02.2023); *Бо саме завдяки вашій активності у жовтні 2022 року «На Урок» увійшов до **ТОП-25** найвідвідуваніших сайтів України за даними проєкту Kantar CMeter, зайнявши 16 місце.* «На Урок» далеко не вперше потрапляє до рейтингу найвідвідуваніших

сайтів України, але саме зараз ці результати особливо цінні. Дякуємо вам за довіру! (На урок, 30.11.2022).

Усі ці приклади засвідчують, що новітні правила «Українського правопису»-2019 (Український, 2019, § 35, п. 5, пп. 3, примітка 2) ще не засвоєні: «Частина **топ**- із числівниками не поєднувана». Відредаговане речення має виглядати так: «У 2022 році компанія увійшла до **десятки кращих** роботодавців [замість до десяти **топ**роботодавців] України за версією “Forbes Ukraine”».

Порушення цього самого правила виявляємо щодо правопису **веб**- (Український, 2019, § 35, п. 5, пп. 2) і **міні**- (Український, 2019, § 35, п. 5, пп. 3), які пишемо також РАЗОМ. Натомість у текстах так: *Міні-курс для партнерів складається з 7 тематичних уроків, кожен з яких розкриває окремі питання партнерства з порталом «Всеосвіта» – від історії розробки партнерки до технічних аспектів її роботи* (Всеосвіта, 27.02.2023); *Цьому сприяють і міні-лекції, і практичні завдання, і тести (їх можна перездавати!); Якщо ви користуєтеся старішим веб-переглядачем, оновивши його, ви можете вирішити проблеми* (Prometheus, 16.07.2023).

Разом треба писати іменники, першою частиною яких є незмінна основа іншомовного походження на **о**, **а**, що виконують роль сполучних голосних. Натомість в одному тексті можемо спостерігати правильне і ненормативне написання: *Як створити ексклюзивний освітній відеопроєкт: новий онлайн-курс // Наприклад, невеликі навчальні відео-роз’яснення з певної теми школярі сприйматимуть набагато краще, ніж розділ у підручнику* (Всеосвіта, 04.11.2019).

З дефісом треба писати іменники, утворені з першою частиною **онлайн**, яка «визначає певну прикмету, особливість предмета, особи, явища, названих другим іменником» (Український, 2019, § 36, п. 2, Б, а). Наприклад: *онлайн-інтенсив, онлайн-тестування, онлайн-курс*. Натомість маємо в текстах такий правописний різнобій: *Онлайн-інтенсив буде корисний не тільки новим, а й постійним активним користувачам порталу «Всеосвіта»* (Всеосвіта,

05.08.2021) // Документ, що видаватиметься після проходження **онлайн курсу** (Всеосвіта, 29.12.2020) // **Онлайнтестування: як ефективно використовувати цю форму контролю та підвищення якості знань** (Всеосвіта, 21.03.2020).

Загалом в Інституті української мови НАН рекомендують на основі «онлайн» вживати прикметник, і тоді словосполучення виглядатимуть так: *онлайнний курс, онлайннове тестування* і под. (ще див.: Городенська, 2009; Городенська, 2013; Кислюк, 2017, с. 249–250). А ще краще – замінювати це чуже слово описовим зворотом «у режимі реального часу», «у мережі» (*засідання в режимі реального часу, засідання в мережі*).

Глобальна проблема українськомовного сьогодення – **правописна (фонетико-орфографічна) адаптація новітніх запозичень**. Щодо невживання лапок, де вони мають бути за орфографічними нормами української мови, уже йшлося вище про написання власних назв-латинізмів. На окремий коментар заслуговує одне із найчастотніших слів сучасного мовного повсякдення – слово **GOOGLE**. Його пишуть також **Google**. Як відомо, це назва транснаціональної компанії, найпопулярнішого пошукового сервісу. Сервіс має чимало інструментів, які проходять етап адаптації в українській мові, тому чимало написань можна кваліфікувати як кальки-макаронізми. Певні етапи входження в українську мовну практику ця назва пройшла від 1998 року: спочатку з вимовою *гул* за мовою-оригіналом та відповідним написанням, а нині слово рекомендовано писати з малої літери і вимовляти як *гугл*: «Назви сайтів, мереж, пошукових систем тощо без родового слова пишемо з малої літери (*твіттер, гугл*); назви з родовим словом пишемо з великої літери та в лапках (пошукова система «Гугл» <...>)» (Український, 2019, § 54, п. 7).

На жаль, правопис не дає чіткої відповіді, а як записати / адаптувати українською назви інструментів сервісу. Усно їх іменують «перекладач гугл», «гугл-форма», «сайти гугла / гугл-сайти». На письмі, наприклад, сервіс Google

Forms буде мати кілька варіантів написання згідно з чинним правописом: гугл-форми, гуглівські форми, форми гугла, сервіс «Google Forms»¹³².

Отже, у текстах це має такий вигляд:

<...> створений за допомогою сервісу GOOGLE SITES. Таким простим і зрозумілим інструментом можуть стати всім відомі Google Forms, якщо використовувати їх не лише для тестування (На урок, вебінари 2023).

Уніфікувати уживання такого частотного слова, що ми його бачимо щодня здебільшого в латинській графіці, важко. Тому варто визнати варіантність його написання, рекомендуючи в українськомовних текстах віддавати перевагу кириличній транслітерації запозичення *гугл*. Згідно ж правил українського правопису правильно назву компанії оформляти так: *Нагадаємо, доставка техніки стала можливою завдяки співпраці Міністерства освіти і науки України, Міністерства цифрової трансформації України з компанією «Google» та ЮНЕСКО* (На урок, 09.01.2023).

Хоча «Словник новітніх англізмів» фіксує лише «гуглити», але в семантичному коментарі зазначає, що ця словоформа пов'язана із Google: 'Шукати інформацію в інтернеті за допомогою пошукової системи «Гугл»' (СНА, 2022, с. 94).

Звертаємо увагу на передавання йотації у словах іншомовного походження. За правописом-2019 слово «**прое́кт**» і похідні пишемо з літерою *є* (Український, 2019, § 126). Насправді дописувачі аналізованих сайтів уживають слово по-різному (навіть в одному дописі): *KSE Foundation за сприяння та підтримки Міністерства освіти і науки України запустив благодійний **проект** «Безпечна освіта». Мета **прое́кту** «Безпечна освіта» – забезпечити ЗЗСО високоякісним укриттями, аби перебування дітей у школах було безпечним та комфортним* (На урок, 10.11.2022); ***Проектна** діяльність у школі – ефективний підхід до навчання та викладання. «На Урок» створює каталог **проектів**, які можуть використовувати у своїй роботі вчителі з усієї України. <...> Цей*

¹³² Див. нижче про правопис *гугл*-.

проект допоможе учням познайомитись із, на перший погляд, доволі складними темами. Як зробити це? – Виконуючи цікаві досліді та розрахунки!; Навіщо суворо дотримуватися встановлених правил поведінки та облаштування свого життя? – Бо від цього залежить здоров'я нас і наших близьких (На урок, 10.10.2022).

У розділі «Проекти» на платформі «На урок» на кожній із тем запропонований шаблон, тобто постійно повторювана частина, але в ній засвідчуємо помилкове написання слова «проект». Цитуємо з оригіналу:

Кроки реалізації проекту

1. Підготовчий етап
2. Пошуковий етап
3. Аналітичний етап
4. Практичний етап
5. Презентаційний етап
6. Рефлексійний етап

Автори текстів освітніх платформ нехтують **правилами милозвучності**. Зокрема щодо дотримання **чергування у//в**, а саме:

– на початку речення: **Всі**, хто успішно пройшов навчання, дізнались, як працювати з інтерактивною дошкою, а також отримали сертифікат і можливість взяти участь у розіграші дошки (20.09.2021); **В** кожному модулі Вас чекатимуть приємні сюрпризи ☺ (Всеосвіта, 2022 і 2023 рр.);

– у позиції між приголосними: Запровадження практичних заходів, що спонукають до об'єднання зусиль **всіх** учасників освітнього процесу з метою профілактики булінгу в школі (29.12.2021); Наступним кроком буде з'ясування ролі **запитань в становленні філософії та для мислення** (Всеосвіта, 18.03.2023).

На розгорнутий коментар заслуговують освітні мережеві тексти щодо дотримання **пунктуаційних норм** (Бибик, 2023б).

Уживання коми (,): порушення принципів відокремлення. Фіксуємо зайві розділові знаки в певних дописах. Такі випадки засвідчують, що дописувачі

сплутують інтонаційне членування мовного потоку і синтаксичне членування фрази, які можуть не збігатися. Наприклад, із таких причин можуть «виникати» коми:

– на місці т. зв. вставних конструкцій чи уточнювальних обставин, пор.: *Після затвердження кошторису ввіреного Вам закладу освіти, Ви або уповноважена Вами особа повинна невідкладно оприлюднити загальний обсяг коштів; На підставі цих даних, ми згенеруємо від Вашого імені лист-згоду на співпрацю; Після заповнення інформації про тест, необхідно внести запитання і відповіді* (Всеосвіта, 23.01.2023);

– в обрамленні слова «зокрема», яке кваліфікують як вставне: *На цьому курсі ви дізнаєтесь про посади початкового рівня у сфері цифрового маркетингу та електронної комерції, зокрема, про передбачені ними обов'язки та функції в компанії* (Prometheus, 21.02.2023). Після слова «зокрема» в такому реченні кому ставити не треба, адже ця лексема очолює уточнювальний зворот, що стоїть у кінці речення.

«Зокрема» – це прислівник, що у сполученні з іменником (іменниками) уживається для підкреслення, виділення чого-небудь з-поміж однотипного. Ця лексема може бути частиною відокремленого додатка (як і слова крім, за винятком, замість, включаючи, наприклад, особливо): *Безперечним фактом наших днів є злет усної народної творчості, зокрема жанру пісень, що характеризують наше ставлення до війни і ворога.* Звороти із «зокрема» можуть мати приєднувальне значення. Вони також відокремлюються комами: *Особливе місце в літературі посідає поезія, зокрема для наймолодших читачів.*

У функції видільного слова «зокрема» може відокремлюватися з обох боків: *Він, зокрема, сказав, що...* (у такому разі для відокремлення важить інтонаційний принцип пунктуації). Отже, правильно буде так: *Вимоги до цього документу визначені нормами Порядку підвищення кваліфікації, яким, зокрема, врегульовано три важливі питання* (Всеосвіта, 12.07.2021);

– перед як, коли цей сполучник вводить частину речення із змістом «у ролі кого, чого» (Український, 2019, § 158, п. 12, прим. 3д). Наприклад: з *Товариством з обмеженою відповідальністю «ВСЕОСВІТА»*, як суб'єктом підвищення кваліфікації (Всеосвіта, 12.07.2023).

Низка девіативних оформлень повідомлень не має ком, там, де це передбачено українською пунктуацією! Таке пунктуаційне явище спостерігаємо щодо оформлення складнопідрядних речень, коли підрядна частина знаходиться:

– у середині головного речення: *Після оприлюднення загального обсягу коштів на підвищення кваліфікації Ваших працівників Вам необхідно повідомити кожного вчителя, який має право на підвищення кваліфікації за рахунок коштів, передбачених в кошторисі про те, що протягом наступних 15 календарних днів з дня отримання інформації про загальний обсяг коштів він повинен подати Вам або уповноваженій Вами особі пропозицію до плану підвищення кваліфікації на відповідний рік; Звертаю Вашу увагу: для того, щоб співпрацювати з освітнім проєктом «Всеосвіта» у графі «суб'єкт підвищення кваліфікації» необхідно зазначити: юридична особа, що надає освітні послуги з підвищення кваліфікації* (Всеосвіта, 01.02.2023);

– у кінці речення: *Ви зможете конкретно застосувати свої знання на прикладі конфліктної ситуації в школі яка подана в курсі; Ми незламна і непереможна нація бо навіть в ці часи ми не перестаємо вдосконалюватися, вчитися та дізнаватися щось нове* (Всеосвіта, 22.03.2023).

Не завжди в текстах відокремлюють вставні слова: *Тож* дякуємо кожному вихователю, вчителю та викладачу за ваш подвиг і силу, з якою ви утримуєте освітній фронт; *Таким чином* роль учителя і сам формат уроку змінюється (На урок, 08.03.2022);

Зокрема розглянули питання:

- адаптація технологічних процесів до викликів воєнного часу. Зокрема, йдеться про умови роботи та приготування їжі у разі оголошення повітряної тривоги; резерв продуктів тощо (На урок, 14.10.2022).

Почасти відсутній розділовий знак при відокремлених обставинах, виражених дієприслівниковим зворотом: *Ввівши спеціальний код, кожен школяр може взяти участь у тестуванні **не виходячи з дому*** (Всеосвіта, 23.01.2020).

Порушують правила відокремлення прикладок, що стоять після означуваного іменника (Український, 2019, с. 205), як-от:

Цукор Любов

головна редакторка Освітнього проекту «На Урок», організаторка інтернет-конференцій та практичних інтенсивів для педагогів (На урок, 08.08.2022).

Поєднання усталеного і нового в уживанні двокрапки (:). Спостереження стосуються двох таких правил: у безсполучниковому складному реченні (зокрема в ролі заголовка, як частини процесу рубрикації інформації, створення переліків) та при *прямій мові*, яка також у медіаресурсах зазнає трансформацій у зв'язку з багаторівневістю самих текстів.

Щодо двокрапки у назвах дописів. Переважають у цій функції конструкції безсполучникових складних речень (далі – БСР) з формальними традиційними ознаками: друга частина розкриває, конкретизує, уточнює зміст першої; перше слово другої частини пишуть з м а л о ї л і т е р и. Наприклад: *Як зробити дистанційку інклюзивною: практичні поради та цифрові лайфхаки* (Всеосвіта, 04.01.2023); *Знайомство з IT: тест-драйв професій* (Prometheus, 06.01.2023); *Смарт-громада: управління на основі даних* (Prometheus, 20.01.2023).

У подібних складних синтаксичних структурах перша частина може дорівнювати називному реченню. Поширення саме таких заголовків відзначають і інші науковці (Мариненко, 2020, с. 373). Зафіксовані феномени відображають цю стильову ознаку мову сучасних медій.

Утім серед узвичаєних змістових відношень між частинами БСР у ролі заголовків спостерігаємо частку таких, де друга частина починається з в е л и к о ї л і т е р и, як-от: *Нова фізична культура: **Настільний теніс**; Діалог та медіація: **Шлях до порозуміння*** (Prometheus, 20.02.2023). Натрапляємо і на

такі «зразки», коли друга частина написана з великої літери і в лапках: *Разом проти булінгу: «Протидія шкільному насильству»* (Всеосвіта, 23.01.2019). З нашого погляду, ніякої спеціальної змістової чи стилістичної мотивації такі назви не мають. Отже, подібне оформлення цілком можна вважати відхиленням і від орфографічної, від пунктуаційної норми – помилкою.

Припускаємо, що БСР у ролі заголовків з другою частиною, написаною з великої літери, мають додаткове стилістичне навантаження – друга частина увиразнює головну тему, на яку припадає більша інформаційно-новинарна вага. Пор. назву вебінару: *Нова фізична культура: Кросфит* (Prometheus, 10.04.2023). Про таку текстову роль може свідчити твердження в першому абзаці тексту, який пояснює мету його створення: *«Нова фізична культура: Кросфит» – це практичний мінікурс до теоретичного курсу «Нова фізична культура», який спрямований допомогти вчителям фізкультури опанувати всі особливості викладання та впровадження кросфіту.*

На сайті освітньої платформи «Уміти» зафіксовано й заголовки, у яких друга частина аналогічна питальному реченню. При цьому воно записане з великої літери. Його змістове навантаження – уточнити зміст першого, конкретизувати його інформаційне наповнення щодо освітньої галузі. Двокрапка при цьому виконує ніби стилістичну роль актуалізатора: вона розділяє відоме і невідоме; вона заступає практично крапку і разом з тим засвідчує, що інформація потребує уточнення. До таких міркувань спричинює саме написання другої частини з великої літери. Дослідники мови медіа відзначають: «Цей різновид заголовків набуває все більшої популярності не лише в інтернет-медіа, а і в друкованих виданнях» (Мариненко, 2020, с. 373). При цьому питальне речення може становити самостійну синтаксичну одиницю, отже, попереднє речення могло би бути оформлене крапкою. Пор. із практичних прикладів: *Класи надолуження: Як повернути дітей до навчання після довгої перерви?; Знеструмлене життя: Як допомогти психіці і тілу пережити енергокризу?* (Уміти, 23.03.2023).

У мові електронних освітніх ресурсів фіксуємо заголовки з таким оформленням: *Слідами Чорнобиля: Альтернативна енергетика: сонце, вітер, вода* (На урок, 02.02.2022); *ОСББ: Абетка успіху: Створення та початок діяльності ОСББ* (Prometheus, 03.08.2023). Щодо змісту, то це двоступеневе звуження-уточнення теми, яку засвідчує перша частина речення. На нашу думку, такі назви максимально стисло відбивають не лише тему допису, але і його мікротеми. Тим більше цю стилістичну роль добре виконують саме називні речення.

Зауважуємо ще на одній суттєвій особливості заголовків освітніх проєктів і навчальних платформ: гібридизація структурних особливостей і смислових відношень у реченнях з т. зв. прямою мовою і безсполучниковим зв'язком. Наведемо кілька прикладів: *Сергій Горбачов: Частина вчителів уже повертається або повернулися додому* (На урок, 11.07.2022); *Сергій Шкарлет: кількість освітян із тимчасово окупованих територій, які не отримали зарплату, щотижня скорочується* (На урок, 21.06.2022); *Сергій Шкарлет: До 1 липня кожен учень отримає свій документ про освіту* (На урок, 17.06.2022). Отже, перша частина заголовка – еліптичне речення, яке вказує на автора висловлення, після двокрапки – так би мовити «пряма мова», оформлена без лапок і з малої/ великої літери. Фактично такі гібриди не відповідають пунктуаційній нормі «Розділові знаки для оформлення прямої мови і цитат» і є порушенням правописних приписів. Системний характер подібних синтаксичних одиниць-заголовків засвідчує тенденцію до уникання видільної функції лапок, що подекуди обтяжує текст додатковими графічними знаками.

«Недопрямую мову» фіксуємо і як формат таких заголовків: *«Освіта ніколи не буде такою, як до війни»: Микола Скиба про останні освітні тенденції; «Хлопці на фронті, а ти постиши фото з моря»: правила воєнного етикету радості* (Уміти, 20.04.2023). З одного боку, маємо пряму мову, оформлену з порушенням пунктуаційної норми: нема коми і тире на місці двокрапки. З другого боку, така синтаксична структура висловлення дозволяє відокремити

ключову інформацію (вона у лапках), подати її як приватну (а це особливість сучасних медіа – увиразнення людини приватної, за висловом І. Л. Михайлина), а також посилити експресію заголовка, у якому поєднуються невимушений та офіційний колорити.

Узагальнюючи сказане про вживання двокрапки і великої літери в заголовках, наведемо правило: «§ 160. II. У складному реченні двокрапку ставимо в таких позиціях. п. 1 <...> У заголовках, назвах рубрик і т. ін.: *Український правопис: так і ні* (Київ, 1997) – назва книжки; *Друга світова війна: причини поразок і перемог*» (Український, 2019, с. 228).

Порушення в оформленні рубрик переліку. Вище ми зауважили, що правопис не передбачив окремого правила для вживання двокрапки в оформленні рубрик переліку. Є лише твердження, що цей розділовий знак має особливості уживання в офіційно-діловому, науковому та публіцистичному стилях (Український, 2019, § 160, I). Утім існує, як нам досі видавалося, стабільна традиція, пов'язана з оформленням відповідних конструкцій в офіційно-діловому й науковому стилях літературної мови. Зокрема її фіксує ДСТУ 4163:2020 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів» (від 01.07.2020). Серед прикладів оформлення документів:

Додатки:

1. Автобіографія.
2. Копія диплома про освіту.
3. Особовий листок з обліку кадрів.
4. Трудова книжка.

або

Наказую:

1. Затвердити план заходів <...>.
2. Керівникам структурних підрозділів ознайомити <...>.
3. Контроль за виконанням наказу залишаю за собою.

На практиці спостерігаємо, що автори текстів проаналізованих платформ «опускають» двокрапку перед переліками, як-от:

4. Переваги співпраці з нами

- Педагогічні працівники Вашого закладу освіти отримують 20 % знижки на всі курси підвищення кваліфікації; <...> (Всеосвіта, 23.01.2019).

або

ЦЕЙ КУРС БУДЕ ЦІКАВИЙ

- учителям – для розвитку цифрових, соціальних та громадянських компетентностей учнів та підтримки класної спільноти онлайн;
- шкільним адміністраціям – для створення цілісної системи формування цифрової культури закладу;
- батькам учнів – для організації безпечного та збалансованого цифрового середовища розвитку власних дітей (Prometheus, 04.04.2023).

або

Цілі курсу

- розглянути тему курсу з методичної сторони <...> (Уміти, 20.08.2023).

Згідно з правилами чинного правопису для оформлення рубрик переліку мають застосовуватися римські, арабські цифри, малі літери, а також такий знак, як «тире» (–). Утім, бачимо, що активно використовують засоби із «Бібліотеки маркерів» програми Word, а також «дефіс». Численними є порушення щодо написання кожного пункту-рубрики з малої чи великої літери.

Наведемо приклади, коли двокрапка в реченні засвідчує, що автор припустився пунктуаційної помилки. Двокрапки не має бути в наведеному нижче реченні, адже це не пряма мова, у лапках наведено власну назву, до якої родовим найменуванням є «інформаційні матеріали». Тому між родовим і видовим поняттями двокрапку не ставимо: *Для того, аби допомогти дітям, які страждають від війни, Міністерство освіти і науки України разом із психологинею Світлоною Ройз підготувало серію інформаційних матеріалів:*

«Психологічна турбота від Світлани Ройз» (На урок, 07.03.2022). Словосполучення на зразок «інформаційні матеріали» хоч і має форму множини, але не є узагальнювальним словом для ряду однорідних найменувань. Тому двокрапка в таких випадках не доречна.

В оформленні рубрик переліку зафіксовано «ігнорування» і «крапки з комою» (;). Пор. типові контексти: а) після оголошення теми вебінару наводиться перелік характеристик автора; б) формулюють гасло, твердження і через двокрапку (або ігноруючи її) подають рубрики, наприклад:

Моніторинг – це невід’ємна частина внутрішньої системи забезпечення якості освіти • Фіналіст всеукраїнських етапів конкурсів: «Учитель року – 2016» в номінації «Математика», «Учитель року – 2021» в номінації «Керівник закладу освіти». • Координаторка mini-EdCamp Pervozvanivka 2019. • Учитель математики. • Експертка інституційних аудитів закладів загальної середньої освіти (На урок, вебінари 2023);
Безкоштовні онлайн-курси для вчителів гарантують: • Створення сприятливих умов для самоосвіти педагогів: дистанційне навчання у зручний для вас час. • Удосконалення педагогічних навичок відповідно до нових досягнень у науковій і практичній сферах. Кожна лекція – це авторська думка, підкріплена перевіреними джерелами та новітніми науковими відкриттями (На урок, вебінари 2023);
Формат курсу • Живі вебінари • Воркшопи • Кодинг-сесії • Практичні завдання (Prometheus, курси 2023).

Як бачимо, в усіх варіантах відсутня крапка з комою в кінці кожної з рубрик. 1-й варіант не має належного увідного речення, яке узагальнювало б зміст наступного переліку; перелік наведений через маркування з крапками в кінці, речення записані з великої літери. 2-й варіант має відхилення у зв'язку із застосуванням маркування з крапками в кінці, написанням рубрик з великої літери. 3-й варіант хвибує відсутністю двокрапки після увідної частини; кожний із пунктів оформлений із маркуванням, з великої літери; у кінці немає розділових знаків зовсім.

Зміни в **оформленні й стилістиці цитат**. Останнім часом фіксуємо частотні відхилення в уживанні розділових знаків при прямій мові. І це пов'язуємо з трансформацією медійного тексту загалом, який набув ознак змішаного, динамічного (Fіx, 2008; Мірошніченко, 2016; Вакуленко та ін., 2017, с. 14–15).

Насамперед відзначаємо зміни в оформленні слів автора: таку функцію виконує висловлення із вказівкою на офіційне джерело інформації, що передує прямій мові (але: завершується воно не двокрапкою, а крапкою), і власне слова автора з відповідним до «Українського правопису» оформленням (кома, тире).

Наприклад:

Про це нагадує митрополит Київський і всієї України Епіфаній. «Як і тоді, армія окупантів в багато разів перевищує нашу. Але, як і тоді, наші хлопці та дівчата ставлять інтереси Батьківщини, своїх ближніх і співгромадян на перше місце. У 1918 році за зброю, аби стримати ворога – російсько-більшовицьких окупантів – взяли курсанти і гімназисти, які щойно встали зі шкільної чи студентської лави. Взялися добровільно, не заради власної слави чи збагачення, а заради свободи і права вибору, заради гідного майбутнього нас із вами», – **зауважує митрополіт.**

Нерідко на інформаційних сторінках того чи того сайту фіксуємо медіатексти з прямою мовою, яку обрамлюють речення у функції слів автора:

перше зауважує про узагальненого автора (назва установи чи організації), друге – про персону службовця; це фактично *підпис* під цитатою, що вказує на особу, якій належить виділене висловлення (так, як цього вимагає оформлення епіграфа).

Наприклад:

Про це повідомляє Держслужба якості освіти.

«Сертифікація довела свою ефективність у системі зовнішнього забезпечення якості освіти та отримала схвальні відгуки. Крім того, постала нова спільнота – спільнота сертифікованих учителів та експертів, – що здатна багато зробити для трансформації системи освіти. Державі потрібні “агенти змін”, які розвиватимуть горизонтальні зв’язки та популяризуватимуть інноваційні педагогічні ідеї задля успіху українських учнів».

Голова Державної служби якості освіти України Руслан Гурак

(На урок, 27.12.2022).

Як бачимо, у першому та другому прикладах перед цитатою *немає двокрапки*, слова автора не відокремлені за допомогою коми і тире. Згідно з чинним правописом цитати, «включені в авторський текст, беремо в лапки. Інші розділові знаки при них розставляємо так, як у реченнях з прямою мовою та словами автора» (Український, 2019, с. 253).

Змішаність формату тексту зумовлена поєднанням жанрів – повідомлення та епіграф. Це, з нашого погляду, є результатом поєднання комунікативних конструктів, що мають різну функціональне і лінгвопрагматичне наповнення: збереження узагальненого образу джерела офіційної інформації, якій можна довіряти, та персоналізація офіційно-ділового спілкування.

Та чи інша новинарна інформація на освітньому вебресурсі може бути підкріплена цитатою з підписом, що вказує на автора слів. У такому разі пряма мова виводиться на інше кольорове тло. Відповідно формат тексту набуває змішаного характеру, пор.:

Українських ветеранів та ветеранок залучатимуть до викладання у школах початкової загальної середньої підготовки. Про це повідомляє Міністерство у справах ветеранів України. Уряд уже вніс відповідні зміни до «Порядку організації та здійснення загальної середньої підготовки громадян України».

Документом розширено перелік педпрацівників, які залучають дисципліни з початкової загальної середньої підготовки в українських закладах освіти. Серед них будуть й українські ветерани – учасники російсько-української війни.

«Ми хочемо, щоб наші Захисники і Захисниці, які є носіями національної ідентичності, мали змогу працювати у сфері військово-патріотичного виховання української молоді. До того ж залучення ветеранів до роботи з учнями – це також важлива складова їхньої інтеграції у цивільне життя. Тому дана постанова забезпечить можливість імплементувати в українську систему освіти практичний досвід щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України, якій набули Захисники і Захисниці України».

Міністерка у справах ветеранів України Юлія Лапутіна
(На урок, 20.12.2022).

Подібна офіційна інформація постає як динамічна, фактично є текстом у тексті. У такому разі цитата і підпис зовні нагадують епіграф до тексту повідомлення, але різниця в тому, що текст узятो в лапки, яких в епіграфі не має бути (Український, 2019, § 155, п. 1, прим. 2, с. 198–199). Отже, змішаний формат текстотворення потребує спеціального правописного коментаря щодо вживання лапок.

Ще одне спостереження щодо практики оформлення прямої мови: якщо слова автора (це може бути ім'я та по батькові, прізвище особи) передують прямій мові, то можливе подання прямої мови з великої літери і без лапок:

Вікторія Хрінко: Використовую різні підходи до оцінювання: за поточні, тренувальні сесії виставляю лише позитивні оцінки або «за узгодженням» з учнем; на завдання відкритого типу, творчі роботи пишу невеличке резюме, відзначаю сильні сторони та даю рекомендації щодо усунення помилок. Треба зазначити, що дітям подобається читати такі «листи»:), вони охоче їх коментують, висловлюють свою точку зору. Самостійні та контрольні роботи оцінюю відповідно до критеріїв (Classtime, 11.04.2023).

1.2.2.2. Порушення граматичної норми

Звертаємо увагу на деякі порушення норми щодо використання форм активних дієприкметників із суфіксами **-уч(ий)**, **-юч(ий)**, які рекомендують замінювати словоформами із афіксами **-альн(ий)**, **-н(ий)** (Омельчук, 2019, с. 179). Пор. приклади та можливі варіанти редагування речень:

Шановні колеги! Однією з глобальних цілей сталого розвитку, затверджених у 2015 році на саміті ООН, є забезпечення <i>всеохоплюючої</i> і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх (Всеосвіта, 23.07.2021).	забезпечення всеохопної / всеосяжної / загальної і справедливої якісної освіти
Також можна розміщувати товари в електронному форматі: методичні матеріали, розробки ігор, підручники, конспекти уроків, занять, сценарії позакласних заходів, виховних годин, семінарів, конференцій, батьківських зборів, свят, навчальні	перевірні роботи

програми, статті, есе, презентації, вікторини, <i>перевірочні роботи</i> (Всеосвіта, 09.08.2019).	
Успішно пройти наш безкоштовний курс «Розвиваючі ігри як сучасний інструмент в роботі педагогів дошкільної та молодшої шкільної освіти» в період з 01.10.22 до 31.10.22 (Всеосвіта, 01.10.2022).	розвивальні ігри
«Я працювала над курсом із надією запропонувати актуальні, цікаві та <i>мотивуючі</i> матеріали для змін у собі, закладах освіти та суспільстві загалом (Prometheus, 2023).	мотивувальні матеріали
<...> новий проєкт Положення про атестацію педагогічних працівників, сьогодні все ще залишається <i>діючим</i> Типове положення про атестацію, яке було затверджено в 2010 році (зі змінами 2011 і 2013 років) (На урок, вебінари 2023).	чинне Положення

Зазначені звороти мають термінологічне значення, вони є компонентами стереотипних офіційно-ділових мінітекстів, а тому вживання їх у правильній граматичній формі є єдиною вимогою фаховості електронних освітніх інформаційних платформ.

Як кальку російського звороту «не смотря на то, что...» сприймаємо уживання сполуки «не дивлячись на те, що...» (Омельчук, 2019, с. 251). Варто в цьому значенні вживати такі відповідники *незважаючи на; попри; всупереч, всупір; дарма що: **Не дивлячись на те, що** рік тому педагогічна спільнота обговорювала новий проєкт <...>* (На урок, вебінари 2023).

Невідредаговані тексти освітніх платформ (!!!) містять і такі порушення в утворенні книжних кліше:

– ненормативне керування у сполуках із словами «навчання» чого?; «навчатися» чого?: *Навчання дітей правильній поведінці* [правильно: **Навчання дітей правильної поведінки**] на дорогах є надзвичайно важливим завданням, тим паче, що багато учнів їздять не лише на велосипедах, а й на самокатах, мотоциклах, скутерах, мопедах (На урок, 23.22.2022); **ЧОМУ ВИ НАВЧИТЕСЯ?** [правильно: **ЧОГО ВИ НАВЧИТЕСЯ**] (Prometheus, онлайн-курси, 2023);

– в узгодженні іменника «питання» з іменником у родовому відмінку (чого?):

Зокрема розглянули *питання*:

– адаптація [правильно: **адаптації**] технологічних процесів до викликів воєнного часу. Зокрема, йдеться про умови роботи та приготування їжі у разі оголошення повітряної тривоги; резерв продуктів тощо (На урок, 14.10.2022);

– помилкове вживання «за можливістю» замість прийменниково-іменникової сполуки «за можливості» (у наведеному контексті можливий синонім «за змоги»), де іменник має форму Р. в. одн.: *Комп'ютер, проєктор, гаджети* (все – за можливістю [правильно: **за можливості; за змоги**]), *матеріали з підручників та інтернету, канцелярське приладдя, зошити, ватман* (На урок, лабораторні 2023).

Треба уникати нехарактерної для української мови конструкції *багато в чому*, коли мовиться про спосіб дії, і вживати стилістично правильний варіант: *значно, дуже, вельми, істотно, суттєво*. Пор.: *Перша леді зауважила, що від харчування багато в чому* [правильно: **суттєво**] *залежить психологічний стан дітей і якість навчання* (На урок, 14.10.2022).

Прикро, що трапляються випадки неправильного утворення і вживання ступенів порівняння прикметників, напр.: не «з самого першого», а «з першого». Пор. контекст: *Тож не дивно, що з самого першого дня* [правильно: **з першого**] *зими ми починаємо із нетерпінням очікувати на День святого Миколая, Різдво та Новий рік* (На урок, 19.12.2022).

Одна з граматичних прикмет мови навчальних платформ – переважання у вживанні сполучника *аби*: *Для того, **аби** взяти участь в опитуванні, переходьте за посиланням. Голосування триватиме до 14:00 13 січня (На урок, 13.01.2023); Для того, **аби** допомогти дітям дізнаватися нове та розширяти кругозір, Освітній проєкт «На Урок», попри війну, робить усе можливе, **аби** українські школярі мали можливість навчатися, отримувати нові знання та демонструвати їх, беручи участь у захопливих всеукраїнських змаганнях (На урок, 14.01.2023).*

3.2.2.3. Порушення лексичної норми

У мові електронних освітніх ресурсів зафіксовано ряд недоглядів – порушення лексичних норм, норм слововживання. Прикро, що саме науково-освітні інформаційні джерела, що мають орієнтуватися на літературний стандарт і пропагувати таким чином літературно-мовне оформлення текстів наукового, публіцистичного, офіційно-ділового стилів, містять такі відхилення від норми.

На освітніх, навчальних мережевих ресурсах не має бути елементів суржику, росіянізмів. Наприклад: *У підсумку – це 100 тисяч аркушів паперу і 80 млн гривень, витрачених із учительських карманів [правильно: **кишень**] упродовж року (Всеосвіта, 21.03.2020); <...> ідеї НУШ тісно перекликаються [правильно: **перегукуються / перетинаються / близькі до...**] з педагогічними ідеями Василя Сухомлинського (Всеосвіта, 11.07.2019).*

Як невдалі кальки кваліфікуємо вирази «піднімати питання» (треба: *порушувати питання*), «число слухачів» (треба: *слухачі, слухачів*), «вказання годин» (треба: *зазначення кількості годин*), слова «затребуваний» (треба: *запитаний*), «відобразилися» (треба: *позначилися*), напр.: *Тобі більше не доведеться щороку **піднімати питання** про перегляд посади та заробітної плати: дохід та позиція зростають разом із досвідом роботи (Prometheus, 26.09.2023); Приєднуйтеся до **числа слухачів** курсу, щоб опанувати **затребувану** актуальну професію та розпочати кар'єру в ІТ (Prometheus, 22.10.2023); дізнаєтеся, як умови воєнного стану **відобразилися** на функціонуванні*

територіальних громад та в чому полягає антикризове управління в діяльності органів місцевого самоврядування (Prometheus, 02.10.2023); **Вказання годин та кредитів ЄКТС на сертифікаті не передбачено** [пор. правильний варіант: Після успішного виконання всіх завдань курсу ви матимете змогу отримати сертифікат про його завершення. Зазначення годин та кредитів ЄКТС на сертифікаті не передбачено] (Prometheus, 14.09.2023).

Як каламбурні сприймаємо висловлення, що поєднують і небажані росіянізми-експресиви, і синоніми-неологізми: «Всеосвіта» долучається до екологічного руху та оголошує про старт акції «Геть поліетилен! **Дайош екосумки!**»

Правила участі:

1. Пошийте ексклюзивну **екоторбинку** [у СУМ-11 і СУМ-20 немає лексем екосумка, екоторбинка. – С.Б.] за запропонованою викрійкою (Всеосвіта, 17.10.2019).

Альтернатива до суржикового радянізму «дайош» – уживання інших закличних форм дієслів, наприклад, у цьому контексті доречне слово *зробімо, зроби*. Від цього стилістичний формат інформації лише виграє.

У мові кількох навчально-освітніх платформ засвідчуємо надмірну активність слова «покликаний». *Покликаний* – дієприкметник, прикметник у значеннях (1) той, якого погукали, покликали; (2) той, хто відчуває здатність до чого-небудь; (3) призначений для чогось. Синонімами до нього у третьому значенні відповідно є *призначений, спрямований, зорієнтований на...* Засоби заміни треба вибирати залежно від контексту. Ось приклади уживань на платформах: *Насамперед важливо створити в закладах освіти відповідні умови та провести попередні заходи, покликані підготувати* [правильно сказати: **для підготування / призначені для підготування** тощо] *всіх учасників освітнього процесу до різних ситуацій* (На урок, 02.08.2022); *Конкурс розрахований на учнів 1–11 класів і покликаний допомогти дітям отримати* [правильно сказати: **призначений для того, щоб допомогти дітям віднайти / отримати / знайти /**

здобути / відшукати...] більше корисної інформації про видатні наукові відкриття, зроблені жінками, а також з'ясувати, чому гендерні стереотипи шкодять як розвитку науки, так і всього суспільства загалом (На урок, вебінари 2023).

Ще одне надто часто вживане слово – *дійсно*. Його найближчі синоніми *справді, насправді*, а також – *фактично, істинно, безсумнівно, без сумніву, насправду* та ін. залежно від стилістики фрази. Приклади уживання: *Чого ви навчитесь: визначати **дійсно** актуальні та цікаві теми для проєктної роботи* (На урок, вебінари 2023).

Вираз «дослідження на основі нашої універсальної структури» також потребує редакторського втручання. Варто замінити слово «основа». Тут воно функціонує у значенні 'підвалина, підґрунтя чого-небудь'. Отже, краще, зі стилістичного погляду, вжити слова чи сполуки *на засадах, на ґрунті, виходячи з...*: <...> *використовувати готові проєкти «На Урок», а також створювати власні дослідження на **основі** нашої універсальної структури* (На урок, вебінари 2023).

Зайвим є книжне слово у звороті «нададуть відповіді», краще – *дадуть відповіді*: Ми запросили консультантів з працевлаштування, які *нададуть відповіді* на всі ваші запитання під час живого онлайн спілкування (Prometheus, 13.03.2023).

Не на місці слово «показувати» в реченні *Утім, експерти були єдині в тому, що проведення уроків значно більше **показує** майстерність учителя, відтоді оцінюють саме його* (Уміти, 11.02.2023). Краще буде варіант зі словами *виявляє, демонструє, засвідчує*.

Як порушення лексичної норми, кваліфікуємо вживання слова «область» зам. *галузь* [*Проведемо майстер-клас із «формувальних сумішей», які використовуються в різних **областях** металургії* (На урок, вебінари 2023)]; «дозволить» зам. *уможливить, зробить можливим, дасть можливість* [*Теоретична частина доповнена практичними рекомендаціями та конкретними*

*прикладами, що дозволить слухачам сформувати чітке розуміння алгоритму створення навчальних проєктів власноруч (На урок, вебінари 2023)]; «притримуватися» – треба дотримуватися [Ми заохочуємо кожного вчителя **притримуватись** своїх принципів та підтримувати спілкування зі своїми учнями на засадах продовження системи навчання з мирного життя, а також підтримки і заохочення (Classtime, 16.03.2023)]; не «завдяки ній», а завдяки їй [Завдяки ній учні можуть надсилати будь-які файли на підтвердження своєї роботи або ставити запитання-уточнення (Classtime, 18.03.2023)].*

Вагомий аспект культури мови сучасного науково-освітнього простору – надуживання іншомовних запозичень, яким **надається статус термінів у педагогіці, лінгводидактиці**. Про засилля іншомовних термінів у мові сучасних навчально-освітніх медійних ресурсів засвідчено в публікаціях у науковому збірнику «Культура слова» (випуск 98) (Бибик, 2023а; Ганжа, 2023). Крім питань щодо вживання в освітній практиці понять і термінів, створених на національній основі, виникають і правописні, тісно з ними пов'язані.

Зокрема щодо написання *гугл-, веб-, клас-* разом чи з дефісом. Справді, одне зі складних питань сучасної правописної практики – написання складних слів-кальок. З дефісом пишемо складні іменники, утворені з двох самотійних іменників без сполучного голосного звуку, за аналогією *бізнес-план, бізнес-проєкт, інтернет-видання* (Український, 2019, § 36, п. 2.1, Б, а). Отже, поширене слово *гугл* [гугл] з іншими іменниками, з якими воно утворює поняття, назви предметів, явищ тощо, які виявляють себе саме в системі Google, пишемо з дефісом. Тому *гугл-форма*, що означає 'безкоштовний інструмент для збирання інформації за допомогою опитувань, форм зворотного зв'язку й тестування', а також *гугл-таблиця, гугл-сайт, гугл-клас, гугл-диск, гугл-презентація*. Варіантами цих складних слів є іменниково-прикметникові сполуки *гуглівська форма, гуглівська таблиця, гуглівський сат, гуглівський клас*.

Так само слово «клас» у складних словах-новотворах пишемо з дефісом: *клас-рум* (те саме, що *вебклас*). Як пояснити відмінності в написанні в

англійській та українській мовах? Google Classroom – це середовище. Варіантів трансформації поняття кілька – *Google-клас, Google Клас, Гугл Клас, гугл-клас, Гугл класрум...* Назву «Класрум» вважаємо калькою, а втім у написанні цього нового поняття, яке буде тільки поширюватися, треба керуватися тим самим правилом, що наведене вище, бо є самостійне слово «клас». Так само рекомендуємо український аналог ‘класна віртуальна кімната’, ‘віртуальний клас’. Але усвідомлюємо, що існує середовище інтернету, учасники якого вже дали йому назву, і вона має адаптуватися в нашій мовній практиці за сучасними приписами.

Маєте право спитати: а чому ж тоді веб- пишемо разом? Так, за «Українським правописом» 2019 р. *веб-* (належний до «всесвітньої павутини»; ‘система доступу до пов’язаних між собою документів на різних комп’ютерах, підключених до інтернету’) є часто вживаною іншомовною частиною (не є самостійним словом!) на приголосний: *вебсторінка, вебформа, вебдизайн, вебкамера, вебпортал, вебклієнт, вебклас...* (див.: Український, 2019, § 35, п. 5.2). До деяких із цих слів цілком можна запропонувати аналоги, наприклад, *вебклас – віртуальний клас; вебформа – інтернетівська / мережева форма.*

З-поміж слів-неадаптованих запозичень є *сторітелінг* (з англ. Storytelling; складається з *story* ‘історія’ та *telling* – ‘розповідати’; отже, сторітелінг – це розповідь історій; щодо вимови – амер. *['stɔ:ri,telɪŋ]* брит. *['stɔ:riteləŋ]*), прийом роботи в класі. Це мистецтво захопливої розповіді та передачі за її допомогою необхідної інформації з метою впливу на емоційну, мотиваційну, когнітивну сфери слухача.

Засвідчуємо такі особливості практики терміновживання на аналізованих платформах:

- <...> систематизувати набуті знання про особливості застосування методу **Storytelling** у процесі організації навчання онлайн і офлайн;
- ефективно використовувати метод **Storytelling** в умовах уроку;

- застосовувати сучасні онлайн-сервіси для розробки історії за методом **Storytelling**.

Курс «**Storytelling**: пізнавально, цікаво, захопливо!» надає вчителю теоретичні знання і практичні інструменти для застосування методу **Storytelling** в умовах навчання онлайн і офлайн, вибору зручних онлайн-сервісів, ефективних прийомів роботи з темою, створення образу героя, розробки сюжету історії (На урок, вебінари, 2024).

або

Заняття зі сторітелінгу

Сторітелінг – мистецтво розповідати історії з метою навчання, керування шляхом донесення змісту повідомлення за допомогою спеціальної методики (На урок, вебінари, 01.11.2019).

Щодо правопису: в інтернеті можемо побачити варіанти написання цього слова (*сторителінг, сторітеллінг*). Лексема утворена шляхом зрощення слів. За фонетичним принципом слово пишуть із **і** на кінці першої частини (як *мерсі, таксі* (Український, 2019, с. 159). Подвоєння немає у транскрипції мови-джерела. Відповідно (Український, 2019, с. 157): 1. У загальних назвах іншомовного походження букви на позначення приголосних звичайно не подвоюємо.

Про закінчення в родовому відмінку однини. Згідно з граматичними нормами української літературної мови назви процесів, назви наукових понять у Р. в. одн. Мають закінчення *-у (-ю)*, тому *сторітелінгу*.

Уживання цього терміна набирає обертів, чимало вебінарів організовують для пояснення методу «сторітелінгу». Зі змістом ніби все зрозуміло: розповідання історій, або оповідь / оповідання. Отже, у нашій мові є аналоги, і можна абсолютно без *сторітелінгу* обійтися. Які аналоги можна запропонувати? Щодо історії – історична розповідь, якщо це на уроці мови – може бути *мовознавча розповідь* (якщо про якусь категорію чи явище) або *розповідь про певний процес*.

Крім проаналізованого поняття з «інговою» формою, зафіксовано в аналізованих текстах для вчителів і терміни *дудлінг* ‘малювання несвідоме’, *зендудлінг* ‘малювання абстракції у певних контурах’, *стимінг* ‘маніпуляції руками: махання, потріскування пальцями тощо’ (На урок, вебінари, 29.01.2023). До речі, щодо останнього, натрапляємо на «стіммінг» – неадаптоване запозичення з англійської (*англ.* *stimming*).

Слова *коуч* та *коучинг*, на жаль, стабілізувалося у вживанні вчителів, організаторів навчання. Утім, як і раніше, без цих лексем варто обходитися, уживаючи натомість *тренер*, *учитель*, *організатор*; *тренування* / *навчання* і под.

Крім термінів-англізмів, надуживають автори статей і загальноновживаними поняттями – *фактчекінг* ‘перевірка фактів на достовірність’, *стенд-ап* ‘розвага’: *Фактчекінг – це перевірка фактів на достовірність. Простими словами: відбулася така подія / факт чи ні; Конструктори, ігри, інтерактивні завдання – це все стенд-ап для учителя* (На урок, вебінари 2022–2024).

Неадаптоване запозичення *кроссенс* також потребує мовознавчого коментаря. Утворене воно зрощенням слів на зразок *військкомат*, *міськком*. Якщо до слова *кросворд* (крос+ворд) ми вже звикли, воно нам як рідне, то «кроссенс» від ‘крос+сенс’ сприймаємо як нове, ще не повністю засвоєне. Можна дібрати цілий ряд відповідників: *коло обігу смислів*, *сенсове коло*, *коло смислів*, *смилове коло*, *значеннєве коло*. І дидактам варто поміркувати про можливості заміни цієї назви з-поміж прийомів роботи на уроках.

Із засвоєнням нових слів *хьюдагогіка* / *х’ютагогіка* також корелює питання їх написання. Зазначені слова співзвучні зі звичними для нас «педагогіка» і «андрагогіка». Перше – точно найбільш активне. Як засвідчують інтернет-джерела, десь у 2000 році уведено в науковий обіг поняття *х’ютагогіка* (від грец. *εαυτός* — сам й грец. *ήγω* — вести), у 2013 – воно вже актуалізоване в російськомовному просторі, і ось через приблизно 10 років до нас докочується ця хвиля. А означає це слово звичайнісіньку самоосвіту (букв. ‘самоведення’). Писати слово треба з апострофом, як і іншомовні слова *кеш’ю*, *х’юман*.

Чимало в аналізованому освітньому просторі неадаптованих термінів, поряд з якими ще фіксуються власне англізми. Тобто засвідчуємо неповне запозичення термінів і понять педагогіки, дидактики, пор. деякі з контекстів: *Класи надолуження, або catch up classes, можуть відбуватися в різних форматах: індивідуальні уроки, заняття в малих або великих групах, Виявляється, розучування – це не викреслення з пам'яті якоїсь інформації. // Загалом unlearning – це ревізія знань, умінь, способів мислення, звичок і формування нових – більш ефективних. Розучування завжди починається з критичного погляду на вже сформоване мислення* (Уміти, 20.03.2023).

Є, на жаль, цілі тексти, у яких через речення можемо виділити ті чи інші порушення культури мови. А це навчальні тексти! Ці тексти, припускаємо, є машинним перекладом, скопійовані з певних російськомовних ресурсів, на основі яких згенеровані так звані українськомовні тексти; вони не відредаговані, а запропоновані учням для розширення інформації, яка є у підручниках.

Наведемо один із таких матеріалів, який мав бути опрацьований редакторами електронних освітніх платформ (напівжирний шрифт є маркуванням орфографічних, лексичних, граматичних і стилістичних помилок у навчальному (!!!) тексті):

Екологічні проблеми міського середовища і містобудування

Урбанізація – характерний процес нашого часу, **обумовлений** швидким збільшенням чисельності населення і числа міст, різким зростанням ролі великих міст, формуванням міських агломерацій і міського способу життя.

Ступінь впливу міського середовища на здоров'я міських жителів безпосередньо пов'язаний з **величиною міста**, оскільки **по мірі її зростання** міське господарство ускладнюється – збільшується **число** вузлів опалення і водопостачання, розширюється міський транспорт та інші галузі обслуговування населення.

Однією з найбільш важливих характеристик міського середовища, що **обумовлюють** його специфіку є мікроклімат міста, стан якого визначається

головним чином ступенем його забруднення. Саме воно впливає на загальну освітленість, кількість **поступаючої** сонячної і ультрафіолетової радіації, **іонізуюче** випромінювання, вологість і кількість опадів, а також на частоту утворення туманів. Деякі з елементів мікроклімату міста спричиняють прямий вплив на здоров'я людини, інші – опосередкований, **сприяючи** формуванню якісно нових явищ (смог, стійке забруднення повітря), які потім **починають виступати як** самостійні фактори екологічного впливу.

Часто в літній час в містах утворюються справжні «острови спеки». Багато дослідників вважають, що з їх утворенням може **співпадати** підвищення загальної смертності населення.

В зв'язку з більш високими температурами атмосферний тиск в місті нижчий, ніж на **оточуючій** його території. Швидкість вітру в ньому **в порівнянні** з сільською місцевістю також знижується на 20–30 %. Безвітряних днів в містах на 5–20 % більше, ніж за їх межами.

Ослаблення вітрової вентиляції створює умови для **стійкої забрудненості** міського повітря.

До умов специфічності середовища сучасного міста **відноситься** біологічна дія електромагнітного поля (ЕМП), яке створюється різними радіо- і телепередавачами, електрифікованими транспортними лініями і лініями електропередач. У зв'язку з тим, що ЕМП **в тому чи іншому ступені** впливають на всі функції організму людини,

Щороку в поверхневих сховищах **складається** понад 1,5 млрд. тонн твердих відходів. Загальний обсяг їх накопичення на території України за мінімальними оцінками досягає 23–25 млрд. тонн, з них приблизно 2 % **відносяться** до категорії високо токсичних.

Перш за все, це перехід на безвідходні і маловідходні технології. Вони включають в себе комплекс заходів по зниженню втрат при виробництві сировини, палива і енергії, максимальні ефективність і економічність їх застосу

Так, Італійська фірма “Сарайн Чекіні” з 1800 тон сміття щоденно повертає суспільству 50 тон чорних металів і 25 тон паперових волокон (що рівноцінно врятуванню 400 тис. дерев).

Завдяки спеціальному методу терморозчинення старих автомобільних покришок, з 1 **тон²ни резини отримується** 600 кг нафти, і 300 кг попутного газу

Для аналізу екологічної небезпеки доцільно використати **узагальнюючий** показник, наприклад, коефіцієнт екологічної небезпеки, який ураховує клас небезпечності та умови розміщення – наявність спеціально обладнаних площ, контейнерів для складування тощо.

Ресурсний напрям передбачає оцінку відходів саме як джерела сировини: тобто **йдеться мова** про визначення вмісту цінних компонентів у конкретних відходах, порівняння можливих технологій їх вилучення та кошторисів переробки та доставки (Всеосвіта, 29.01.2023).

Щодо тематики, текст актуальний і міг би прислужитися розширенню інформації. Утім, як машинний невідредагований переклад, не може бути розміщений на освітніх ресурсах. Якщо коротко схарактеризувати виділені недоліки, то в цьому висловленні засвідчуємо ряд лексичних невдалих кальок: обумовлений зам. *зумовлений*, відноситися зам. *належати*, співпадати зам. *збігатися*, число зам. *кількість*, отримується зам. *вийде, буде на виході, у результаті*; граматичних анормативів: активні дієприкметники поступаючий, оточуючий, узагальнюючий, іонізуючий зам. *поступальний, довколишній, узагальнювальний, іонізувальний*; неправильних книжних словосполучень: йдеться мова зам. *мова про...*, перш за все зам. *насамперед*; в тому чи іншому ступені зам. *у тій чи іншій мірі, тією чи іншою мірою*; стійка забрудненість зам. *стійке забруднення*; по мірі її зростання зам. *залежно від її зростання, у процесі зростання*.

3.2.2.4. На стикові лексичної і граматичної норми – фемінативізація науково-освітньої комунікації

Серед зовнішніх чинників змін у структурно-рівневому і стилєвому вимірі української літературної мови – хвиля фемінативізації (Бибик, 2023; Коць, 2024; Сюта, 2024). Вона неоднорідна, має два акценти.

По-перше, в українському медійному середовищі від 2019 року активізувалося функціонування новотворів-назв осіб жіночої статі за родом діяльності, посадами, професіями, які не фіксують лексикографічні джерела. Звертаємо увагу, що їх не подає Національний класифікатор України «Класифікатор професій», призначений для застосування центральними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, Федерацією роботодавців України, всіма суб'єктами господарювання під час запису про роботу у трудові книжки працівників (останні зміни від 29.12.2022)¹³³. Хоча для бухгалтерії та кадровиків з'явилася рекомендація: «З 18.08.2020, після змін № 9 до Класифікатора, затверджених наказом Мінекономіки № 1574, професійні назви робіт наводяться зазвичай у чоловічому роді. Але за вашою потребою назви професій (робіт) можуть бути змінені для означення жіночої статі працівниці, яка виконує ці роботи. Робити це треба згідно з пунктом 4 § 32 Українського правопису, що затверджений постановою КМУ № 437 від 22.05.2019). Наприклад, інженер – інженерка, соціолог – соціологиня» (<https://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/trudoustrojstvo/3978-klasifikator-profesij.html#01>).

Як спостерігаємо щодо оформлення освітніх платформ, то вони орієнтовані на швидку адаптацію щодо функціонування назв осіб за професією чи посадами, родом занять у жіночому роді, якщо це стосується відповідних осіб.

Зокрема: *Почесними гостями івенту стали Надія Омельченко, віцепрезидентка компанії «ІТ-Інтегратор»; Олена Патрикєєва, начальниця відділу STEM-освіти ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»; Ганна*

¹³³ Про фемінативи в офіційно-діловій практиці див. підрозділ 2.2 цієї монографії.

*Євдокімова, директорка ТВО «Видавничий дім «Освіта» та Антон Дзюба, голова Правління Фонду освітніх ініціатив (Всеосвіта, 20.12.2019); Готуючи цей щоденник, ми хотіли хоч трошки розрадити **педагогинь**, допомогти їм та очікували (Всеосвіта, 19.09.2020); Журналістка «Всеосвіти» разом із **філологинею** аналізують українську мову та виправляють помилки (Всеосвіт, 19.03.2020); Цьогоріч авторкою тексту для Радіодиктанту національної єдності стане українська письменниця та **режисерка, членкиня** Українського ПЕН Ірина Цілик (На урок, 09.11.2022); **Кандидатка** юридичних наук, **експертка** ГО «Ла Страда-Україна». **Юристка** ГО «Ла Страда-Україна» (Prometheus, 08.05.2023); Кризова **психологиня, тренерка, експертка** з психологічної реінтеграції ВПО та екскомбатантів. З 2014 року працює з ВПО й ветеранами у форматі кризового консультування та реінтеграції (Prometheus, 18.02.2023) і под.*

По-друге, у текстах почали актуалізовувати пари назв осіб за родом діяльності, соціальним чи національним статусом. Це, з нашого погляду, стало реакцією на офіційні державні документи «Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року» (ухвала Кабміну України від 20.12.2022 р.) та операційний план із її реалізації на 2022–2024 роки. У результаті в науково-освітній та офіційно-діловій сферах з'явилися нові форми запису зазначених пар. Виявляється це вмотивовано саме вищезазначеним документом. Бо серед цільових груп зазначено саме так, через скісну ризик: «<...> здобувачки і здобувачі освіти – вихованки/вихованці, учениці/учні, студентки/студенти, курсантки/курсанти, слухачки/слухачі, стажистки/стажисти, аспірантки/аспіранти, інші особи, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою її здобуття». Очевидно, одна зі стратегічних цілей, а саме «посилення ролі закладів освіти у координації дій суб'єктів реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти», стала визначальною щодо формування різноманітних способів графічного закріплення цієї рівності та написанні назв осіб за видом діяльності в одному

реченні, словосполученні. У результаті сформовано чітке завдання: «використання в діловодстві допустимих сучасними нормами української мови форм жіночого роду поряд із чоловічими відповідниками для позначення осіб різної статі». Згідно з новітніми стандартами мови ділового спілкування буде відстежуватися такий показник – «Кількість закладів освіти, які запровадили у документообіг принципи гендерно чутливої, недискримінаційної мови». А на практиці конкретні дії спрямовані на «вдосконалення інструкцій з діловодства з урахуванням вимог щодо використання форм жіночого роду поряд із чоловічими відповідниками для позначення осіб різної статі та навчання для спеціалісток/спеціалістів з питань діловодства». Відповідно, мова науково-освітніх платформ сьогодні має суттєві оновлення у зв'язку з такими суспільно-культурними орієнтирами.

За нашими спостереженнями в рамках зазначеної «Стратегії» відбуваються такі зміни в мовному оформленні текстів інформаційно-публіцистичного та офіційно-ділового сегментів освітніх платформ, де назви осіб жіночої та чоловічої статей зафіксовані в таких форматах:

а) як однорідні члени речення, з'єднані сполучником **та/і**: *Українських ветеранів та ветеранок залучатимуть до викладання у школах початкової загальної середньої підготовки* (На урок, 12.12.2022); *Цьогоріч 4 мільйони українських учнів та учениць повернулися до школи. Та війна не оминула стороною життя українських дітей* (На урок, 10.11.2022);

б) з розділенням морфем слова, за якими читач диференціюватиме назву чоловічої статі (подається повністю), до якої через скісну риску приєднується суфіксально-флексивна частина, за якою мовець має впізнавати назву жіночої статі. Фактично мовці запровадили нові форми слів-гібридів, квазігендерних дериватів, пор: *На стипендію можуть претендувати:*

- *українці/ки, що повністю чи частково втратили роботу внаслідок військової агресії РФ;*

- *українці/ки*, чия зайнятість опинилася під загрозою під час війни (Prometheus, 17.05.2023); «Центр зайнятості Вільних людей» (ЦЗВЛ) – громадська організація, діяльність якої спрямована на професійну та підприємницьку самореалізацію людей, які пережили травматичні події внаслідок війни в Україні. За 8 років ЦЗВЛ реалізував понад 30 проєктів для ВПО, **ветеранів/нок**, жінок, людей з інвалідністю, людей старшого віку (Prometheus, 20.01.2023);

в) комбінація двох попередніх способів запису назв осіб – як однорідних членів речення і новітніх складноскорочених назв: *Спеціально для вас ми зібрали найкрутіших українських блогерів/ок та експертів/ок*, які не просто знають, як розповісти власну історію про важливе цікаво! А й готові навчити вас «запакувати» власний блог професійно і за останніми світовими трендами (Prometheus», 20.03.2023);

г) написання слів з відділенням усередині слова круглими парними дужками суфіксом, який звичайно бере участь у творенні назв осіб жіночої статі: *Описано основні психотерапевтичні підходи до роботи з клієнт(к)ами з таким досвідом, розглянуто доказові методи консультування, що стануть корисними на практиці* (Prometheus, 20.03.2023).

В аналізованих текстах фіксуємо зміни в написанні назв осіб. Відзначаємо гібридизацію слова, яка не відповідає жодній орфографічній чи пунктуаційній (скісна риска) нормі української мови. Зауважуючи про такі зміни в нормі української літературної мови, звертаємо увагу на ракурс їх сприйняття: «Активно оновлювані ділянки сучасного українського лексикону відкривають можливості для з'ясування не лише способів виникнення окремих словотвірних девіацій, а й для встановлення міри їх впливу на стабільність чинної словотвірної норми, обсягу й значущості таких девіацій у сучасній номінації» (Карпіловська, 2024, с. 61). Зокрема, як девіативне сприймаємо на сьогодні написання зі скісною рискою слова на зразок «українці/ки».

Прокоментуємо: у писемній практиці досі знак скісна риска (/) застосовували доволі обмежено – як спеціальну позначку в математиці, як один із засобів аббревіації (км/г ‘кілометрів за годину’, р/р ‘розрахунковий рахунок’ та ін.). В українській орфографії знак «скісна риска» дозволений для використання: в офіційно-діловому та науковому стилях як розділовий знак між однорідними членами речення (на зразок *2022/2023 рр.*; сполучники *і/або*; операції *купівлі / продажу*); на позначення співвідношення яких-небудь величин, параметрів (курс *гривні / євро*); у графічних скороченнях (на зразок *п/в* ‘поштове відділення’, *х/к* ‘холодне копчення’); у позначеннях складних одиниць виміру (напр., *Ф/м* ‘фарад на метр’). Допускається розрив-пробіл між словами, що, написані через скісну риску, наближаються до складних слів, а між літерними скороченнями – ні.

Отже, в «Українському правописі» 2019 року введено до орфографії нелітерний графічний знак. Але в ньому не передбачено таке функціональне навантаження знака-новотвору під час написання фактично складноскорочених слів, що становлять поєднання номінацій чоловічого роду з елементами (!) (де ж гендерна і соціальна рівність?!) аналогічних номінацій жіночого роду. Засвідчене написання «українці/ки», «ветеранів/нок» не підкріплена лінгводидактичними засадами прочитування таких «слів». Контекст підказує, що читати треба: українці *або* (україн)ки, ветеранів *або* (ветера)нок. Кожна зі «словоформ» має спільні складники: у першій словоформі україн-, у другій – ветеран-. До першої приєднані різні суфікси для утворення назви національної групи та назви жінок за національною ознакою; у другій словоформі перший складник є формою Р. в. мн. від іменника «ветеран», а приєднана через скісну риску частина – усічення від Р. в. мн. іменника «ветеранка». Таке нелогічне поєднання словоформ не відповідає функції роздільної скісної риски, яка замінює сполучник *або*, оскільки унормована як розділовий знак між однорідними членами речення, між співвідносними величинами. Такий знак не вживають після повного слова перед нібито частиною наступного. Якщо

слідувати зазначеній вище «Стратегії <...>», то все ж уживати знак «скісна риска» слід так, як це пропонує у своїх положеннях цей документ, тобто з наведенням повних назв осіб за статтю: *українці / українки, працівники / працівниці, ветерани / ветеранки* і под.;

Щодо уживання круглих дужок (§ 163) в «Українському правописі»-2019 регламентовано їх застосування до вставних слів, словосполучень, речень, а не літер усередині слів (!!!).

Звертаємо увагу, що в текстах аналізованих науково-освітніх платформ поширюються новітні формати написання зі скісною рискою граматичних форм займенників, прикметників за ознаками жіночого та чоловічого роду: *Ти **сам/а** вирішуєш, скільки маєш проходити за день чи тиждень і коригувати за потреби власний графік; Ви **активний/а** у своїй громаді, маєте багато класних ідей для реалізації і не уявляєте свого життя без волонтерства, але не знаєте, як про це розповісти в соцмережах і зацікавити підписників?* (Prometheus, 20.04.2023). З лексико-стилістичного боку, ці написання цілком можна замінити аналогічними виразами «ви *самі* вирішуєте», «ви *активні* в громаді». Щодо граматичних інновацій, які привносить таке написання, то вважаємо, що в українській літературній мові для позначення назв осіб чоловічої та жіночої статі є окремі словоформи у змінюваних частинах мови, які можуть відрізнятися суфіксами і закінченнями. Саме на такі повноцінні слова і треба орієнтуватися, не вигадуючи слова-гібриди, новітні аббревіатури, які лише принижують роль, функції і соціальний статус жінки. В іншому разі ми спостерігаємо процес хворобливої гендеризації, яка спричинює спротив з боку певної частини мовознавців, які не поділяють надактивності соціуму щодо утворення фемінативів. Більшість новоутворених форм на позначення осіб жіночої статі – квазігендерні деривати (Коць, 2023).

Отже, обстеження освітніх платформ засвідчило численні відхилення від норм в усній і писемній практиках освітян України, спричинених неналежним володінням загальнолітературними і стильовими нормами української мови

(тобто освітні прогалини самих організаторів навчального процесу та здобувачів освіти), а також особистісними соціально-психологічними чинниками, зумовленими стресовою ситуацією повномасштабної війни, прискоренням в опрацюванні інформації та її поширенню з неналежною редакторською підготовкою, критичним осмисленням змісту у формі повідомлення.

Серед новітніх тенденцій – трансформація пунктуаційних норм, що зокрема виявила себе в практиці вживання засобів скорочення номінацій на позначення осіб чоловічої та жіночої статей.

Порушення лексичних норм у певних дописах – відображення недостатнього володіння українською літературною нормою, внаслідок чого трапляються заступлення власне українських слів росіянізмами, елементами суржику, що неприпустимо на навчально-освітніх ресурсах; надуживання іншомовними словами, що термінологізуються в педагогіці та лінгводидактиці без належної кодифікації.

Системні відхилення від граматичних норм виявляють також нехтування законами узгодження, керування, потребою заступлення форм активних дієприкметників із суфіксами -уч(ий), -юч(ий).

Мова освітнього середовища – основа його культуротворчого потенціалу, про який треба належно дбати, ретельно готуючи інформаційні та навчальні матеріали до поширення.

Умовні скорочення

Всеосвіта – платформа «Всеосвіта». <https://vseosvita.ua>

Освіторія – платформа «Освіторія». <https://osvitoria.org>

На урок – платформа «На урок». <https://naurok.ua>

СНА – Белей, Л., Гончаренко, А., Ківу, М., Олександрук, І. (уклад.). (2022). *Словник новітніх англізмів*. Київ: Наукова думка.

СУМ-11 – Білодід, І. К. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – Русанівський, В. М. (ред.). (2010–2022). *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Укр. мов.-інф. фонд.

Український – *Український правопис*. (2019). Київ: Наукова думка.

Уміти – платформа «Уміти». <https://umity.in.ua>

Classtime – платформа «Classtime». <https://www.classtime.com>

Prometheus – платформа «Prometheus». <https://prometheus.org.ua>

Література

Бибик, С. П. (2023 а). Гугл-, веб-, клас- пишемо разом чи з дефісом?; Кросенс чи кроссенс? Хьюдагогіка / х'ютагогіка. *Культура слова*, 98, 202–204, 205–211, 217–218.

Бибик, С. П. (2023 б). Динаміка пунктуаційної норми в освітньому медійному дискурсі: примхи двокрапки. *Культура слова*, 98, 137–148. <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.98.11>

Бибик, С. П. (2023 в). Фемінітивізація офіційно-ділової практики і проблеми сучасної української графіки, морфології, пунктуації. *Культура слова*, 99, 86–95. <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.7>

Биков, В. (2008). Відкрита освіта і відкрите навчальне середовище. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 2, 16–123.

Вакуленко, Т. С., Ломакович, С. В., Терещенко, В. М. (уклад.). (2017). *PISA: читацька грамотність*. Київ: УЦОЯО.

Ганжа, А. (2023). Буктрейлер. Спойлер. Тизер. Сиквел. *Культура слова*, 98, 121–136.

Городенська, К. Г. (2009). Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність*, VIII, 3–9.

Городенська, К. Г. (2013). Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція? *Українська мова*, 2(46), 3–11.

Єрмоленко, С. Я. (2013). Сильна і слабка мовна норма. *Літературна норма і мовна практика* (с. 266–274). Ніжин: Аспект-поліграф.

Карпіловська, Є. А. (2024). Тенденції формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації українського лексикону на початку ХХІ ст. *Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: колективна монографія* (Є. А. Карпіловська, ред.) (с. 10–185). Київ: Інститут української мови НАН України.

Каташов, А. (2000). Особливості інноваційних освітніх закладів на сучасному етапі. *Університет та регіон. Міжнар. наук.-практ. конф.* Луганськ, 15–17.

- Каташов, А. (2001). Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею. [Автореф. дис. канд. пед. наук. Луганський ДПУ ім. Тараса Шевченка]. Луганськ.
- Кислюк, Л. П. (2017). Освоєння англізмів в українській інтернет-комунікації. *Термінологічний вісник*, 4, 245–252.
- Кісіль, М. (2006). Простір освіти з точки зору її основного суб'єкта. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*, 88, 138–141.
- Коць, Т. А. (2022). Комунікативно-прагматичні ознаки та функції наукового стилю сучасної української літературної мови. *Українська мова*, 4(84), 41–56. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.041>
- Коць, Т. А. (2023). Фемінитиви в українській мові: між нормою і деструкцією. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100046589293132>
- Кремень, В. (1999). Національна освіта як соціокультурне явище. *Учитель*, 11–12, 10–17.
- Лобода, О. Є. (2021). Феномен «освітнє середовище» з позицій сучасних підходів його осмислення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 77, 2, 19–22.
- Мірошніченко, І. Г. (2016). Мовна компресія як чинник функціонування стислого тексту. *Український смисл*, 2016, 220–229.
- Омельчук, С. А. (2019). *Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців*. Київ.
- Полякова, Г. (2010). Вплив освітнього середовища ВНЗ на формування професійної компетентності фахівця. *Вища школа*, 10, 78–87.
- Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року (від 20 грудня 2022 р. № 1163-р)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-p#Text>
- Сюта, Г. М. (2024). Фемінативи в мові української освітньо-наукової сфери: офіційна і напівофіційна практика. *Культура слова*, 100, 175–189.
- Ткаченко, О. Б. (2004). *Українська мова і мовне життя світу*. Київ: Спалах.
- Цюняк, О. (2019). Інноваційне освітнє середовище як чинник професійного становлення майбутніх магістрів початкової освіти. *Інноваційна педагогіка*, 14, 1, 175–179.
- Цюняк, О. (2019). *Освітнє середовище та його роль у системі професійної підготовки майбутніх магістрів початкової освіти до інноваційної діяльності*. Івано-Франківськ. <http://hdl.handle.net/123456789/8894>

- Цюняк, О. (2019). Роль освітнього простору закладу вищої освіти у професійній підготовці майбутніх магістрів початкової освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*, 1, 38–145.
- Шапран, О., Шапран, Ю. (2010). Створення інноваційного освітнього середовища в процесі професійної підготовки майбутнього вчителя. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*, 9, 108–110.
- Fix, U. (2008). *Texte und Textsorten – sprachliche, kommunikative und kulturelle Phänomene / Fix*. Berlin: Frank&Timme.

3.3. СУЧАСНИЙ ОСВІТНІЙ МЕДІАКОНТЕНТ ДЛЯ ШКОЛЯРІВ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ, КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ТА ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ (А.Ю. Ганжа)

3.3.1. Освітній медіаконтент: склад і структура

Нині в Україні стрімко розвивається освітній медіаконтент (сукупність національних освітніх медіаресурсів). Поштовхом до цього спочатку слугувала пандемія 2019-го року, що актуалізувала навчання через дистанційну комунікацію, а потім – повномасштабна російсько-українська війна, яка спричинила значні міграційні процеси, ускладнила (а то й унеможливила) для багатьох учасників освітнього процесу доступ до традиційних засобів навчання, синхронну роботу педагога і здобувачів освіти на занятті.

З огляду на це в обстежуваний період 2023–2024 років зросла роль самостійної роботи учасників освітнього процесу з медіаресурсами, триває пошук форм найефективнішого подання інформації, оновлюються критерії змістової, мовно-естетичної та виховної цінності медіаконтенту. Натрапляємо на окремі аналітичні публікації та методичні рекомендації щодо створення цього різновиду дидактичної продукції, що інтегрує текстову, графічну, аудіовізуальну інформацію, орієнтовану на задоволення потреб здобувачів освітніх послуг. Зауважимо, що українські лінгводидакти віддають перевагу терміну *медіатекст* на позначення змістового наповнення цифрових ресурсів, який інтегрує різну за формою подання та кодування інформацію (текстову, графічну, аудіовізуальну тощо). На часі докладніше вивчення як мовного оформлення навчального медіаконтенту загалом (жанрово-стильова структура медіатекстів), так і дослідження ефективних способів репрезентації в ньому власне лінгвістичного знання.

У сучасних умовах особливої ваги набуває створення для школярів якісного *освітнього медіаконтенту*, який є джерелом нових знань та емоційного

досвіду, становить певну мовно-естетичну цінність. Серед ключових орієнтирів – задоволення актуальних пізнавальних потреб цільової аудиторії, орієнтація на формування навичок створення текстів за певними жанрово-стильовими канонами української літературної мови (оскільки з’являються нові жанри та еволюціонують старі), зручна для навігації архітектоніка контенту, динамічне подання теоретичного матеріалу (орієнтація на мінітексти, змішування текстових форматів у межах одного блоку матеріалу тощо).

Наукові праці відбивають різні дефініції терміна *медіаконтент*. Наприклад, «медіаконтент – це змістове наповнення друкованого, аудіовізуального, електронного чи конвергентного засобу масової інформації матеріалами у формі тексту, зображення чи звукозапису з метою передачі інформативних, змістовних, естетично привабливих різножанрових повідомлень, спрямованих на масову аудиторію» (Садівничий, 2017, с. 40).

Основними ознаками ефективного медіаконтенту, на думку І.В. Остапенко, є оперативність, актуальність, смислова вага, тематичне спрямування, достовірність, валідність, контекстність, інтерактивність, релевантність тощо (Остапенко, 2021, с. 5).

За походженням (принципами створення) розрізняють *медіаконтент*, *створений організацією*, тобто ЗМК, органами державної влади, громадськими організаціями, виробничими підприємствами та ін.; і *користувацький контент*, створений споживачем (користувачем) (докладніше див., наприклад, Садівничий, 2017).

На мал. 3.3.1 відображено структуру медіаконтенту за формами подання інформації. Найважливіший складник медіаконтенту – текст (медіатекст), тобто словесне наповнення, що транслює знання про події, проблеми, людей, відносини між ними, нові ідеї, артефакти (М.В. Мамич, І.В. Остапенко та ін.). Адже саме медіатекст лежить в основі індексації в усіх пошукових системах.

Мал. 3.3.1. Складники освітнього медіаконтенту за формою подання інформації

Ще задовго до появи терміна *візуальний контент* в педагогіці було докладно опрацьовано роль наочності в засвоєнні нових знань. З огляду на це логічно вмотивована популярність освітньої інфографіки, фото- і відеоматеріалів серед учасників освітнього процесу. Адже цей складник медіаконтенту за короткий час транслює значний обсяг інформації та сприяє швидкому її запам'ятовуванню. Поряд із давно відомими картами, таблицями, схемами, фото, відео, у навчальній практиці набувають популярності комікси, візуальні карти, меми, скетчноутінг (*sketch* – ескіз, *note* – нотувати; візуальне конспектування) тощо.

До освітнього аудіоконтенту можна віднести озвучені для прослуховування художні тексти, аудіозавдання, аудіокниги, музичні твори, тематичні передачі, подкасти, аудіолекції та ін.

Найбільш поширений на сучасних освітніх платформах змішаний тип медіаконтенту, що інтегрує текст, фотоматеріали, графічну візуалізацію, аудіо- та відеоряд і зазвичай транслюється через різні мультимедійні канали.

У структурі сучасного освітнього медіаконтенту:

- а) цифрові видання підручників для різних рівнів освіти;
- б) освітні платформи, що можуть охоплювати навчальні медіасередовища для учнів, де вони створюватимуть та публікуватимуть свої медіатвори.

Медіасередовище, спеціально змодельоване педагогом-словесником на базі доступних ресурсів, може стати для учнів навчальною платформою для досліджень, медіапроектів та створення власних медіатекстів. На думку О. Вашуленко, «сформовані навички роботи з інформацією та її джерелами (шукати, осмислювати, опрацьовувати, аргументувати, адаптувати, формувати, здобувати та використовувати інформацію з різних джерел; користуватися різноманітною довідковою літературою) допоможуть учням і під час засвоєння знань з інших навчальних предметів» (Вашуленко, 2024, с. 345);

в) офіційні матеріали сфери управління освітою (сайти місцевих органів управління та МОН України);

г) навчальні та інформаційні (бібліотечні) медіаресурси тощо.

3.3.2. Навчальні медіатексти в умовах цифровізації освіти:

жанрово-стильове різноманіття, терміновживання, правопис

Новітні підручники української мови є частиною сучасного медіапростору. Перед лінгводидактами дедалі більше постають завдання щодо адаптації навчального матеріалу до цифрового середовища, його залучення до освітнього процесу. Так звана «гаджето залежність» підручника позначається на його мовному складнику. Дослідження медіаконтенту лінійки підручників української мови для 5-го і 6-го класів НУШ виявляє кілька важливих питань.

По-перше, за наведеними в підручниках покликаннями або QR-кодами можна ознайомитися зі словниками, прослухати аудіозаписи чи переглянути відеоролики з актуальних питань слововживання.

Погоджуємось, що ефективна (спеціально організована) робота з медіатекстами сприяє становленню медіаграмотної особистості, осучаснює і збагачує зміст мовної освіти міжпредметними зв'язками, наповнює його актуальними смислами; створює умови для проблемного навчання, забезпечує обмін думками, досвідом; сприяє подоланню інформаційного розриву між поколіннями тощо.

Державний стандарт базової середньої освіти¹³⁴ орієнтує у вимогах до обов'язкових результатів навчання учнів з мовно-літературної освітньої галузі на уміння здобувачів сприймати, аналізувати, інтерпретувати та критично оцінювати інформацію в медіатекстах. Ця освітня інновація дає змогу осучаснити навчальні матеріали під час створення підручників для адаптаційного циклу базової середньої освіти. Висловимо припущення, що саме уживання в Державному стандарті стало однією з причин переважання терміна *медіатекст* порівняно з поняттям *медіаконтент* у працях із методики викладання української мови та літератури.

По-друге, у підручниках автори пропонують школярам самостійне конструювання різних жанрів медіатекстів (колажів, презентацій, візуальних карт тощо). Тому загострюється проблема літературно-мовного та мовно-естетичного зразка, який має дати інтернет-простір.

Крім того, як зауважила Н. Бондаренко у статті «Медіатекст як ресурс осучаснення й збагачення змісту підручника української мови» (Бондаренко, 2021, с. 22), доцільно надати учням можливість створювати якісний медіаконтент – спільні медіапродукти, що передбачає колективний вибір теми, змісту, концепції, визначення оцінних критеріїв, шляхів практичної реалізації проєкту. На думку дослідниці, варто також практикувати індивідуальні мережеві тексти різного виду, мотивувати учнів писати якісні стислі повідомлення, пости, твіти на сторінках Instagram, Twitter, Facebook, готувати короткі відео, фотоколажі з коментарями; обговорювати власні та чийсь медіапроєкти.

Ефективність лінгводидактичного медіаінструментарію не викликає сумнівів. Звернімося до практичної реалізації цього підходу в підручниках української мови адаптаційного циклу базової середньої освіти (5–6 кл.). Лінійки підручників охоплюють значну кількість навчальних книг різних авторів.

¹³⁴ https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

Серйозним викликом, що постав перед авторами підручників, педагогами, учнями, стала повномасштабна російсько-українська війна. З її початком збіглася апробація в 2022 році підручників для 5-го класу, а в 2023 році – для 6-го класу НУШ. Нині концептом надання освітніх послуг визнано мобільність, гнучкість і якість. Одним із інструментів досягнення цього є цифровий медіаконтент.

5 КЛАС

 Голуб Н. Б., Горошкіна О.М. Українська мова: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: ВД «Освіта», 2022. 256 с.

Цифровий додаток до підручника (додаткові вправи, контрольні тести та тлумачний словник) розміщено за покликанням, зазначеним на звороті титула видання. Цей медіаресурс має адресу порталу «Якість освіти»¹³⁵, мета якого – підвищення цінності освітнього матеріалу шляхом створення та впровадження інноваційних дидактичних рішень, «це платформа, яка об’єднує науковців та вчителів практиків, авторів методичних розробок і тих, хто їх упроваджує»¹³⁶.

Зазначений підручник є підстави назвати найменш «гаджетозалежним» серед інших аналізованих навчальних книг. Здобувачі освітніх послуг можуть повноцінно й результативно виконувати завдання навіть без доступу до інтернету та гаджетів, що нині є перевагою через реалії воєнного лихоліття.

Низка завдань у підручнику пов’язана зі створенням презентацій, зокрема:

Зосередьте свою увагу на слові «мрія». Дізнайтеся про нього якомога більше. Доберіть ключові слова, що визначатимуть суть слова. Уявіть, яким воно є на смак, на дотик, як звучить, у якому образі постає. Підготуйте презентацію цього слова. А ще — поцікавтеся, хто це слово придумав (с. 17);

¹³⁵ <https://yakistosviti.com.ua/ac>

¹³⁶ Там само.

*Підготуйте **презентацію** чотирьох пар паронімів. Мета презентації — допомогти мовцям уникати неправильного слововживання (с. 22);*

*Підготуйте **презентацію** або колаж «Нові слова довкола нас». Висловіть своє ставлення до нових слів у мові (с. 47);*

*Підготуйте **мультимедійну презентацію** двох фразеологізмів (с. 63).*

На нашу думку, під час виконання двох перших вищенаведених завдань у п'ятикласників можуть виникати різнотлумачення слова «презентація». Адже презентація – це і спосіб подання інформації, інструмент, що дає змогу повідомити потрібну інформацію про об'єкт представлення в зручній для одержувача формі; й водночас це сукупність ілюстрацій-слайдів на певну тему, яка зберігається у файлі спеціального формату; кожен слайд може містити довільну текстову, графічну, аудіо- та відеоінформацію, анімацію. Полісемічність терміна може ускладнити учнівську творчість. Оскільки йдеться про 5-й клас, напевне, варто уточнити бажаний формат презентації або подати пам'ятку щодо виконання таких вправ.

*Подібна термінологічна нечіткість може виникнути і щодо поняття *колаж*.*

*Створіть **колаж** на тему «Пароніми довкола нас» (с. 22);*

*Створіть **колаж** «Діалектна лексика» (с. 53);*

*Створіть **колаж** «Мовні обов'язки громадян України» (с. 55) та ін.*

Для підлітків із комунікативним досвідом у соціальних мережах колаж асоціюватиметься з фотографіями, скомпонованими за допомогою різних графічних редакторів із додаванням спецефектів. Але цей термін багатозначний (колаж – прийом в образотворчому мистецтві (перев. у графіці) – наклеювання на будь-яку основу матеріалів різного кольору й фактури для одержання зображення; узагалі еклектичне поєднання різнорідних елементів (за формою, змістом, якістю і т. ін.) у літературі, театрі, кіно, музиці і т. ін. для посилення естетичного ефекту; твір, виконаний з використанням такого прийому)¹³⁷.

¹³⁷ Колаж. <https://sum20ua.com/?page=1352&searchWord=колаж&wordid=176851>

Імовірно, для запропонованих завдань теж потрібно вказати доступні до самостійного виконання різновиди колажів.

Окремо зацентруємо увагу на завданнях, які передбачають графічне унаочнення. Якщо пропозиція *Намалюйте графік вашого настрою на уроці* (с. 13), не викличе запитань у переважної більшості школярів, то вправи на зразок:

Створіть візуалізацію (візуальну карту) теми уроку, на якій відобразить якомога повніше роль мови в житті людей (с. 8),

Створіть візуальну карту уроку. Відведіть на ній місце відомому (тому, що ви знали й до цього уроку) й новому (тому, що ви дізналися сьогодні). Упишіть у неї ключові слова уроку (с. 11) –

потребують удокладнення з боку вчителя. Спроба з'ясувати значення терміносполуки *візуальна карта* за допомогою інформаційних ресурсів може спричинити труднощі через накладання інформації та сплутування з поняттями *ментальна карта*, *візуальне конспектування* (скетчноутінг) тощо. Зауважимо, що проблемі візуалізації в навчанні приділять неабияку увагу. С. Гончаренко виокремив поняття «візуальна грамотність», що охоплює навички користування візуальною та аудіовізуальною інформацією учнями. Акцент зроблено на вазі зорового сприйняття і опрацювання тих чи інших відомостей (Гончаренко, 1997, с. 56). При цьому, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. ще не послуговувалися терміном «візуальна карта», відомі були лише карти навчальні – географічні та історичні (Гончаренко, 1997, с. 156). З розвитком педагогічної термінології пов'язане усталення поняття візуалізації як унаочнення навчального матеріалу та його конструювання (Друшляк, 2018, с. 80). З нашого погляду, для учнів 5 класів достатньо запропонувати «скласти карту уроку», адже йдеться про створення графічного тексту, у якому в коротких записах, схемах, графіках подаються спеціальні відомості про взаємодію частин уроку, динаміку пізнання «від – до...».

У завданні *Складіть хмару слів «Слова обмеженого вживання»* (с. 53) натрапляємо на популярний у підручниках та інших навчально-методичних виданнях термін *хмара*. У цитованому прикладі його пишуть без лапок, однак у більшості аналізованих книг у зазначеному контексті слово *хмара* беруть у лапки. Поміркуймо. Слово «хмара» в цьому випадку вживається у значенні ‘З. кого, чого, *перен.* Величезна кількість, безліч, маса кого-, чого-небудь’ (СУМ, 1980, XI, с. 93). Серед словникових прикладів – хмара гайвороння, хмара ідей, хмара народу тощо. Отже, хмара слів – цілком логічне продовження такого ряду словосполучень метафоричного типу. Немає передумов для його написання в лапках. Тим більше, що саме так воно зафіксоване на відповідних сайтах, які пропонують програми з генерування хмар слів (https://www.canva.com/uk_ua/mozhlyvosti/khmarka-z-tekstom/; <https://koliganka.jimdofree.com/вчительські-смаколики/хмара-слів/>; <https://speakai.co/uk/інструменти/генератор-хмар-слів/> тощо).

Своєрідним тренінгом з медіаторчості постає §76 «Смс-повідомлення». Учні мають змогу отримати пізнавальну теоретичну інформацію, водночас порозмірковувати над нормативним номінуванням повідомлень (есемеска й смс-повідомлення), створити власні висловлювання [*запишіть п'ять смс-повідомлень, які ви мрієте одержати від когось / надіслати комусь* (с. 213)] та спробувати редагувати / удосконалювати чужі медіатексти.

На формування навичок декодування креолізованого тексту спрямовані завдання на зразок: *Прочитайте спілкування в групі (чаті). Замініть смайлики й інші малюнки текстовими репліками* (с. 218); *Доберіть сім смайликів / наліпок, якими ви користуєтеся в чатах, і замініть їх текстовими відповідниками* (с. 219).

Автори підручників залучають школярів до осмислення соціально-психологічних термінів мережевої комунікації: *Що вам відомо про «онлайн-булінг», «кібер-булінг», «тролінг»? Доберіть синонім до слова «булінг».*

Запишіть три найважливіші, на вашу думку, поради, як поводитися в цій ситуації.

Завдання *Виберіть один із параграфів, уміщену в ньому інформацію подайте за допомогою медіа. Вибір обґрунтуйте* (с. 156) також потребує роз'яснювального коментаря вчителя, адже поняттєвий зміст слова «медіа» доволі складний.

З медіаконтентом пов'язані виконання вправ: *Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про авторські неологізми. Розкажіть про це в класі* (с. 46); *Складіть пам'ятку «Правила користування Google» (3-4 поради)* (с. 166); *Знайдіть в інтернеті світлинку циглика й опишіть його* (с. 179).

Отже, авторам шкільних підручників варто звернути увагу на проблему термінологічного впорядкування деяких новітніх понять педагогіки, пов'язаних із залученням медіаконтенту, на дотримання однозначності й точності уживаних понять, їх відповідності віковим особливостям сприйняття.

 Заболотний О. В., Заболотний В. Українська мова: підруч. для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2022. 240 с.

Про електронний додаток до підручника зазначено в передмові. Він доступний через сканування QR-коду, містить додаткові завдання до кожної з тем, словнички (орфографічний, паронімів, синонімів) та відповіді до веселих вікторин і ребусів.

У тексті аналізованого видання застосовують покликання на відеоролики про правильне вживання слів, розміщені на сторінках соцмереж, а також у посібникові «Правильне мовлення» О. Заболотного, В. Заболотного (с. 37).

Ряд вправ спрямований на розвиток індивідуальної медіаторчості школярів, наприклад:

81. Створіть аудіо-, фото- чи відеорекомендації (постер, слайди, відеоролик тощо) для соцмереж про поширені лексичні помилки. За можливості розмістіть його на своєму каналі, надішліть друзям.

152. Виконайте завдання одного з варіантів. Варіант 1. Користуючись відповідними технічними засобами, створіть аудіо-, фото- чи відеорекомендації (постер, слайди, відеоролик тощо) для соцмереж про правила написання префіксів пре-, при-, прі-. За можливості розмістіть його на своєму каналі, поширте серед друзів. Варіант 2. Намалюйте «хмару» з 10–12 слів, які мають префікси пре-, при-, прі- («хмара» може нагадувати якийсь предмет, тварину тощо).

Звернімо увагу, що в текстах завдань зазначено конкретні жанри медіатекстів, можливі технічні засоби реалізації завдань, а також спонука до апробації (за бажанням учня) власної медіапродукції. У другому варіанті відповідно до вікових особливостей учнів розтлумачено поняття «хмара», яке автори підручника пишуть у лапках (про правильне написання вже зазначено вище).

Креативне залучення аудіоконтенту у впр. 173 («Просканувавши QR-коди або перейшовши за посиланням, послухайте спів птахів і дзюрчання струмка. Опишіть свої почуття. Чи зарядилися ви позитивною енергією? Як звучить докільля? А як говорять люди? Визначте спільне й відмінне у звуках мови та звуках природи») сприятиме не лише усвідомленому сприйманню інформації про звуки, а й створенню позитивного емоційного налаштування аудиторії.

У проєкті «ЧЕЛЕНДЖ» (с. 96) учнів запрошують до дидактичної гри «У світі звуків і букв». Підліткам знайоме поняття челендж із соцмереж, переважна більшість із них брали участь у таких випробуваннях. Дидактична версія челенджу – це «чотири тижні імпровізації, креативу, творчості, цікавої інформації. Як відбувається челендж? Ви отримуєте завдання, виконуєте його впродовж тижня та ділитеся своїми успіхами в спільних групах. Учителю може оцінити вашу діяльність. Якщо бажаєте, викладайте матеріали в соціальну мережу з хештегом #звукибукви. Допоможіть іншим опанувати мову! Чотири тижні – чотири завдання. Одне завдання на тиждень».

Окрім власне навчального медіаконтенту, автори ознайомлюють учнів з іншими корисними ресурсами: *впр. 125. І. Прочитайте текст. Поміркуйте, навіщо складають карти автомобільних шляхів. Чи доводилося вам користуватися такими картами? Корпорація «Google» створила безкоштовний картографічний вебсервіс, а також набір застосунків, побудованих на його основі; Удосконалити знання української мови допоможуть веселі картинки освітнього проєкту «Мова – ДНК нації». Його започаткували Павло Мельник-Крисаченко, Наталія Клименко й Олександр Клименко. Скориставшись посиланням <https://ukr-mova.in.ua/library/nagolos/>, ви можете ознайомитись із цим проєктом, зокрема переглянути меми щодо наголошування слів. Чи допомогли ілюстрації запам'ятати правильне наголошування? У другому прикладі п'ятикласники мають змогу ознайомитися з навчальними мемами (візуальним контентом). Як засвідчує зміст вправи, автори підручника зорієнтовані на те, що учні розуміють зміст поняття «мем».*

У підручнику передбачено також інформування учнів про доступні електронні лексикографічні джерела: *В Україні видано лазерний диск «Словники України», який об'єднує кілька словників, зокрема орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів. Легко скористатися порталом української мови та культури «СЛОВНИК.ua» (<https://slovnuk.ua>). Тут можна перевірити написання понад 260 000 слів, наведено більш ніж 150 000 тлумачень слів. А сервіс «Звертання» містить понад 2600 імен і по батькові (с. 112).*

Дидактично вмотивоване застосування різних видів медіаконтенту: аудіального [*впр. 281. Знайдіть в інтернеті аудіозапис однієї з указаних нижче пісень. Послухайте запис і випишіть на слух слова з можливими чергуваннями голосних звуків. Хто з вас виписав найбільше таких слів? 1. «Ой летіли дикі гуси» (муз. І. Поклада, сл. Ю. Рибчинського) у виконанні Тоні або Ніни Матвієнко. 2. «Нічкою темною» (муз. і сл. Н. Май) у виконанні Наталії Май*] та візуального [*впр. 224. Перегляньте слайди «Наголос» за наведеним QR-кодом або посиланням. Не дивлячись на екран, запишіть ті слова, які запам'ятали,*

поставте в них наголоси. Перегляньте слайди ще раз і так само запишіть слова, які пропустили]. Це дає змогу залучати різні канали отримання інформації, тренувати сприймання медіатексту на слух та зорову пам'ять.

Група завдань спрямована на формування навичок безпечного спілкування в інтернеті (наприклад, впр. 25 «ситуація про реєстрацію в соцмережі»; впр. 531).

Перевагою аналізованого підручника в репрезентації медіаконтенту є удокладнення завдань на створення власної медіапродукції, а також залучення різних видів медіаресурсів для досягнення мети уроку.

6 КЛАС

 Авраменко О., Тищенко З. Українська мова: підруч. для 6 кл. закл. загальн. серед. Освіти. Київ:Грамота, 2023. 224 с.

Особливістю цього підручника є орієнтування учнів на пошук медіаресурсів через QR-коди. Дослідники вважають, що «перевагами використання QR-кодів у процесі навчання є те, що інформація подана не лише в традиційній текстовій формі підручника, а має й інтерактивний формат пошукової навчальної діяльності, вона дешифрується, її можуть змінювати та доповнювати і педагоги, й учні, не змінюючи сам QR-код» (Дудник, 2022). QR-коди презентовані в підручниках як графічне зображення, що містить зашифровану конкретну інформацію, яка задовольняє пізнавальний інтерес у певній сфері знань. Тобто декодування креолізованого тексту відбувається на двох рівнях: декодування за допомогою гаджета (зчитування коду і перехід до інформації) і власне декодування учнем (сприймання й осмислення інформації).

У підручнику апеляцію до медіаконтенту інтегровано в тексти завдань на зразок:

Складіть і розіграйте в парах діалог за однією із ситуацій (безпека спілкування).

2. Вам написала в інстаграмі незнайома людина про те, що ви виграли приз (мобільний телефон) і треба прийти за вказаною адресою, щоб забрати його.

3. Розглянувши комікс, складіть і розіграйте діалог у парах (усно).

Використайте по три-чотири репліки до кожного сюжету (с. 8).

Автори долучають медійний ресурс з інтернету: **Перегляньте** в інтернеті експрес-урок «Слова, які затримують увагу співрозмовника» (автор О. Авраменко) (с. 15); **Знайдіть** в інтернеті та перегляньте експрес-урок «Про зайві слова» (автор О. Авраменко). Розгляньте рекламні вивіски та виконайте завдання (с. 27); **Перегляньте** в інтернеті експрес-урок «Неочевидний переклад кольорів: брунатний, блаватний, смарагдовий» (автор О. Авраменко). Про які власне українські прикметники ви дізналися? Запишіть їх (с. 141); **Знайдіть** в інтернеті та прочитайте поезію Т. Шевченка «Ой, три шляхи широкії» (с. 158); **Знайдіть** в інтернеті й перегляньте анімаційний мультфільм «Козаки. Навколо світу. Австралія» та виконайте завдання (с. 163) тощо. При цьому основними операторами є дієслова *переглянути*, *знайти*, що спрямовують учнів до пошукової діяльності.

У завданнях *Створіть «хмари» слів до таких груп іменників: 1) назви меблів; 2) власні назви; 3) іменники з абстрактним значенням; 4) назви істот* (с. 79), *Послухайте пісню «Перша колискова» (за QR-кодом) і випишіть прикметники, створивши в зошиті «хмару» слів.* (с. 147) лексему *хмара* взято в лапки.

Особливістю цього підручника щодо використання медіаресурсів з навчальною метою є доповнення і розширення його змісту, економія простору для розміщення більшої кількості тренувальних вправ.

Семеног О.М. та ін. Українська мова: підручник для 6 класів закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2023. 304 с.

Цей підручник можна назвати «гаджетоорієнтованим», без електронного пристрою значна частина матеріалу не буде доступною для ефективного опрацювання. Це єдина з проаналізованих навчальних книг, у якій ужито терміни *медіаконтент* (с. 77) та *медіатекст* (с. 88, 90). У методичному апараті активні поняття зі сфери інформаційних технологій (*лайфгаки*, *пиктограми*, *емодзі*,

лепбук, фейкова інформація тощо), що стали складником активного словника учнів молодших класів.

За QR-кодами – додаткові цікаві завдання та підказки, діагностувальні роботи, підготовка до них та аналіз; відповіді на тести, загадки, ребуси, кросворди до них (с. 7).

Особливістю цього підручника є органічне інтегрування медіаконтенту в матеріал теми чи параграфа. Так, наприклад, на с. 10 за QR-кодом школярі можуть переглянути матеріали для обговорення пісні Тіни Кароль «Україна – це ти» (аудіо, відео), словничок синонімів, діалог між героями твору М. Куліша «Мина Мазайло», короткий словничок антонімів, зіграти у гру «Лінгвістичне лото».

Популярне в авторів підручників завдання на створення колажу. Цей термін в аналізованому виданні має синонімічний відповідник – плакат: *Створи колаж чи плакат (на вибір) на тему «Краса й багатство української мови». У зміст колажу чи плаката введи слова письменника Сергія Плчинди, які є епіграфом до параграфа. Або самостійно добери відповідний вислів* (с. 19); *Проектна робота в групі. Створіть паперовий або електронний плакат на тему «Слава Збройним силам України!» Використайте складноскорочені слова* (с. 75).

Під час повторення теми про будову слова учням пропонують прочитати текст, застосовуючи *технологію маркування*. На нашу думку, ця терміносполука потребує додаткового коментування або пам'ятки, як виконувати таке завдання.

Учням пропонують створити допис у соціальній мережі на задану лінгвістичну тематику (с. 40), скласти рекламний буклет (с. 84), підготувати допис про віртуальне відвідування музею просто неба «Острозький замок» (с. 94), створити листівку-візитівку (с. 95) тощо.

Традиційні завдання *Досліди «хмаринку слів»* (с. 38), *Розглянь «хмаринку слів»* (с. 72) виявляють ще один варіант правопису цієї терміносполуки: у лапки взято метафоричне словосполучення.

У мовній грі «Диктор / Дикторка» на с. 91 учням запропоновано визначити наголоси в словах, правильно їх вимовити і записати на електронний пристрій для запам'ятовування, а потім перевірити за допомогою словника. Це оригінальна вправа на створення і сприймання аудіоконтенту, яка буде корисною у вдосконаленні комунікативних навичок.

Аналіз медіаконтенту підручників української мови адаптаційного циклу базової середньої освіти (5–6 кл.) дає змогу зробити висновок про потужну інформаційну підтримку цих освітніх проєктів та креативність авторів у пошуку шляхів формування медіаграмотності здобувачів освіти. Оскільки йдеться про підручники української мови, які мають бути взірцевими з погляду дотримання мовних норм, треба уникати різних варіантів правопису однієї й тієї самої терміносполуки *хмара слів*, *«хмара» слів* і *«хмара слів»*. На нашу думку, є підстави писати зазначене поняття без лапок. Авторам навчальних книг варто звернути увагу на багатозначні терміни, пов'язані зі самостійним створенням медіаконтенту на зразок *презентація*, *колаж*, *візуальна карта*, *технологія маркування* тощо. Учні мають чітко усвідомлювати, про що саме йдеться, щоб якісно виконувати передбачені підручниками завдання.

3.3.3. Науково-популярна медіапродукція для школярів: комунікативно-прагматичний, культурно-історичний та національно-ідентифікаційний аспекти

Науково-популярна медіапродукція для школярів – цікавий об'єкт дослідження. У цьому сегменті українського інформаційного простору фіксуємо актуалізацію кросмедійного підходу. Він полягає в тому, що той чи інший медійний продукт існує та розвивається одночасно в різних форматах та платформах: його історія або концепція поширені через різні канали зв'язку з аудиторією. Такими є телебачення, youtube-канали, книги, відеоігри, сайти, іграшки тощо. Вони об'єднані в єдиній бренд-екосистемі, тобто є джерелами прибутку, як-от продаж ліцензій, іграшок, книг, календарів, одягу тощо, які тиражують певну назву. Охоплює їх поняття «кросмедійна продукція»: згадаймо

серію книг про Гаррі Поттера, фільми, іграшки, ігри тощо. «Згодом в інтернеті виникли відповідні фан-групи, представники яких і нині продукують фан-арт, фан-відео, тексти фан-фікшн тощо, а на найбільшій платформі відеоконтенту YouTube нині можна знайти немало цікавих короткометражок, присвячених цій серії книг» (Полковенко, 2017, с. 208).

На думку І. Остапенка, сучасна людина занурена в специфічний інформаційний простір, який утворює навколо неї кросмедіа- і трансмедіасередовище. У ньому вона взаємодіє з різноманітним медіаконтентом, який у великому обсязі пропонують засоби масової комунікації та користувачі соціальних мереж через мультимедійні платформи.

Таблиця 3.3.1. Рівні кросмедіа (за Т. Полковенком)

1 рівень	Наявний однотипний контент розміщено на різних медіа-платформах і в різних форматах.
2 рівень	Створюють додатковий контент одночасно з основним і поширюють при цьому на платформи, які ніяк не корелюють з базовою для основного контенту.
3 рівень	Контент спеціально формують з урахуванням інтеграції в різні медіаплатформи з метою масштабного впливу на цільову аудиторію: контент, розміщений на одній платформі, є своєрідним «пусковим механізмом» для спонукання споживача використати іншу медіаплатформу.
4 рівень	Нелінійний розподіл контенту між кількома платформами та створення умов своєрідної гри, коли споживач опиняється «всередині» певного інформаційного середовища і вибирає найбільш цікавий для себе шлях пізнання.

Саме четверту версію кросмедіа Т. Полковенко вважає найбільш перспективною, адже вона об'єднує елементи перших трьох рівнів, враховує індивідуальні потреби користувача, презентує «найсвіжіший» контент від самого автора, котрий в ідеалі має «жити» у створюваній ним «історії» разом зі своєю аудиторією і розуміти її очікування (Полковенко, 2017, с. 209).

Миттєве поширення інформації можливе в цифровому просторі, який долає обмеження, притаманні традиційним ЗМК. Важливість і перспективність кросмедійних технологій пов'язана з новим простором і новими можливостями для споживання і популяризації інформаційного продукту поза

хронометричними та географічними обмеженнями. Але в цьому контексті на особливу увагу заслуговує мовне оформлення медіаконтенту, від якого значною мірою залежить інформаційна (та й комерційна) привабливість медіапродукції та її мовно-виховний потенціал.

Дослідження маркерів національної ідентичності в українській медіапродукції для дітей, що побачила світ під час повномасштабної агресії Росії проти України, має велике значення з погляду формування культурного самоусвідомлення та патріотизму. Важливо визначити, як українські цінності, ідеї та традиції репрезентовані в медійних форматах, орієнтованих на дітей, і як це впливає на їхнє сприйняття свого культурного спадку, місця України у світі, на становлення світогляду та самооцінки юного глядача. Дослідження того, які формати та канали медіапродукції чинять найефективніший вплив на потенційну аудиторію, сприятиме визначенню, які ризики має для дітей той чи інший медіаформат.

Мультсеріал «Книга-мандрівка. Україна» – кросмедійний науково-популярний продукт, що має поліграфічну версію в форматі розважального навчання чотирма мовами, а також охоплює сім сезонів мультиплікаційних фільмів, які від 2020 р. є частиною програми Всеукраїнської школи онлайн. На сайті МОН України в розділі «Дистанційні платформи для навчання, саморозвитку та отримання допомоги й перевіреної інформації» (у розділі «Корисні освітні курси на платформі Київстар ТБ») зазначено, що «Книга-мандрівка. Україна» – мультсеріал, героями якого є відомі на весь світ українці, об'єкти та події¹³⁸.

Це перший український мультсеріал «Книга-мандрівка. Україна», заснований на реальних подіях і нереальних пригодах. Автори ідеї та креативні

¹³⁸ <https://mon.gov.ua/news/distantsiyni-platformi-dlya-navchannya-samorozvitku-ta-otrimannya-dopomogi-y-perevirenoi-informatsii>; <https://mon.gov.ua/news/korisni-osvitni-kursi-na-platformi-kiivstar-tb>

продюсери серіалу Ірина Тараненко та Юлія Курова. Головний сценарист – Олександр Михед.

Поліграфічний формат «Книга-мандрівка. Україна» – «це не довідник і не підручник. Це карта-розповідь у форматі розважального навчання, на якій зазначені найцікавіші історико-географічні та статистичні факти про країну в авторських ілюстраціях». Книга охоплює 30 карт українських міст і областей, 1200 надзвичайних відкриттів про Україну, а **саме:** 327 особистостей, що надихають, 232 дива природи; 224 історичні події; 135 культурних феноменів; 129 архітектурних шедеврів; 78 визначних винаходів і відкриттів; 75 економічних і промислових об'єктів. Метою авторського колективу поліграфічної версії «Книги-мандрівки» було те, щоб кожен із наведених фактів про Україну запам'ятався. Факт – це лише одне речення, але воно має «створити інтригу, заохотити продовжувати пізнавати Україну». Цільова аудиторія видання – «не лише для дорослих, але й для родинного читання з дітьми, для українців і всіх, хто хоче дізнатися більше про нашу країну» (https://uk.wikipedia.org/wiki/Книга-мандрівка._Україна).

Крім друкованої книжкової версії, є медійна. Усі 5 сезонів мультсеріалу можна переглянути на каналі YouTube. Загальна інформація відбиває стратегію комунікації всього серіалу: *«Кажуть, вивчати нове буває складно й нудно. Але чи може бути нудним навчання, яке має мегакруту анімацію, зіркову озвучку, смішні жарти та маловідомі факти? Навряд чи! Не вірите? Тоді нумо дивитися наші епізоди – ми впевнені, вони вас переконують»*¹³⁹.

Комунікативна стратегія каналу відображає поєднання освітніх і розважальних функцій складників медіаконтенту. Однією з основних ідей поєднання навчання і розваги є те, що воно ефективне тоді, коли цікаве та захопливе. Такий підхід може стимулювати зацікавлення навчанням та полегшувати засвоєння нових знань чи навичок.

¹³⁹ https://www.youtube.com/channel/UCHq5vXBXgKpU0_NxI8pDKyw

Зауважимо, що розважально-ігрове навчання набуває дедалі більшої популярності серед освітніх медійних проєктів. Наприклад: платформу «Дія. Освіта» схарактеризовано як «національну *едьютейнмент* освітню платформу актуальних знань та навичок». На нашу думку, така конструкція щодо мовного оформлення стилістично некоректна, можливі варіанти редагування: *національна розважально-навчальна платформа актуальних знань та навичок* або *національна освітня платформа у розважально-ігровому форматі*. Звертаємо увагу, що варваризм «едьютенмен» варто замінити на поняття, яке легко сприймається – *розважальне (розважально-ігрове) навчання*.

Стилістичну функцію заохочення, привертання уваги до кожного із сезонів серіалу «Книга-мандрівка. Україна» виконують нанизовані питальні речення. У кожному із них ключовим ідентифікатором є слово *українець* (контекстуальний синонім – *харків'янка, полтавець, одесит*) чи *український*: «Як *українцю* розгадати писемність стародавньої цивілізації майя, не виходячи з кабінету? Чому ніколи не варто викликати на дуель Нобелівського лауреата? Хто допоміг Миколі Гоголю створити перше *українське фентезі*? Як *харків'янка* змінила світ балетної моди та ще й «Оскар» отримала?» (Перший сезон); *Якого українського* письменника читав Наполеон, а якого першим номінували на Нобелівську премію? Як *полтавець* допоміг NASA висадитися на Місяць, а *одесит* врятував людство, здолавши холеру? Ким був перший *український* блогер з XII століття і куди їздили *українські* далекобійники доавтомобільного періоду? Вам буде чим пишатися! (Другий сезон). Окрім зазначеної стилістичної особливості, засобом актуалізації «свого» є власні імена діячів культури (М. Гоголь, Наполеон), а способом увиразнення інтелектуального рівня українців є «занурення» етноніма в контекст світової цивілізації, який допомагають створити номінації сучасних реалій, як-от *фентезі, мода, «Оскар», NASA, блогер* та ін. Метонімія, що пронизує наведені висловлення, сприяє створенню. Доброзичливої іронії, яка також є засобом привертання уваги до інформації.

Налаштування на високу оцінку наукових та культурних досягнень українців, на популяризацію призабутих імен, особистостей спричинює залучення okazіональних способів номінації, як-от: *Мерцій дивіться, слухайте, співайте! Нехай ваші серця вистукують біт нової пісні про **найспівочішу** з мов!*. У першому сезоні є серія «Батько імунітету», у якій ідеться про видатного фізіолога Іллю Мечникова, а починається він з okazіонального епітета, що гіперболізує значення українського регіону: «*Харківщина — **найнобелівсько-лауреатськіша** область України*». Автори українізують іншомовні назви регіонів і похідні прикметники, пор.: *Події перших п'яти серій будуть розгортатися у Харкові та Римі, в Одесі та Гватемалі, на Полтавщині та **Нью-Йоркщині!***; «*Житомищина — **найтвінніксіша** область України*». Хоча виділені назви утворено за словотвірною нормою української літературної мови, утім ці моделі не поширені на іншомовні номінації. Таке слововживання породжує іронічний, експресивний ефект.

Високий пізнавальний потенціал мають фільми другого сезону. Алюзію з пригодами українських козаків із серій мультфільму В. Дахна «Козаки» (кожна серія починається з «Як козаки...»), оповідну тональність створили формули «як українці», «як одесит», «як Ільф і Петров», «як Іван Сирко» та ін., що стали назвами епізодів другого сезону серіалу, пор.: *Як українці борщ винайшли; Як українець вчив NASA літати; Як Котляревський Наполеона розсмішив; Як українець відмовив Президенту Франції; Як одесит світ від холери врятував; Як Ільф і Петров потрапили в рабство; Як Роксолана султанкою стала тощо*. Асоціативно виникає алюзія з назвами Ці назви для кількох поколінь українців є прецедентними, адже згаданий мультфільм увійшов до 100 найкращих фільмів в історії українського кіно.

Інша популярна модель назви серії – «Медійна постать про...»: *Майкл Щур про короля України і Щур про скандальний бій Піддубного* (фіксуємо приклади, де зазначено ім'я та прізвище медіапостаті або лише прізвище); *Ахтем Сейтаблаєв про режисера Довженка; Остапчук про пригоди*

українських скаутів тощо. Медійні постаті, що постали в центрі уваги в другому сезоні серіалу: Майкл Щур, Ахтем Сейтаблаєв, Харчишин, Педан, Анатоліч, Яніна Соколова, Тарас Тополя, Ірена Карпа, Остапчук – це «прихований» ресурс розважально-навчального формату, адже участь відомих людей в озвучуванні серіалу, а також транслявання їх досвіду і вражень з теми конкретного епізоду потенціє вплив на аудиторію споживачів цього медіаконтенту.

Заявлене заохочення до культурно-історичної тематики спостерігаємо за актуалізованими назвами епізодів, у яких опорними є імена відомих українців – різних за видами діяльності: книгодрукаря, підприємця, письменника, науковця, художниці, співака...: *Реп про мову (BRAT & Tik Tu Feat. Книга-мандрівка). Федорів про Городецького: химери, туалети і бетон. Привиди Запорозької Січі. Богдан Логвиненко (Ukrainer) про Сковороду. Іван Пулюй: Біблія, Рентген і Тесла. Остапчук про чудернацький всесвіт Марії Примаченко. Як дідух Різдво врятував. Зібров про Щедрик – саундтрек Різдва.*

Концепт і с т о р і я охопив ключові номінації п'ятого сезону *Київська Русь, княгиня Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Анна Київська*. Як заохочувальний спрацював стилістичний прийом використання алюзії до американського телесеріалу у стилі фентезі «Гра престолів» (*А ми тим часом залишили це на солоденьке і готували окремих героїчний цикл, присвячений **грі престолів** на Русі*), а також до турецького історичного телесеріалу «Величне століття. Роксолана» (*І ось він тут – **велично-середньовічний** 5 сезон "Книга-мандрівка. Україна: Київська Русь"*).

Одним із ключових концептів серіалу «Книга-мандрівка. Україна» є м о в а . В епізоді до Дня української писемності разом з гуртом Tik Tu та виконавцем BRAT озвучено текст скоромовки:

Акуратно в аркуш пише Ада до Архипа в тиші.

Бабин біб розцвів у дощ, буде бабі біб у борщ.

Вовк-вовцюг вівцю волік. Вівчар вовку – вила в бік.

Горобець, горобеня галушок несуть горня.

Гава з Гудзиком картатим, Газдувала в своїй хаті.
 Дим димить із димаря, вкрилась димом вся земля.
 Емма любить Енеїду, не елладську, нашу – рідну.
 Є у Єви і Євгена, ген Європи, отакенний.
 Жовтий жук купив жилет, жупан, джинси та жакет.
 За закон про мову «за», голосує дружно зал.
 «И» найменш егоїстична, першою не є практично.
 «І» поєднує в потоці 45 мільйонів мовців.
 «Ї» не згасне наша свічка, крихітна і невеличка.
 Йорж ймовірно йойкав й йшов, та дороги не знайшов.
 Крокодил до крокодила припливав купити мила.
 Любить Люба Любомира, як він грає гімн на лірі.
 Миска масла й макаронів, з їсть їх Марк, як охолонуть!
 «Ні! Не треба нам нещастя», – написала Ніна Насті.
 Обережний Опанас, опануй козацький спас.
 Простував Петро підліском падав в папороть він писком.
 Рвучко рухається реп, розвеселий, як вертеп..
 Сумно сунув синій сом у ставочку за селом.
 Тигренятко з тигром-татом тренувалися стрибати.
 У долині жив удав. Удавав, що він все знав.
 Фірма ферму будувала. Фірмі фарби було мало.
 Хтось хитренький хитрував – мову нам забороняв.
 Цар цокоче і ЦК, та живе й цвіте вона.
 Чернівці, Черкаси й Чоп знають мову й цей гіп-гоп.
 Шурхотить й щебече мишка, що чита' мандрівку-книжку.
 М'який знак, немов козак, вбереже нас від атак.
 Юний Юрій юшку їв. Юшка капала на стіл.
 Я, як ключик, замикає, але «я» це не лякає.

Кожний рядок пісні-абетки починає слово на певну літеру, має ритмізовану форму, текст переважно римований (зауважимо, що реп-тексти стилістично оприявнюються на межі між прозою, поезією і співом). Зміст скоромовок варіюється від нейтрального до інформаційно та експресивно насаженого, іноді – жартівливого. У тексті засвідчено факти з історії та сучасності української мови та культури (закон про мови, 45 мільйонів мовців, заборони української мови за часів царату та ЦК; «Енеїда», літера Ї як символ, вертеп, козацький спас тощо).

У рядку *Обережний Опанас, опануй козацький спас* власне ім'я не вжито в кличному відмінку задля римування, проте в пісенному тексті про мову таке «вільне поводження» з мовною нормою неприпустиме. Дещо дисонує із загальною тональністю твору рядок *Простував Петро підліском падав в папороть він писком* через уживання розмовної лексеми *писок*, яку більшість мовців сприймає як згрубілу.

У науково-популярній медіапродукції для дітей мовними маркерами національної ідентичності є власні назви діячів культури, мистецтва, науки, економіки, етніми, образи-символи, усталені вислови. Ці елементи не лише інформативні, а й експресивно заряджені, оскільки їх усі об'єднує поняття «український».

Одним із стилістичних прийомів наближення мови оповідача-медійної особи до «своїї» аудиторії є вживання сленгізмів. Персонаж Мавка, озвучений Іреною Карпою, в своїй експресивній мові уживає фемінітив *творчиня* і відразу переходить на знижено-розмовну тональність (*Ех, крута ж баба вродилася!; Михайло виявився нормальним чуваком; Зараз її, напевне, вважали б мажоркою*), яка переплітається з піднесено-книжною (*тонкий естетизм*) та іронічною (*Леся виступала за рівні права мавок, нявок і русалок; Ну що, бейба, ідемо на тусідж? За Кобилянською тільки завернемо*). Таким постав розважально-навчальний формат оповіді про Лесю Українку.

На відміну від епізодів серіалу «Книга-мандрівка. Україна» шостий сезон, що з'явився у час наростання агресії Росії проти України, «Книга-мандрівка. Нескорені», на сьогодні є своєрідною хронологією подій першого року повномасштабної війни. Про це свідчать назви епізодів: 1 – *Нація нескорених*. 2 – *Воїни зі сталі*. 3 – *Мрії не вмирають...* 4 – *Зміїний детектив*. 5 – *Жіноча лють*. 6 – *Професія – волонтер*. 7 – *Кримський міст*. 8 – *Генерал наших надій*. 9 – *Ракетний терор*. 10 – *Лідер вільного світу*. 11 – *Федерація мародерів*. 12 – *Маріуполь*. 13 – *Ядерний тероризм*. 14 – *Тракторні війська*. 15 – *Нескорена культура*. 16 – *Солдати пропаганди*. 17 – *Батько наш Бандера*. 18 – *Невидимі війська*. 19 – *Пухнастий батальйон*. 20 – *Особливо небезпечні*. Короткі предметні назви навчального контенту сприятимуть легшому засвоєнню історичної інформації. Більшість назв метафоричні, їх декодування потребує хоч мінімальних фонових знань, зокрема: «Воїни зі сталі» (про захисників Маріуполя), «Мрії не вмирають» (про літак «Мрія»), «Зміїний детектив» (про острів Зміїний), «Генерал наших надій» (про Валерія Залужного) та ін.

Використання різних мовних кодів у шостому сезоні серіалу спрямоване на створення аутентичної атмосфери збройного протистояння та емоційну взаємодію з аудиторією. Усі російські вислови подано з українськими субтитрами, зневажливе ставлення до представників держави-агресора підкреслено аудіально і візуально (наприклад, через образи бункерного щура, російського крейсера «Москва», побудованого в Миколаєві тощо).

Короткий хронометраж (3–4 хв), мінімалістичне графічне оформлення, діалогічний характер комунікації (з використанням ігрового персонажа чи без нього), доречне використання засобів гумору, відео- та аудіоцитат, коротких фрагментів художніх текстів сприяє максимальній інформативності серій і популярності аналізованого кросмедійного продукту.

Як зазначено вище, шостий сезон має підназву «Нескорені». Це вторинна номінація українців – гордих і сміливих. Кожний із епізодів конкретизує характер розгортання гордості українців за свою землю, свій народ, свою

культуру, яку вони захищають у часи воєнного лихоліття. Отже, цей медіаконтент *«присвячений Нескореним – людям, подіям, втратам та здобуткам, завдяки яким ми зберегли державність. Чому Україна не здалася такій могутній росії? Чому українці та росіяни не один народ? Чому Українці нескорені? Кожен епізод просто та зрозуміло відповість на всі складні запитання»*. Другий синонім до «нескорений» – сміливий – конкретизований у твердженні: *Сиділи собі тихенько, і ти ба – відхаймарсували «другу армію світу» по повній!»*.

Третій складник розважально-навчального серіалу має підназву «Міста» (сезон *«Книга-мандрівка. Міста»*). Назви епізодів пов'язані з номінаціями міст і територій, що дуже постраждали після повномасштабного вторгнення російських загарбників на територію України – *Крим. Бахмут. Ізюм. Київ. Суми. Запоріжжя. Миколаїв. Чернігів. Харків*. Узагальнений оцінний епітет до них – незламні: *«Відкриваємо секрети незламних міст»...*

Ігровий формат мандрівки створює імітація подорожі поїздом Укрзалізниці, яка взяла на себе відповідальну місію з евакуації населення із прифронтових міст. Медіатекст зафіксував метафору «бойовий чай» на позначення назви напою, частину оплати за який переказують на допомогу ЗСУ: *Один бойовий чай, будь ласка – ми вирушаємо в дорогу!*. До речі, бойовий чай – це реальна позиція у сучасному залізничному квитку.

На YouTube-каналі «Книга-мандрівка. Україна» також репрезентовані окремі спецвипуски кросмедійних проєктів «Книга-мандрівка про коронавірус» та «Піксель. Вартовий свободи». Розглянемо докладніше крайній спецвипуск «Книги-мандрівки» про 10 років війни. Піксель, вартовий свободи, – це персонаж, що голосом стендап-коміка та волонтера Василя Байдака розповідає «про десять років боротьби за свободу, а також про титанів, на чиїх плечах тримається країна». Створення цього мультфільму було ініційоване

СтратКомом¹⁴⁰ ЗСУ і реалізоване в межах проєкту «Книга-мандрівка. Україна». До Дня захисників і захисниць України у 2024 році Головне управління комунікацій Збройних сил України у співпраці з Олегом «Фаготом» Михайлютою та Олександром «Фоззі» Сидоренком (учасниками гурту ТНМК) і популярним культурно-освітнім проєктом «Книга-мандрівка. Україна» презентували відеокліп на пісню «Піксель боронить своє». Це продовження інноваційного проєкту, присвяченого Пікселю, анімованому герою, через історії якого молодь дізнається про героїчну боротьбу українського народу проти російської агресії. Кліп розпочинається анімованим фрагментом уроку, який перериває звук повітряної тривоги, далі звучить пісня: *«Наше море Чорне, наше небо синє, наше поле жовте, за ним буя зелений ліс...Тікає ворог звідси, коли із нами Піксель. Ніхто не наодинці, коли із нами він...»*. Динамічний ритмічний малюнок пісенного тексту, словесний і графічний мінімалізм вдало відтворюють рішучість ЗСУ і впевненість у мирному майбутньому України.

Як кросмедійний продукт для дітей, «Книга-мандрівка. Україна» розвивався. Під цим брендом було створено настільну гру «Лінія часу», чашку «Нескорені», набір шевронів «Нескорені», настільний календар «Мандрівка Україною», набори наклейок «Знай наших» і «Непереможні», значок «Шевченко», іграшку «Бегемотик-казкар». Мобільний застосунок «Книга-мандрівка. Свайпай і мандруй» дає змогу «вчитись, мандрувати та перевіряти свої знання про Україну в одному місці!». Як зазначено в рекламі, «Ми обробили та використали у грі понад 2000 різних фактів, розробили 29 ігрових секцій та створили 60 різних категорій нагород. Застосунок допомагає познайомитися з цікавими локаціями України в різних регіонах та оцінити їх. Логіка розроблена таким чином, щоб грати було легко і студенту, і його бабусі». Цей підхід вирізняється багатоплановістю та інтегрованістю, а застосунок по силах для різних категорій його споживачів. Отже, кросмедійна продукція може

¹⁴⁰ Центр стратегічних комунікацій, або StratCom Ukraine, – неурядова організація, яка бере активну участь у реформуванні державних комунікацій та підтримує державні інституції в реалізації комунікативних проєктів і щоденній роботі зі стейкхолдерами.

заохочувати дітей досліджувати та сприймати історію чи концепцію через різні мовно-естетичні враження.

Актуальність створення якісного, доступного й цікавого українськомовного медіаконтенту для школярів нині ні в кого не викликає сумнівів. Адже навіть під час російсько-української війни медійні джерела країни-агресорки досі популярні серед молоді (див., наприклад, дослідження І. Троян, 2024). Підлітки віддають перевагу перегляду коротких відео, які обирають несвідомо, але зважають на його якість і стиль. Цілком заборонити законодавчим шляхом споживання російської медіапродукції зараз неможливо, проте зацікавити молодь якісним альтернативним українським контентом варто спробувати. Позитивну роль у цьому може відіграти залучення до участі в таких проєктах відомих медійних постатей, блогерів, лідерів думок. Одним із якісних кросмедійних продуктів для молодіжної аудиторії є всі підстави вважати мультсеріал «Книга-мандрівка. Україна».

Отже, сучасний український освітній медіаконтент має значний потенціал для використання в шкільному та самостійному навчанні. Нині триває апробація новітніх форматів репрезентації навчального матеріалу, нових способів його вербального оформлення (номінування, викладу теоретичних відомостей, формулювання завдань, добору текстів, ілюстрацій та ін.), нових шляхів т. зв. «зворотного зв'язку» – комунікації між творцями медіаконтенту та його споживачами. Наголошуємо на важливості інтегрування зусиль науковців, педагогів-практиків, фахівців з інформаційних технологій для випрацювання оптимальних критеріїв створення та зразків якісних освітніх медіа.

Аналіз підручників української мови адаптаційного циклу базової середньої освіти (5–6 кл.) дав змогу зробити висновок про потужну інформаційну підтримку цих освітніх проєктів та креативність авторів у пошуку шляхів формування медіаграмотності здобувачів освіти. Серед проблем – потреба чіткого тлумачення використовуваних у підручниках багатозначних термінів, пов'язаних з медіаресурсами; урегулювання питань правопису окремих

терміносполук, визначення оптимальної «гаджето залежності» підручника з огляду на умови воєнного лихоліття, щоб відсутність доступу до передбаченого в підручнику медіаконтенту не позначалася на якості навчання.

І хоча науково-популярний мультсеріал «Книга-мандрівка. Україна» не можна назвати взірцевим з погляду дотримання літературного стандарту української мови, його розважально-навчальний формат орієнтований на усно-розмовну комунікацію з метою максимального наближення до потенційної аудиторії реципієнтів. Почасти фіксуємо фрагменти літературно-фамільярного спілкування, мета яких знайти найближчий шлях до аудиторії, створити позитивну оцінку всього українського як «свого». Водночас це потужний комунікативний ресурс для набуття досвіду спілкування українською – модно, стильно, для розвитку креативності. Його розглядаємо як мовно-виховний ресурс, що спирається на маркери національно-культурної ідентичності, як інструмент істотного розширення словникового запасу учнів та ін. Короткий хронометраж (3–4 хв), мінімалістичне графічне оформлення, діалогічний характер комунікації (із залученням медійної постаті, використанням ігрового персонажа чи без них), доречне використання засобів гумору, відео- та аудіоцитат, коротких фрагментів художніх текстів сприяє максимальній інформативності серій і популярності аналізованого кросмедійного продукту.

Список джерел

- Голуб, Н.Б., Горошкіна, О.М. (2022). Українська мова: підруч. для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: ВД «Освіта».
- Заболотний, О. В., Заболотний В. (2022). Українська мова: підруч. для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза.
- Авраменко, О., Тищенко, З. (2023). Українська мова: підруч. для 6 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ: Грамота.
- Семенов, О.М. та ін. (2023). Українська мова: підручник для 6 класів закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон.
- Книга-мандрівка. Україна. YouTube-канал. <https://www.youtube.com/@Knyga-mandrivka>

Література

- Бондаренко, Н. В. (2021). Медіатекст як ресурс осучаснення й збагачення змісту підручника української мови. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. Вип. 27. С. 15–25.
- Вашуленко, О. (2024). Використання медіатекстів у підручнику літературного читання для початкової школи. *Проблеми сучасного підручника*. №32. С. 336–351.
- Гончаренко, С.У. (1997). Український педагогічний словник. Київ.
- Друшляк, М.Г. (2018). Словник візуальної освіти: наочність, візуалізація, візуальне мислення. *Фізико-математична освіта*. Вип. 1(15), ч. 2. С. 78-83.
- Дудник, Н., Свйонтик, О. (2022). Використання QR-кодів у сучасних підручниках. URL: <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/189/190>.
- Кияниця, Є.О. (2020). Фактори формування та сприйняття медіаконтенту сучасними аудиторіями. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Т. 31 (70), № 3, Ч. 3. С. 210-215.
- Остапенко, І.В. (2022). Медіаконтент як засіб розвитку громадянської компетентності молоді: методичні рекомендації. Київ.
- Полковенко, Т. (2017). Перспективи розвитку кросмедіа. *Кросмедіа: контент, технології, перспективи*: колективна моногр. С. 207-213.
- Садівничий, В. О. (2017). Типи, види та особливості подачі контенту кросмедіа. *Кросмедіа: контент, технології, перспективи*: колективна моногр. Київ, С. 40–47.
- Троян, І. (2024). Чому українські підлітки споживають російський контент і що можна запропонувати натомість. URL: <https://nus.org.ua/articles/chomu-ukrayinski-pidlitky-spozhyvayut-rosijskyj-kontent-i-shho-mozhna-zaproponuvaty-natomist-na-prykladi-proyektu-kolajder/>
- Чжан, М. (2024). Слогани в текстах освітньої реклами: специфіка структурної організації. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. №208. С. 407–413.

Післямова

Динаміка мовної ситуації України за три роки повномасштабної війни (лютий 2022 – грудень 2024 року) – це сталий рух до суттєвого посилення позицій української мови в усіх сферах життя: у державному управлінні, офіційно-діловому спілкуванні, культурі, науково-освітньому середовищі, особистій комунікації тощо. Відповідно диференційовано кількісні та якісні зміни в мовній ситуації, що можуть бути оцінені, з одного боку, у соціолінгвістичному вираженні, а з іншого – у функціонально-стильовому та структурно-рівневому планах.

Щодо соціолінгвістичної оцінки динаміки мовної ситуації. Її трансформація в зазначений період охопила різні регіони та соціальні групи населення, зокрема молоде покоління. Однією з показових ознак змін у мовній сфері є переміщення акценту в дискусіях на мовну тематику з проблеми доцільності вивчення (знання) *української мови* та її вживання в публічній сфері на проблему доцільності використання *російської*, зокрема й у приватному та напівофіційному спілкуванні, принаймні в ті моменти, коли той чи інший тип мовної комунікації виходить за межі приватної території. Для багатьох російська мова стала подразником, якого хочуть позбутися і не чути її навіть у тих ситуаціях, що не обмежені законодавством (наприклад, від інших людей у публічних місцях). Звісно, попри односпрямованість, така трансформація мовної свідомості виявляється неоднорідно. Ця неоднорідність пов'язана з локальними відмінностями вихідних місцевих мовних ситуацій, індивідуальним рівнем володіння мовами та психологічними особливостями мовців, мовним оточенням у місці перебування, можливістю навчання та іншими об'єктивними і суб'єктивними чинниками. На цьому тлі змінилося ставлення мовців не лише до української і російської мов, а й до *суржик*у як мішаної форми мовлення, яку раніше зазвичай пов'язували з низьким рівнем освіти. Під час масового переходу в спілкуванні з російської на українську його нерідко почали сприймати як тимчасовий мовний код на шляху цього переходу, а отже і оцінювати радше як позитивне явище («аби не російською!»). Проведені глибинні інтерв'ю з

мовцями і цільові опитування не лише зафіксували зміни, що відбуваються, а й виявили проблеми, тобто дали багатий переконливий матеріал для роздумів.

Зафіксовані функціонально-стильові, структурно-ривневі процеси в текстах правової сфери, науки та освіти засвідчили, що динаміка змін на всіх мовних рівнях зумовлена також національно-культурними, суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями як української спільноти в цілому, так і наукових, навчально-практичних напрямів, що зазнають впливу глобалізації.

Дослідження офіційно-ділового різновиду виявило реальний стан функціонування української літературної мови як державної, співвідношення в ній сильних і слабких норм, що відбиті в різновекторних взаємодіях управлінців, зокрема в законодавчих текстах.

Гендерна політика в Україні також позначилася на зростанні численних лексичних, морфологічних, граматичних та правописних відхиленнях в офіційно-діловій та навчально-освітній практиці. Це спричинено необґрунтованою активізацією функціонування новотворів-назв осіб жіночої статі за родом діяльності, посадами, професіями, які не фіксують лексикографічні джерела, граматики, Національний класифікатор України «Класифікатор професій». Зросла соціально-культурна суперечність між адміністративними вимогами «Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року» (ухвала Кабміну України від 20.12.2022 р.), операційним планом з її реалізації на 2022 – 2024 рр. та усталеною нормою вживання зазначених вище назв в українській літературній мові. Це спричинило, по-перше, неприпустиме тиражування таких слів з неунормованим написанням морфем слова, а по-друге, зниження мовно-естетичної норми такого слововживання і словотворення.

Стрімке збільшення українського контенту в соціальних мережах і ЗМК частково позначилося на його якості. Велика частка текстів, особливо поширюваних через інтернет, потрапляє до читача в невідредагованому вигляді, поширюючи мовні помилки. На жаль, зниження рівня культури висловлення

спостерігаємо і в текстах, що їх створюють і поширюють завдяки інтернет-мережі органи державного управління, освіти. Мова цифрового навчально-освітнього середовища, що активно формується саме в часи війни проти України з боку Росії, ковідної пандемії, та медіатизованих шкільних підручників оцінена як така, що неповні узгоджена з національним літературно-мовним стандартом. Мовна основа науково-популярних проєктів має різний ступінь відповідності критеріям змістової, естетичної та мовно-виховної цінності медіаконтенту, що інтегрує текстову, графічну, аудіовізуальну інформацію, орієнтовану на задоволення сучасних потреб здобувачів освіти і тих, хто надає ці послуги.

Наукові тексти в період розгорнутої повномасштабної війни проти України є віддзеркаленням динаміки літературної мови загалом, її інтелектуалізації зокрема. Сучасні власне наукові і науково-популярні жанри зберігають відповідність високим стандартам загальнолітературної і функціонально-стильової норми. Водночас під дією зовнішніх мілітарних і суспільно-політичних загроз державності, на тлі екзистенційних викликів російсько-української війни консервативність і книжність як визначальні комунікативно-прагматичні ознаки мови науки зазнають певної (ситуативної) корекції. Ці ознаки знаходять вияв у надмірній емоційності, не завжди виправданій експресивізації висловлення, що порушує нейтральність наукового тексту та його об'єктивність.

Загалом результати аналізу мовних зрушень в Україні воєнного часу засвідчили, що зараз складається дуже сприятлива ситуація для зміцнення позицій української мови як державної, тому на всій її території має бути створене мовно-культурне середовище, яке б повною мірою відповідало чинному українському законодавству щодо мововживання у тих сферах, які такому регулюванню підлягають.

У зв'язку з означеним вище автори монографії пропонують комплекс заходів, спрямованих на стабілізацію якісних позитивних змін, що відбуваються в українському мовно-культурному середовищі, а саме:

Забезпечити державну **систему мовної підготовки** (вдосконалення)

кваліфікованих фахівців різних галузей (насамперед освіта усіх рівнів, наука, медицина, журналістика, перекладознавство, культура, державне управління та ін.) зокрема й на рівні підвищення кваліфікації (післядипломної освіти).

Уважати **знання державної мови** та уміння послуговуватися нею у фаховій діяльності **обов'язковим складником професійної компетентності** працівників державного управління і журналістів. Посилити контроль за дотриманням мовного законодавства серед політиків, громадських діячів та інших представників національної еліти.

З метою розвитку позитивних тенденцій у зміцненні позицій державної мови в середній освіті, надання позитивним змінам незворотного характеру варто проводити **постійний моніторинг мовної взаємодії у школах**, розробити систему заохочень та відповідальності педагогічних працівників за дотримання мовного законодавства, створити умови для постійного вдосконалення навичок з української мови як професійної для вчителів, інших працівників навчальних закладів і керівних кадрів освіти, запровадивши систему **підвищення мовної компетенції та її сертифікацію**. Державній службі якості освіти України разом з Інститутом модернізації освіти МОН України, інститутами НАПН України, а також провідними методистами педагогічних університетів та інститутів удосконалення вчителів випрацювати **систему заходів щодо забезпечення вчителів навчальними матеріалами державною мовою**.

У навчанні мови робити акцент на **опануванні практичних навичок спілкування** українською мовою в різних комунікативних ситуаціях, розширювати знання про різні функціональні різновиди національної мови – літературна мова в різних стильових виявах, соціальні і територіальні діалекти, мішане мовлення тощо.

Розвивати і підтримувати якісні культурно-освітні, пізнавальні і розважальні **програми на телебаченні і в мережі Інтернет українською мовою**. Іншомовні програми, озвучені українською мовою за допомогою штучного інтелекту, мають бути відредаговані людиною.

Запровадити **систему узгодження термінологічних стандартів**

(насамперед в освітній галузі, а також в інших) з фахівцями-мовознавцями на плановій або договірній основі.

Забезпечити **державну підтримку фундаментальних і прикладних досліджень у галузі українського мовознавства**, їх вчасного оприлюднення тощо (більшість мовознавчих студій зараз публікують в електронному вигляді або друкують коштом авторів).

Особливої уваги потребує **дослідження динаміки функціонування мови** – як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Для цього мають бути об'єднані зусилля соціологів, озброєних сучасним дослідницьким апаратом, і мовознавців, що найкраще можуть визначати власне мовні параметри опитувань. Не менш важлива пропаганда соціолінгвістичних знань для запобігання маніпуляцій мовним питанням.

Створити умови (насамперед фінансові) для **підвищення престижності професій**, пов'язаних із дослідженням і популяризацією української мови. Особливу увагу звернути на підготовку вчителів української мови й літератури та викладачів ЗВО. Підвищення рейтингу цих професій сприятиме належному професійному відбору й подальшій стійкості у професії.

Посилити роботу щодо **мовного редагування текстів офіційних документів** різних рівнів державного управління із залученням висококваліфікованих фахівців.

Запровадити спеціальну **державну службу для надання консультацій** з мовних питань висококваліфікованими фахівцями з відповідним фінансуванням.

Запровадити **адаптаційні програми з мови для учнів і студентів**, які раніше навчалися не українською мовою (або недостатньо нею володіють), за їх бажанням.

Практикувати **міжрегіональні туристичні поїздки чи навчальні обміни** для шкіл та ЗВО, під час яких молодь з переважно російськомовних регіонів зможе протягом короткого періоду відвідувати школу, культурні центри, брати участь у майстер-класах з обміну професійним чи творчим досвідом, а також гостювати у сім'ї / жити в гуртожитку в одній із західних областей України.

Запропоновані «обміни» сприятимуть розвіянню стереотипів про те, що більшість (а то й усі довкола) спілкується російською.

Сприяти створенню в навчальних закладах українськомовного **середовища**, насамперед з ініціативи працівників із залученням учнів (студентів, курсантів, слухачів) та їхніх батьків (саме в такій послідовності). Як навчальні заклади в цьому сенсі слід розглядати не лише дитячі садочки і заклади середньої та вищої освіти, а й музичні та спортивні школи та ліцеї, гуртки, літні та зимові табори, будинки дитячої творчості і под.

На офіційному рівні **врегулювати роботу пошукових інформаційних систем**, оскільки навіть за бажання переглядати сторінки українською мовою, алгоритми скеровують користувачів на російськомовні версії сайтів або спершу показують результати запиту російською мовою. Проводити просвітницьку роботу серед батьків дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, щоб вони контролювали, якою мовою їхні діти споживають інформацію в інтернеті.

Розробити й утілити в життя державну програму, спрямовану на заснування мережі **центрів української культури в зарубіжних країнах**, завданням яких має стати популяризація української мови, культури й історії.

Отже, монографічна праця засвідчила практичну й теоретичну цінність інтегрованого підходу до вивчення мовної ситуації, що поєднав соціолінгвістичний, літературно-нормативний і лінгвостилістичний підходи до мови як суб'єкта національно-державного простору.

Наукове видання

ДИНАМІКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ВОЄННОГО ЧАСУ

МОНОГРАФІЯ

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА», № 44

Відповідальні редактори
Світлана Олегівна Соколова,
Світлана Павлівна Бибик

Відділ стилістики, культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4
м. Київ, 01001, Україна

e-mail: socioling.ukr@gmail.com

**РЕДАКЦІЙНА РАДА СЕРІЇ
«СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»:**

Гриценко Павло Юхимович (голова)

Горголюк Ніна Георгіївна

Бибик Світлана Павлівна

Городенська Катерина Григорівна

Єрмоленко Світлана Яківна

Карпіловська Євгенія Анатоліївна

Соколова Світлана Олегівна

Шульгач Віктор Петрович

Казимирова Ірина Андріївна

Коца Руслана Олександрівна

Петрова Оксана Іванівна (секретар)

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»

1. *Кобирилка Г.С.* Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках. – К., 2009.
2. *Яценко Н.О.* Формування назв військового одягу в українській мові. – К., 2009.
3. *Сидяченко Н.Г.* Мовотворчість українських і польських письменників. – К., 2009.
4. *Сукаленко Т.М.* Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові. – К., 2010.
5. *Городенська К.Г.* Сполучники української літературної мови. – К., 2010.
6. *Коць Т. А.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. – К., 2010.
7. *Сюта Г.М.* Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи. – К., 2010.
8. *Навальна М. І.* Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст. – К., 2011.
9. *Габай А.Ю.* Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. – К., 2011.
10. *Тищенко Л.О.* Лексика офіційно-ділового стилю в історії української мови (1917–1933 рр.). – К., 2011.
11. *Вербич Н.О.* Інтенація переконування в публічному мовленні. – К., Луцьк, 2011.
12. *Христіанінова Р.О.* Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові. – К., 2012.
13. *Іщенко О.С.* Голосні звуки української мови залежно від темпу мовлення. – К., 2012.
14. *Гороф'янюк І.В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2012.
15. *Бибик С.П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. – К., 2013.
16. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова; за ред. К.Г. Городенської]. – К., 2017.
17. *Клименко Н.Ф.* Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2017.
18. *Кислюк Л.П.* Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. – К., 2017.
19. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія [автори: Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; за ред. Є.А. Карпіловської]. – К., 2017.

20. *Халіновська Л.А.* Українська авіаційна термінологія: формування і функціонування: Монографія. – К.: КММ, 2017.
21. Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання. – К., 2017.
22. *Сюта Г.М.* Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. – К., 2017.
23. *Краєвська Г.П.* Народно-виробнича термінологія центрально-подільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2018.
24. *Коць Т.А.* Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Динаміка літературної норми. К., 2018.
25. *Мялковська Л.М.* Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція. – К., 2019.
26. *Данилевська О.М.* Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. – К., 2019.
27. *Сахарова О.В.* Персонажі сучасної української драматургії: лінгвістичні аспекти. – К., 2019.
28. *Архангельська А.* Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. – К., 2019.
29. *Гороф'янюк І.В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія. – Вінниця, 2020.
30. *Мовчун Л.В.* Українська рима в системі мови і в мовній практиці. – К., 2020.
31. *Черемська О.С.* Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (ХІХ – перша третина ХХ століття). – Харків, 2020.
32. *Семеренко Г.В.* Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові. – К., Запоріжжя, 2020.
33. *Соколова С.О.* Аспектуальні категорії українського дієслова. Монографія. Київ: «Книга-плюс», 2021. 224 с.
34. *Городенська К.Г.* Сполучникові складносурядні речення української мови в нових координатах формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури. монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. 208 с.
35. Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія / відп. ред. Є.А. Карпіловська; техн. ред. Ю.О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 596 с. [Електронне видання]
<https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view?usp=sharing>

36. Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія [автори: *С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізник, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар*; відп. редактор *С.О. Соколова*]. Київ, 2023. [Електронне видання]. <https://drive.google.com/file/d/11qazzxXuQ-AVcrUzH9YFFfmfZDQ1BxrO/view?usp=sharing>

37. Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія; [Автори: *З.Г. Козирєва, Л.В. Мовчун, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.І. Дідун*; відповід. ред. *З.Г. Козирєва*; підгот. електр. вид. *І.А. Самойлова і Ю.О. Цигвінцева*]. Інститут української мови НАН України. Київ, 2023. 487 с. [Електронне видання].

38. *Казимирова І.А., Туровська Л.В., Яценко Н.О.* Українське теоретичне термінознавство на тлі слов'янського досвіду: колективна монографія / Відп. ред. *І.А. Казимирова*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 289 с.

39. Лінгвософія українських текстів ХХІ століття: колективна монографія [Автори: *С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, А.Ю. Ганжа, Т.А. Коць, Г.М. Сютя*]. Київ, 2023. 516 с. (електронне видання)

40. *Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф.* Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. *Є.А. Карпіловська*: підготувала електронний оригінал-макет *Ю.О. Цигвінцева*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 351 с. [Електронне видання].

41. Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія / відп. редактор *С.О. Соколова*, техн. редактор *І.І. Брага*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 366 с. [електронне видання].

42. *Цигвінцева Ю.О.* Неосемантизація в сучасній українській мові: чинники активізації внутрішніх ресурсів номінації. Монографія. – Вінниця : НІЛАН-ЛТД, 2024. – 384 с.

43. Мови і мовознавство у ХХІ столітті: нові явища – нові завдання. До 85-ліття від дня народження доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Ніни Федорівни Клименко: монографія / за ред. *Є.А. Карпіловської і Л.П. Кислюк*; підготувала електрон. оригінал-макет *Ю.О. Цигвінцева*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2025. 894 с. [Електронне видання].

Інститут української мови НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
електронна скринька: ukrmov@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серії ДК 7956 від 11.10.2023